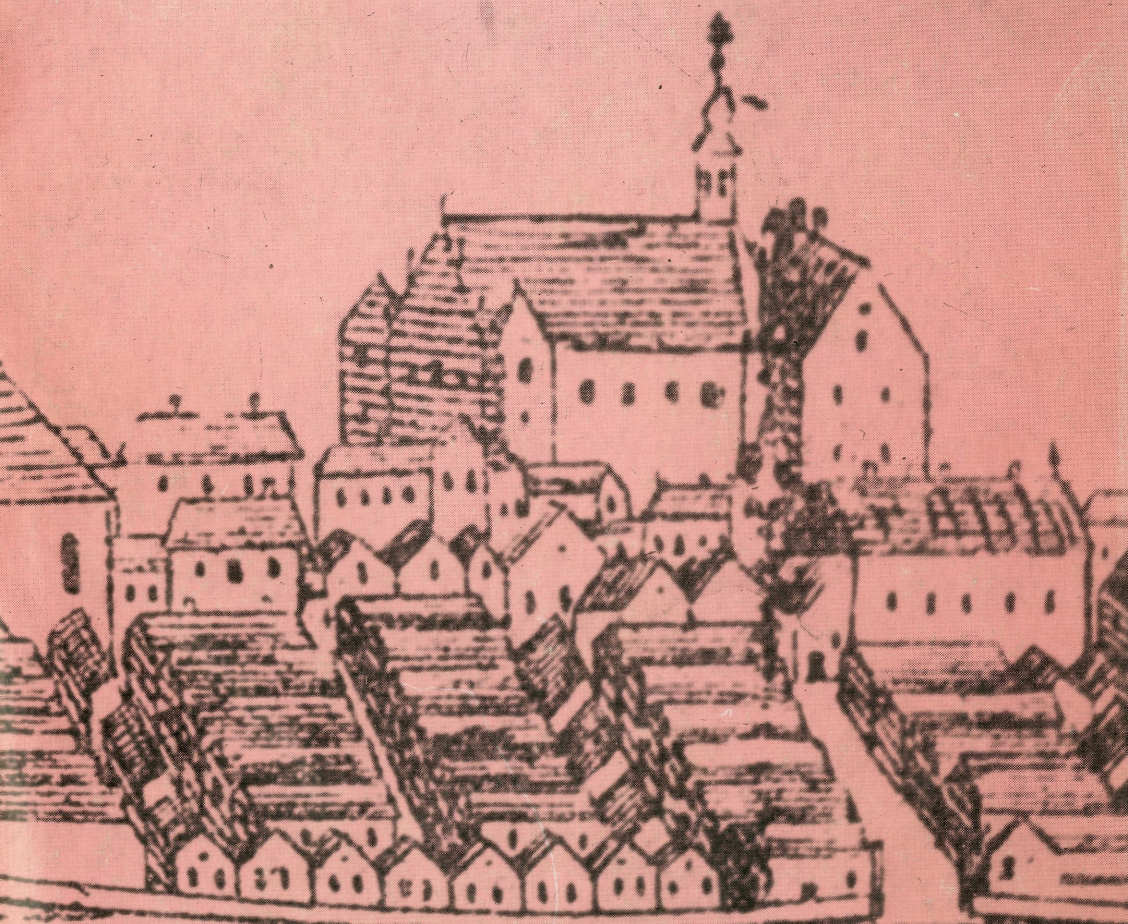

Könyv és könyvtár

X.

Debrecen, 1976

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

x.

DEBRECEN

1975

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE

Szerkesztette:

CSÚRY ISTVÁN

Szerkesztő bizottság:

CSÚRY ISTVÁN (szerkesztő), GOMBA SZABOLCSNÉ, OJTOZI ÉSZTÉR,
LENGYEL IMRE, NÉMEDI LAJOSNÉ, VARGA ZOLTÁNNÉ (társszerkesztő)

A kötet lektorai:

BABICZKY BÉLA, BAJKÓ MÁTYÁS, BÁN IMRE, BERECZKY LÁSZLÓ,
KÁLMÁN BÉLA, KISS ANTAL, KOCSÁNY PIROSKA, KOVÁCS KÁLMÁN,
PAPP FERENC, SARKADY JÁNOS

1980

1981

A KÖNYVTÁR ÉVKÖNYVE 1980-1981

TANULMÁNYOK

PEREGRINUS RITUS IN VITA MARCI (SHA) 13, 1.

*A császári valláspolitikai és a dunai tartományok
vallásossága kapcsolatának kérdéseihez*

A vita Marci (SHA) 13, 1. és a hozzákapcsolódó 13, 2. szöveghelyeit a történeti és vallástörténeti kutatásban már nem egy alkalommal tanulmányozták és idézték, mégis úgy tűnik, az érdekes forrásadatok komplex vizsgálatának lehetőségeit még nem használták ki eléggé.¹ Az alább idézendő SHA-helyek ui. nemcsak Marcus Aurelius valláspolitikájával² kapcsolatban érdemelnek figyelmet, de fényt vethetnek bizonyos vonatkozásokban a kései principátus időszakában oly fontos helyet elfoglaló dunai provincia-csoport vallási életére is.³ A következőkben az itt adódó kérdéseket illetően kívánunk néhány megjegyzést, felvetést tenni.⁴

Forráskritikai megfontolások alapján szükségesnek látszik a vita Marci idevágó részeit teljes terjedelmükben idézni.

vM 12, 13. Dum Parthicum bellum geritur, natum est Marcomannicum, quod diu eorum, qui aderant, arte suspensum est, ut finito iam orientali bello Marcomannicum agi posset. 14. et cum famis tempore populo insinuasset de bello, fratre post quinquennium reverso in senatu egit, ambos necessarios dicens bello Germanico imperatores. 13, 1. tantus autem timor belli Marcomannici {fuit}, ut undique sacerdotes Antoninus acciverit, peregrinus ritus impleverit, Romam omni genere lustraverit; 2. retardatusque bellica profectio sic celebravit et Romano ritu lectisternia per septem diem. 3. tanta autem pestilentia fuit, ut vehiculis cadavera sint exportata serracisque. 4—6. (a következőkben a vita a két uralkodónak a járvánnyal kapcsolatos törvényeiről ír; megemlíti, hogy a járványnak sok ezer ember esett áldozatul, köztük számos előkelő, akiknek Marcus

¹ G. Wissowa, *RuKdR*² (München, 1912) 92.; J. Schwendemann, *Der historische Wert der Vita Marci bei den Scriptoribus Historiae Augustae*. (Heidelberg, 1923) 58 skk.; A. D. Nock, *Conversion. The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*. (Oxford, 1933. 1965) 128.; F. Altheim, *A History of Roman Religion*. (London, 1938) 453.; A. S. Hoey, *TAPhA* 70 (1939) 477.; W. Zwiicker, *Studien zur Marcussäule I*. (Amsterdam, 1941) 63 skk.; J. Guey, *RPh* 22 (1948) 16 skk. kül. 31.; J. Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'empire I. La politique religieuse des Antonins* (96—192). (Paris, 1955) 34. skk.; A. R. Birley, *Marcus Aurelius*. (London, 1966) 205.; G. Alföldy, *Acta Ant. Hung.* 8 (1960) 164.; *uő.*, *Acta Arch. Hung.* 13 (1961) 116.; E. Swoboda, *Carnuntum*.⁴ (Köln—Graz, 1964) 53. etc.

² J. Beaujeu, i. m.

³ Vö. G. Alföldy, i. m.

⁴ Ld. még: *Könyv és Könyvtár* 8:2 (Debrecen, 1971) 5 skk.; *Studium* II. (Debrecen, 1971) 17 skk.

szobrokat állítottatott; végül egy anekdotát mond el, amely a fővárosban kialakult zavaros helyzetre utal)⁵. 14. 1. profecti tamen sunt paludati ambo imperatores et Victualis et Marcomannis cuncta turbantibus, aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur, bellum inferentibus. 2. nec parum profuit ista profectio, cum Aquileiam usque venissent. Etc.⁶ — Ld. még 21, 6. instante sane adhuc pestilentia et deorum cultum diligentissime restituit etc.⁷

Mivel a vM 13, 1—2.-ben leírt sacrális cselekmények — sacerdotés összehívása, idegen szertartások végeztetése, Róma lustratio-ja, lectisternia — más forrásokból nem ismeretesek,⁸ a forrásérték megállapítása nehézségekbe ütközik. J. Schwendemann⁹, aki mindmáig egyedül vizsgálta részletesen a vita Marci-t, lényegében csak a lectisternia-ra vonatkozó közlést fogadta el hitelesnek. Ezzel szemben a kutatók többsége, eltekintve — szerintünk helyesen — az egyes szavak, kifejezések kritikai tanulmányozásától, a szóbanforgó vita Marci-helyek *tartalmának* hitelessége mellett foglalt állást.¹⁰ A már idézett irodalomból kitűnik, hogy a vM 13, 1—2. helyeit a vallástörténészek és történészek túlnyomó része felhasználható forráshelyeknek ítélte, aminthogy a vita Marci-t a régebbi és újabb SHA-kritika egyaránt nagyjában-egészében jó, forrásértékű császár-életrajznak fogadta el.¹¹

1. Úgy látszik, a vM 13, 2. közlését a Rómában tartott lectisternia-val kapcsolatban alátámasztják Ph. Lederer¹² vizsgálatai, amelyek Alexandriában mutattak ki hasonló szertartást 167/168-ból.¹³ Feltűnő vallási aktivitásra, s részben talán szintén lectisternia-ra utal 162/167-ből néhány felirat Pannonia inferiorból: Aquincumból.¹⁴ Ugyanitt és ugyanekkor oltárt szenteltek Silvanus-nak (Silvestris-nek),¹⁵ akinek Pannóniában és általában a Duna-vidéken, a II—III. században rendkívül elterjedt kultusza a lokális — bennszülött és római vallási elképzeléseket egyaránt tartalmazó — vallásosság legjellemzőbb megnyilatkozásának tekinthető.¹⁶ Gorsiumból való egy II—III. századi oltárkö, amely a Dolichenus-tisztelet papjainak tartományi összegyülekezését tanúsítja¹⁷: IO[M] | Dolc(eno) pro | sal(ute) dd(ominorum) nn(ostorum) | Augg(ustorum duorum) tot(ius) pr(ovinciae) | sacerdote[s]. A felirat, amely legkorábban a II. század 2. felére,

⁵ Ldc A. R. Birley, i. m. 202 skk.

⁶ Vö. G. Barta, Acta Class. Univ. Debr. 7 (1971) 67 skk.

⁷ Vö. J. Beaujeu, i. m. 341. n. 5.

⁸ Ld. J. Beaujeu, i. m. 340 skk.

⁹ J. Schwendemann, i. m. 58 skk.

¹⁰ Ld. az 1. jegyzetben id. irodalmat.

¹¹ Legutóbb: R. Syme, Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1966/1967. (Bonn, 1968) 131 skk.

¹² Ph. Lederer, Deutsche Münzblätter 56 (1936) 201 skk.

¹³ Vö. J. Beaujeu, i. m. 341. not. 2.; J. F. Gilliam, AJPh 82 (1961) 243 skk. not. 66.

¹⁴ CIL III. 3468 Maioribus sanctis, L. Naevius Campanus (praef.) kast. leg. IIII Fl. etc. v.ö. J. Marquardt, Römische Staatsverwaltung III. (Leipzig, 1885) 45 skk., küll. 51. Anm. 2.; G. Wissowa, i. m. 421 skk.; G. Alföldy, Acta Arch. Hung. 13 (1961) 105. (a felirat hibás, Domitianus-kori datálásával). A köemlék bizonyosan 162/167 közé helyezhető, vö. A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 82. Ld. továbbá Ti. Haterius Saturninus feliratait: Á. Dobó, Die Verwandung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. (Bp. 1968) 63., no. 43.; CIL III 3432, 164 aug. 1. Az itt felmerülő kérdésekre másutt még részletesen visszatérünk.

¹⁵ BpR 8 (1904) 161 skk. L. Naevius Campanus-ra ld. az előbbi jegyzet irodalmát.

¹⁶ A Mócsy, Pannonia. RE Suppl. 9 (1962) 740 skk.; L. Balla—I. Tóth, Acta Classica Univ. Debr. 4 (1968) 76 skk.

¹⁷ P. Merlat, Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus. (Paris-Rennes, 1951) no. 70. A megközelítően helyes datáláshoz ld. J. Fitz, Acta Arch. Hung. 11 (1959) 241.

legkésőbbben a III. század elejére (Marcus és Verus, Marcus és Commodus vagy Septimius Severus és Caracalla uralkodása idejére) datálható,¹⁸ kétségkívül párhuzamba állítható a sacerdotés-nak a vM 13, 1.-ben leírt róma városi összehívásával.¹⁹ A vM 13, 1. által említett sacerdotés elsősorban idegen: tartományi²⁰ istenkultuszok papjai lehettek túlnyomórészt hellenisztikus-keleti, egyiptomi,²¹ szír etc. rítusokban jártas személyek.^{21a} Mindez további bizonyítékkal szolgálhat a vM 13, 1—2. közlései hitelessége mellett. A következőkben a kérdéses vallási cselekmények, szertartások hátterét kíséreljük meg körvonalazni.

Mint láttuk, a vizsgálandó vallási események, amelyek Marcus Aurelius-nak a császárnak és pontifex maximus-nak²² a valláspolitikai elképzeléseit tükrözik,²³ a parthus háborúk és a markomann háborúk korai időszakának eseményei közé illeszkednek a vita Marci előadása szerint. A vM 12, 13.—14, 2. etc. által leírtak alapján, figyelembe véve más, idevágó forrásokat is, a kérdéses időszak története így válaszolható:²⁴

Marcus beszélt a markomann háborúkról Rómában a nép előtt az éhínség idején:
?161/162,²⁵

a markomann háborúk kitörése, a parthus hadjárat idején: 162/166,²⁶
két új légió felállítása itáliai emberanyagból: 165/166,²⁷

Lucius Verus visszatérése Keletről: 166 közepe vagy 2. fele, diadalmenet Rómában:
166 október 12.,²⁸

a nyugati tartományokból, így a dunai területekről elvezényelt csapatok (legiók, vexillatiók, etc.) visszatérése állomáshelyeikre: 166/167,²⁹

Marcus beszéde a senatus-ban arról, hogy a bellum Germanicum mindkét uralkodó személyes jelenlétét megkívánja: 166 vége,³⁰

átszervezések, helytartók etc. átcserelése, felváltása a dunai tartományokban:³¹ kb.
166/167,

a járvány elterjedése Rómában és a nyugati területeken: 166/167,³²

„tantus autem timor belli Marcomannici {fuit}”: 162/167,

¹⁸ J. Fitz, i. m., a felíratot 198/209 közé, feltevészerűen 202-re datálta.

¹⁹ Gorsium Pannonia Inferior császárkultuszának központja volt: J. Fitz, Acta Arch. Hung. 24 (1972) 38 skk.

²⁰ A „peregrinus” jelentéséhez: A. v. Domaszewski, RO², Einführung und Berichtigung und Nachträge von B. Dobson (Köln—Graz, 1967) X, XVII f. (Dobson), 28.; G. Alföldy, i. m. (I. jegyzet).

²¹ J. Guey, i. m.; J. Beaujeu, i. m. (I. jegyzet).

^{21a} Ld. lentebb.

²² Vö. A. R. Birley, i. m. 205.; M. Hammond, The Antonine Monarchy. (Roma, 1959) 65 sk.

²³ Ld. J. Beaujeu, i. m. 331—368.; A. R. Birley, i. m. 152 skk.; G. R. Stanton, Historia 18 (1969) 570 skk.

²⁴ Összefoglalóan: W. Zwicker, i. m. 53 skk.; A. R. Birley, i. m. 165., 177 sk., 194 skk. 201 skk., 211 skk.; G. Barta, i. m. (6. jegyzet).

²⁵ Ld. A. R. Birley, i. m. 159 skk.

²⁶ Legutóbb: L. Balla, Acta Class. Univ. Debr. 2 (1965) 44 skk.; Mócsy A., Pannonia a késői császárkorban. (Budapest, 1974) 7 skk.; uő., Acta Class. Univ. Debr. 7 (1971) 63 skk.

²⁷ Legutóbb: G. Alföldy, Fasti Hispanienses. (Wiesbaden, 1969) 39 sk. Anm. 184.; Balla L., DMÉ 1968. (1970) 136.; A. R. Birley, i. m. 194.; G. Alföldy Historia 20 (1971) 96 skk.; Mócsy A., i. m. i. h.

²⁸ A. R. Birley, i. m. 196 skk.

²⁹ E. Ritterling, Legio. RE 12 (1925) 1301.

³⁰ Vö. A. R. Birley, i. m. 201 skk.

³¹ Legutóbb: J. Fitz, Hommages à M. Renard II. (Bruxelles, 1969) 262 skk.; vö. Balla L., i. m. (27. jegyzet).

³² J. F. Gilliam, i. m. 225 skk.

sacerdosok összehívása, peregrinus rítusok végeztetése, Róma lustratio-ja, lectisternia: 166/167,

„tanta autem pestilentia fuit”: 167,

császári intézkedések az elterjedt járvánnyal kapcsolatban: 166/167,³³

Marcus és Lucius Verus profectio-ja: 168 tavaszán, 1. felében: 167/168-ban a dunai katonai helyzet még súlyosabbra fordult.³⁴

A korábbi vizsgálatok, bár bizonyos fenntartásokkal, a szóbanforgó vallási cselekményeket (lustratio Romae, lectisternia etc.) elsősorban az epidemiával hozták kapcsolatba.³⁵ Véleményünk szerint a timor belli Marcomannici, ill. az északi háborús események, a kritikusra fordult dunai katonai helyzet éppúgy, hasonló jelentőséggel számításba vehetők. A „timor” említése adott szöveghelyen megalapozottnak látszik: 166 tájékán a legiók itáliai emberanyagból való felállítása,³⁶ az erősen meggyengített dunai határokról érkező riasztó hírek,³⁷ s még korábban Marcus beszéde az északról fenyegető háborús veszélyről,³⁸ minden bizonnyal erős nyugtalanságot keltett Itáliában és Rómában. Joggal feltehető, hogy Marcus még Lucius Verus visszaérkezését megelőzően személyesen ellenőrizni kívánta a dunai határokat, ill. profectio-t tervezett, amely azonban végül is 168-ig halasztódott.³⁹ Ha el is fogadjuk, hogy a lectisternia 167-re helyezhető,⁴⁰ nincs kizárva a lehetősége annak, hogy az idegen papok összehívása, a peregrinus rítus végeztetése Marcus Aurelius korábbi elhatározásának következménye volt. Lustratio és lectisternia, nem különben idegen kultuszok és papjaik igénybe vétele egyaránt kapcsolódhat a római vallási gyakorlat és felfogás szerint kritikus háborús helyzethez és járványhoz.⁴¹

Az eddigieket összefoglaljuk. A vM 13, 1—2. által leírt vallási események nagyjában-egészében megtörténtnek fogadhatók el. Ezek a sacrális cselekmények és szertartások, amelyek Marcus Aurelius valláspolitikáját tükrözik, a 162 és 168 között kialakult kritikus dunai katonai helyzet és a 166/167-ben Nyugaton elterjedt epidémia következtében váltak szükségessé, s elsősorban a róma városi és itáliai közmorál helyreállítását, megszilárdítását célozták. Az összehívott sacerdosok jelentős részben vagy éppen túlnyomó részt hellenisztikus-orientális kultuszokban, rítusokban járatos papi személyek voltak, így főként egyiptomiak, szírek, kis-ázsiaiak.⁴²

2. Jóllehet a vM 13, 1. közléseire vonatkozóan más autoktorforrások nem hoznak adatokat, néhány Marcus-korra fényt vető auktor-hely szintén az „idegen” kultuszok

³³ Vö. A. R. Birley, i. m. 202 skk.

³⁴ Ld. G. Barta, i. m. (6. jegyzet) további irodalommal.

³⁵ Legutóbb: J. Beaujeu, i. m. 340 skk.; A. R. Birley, i. m. 202 skk.

³⁶ Vö. H. M. D. Parker, *The Roman Legions*. (Oxford, 1928) 109–117.; A. R. Birley, i. m. 194. és fentebb: 27. jegyzet.

³⁷ A pannóniai katonai helyzetre: A. Mócsy, *Pannonia*. RE Suppl. 9 (1962) 555 sk.; *Alföldi A.*, Budapest, Története I/1 Budapest az ókorban. (Bp. 1942) 191 sk.; Dacia: L. Balla, *Acta Class. Univ. Debr.* 6 (1970) 62.

³⁸ Ld. fentebb: 26. jegyzet.

³⁹ Vö. A. R. Birley, i. m. 202.

⁴⁰ Legutóbb: J. F. Gilliam, i. m. 243.

⁴¹ Ld. *Boehem*, *Lustratio*. RE 13. 2029 skk.; G. Wissowa, *Lectisternium*, RE 12 (1925) 1108 skk. — Idegen papok összehívása a pun háborúk idején: Lívius 24, 10.; 27, 37.; 32, 1.; vö. G. Wissowa, *RuKdR*² (München, 1912) 543 skk.; F. *Altheim*, i. m. 309 skk.; J. *Marquardt*, i. m. 410 skk.

⁴² A sacerdotium-hoz: G. *Wissowa*, i. m. 483. 348 skk.; P. *Riewald*, *Sacerdos*. RE I, A (1920) 1631 skk., küll. 1651.; A. S. *Hoey*, i. m. 470 skk.; etc. — Részletesen szólunk erről készülő dolgozatunkban: *Sacerdotes sacrorum peregrinorum*.

— peregrini rítus, sacra peregrina — és papjaik jelentőségét mutatja. Utalni kell itt első sorban a kisázsiai Abonutichus-ból való Alexander-nek, az „álprófétá”-nak a szerepére és jóslatára Marcus oldalán 170-ben vagy 171-ben, a balul sikerült római offenzívát megelőzően.⁴³ De nem kevésbé jellemző Harnouphis egyiptomi magus⁴⁴ ill. hierogram-nagyszabású támadó hadjáratai keretében került sor Pannónia északi határainak előterében.⁴⁸ Figyelembe véve a vM 13, 1. közléseit, valamint az Alexander és Harnouphis szerepére vonatkozó adatokat, hitelesnek fogadhatjuk el a vita Heliogabali (SHA) 9, 1.-t is, eszerint a markomann háborúkat Marcus Chaldeusok és mágusok segítségével viselte oly sikeresen (dictum est a quibusdam per Chald(a)eos et magos Antoninum Marcum id egisse, ut Marcomanni p. R. semper devoti essent atque amici, idque factum Marcum id consecratione (m).)⁴⁹ A vH 9, 1. mindenesetre az idegen kultuszok és papjaik sajátos szerepére és jelentőségére utal a nagy északi háborúk idején, a hadi eseményekkel kapcsolatban. Az elmondottak alapján megállapítható, hogy különböző auktorforrások egymást kiegészítő adatai szerint a 162/166-ban kirobbant ún. markomann háborúk kapcsán (s részben a 166 után elterjedt járvánnyal összefüggésben) a különböző orientális istenkultuszok, a keleti-hellenisztikus papi tudományokban jártas, jórészt keleti származású személyek fontos helyet foglaltak el a császári valláspolitikában. Szükséges rámutatni: a *sacra peregrina* jelentőségét megnövelő katonai-politikai események Róma és Itália mellett elsősorban a dunai tartományok: a két Pannónia, Dácia és a két Moesia területén és határain játszódtak le. A nagy háborúk idején különösen fontos szerepet játszott Pannonia és Dácia, mint a dunai front két kiemelkedő jelentőségű katonai tartománya, amelyek hadseregei és védelmi rendszerei a legerősebb ellenes támadások útjába estek, s melyeknek lakosságát, településeit a hadi események alighanem legsúlyosabban érintették.⁵⁰ Másfelől azt is hangsúlyozni kell, hogy a dunai tartománycsoport különítményei, alakulatai az I. század 2. felétől egyre gyakrabban vettek részt keleti expedíciókban,⁵¹ s a parthus határokról visszatért csapatokkal — különösen Marcus és Lucius Verus uralkodása idején — számos keleti származású személy, katona és polgár került e provinciák területére.⁵² A Pannonia, Dalmatia, Dácia, Moesia superior lakosságának ethnikai összetételét vizsgáló kutatások egyaránt kimutatták, hogy e tartományokban a II. században és a III. század 1. felében (főként a kései prin-

⁴³ A. D. Nock, *Conversion*. (1. jegyzet) 93 skk.; A. R. Birley, *Provincialia*. Festschrift für R. Laur-Belart. (Basel, 1968) 214 skk.; J. Beaujeu, i. m. 347 skk.

⁴⁴ Cassius Dio 71, 8, 4. *Boissévain*, p. 259 skk.

⁴⁵ L. Vidman, *SIRIS* (Berlin, 1969) 613. — Az aquileiai felirat másik dedikálója: Terentius Priscus talán azonos egy római városi Mithra-felirat hasonlónevű állítójával: M. J. Vermaseren, *CIMRM I.* (Haga, 1956) no. 501.

⁴⁶ J. Guey, *MEFR* 60 (1948) 105 skk.; 61 (1949) 93 skk.; *uő.*, *RPh* 22 (1948) 16 skk.; Ld. még G. Barta, *Acta Class Univ. Debr.* 4. (1966) 85 skk.

⁴⁷ A. R. Birley, *Marcus Aurelius*. (London, 1966) 234. 237 skk. 326.

⁴⁸ A hadi eseményekről részletesen: A. Mócsy, *Pannonia*. *RE Suppl.* 9 (1962) 558 sk.; A. R. Birley, i. m. 233s kk.

⁴⁹ Másképp: J. Schwendemann, i. m. 59.; J. Beaujeu, i. m. 342.

⁵⁰ Pannonia: A. Mócsy, i. m. 555 skk.; Dacia: L. Balla, i. m. (37. j.).

⁵¹ Ld. E. Ritterling, *Legio RE* 12 (1925) 1255 skk., 1284., 1291., 1295 skk., 1308 skk.; R. Hanslik, M. Ulpius Traianus. *RE Suppl.* 10 (1965) 1095 skk.; A. Mócsy, i. m. 626 skk.; R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*. *Epirgr. Studien* 1. (Köln—Graz, 1967) 25 skk.

⁵² Ld. L. Balla, *Acta Arch. Hung.* 15 (1963) 225 skk.

cipátus idején ill. a II—III. század fordulója körüli évtizedekben) a keleti eredetű népeség feltűnően jelentős szerepet játszott.⁵³ Ugyanerre az időszakra esik ezekben a provinciákban a különböző keleti-hellenisztikus istenkultuszok széleskörű elterjedése is.⁵⁴ S e történeti és vallási fejlődés idején figyelhető meg, hogy az idegen kultuszok, elsősorban a keleti istenkultuszok papjai — a legtöbb feliraton: sacerdos ill. sacerdotis — feltűnően gyakran bukkannak fel a feliratokon, főként, mint saját istenkultuszuk propagátorai.⁵⁵ A sacerdotis sacrorum peregrinorum feliratállító aktivitása a dunai területeken — bár a datálható feliratok többsége Commodus és a Severi idején keletkezett — összefüggésbe hozható a vM 13, 1.-ben tükröződő császári valláspolitikával, Alexander és Harnouphis mágusok szerepével a 170-es években és a vH 9, 1. közlésével a chaldeusokról és magusokról. Úgy véljük, indokolt, ha a dunai feliratok keleti sacerdosait lényegében azonosítjuk a vM 13, 1. vH 9, 1. és más források (Cassius Dio, Lukianos etc.) orientális papjaival, a chaldeusokkal és mágusokkal.⁵⁶

3. E helyen nincs lehetőség a dunai területekről ismert sacerdotis feliratos anyagának rendszeres bemutatására és vizsgálatára,⁵⁷ célunk csak néhány jellemző adat és jelenség rövid áttekintése lehet.

Orientális eredetű „papi” személyek szorosabb kapcsolatba kerülése a hadsereggel ill. a hadsereg vallásosságával Pannóniában és Dáciában már a markomann háborúkat közvetlenül megelőző időszakban megfigyelhető, bár a sacerdos cím ezeken a feliratokon még nem szerepel.⁵⁸ További példát nyújt egy észak-dáciai oltárkö, amely azonban már legkorábban a nagy háborúk időszakára keltezhető.⁵⁹ Az invokált istenségek ezeken a kőemlékeken: Deus Invictus (Aquincum), IOM et consessus deorum dearumque (Apulum), IOM Dulcenus (Billak-Domnești), a kérdéses személyek: Arpocras pater, L. Aur. Trophimus, Reser. (?) Neridonis (filius). Mindhárom felirat hadi eseményekkel hozható összefüggésbe, különösen jellemzőnek látszik L. Aur. Trophimus apulumi felirata, amely a 156 és 158 között Dácia térségében lezajlott háborús eseményekre utal.⁶⁰

⁵³ Pannonia-ra, Dalmatia-ra etc. ld. *L. Balla*, i. m. további irodalommal, Dacia-ra újabban: *Balla L.*, Vizsgálatok a római Dacia lakosságának és társadalmának történetéhez (s. a.). Ld. még *L. Barkóczi*, Acta Arch. Hung. 16 (1964) 257 skk.; *G. Alföldy*, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. (Bp. 1965) 187 skk.; *uő.*, Di Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. (Heidelberg, 1969); *A. Mócsy*, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. (Bp. 1970) passim.

⁵⁴ Ld. *F. Cument*, RO⁴ (Paris, 1929) 17 skk. Pannonia: *A. Mócsy*, i. m. 734 skk.; *V. Wessetzky*, Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. (Leiden, 1961); *Z. Kádár*, Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. (Leiden, 1962) etc. Dacia: *C. Floca*, Ephemeris Dacoromana. 6 (1935) 204 skk.; *I. Berciu-Al. Popa*, Latomus 22 (1963) 68 skk.; 23 (1964) 473 skk.; 26 (1967) 996 skk.; *I. I. Russu*, AMN 6 (1969) 180 skk. vö. *B. Angyal K.*, Könyv és Könyvtár (Debrecen) 8; 2 (1971) 5 skk. és Studium II. (Debrecen 1971) 17 skk etc.; Moesia superior: *L. Zotović*, Les cultes orientaux sur e territoire de la Mésie Supérieure. (Leiden, 1966); Moesia inferior: *Y. Todoroff*, The Pagan Cults in Moesia inferior. (Sofia, 1928): Dalmatia: *V. Paskvalin*, GZMS Arheologija NS 18 (1963) 142 sk., 146 skk. etc.

⁵⁵ Pannonia-ban: *A. Mócsy*, Pannonia. RE Suppl. 9 (1962) 745 sk.; Dáciában: *B. Angyal K.*, i. m. (54. jegyzet). — Jupiter Dolichenus papjaira: *P. Merlat*, Jupiter Dolichenus. (Paris, 1960) 16., 190 skk. Általában: *A. S. Hoey*, i. m. 470 skk.

⁵⁶ Vö. *J. Beaujeu*, i. m. 340 skk. további irodalommal. Chaldaei: *Baumstark*, Chaldaioi. RE 3 (1899) 2045 skk. Ld. fentebb: 42. j.

⁵⁷ Ld. készülő munkánkat: 42. jegyzet.

⁵⁸ *M. J. Vermaseren*, CIMRM II. (Haga, 1960) no. 1777., vö. *J. Fitz*, Acta Ant. Hung. 11 (1963) 270., no. XVI.; *A. Dobó*, i. m. — CIL III 1961=D. 1961, vö. *A. Stein*, Die Reichsbeamten von Dazien. Diss Pann I., 12. (Bp. 1944) 27 skk.

⁵⁹ *P. Merlat*, Répertoire... (17. j.) no. 17. vö. *W. Zwicker*, i. m. 118.

⁶⁰ Vö. *A. Stein*, i. m.; *Balla L.*, Arch. Ért. 92 (1965) 145 skk. és fentebb: 26. jegyzet.

A II. század 2. felében és a Severi alatt felszökken a sacerdosok által emelt, ill. sacerdosokat említő dunai feliratok száma, mi több, úgy látszik, keleti kultuszok papjai kizárólag a II. sz. közepétől, 2. felétől mutathatók ki e tartományokban.⁶¹ A legtöbb sacerdos Iuppiter Dolichenus papja volt. Ezek túlnyomó többsége orientális (szír) származásra utaló neveket viselt, köemlékeik nagy része a katonai táborok körzeteiből került elő, aminthogy Iuppiter Dolichenus is par excellence katonai istenségnek tekinthető.⁶² Amint azt másutt részletesen kimutattuk, egy közelmúltban publikált apulumi oltárfelirat azt bizonyítja, hogy Iuppiter Dolichenus kultuszának papjai egyes esetekben a sacerdotiumot *quasi* katonai tisztséggént töltötték be:⁶³ IOMD et deae | Suriae magnae | caelesti pro salu | te perpetui imperi | Romani et leg. XIII. | gem. Flavius Bar | hadadi (filius) s(acerdos) I(ovis) D(olicheni) ad | leg(ionem) s(upra) s(criptam) v. l. m. p. — Egy másik apulumi Dolichenus-pap veteranus volt (valószínűleg a leg. XIII gem. elbocsátott katonája).⁶⁴ Ugyancsak Dáciából ismert egy sacerdos creatus a Palmyrenis, [P. Aelius?] Artemidorus, aki Iuppiter Sol invictus deus genitor papja volt; Palmyreni minden bizonnyal egy numerus Palmyrenorum katonái lehettek.⁶⁵ Mindezek egybevágóan egy durai papyrus adataival, melyek szerint a cohors XX Palmyrenorum principalis-ai között volt aedituus és sacerdos.⁶⁶ Külön figyelmet érdemel, hogy a sacerdotis Iovis Dolicheni Róma és Itália mellett elsősorban a dunai tartományokban mutathatók ki.⁶⁷ Fentebb idéztük az Alsó-Pannónia-ból (Gorsium) való oltárfeliratot, amely a tartomány összes Dolichenus-papjainak összegyülekezéséről tudósít.⁶⁸ Dolichenus-t illetően szükséges még hangsúlyozni a kultusz szoros kapcsolatát a császártisztelettel.⁶⁹

Más keleti kultuszok, így az egyiptomi istenségek és Mithra tiszteletének papjai, sacerdosai a Dolichenus-papokhoz képest ritkán szerepelnek a kultusz feliratállítói között, mindemelllett jelenlétük szintén megfigyelhető.⁷⁰ Az egyiptomi kultuszok nagyarányú fellendülése Nyugat-Pannóniában a II. század 2. felében és 200 körül⁷¹ aligha képzelhető el sacerdosok tevékenysége, propagandája nélkül,⁷² s véleményünk szerint kapcsolatba hozható az egyiptomi papoknak, mágusoknak a markomann háborúk idején betöltött kiemelkedő szerepével, amely — mint láttuk — éppen Pannonia superior katonai tör-

⁶¹ Ld. fentebb: 42., 54., 55. jegyzeteket.

⁶² P. Merlat, Jupiter Dolichenus, Essai d'interprétation et de synthèse. (Paris, 1960) 101 skk.

⁶³ AE 1965, Vö. B. Angyal K., i. m. (4. jegyzet).

⁶⁴ P. Merlat, Répertoire... no. 25.

⁶⁵ A. S. Hoey, i. m. 472., not. 82.; I. Tóth, Acta Class. Univ. Debr. 6 (1970) 72 sk.; B. Angyal K., Könyv és Könyvtár 8:2 (1971) 5 skk.

⁶⁶ The Excavations at Dura-Europos, Final Report V., I. (New Haven, 1959) C. B. Welles — R. O. Fink — J. F. Gilliam The Parchments and Papyri. 270 skk. no. 82.; 281 skk. no. 89. vö. A. S. Hoey, i. m. 473 skk.; A. D. Nock, HThR. 45 (1952) 242 skk.; B. Dobson, in: A. v. Domaszewski, RO³ (20. jegyzet) p. XVII.

⁶⁷ Vö. P. Merlat, Répertoire... összcéllítását: 401., 407. és B. Angyal K., i. m. (65. jegyzet).

⁶⁸ Ld. fentebb, P. Merlat, Répertoire... no. 70.

⁶⁹ Vö. P. Merlat, Répertoire... 402 sk.; *uő.*, Essai... 9 skk. 25 skk., 101 skk.

⁷⁰ Ld. pl. o. Isis: CIL III 10908 (Savaria), Venus Victrix: CIL III 4152=D. 7119. (Savaria), orientális „Numina”: CIL III 4150, (Savaria), vö. A. Mócsy, Pannonia. RE Suppl. 9 (1962) 746. — Dáciából ismerünk egy s(acerdos) I(ovis) C(imis. tenus)-t. ld. B. Angyal K., Studium II. (Debrecen 1971) 19 sk. Isis-collegium pater-e és questor-a: CIL III 882 (Potaissa) Ld. Sacerdotes sacrorum peregrinorum (előkészületben).

⁷¹ Vö. A. Mócsy, i. m. 734 skk.; V. Wessetzky, i. m.; kül. 22 skk.; L. Balla, Studia... in honorem. B. Gunda, Műveltség és Hagomány XIII—XIV. (Debrecen, 1971—1972) 471 skk.

⁷² Az egyiptomi kultuszok papjaira: J. Guey, RPh 22 (1948) 16 skk.

ténetével kapcsolatban mutatható ki.⁷³ De a II. század közepétől kezdődött az egyiptomi kultuszok virágzása Dáciában is.⁷⁴

A lokális *sacra peregrina* — a Duna-vidéken elsősorban Silvanus Pannoniában és Dáciában (valamint Dalmatia-ban) rendkívül elterjedt tisztelete jön itt számításba,⁷⁵ nem igényelték sacerdosok közreműködését.⁷⁶ Az ősi kelta rítusban járatos személyek, mint pl. a *Pannoniciani augures* mégis felbukkannak a forrásokban, igaz csak a III. században (a Severi időszakától).⁷⁷ Amint arra már rámutattak, a lokális, bennszületett háttérű istenalakoknak emelt feliratok többsége a kései principátus időszakában keletkezett.⁷⁸

Egyes esetekben az „idegen” sacerdosok szerephez jutottak a táborvallás hivatalos istenalakjainak kultuszában is: így pl. Dáciában, Hercules Augustus tiszteletében.⁷⁹ Ld. még fentebb L. Aur. Trophimus feliratát Apulumból.⁸⁰

4. Az előbbiekben adott vázlatos áttekintés megállapításait a következőkben összegezhetjük. A dunai tartományok vallásosságában, különösen a két legfontosabb határtartomány: Pannonia és Dácia vallási életében a II. század 2. felében, a markomann háborúk idején, majd Commodus és a Severi alatt kibontakozott új vallási fejlődés,⁸¹ amely a feliratállítás alakulásából következően legplasztikusabban e tartományok ún. Severus-kori fellendülése időszakában figyelhető meg,⁸² az idegen eredetű, nagyrészt kimutathatóan orientális származású papi személyek: sacerdotés szerepének, jelentőségének ugrásszerű megnövekedését hozta magával. E sacerdotés túlnyomórészt hellenisztikus-orientális istenkultuszok papjai voltak: így Iuppiter Dolichenus, az egyiptomi istenalakok (Isis etc.), Mithra és más keleti (szír, kisázsiai) istenségek (pl. Iuppiter Sol invictus deus genitor, Iuppiter Cimistenus etc.) tiszteletét irányították. Mindezek a kultuszok széles körben népszerűvé váltak a katonaság és a polgári lakosság körében, s többé-kevésbé szoros kapcsolatba kerültek a hivatalos vallásossággal ill. a császártisztelettel.⁸³ Úgy tűnik, e területek religiozitásának alakulásában a vallási igények minden társadalmi rétegre kiterjedő fejlődése⁸⁴ mellett meghatározó tényezőként lépett fel — nem utolsósorban a térség katonai-politikai jelentősége kapcsán — a hadsereg vallásossága és a császári valláspolitiká. Az orientális sacerdosok, papi tudományokban jártas személyek, akik a *Chaldaei*-hoz hasonlóan valószínűleg mintegy hivatásszerűen folytatták tevékenységüket,⁸⁵ elsősorban a hadsereg vallási igényeinek alakulása és a császári valláspolitiká ösztönzése kapcsán kerülhettek előtérbe, s játszhattak fontos szerepet bi-

⁷³ Ld. fentebb. Lehetetlen itt nem utalni a Savariában nemrég feltárt Isis-szentély emlékeire, ld.: 71. jegyzet, továbbá irodalommal. Más kérdés, hogy a szentély homlokzati reliefjeinek ábrázolásai már arra az időszakra utalnak, amikor egyiptomi kultuszok állami elfogadást nyertek, tehát Caracalla uralkodásának időszakára.

⁷⁴ Vö. L. Vidman, *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt II.* (Berlin, 1965) 389 skk.

⁷⁵ Ld. fentebb: 16. jegyzet.

⁷⁶ Ld. i. m. 470 skk.

⁷⁷ G. Alföldy, *Acta Ant. Hung.* 8 (1960) 145 skk. Vö. *AE* 1965, 349.

⁷⁸ Vö. A. Mócsy, i. m. 740–745.; *uő.*, *Bevölkerung*, 125 sk.

⁷⁹ *CIL III* 7751 = D. 7139 (Apulum), vö. A. Stein, i. m. 48. I. sz. 177/178 és 180 között.

⁸⁰ *CIL III* 1061 = D. 4006. Ld.: 58. jegyzet.

⁸¹ Erről újabban: G. Alföldy, *Acta Arch. Hung.* 13 (1961) 103 skk.

⁸² G. Alföldy, i. m. 109 skk.; L. Balla, *Acta Class. Univ. Debr.* 3 (1967) 67 skk.

⁸³ Ld. pannóniai vonatkozásban: G. Alföldy, i. m. 109 skk.; L. Balla, i. m. 67 skk.

⁸⁴ G. Alföldy, i. m. 103 skk.

⁸⁵ Vö. A. S. Hoey, i. m. 470 skk.

zonyos kultuszok elterjesztésében.⁸⁶ Abban a nagy arányú vallási fellendülésben, amely a dunai provinciák területén a Severi alatt megfigyelhető, s amelynek egyik legfontosabb vonása a keleti kultuszok széleskörű elterjedése és gyakorlása volt, a sacerdosoknak meghatározó jelentőséget kell tulajdonítanunk.⁸⁷ A vázolt vallási átalakulás általában az Antonius-korban indult meg, s a dunai területeken rendkívül fontos szerepet játszottak benne a markomann háborúk, majd pedig a Commodus-kor és a Severus-kor eseményei.⁸⁸ A császári valláspolitikai, amely egyfelől több-kevesebb merevséggel őrizte és propagálta a római vallási hagyományokat, a hivatalos kultuszt és az ebbe szervesen beleépült császártiszteletet,⁸⁹ figyelembe vette a vallási igények spontán alakulását is, s ugyanakkor igyekezett az így előtérbe került „idegen” istenkultuszokat a maga céljaira felhasználni.⁹⁰ A lényeges pontokon hitelesnek tekinthető vM 13, 1. e fejlődés kezdeti szakaszát jelzi,⁹¹ a Duna-vidéki feliratos anyag, az orientális sacerdots Commodus- és Severus-kori szerepe pedig ugyanennek a fejlődésnek a későbbi alakulását tükrözi.⁹²

⁸⁶ Ld. Könyv és Könyvtár (Debrecen) 8:2 (1971) 5 skk.

⁸⁷ Vö. P. Merlat, Essai... 16., 190 skk. A Dolichenus-papokról újabban: I. Tóth, Sacerdotes Iovis Dolicheni. Studium II. (Debrecen 1971) 23 skk.

⁸⁸ Vö. A. Mócsy, Pannonia. RE Suppl. 9 (1962) 555–565.; L. Balla, Acta Class. Univ. Debr. 6 (1970) 61 skk.

⁸⁹ Vö. A. S. Hoey, i. m. 456 skk.

⁹⁰ G. Alföldy, i. m.; L. Balla, i. m. (83. jegyzet).

⁹¹ Vö. G. Alföldy, i. m.

⁹² Ld. L. Balla, in: Die römischen Steindenkmäler von Savaria. (Bp. 1971) 37 skk.

PEREGRINUS RITUS IN VITA MARCI (SHA) 13,1.

*Contribution à l'étude du rapport entre la politique religieuse impériale
et la vie religieuse des provinces danubiennes
(Résumé)*

L'auteur nous offre une étude détaillée des sources et des aspects historio-religieux de la vie de Marc-Aurèle à partir de SHA 13,1. Il estime que la convocation, à l'initiative de Marc-Aurèle, des prêtres de cultes «étrangers» dans la ville de Rome (VM 13,1), événement qu'on peut dater de 166/167, a dû être en rapport d'une part avec l'évolution religieuse de certaines provinces danubiennes — il s'agit en premier lieu de la Pannonie et de la Dacie —, d'autre part avec des inscriptions dressées dans les régions danubiennes par des *sacerdotes sacrorum peregrinorum*, principalement par des prêtres au service de certains cultes orientaux, ceux de Jupiter Dolichenus d'Isis, de Mithras. (En français, v. dans ACUD 7, 1971. 77 et suiv.)

EGYSÉGES MENNYISÉGI MUTATÓK LEHETŐSÉGÉRŐL AZ EGYETEMI KÖNYVTÁRAK TERVEZÉSÉBEN, MŰKÖDÉSÜK ÉRTÉKELÉSÉBEN

Egy széles jelentéstartományt átfogó nemzetközi műszó alá rendelt rokon tartalmak megkülönböztető jelölésére ösztönöz a magyar nyelvhasználat, amikor *szabványon* egy meghatározott típusát érti a *standard*-nek. Ti. olyan előírást, amelynek lényege, hogy lehető pontossággal adja meg valamely termék vagy művelet mennyiségi és minőségi követelményeit. Amely ismer ugyan alternatívákat és tűrési határokat, de ezeken belül alkalmazása egyértelmű és akaratlagos. *Vagy* alkalmazom a szabványt, *vagy nem, vagy* megfelel egy termék vagy eljárás a szabvány *előírásainak, vagy nem*. Értelmező szótárunk szerint *standardon* „valamely munkának szokásos mértéke, mintája”, „megkívánt színvonal” értendő a „szabvány”-on s az üzleti és az irodalmi, könyves világban használt „alapvető, rendszeres” jelzőn kívül. Az 1966-os Webster szerint *standard* „valamely mértéket jelöl, amelynek alapján egy dolgot hitelesnek, jónak, megfelelőnek minősítenek”. Itt a *standardeknek* ezekbe az általános meghatározásokba illő csoportját vizsgáljuk. Pontosabban: hozzá akarunk járulni olyan mennyiségi mutatók kimunkálásához, amelyek objektív támpontokat adnának az egyetemi könyvtári működés „szokásos mértékének, mintájának”, „megkívánt színvonalának” meghatározásához, elősegítenék annak tárgyilagos elbírálását, mennyiben „jók, megfelelők”, vagy kevésbé jók és megfelelők a működésnek akár a feltételei, akár az eredményei. Ha tehát a címben „mennyiségi mutatókat” írunk a kényelmesebb, ismertebb „standardek”, „standardizálás” helyett, nem purizmusból tesszük, hanem mert megkíséreljük a „szabványtól” megkülönböztetett fogalom pontosabb kifejezését. Ilyen kifejezések közt válogattunk: „működési szint”, „működési átlag”, „irányadó mérték”, „teljesítménybeli előírás”. A „mutató” mellett az szólt, hogy leginkább kifejezi a vizsgált tervezési és értékelési eszköz funkcióját, elhelyezkedését eszmény és valóság közt, beillesztését a tervszerű irányítás és a spontán adottságok erői közé a fejlesztés dialektikus folyamatában. Hogy benne van: nem a szürke átlaghoz nivellál, hanem előre, felfele mutat: a fejlettebb típus, a bevált megoldás, az optimális határfok irányába.

A hivatkozások vándorlását segítő *vis inertiae* elterjesztette a szakirodalomban a könyvtári *standardeknek* azt a meghatározását, amely a dél-afrikai könyvtárak *standard*-jeit

tartalmazó kiadványban olvasható.¹ Eszerint a standardek olyan „kritériumok, amelyek alapján . . . a könyvtári szolgálat mérhető és kiértékelhető. Hivatásos könyvtárosok határozzák meg, annak érdekében, hogy elérjék és megszilárdítsák azokat a célokat, amelyeket maguk tűztek ki. A standardek különféleképpen értelmezhetők: mint eszményi séma, eljárási modell, az értékelés mértéke, a jövőbeli fejlesztés és tökéletesítés ösztönzője, és mint a döntés és akció segédeszköze nemcsak könyvtárosok számára, hanem laikusok számára is, akik könyvtári szolgálatok létesítésével, tervezésével és adminisztrációjával közvetve foglalkoznak.”

E meghatározást nagyjából mi is elfogadhatjuk, hozzátéve, hogy a szabványokra — amelyek kétségkívül bele illenek — nem térünk ki,² és figyelmen kívül hagyjuk a szövetszerű normatív előírásokat. (Amelyek ugyancsak a standardekhez, vagy azokhoz is sorolhatók.³) Legfeljebb annál a passzusnál állhatunk meg egy percre vitatkozni, amely szerint a standardeket a professzionális (vagyis egyetemi diplomás) könyvtárosok készítik a maguk-kitűzte célok szolgálatára. A gyarmatosító intelligencia „szabadolebegésénck” illúziója fejeződik ki ebben a mondatban. A szűkebb társadalmi célon mindig a tágabbakkal függenek össze, az intézményes tevékenységek társadalmi kölcsönhatásokban realizálódnak s a primer társadalmi szükségletekben találják meg értelmüket, amelyek azokat mozgásba hozták. Éppen ezért a könyvtári standardizálásból — ugyanúgy mint magából a könyvtári tevékenységből — száműzendő minden befele forduló voluntarizmus. Ez a magunk által és magunk számára készítetttség nyilvánvalóan hozzájárul a polgári országok könyvtári standardjeinek gyöngéihez. Mi a gyakorlatból s a valóság megismeréséből indulunk ki (beleértve a könyvtári szükségletet termelő társadalmi valóságot), ennek kifejezését, céltudatos alakításának eszközét keresve a standardekben, s oda is térünk vissza. Ez a jelen írás értelme és módszertani alapja is: hozzájárulni a nálunk még hiányzó könyvtári standardek empirikus megalapozásához.

A gyakorlatból való kiindulást s az oda való visszatérést persze nem pusztá ideológikus, hanem sokkal inkább metodológiai célzattal hangsúlyozzuk. A felülethez tapadó, önmagának elég empíria itt is csak torzképet ad a valóságról s a praxist félrevezeti — öltözzék bár a legelegánsabb matematikai formulába. Humphreys hivatkozott cikke hoz erre riasztó példát. A lancasteri egyetem könyvtárosainak esetét említi, akik a Bradford-féle — önmagában helyes — szóródási törvény formulájának alkalmazását javasolják a ritkán használt társadalomtudományi periodikumok kivonási eljárásában.⁴

¹ Standards for South African public libraries. 2. rev. ed. Potchefstroom, 1968. — *Humphreys, K. W.*: Standards in university libraries. = *Libri*, 20. vol. 1970. 144. l. — *Hirsch, Felix E.*: Introduction: Why do we need standards? = *Library Trends*, 21. vol. 1972. 159–160. l. — *Humphreys, K. W.*: Standards for libraries in Great Britain. = *Library Trends*, 21. vol. 1972. 316. l.

² Ezekre vonatkozólag: *Orne, Jerold*: Standards in library technology. = *Library Trends*, 21. vol. 1972. 286–287. l. — A műszaki szabványokkal rokon kategóriát alkotnak az alapterületi, férőhelyi, elhelyezési normatívák, amelyekre itt szintén nem térünk ki. Utóbbiakra vonatkozólag ld. *Bereczky László*: A tudományos és szakkönyvtárak normatívái. (Elemzés és irodalmi szemle.) Bp. 1968. KMK. 37–45. l.

³ *Humphreys* idézi a szovjet *Kondakov* hozzá írt levetelét, amelyből megmutatkozik, hogy a szovjet szakember a könyvtári munka szöveges előírásait egyértelműen a standardek kategóriájába sorolja. (Pl. a felsőoktatási intézmények könyvtárainak minta szervezeti szabályzata. 1962. — A felsőoktatási intézmények könyvtárainak strukturális modellje. 1969. — Könyvtári és bibliográfiai órák vezetésének standard programja hallgatók számára. 1962.) Ld. *Humphreys, K. W.*: I. m. 151–152. l.

⁴ I. m. 153–154. l.

Írásunk egy későbbi pontján magunk is hivatkozunk egy elhibázott hazai kísérletre, amely kétségbevonhatatlan statisztikai adatok matematikailag korrekt kezelésével jut megállapításokhoz, olyanokhoz azonban, amelyeknek a valóságban semmi sem felel meg. „Adminisztrátorok szívének kedves csodaszámoknak” nevezi Humphreys az ilyen standardecket.

Tény, hogy az adminisztráció mindenütt, nálunk is ösztönzi, ha nem is éppen mágikus számok, de a fejlesztési, finanszírozási döntéseket leegyszerűsítő standardek alkalmazását. És a könyvtárak igazgatói, az egyetemiak is, akikre itt tekintettel vagyunk, szeretnék hiteles *mértékét* bírní az egyetemi szükségletekkel való lépéstartás megkívánható fokának,⁵ az önértékelés és a fejlesztési javak megszerzését célzó érvelés alapjaként. Ugyanakkor ez utóbbi fél bizalmatlanul nézi a standardizálás kísérleteit. Nemcsak mert mint a fejlesztés katonája, világosan felismeri a számszerű előírásokban rejlő veszélyt, hogy ti. rögzítő, sőt visszahúzó erőként léphetnek fel a fejlődéssel szemben. Hanem mert közelről látja intézménye karakterisztikus vonásait, amelyek megkérdőjelezik más intézmény-egyedekkel való összehasonlításának lehetőségét.⁶ A közös nevezőre hozhatatlan tényezők ott kezdődnek, hogy nincs két egyetem, amely csak kvantitatíve különböznék, s ne térne el egymástól kutató és tanulmányi munkájának diszciplináris tartalma, ennek megfelelő metodikája, épületeinek elhelyezése (koncentráltága vagy szétszórtság), oktatóinak, hallgatóinak életkörülményei, munkaszokásai, igény szintje stb.⁷ Ott folytatódik, hogy maga a könyvtár történeti képződmény, a gyűjtemény, az épület, az információs „műszerek”, sőt a személyzet olyan öröklött adottságaival, amelyek nivellálása — ha egyáltalán lehetséges — egyértelmű lenne értékes, többnyire a mában is ható kulturális örökségek felszámolásával. És ott végződik, hogy országos könyvtárpolitikánk az egyetemi dimenziókon túlmutató, országos funkciókat ruház egyes könyvtárakra (vagy nyilvános könyvtári feladatok háramlanak másokra környezetük szükségletei, ellátatlansága miatt), amelyek teljesítését standardek gépies alkalmazása súlyosan veszélyeztetné.

Éppen ezért az egyetemi könyvtárak működési mutatóit (ott, ahol már kidolgozták, alkalmazták azokat), már eleve nem valamely átlagra, hanem modellre vonatkoztatva törekszenek megkonstruálni⁸ és jó előre meghatározni azokat a kritériumokat, amelyek szerint a modellhez képest lényeges eltéréseknek van helye. Így az angol egyetemi könyvtári standardecket kidolgozó Parry Committee a következő kritériumokat fogadta el, mint amelyek fontosak valamely intézmény költségvetési szintjének meghatározásánál:

- „a) szakok és szak-ágak száma, amelyekben az egyetem oktató és kutató tevékenységet folytat;
- b) a kutatás mélysége és az oktató személyzet érdeklődése az egyes témák iránt különösen olyan diszciplinákban veendő figyelembe, amelyekben egyéni kutatások folynak inkább mint munkaközösségek vagy mint ahol intézeti kutatási program keretében folyik a munka;
- c) az egyetem topográfiai sajátossága által szükségessé tett kihelyezett szakkönyvtárak kiterjedése, ami rendszerint duplikációt eredményez;

⁵ Vö. *Watkins*, David R.: Standards for university libraries. = *Library Trends*, 21. vol. 1972. 191–192. l.

⁶ Vö. *Watkins*, David R.: I. h.

⁷ Vö. *Bereczky* László: I. m. 4., 37. l.

⁸ Vö. *Humphreys*, K.W.: Standards in university libraries, 148–149. l.

d) speciális feladatok, pl. lényeges különgyűjtemények létezése, levéltári és kéziratgyűjtemények, vagy helyi feladatok, pl. kórházi szervek, mezőgazdasági kutatás, főiskolai oktatás irányában.”⁹

A Parry Committee azonban éppen csak kiragad néhányat az egyetemi könyvtárak sajátosságát meghatározó tényezőkből, vagyis az itt figyelembe veendő szempontok közül. Tüzetesebb áttekintést ad ezekről Bereczky hivatkozott munkája, gondosan kiértékelve a vonatkozó irodalmat. Így Clapp és Jordan alapján a következő tényezőket sorolja fel, mint amelyek a könyvtári gyűjtemény szükségletét különféleképpen motiválják az egyes egyetemeken:

- „— A hallgatóság — nagysága, összetétele (graduate vagy undergraduate, egész vagy részidős stb.); a hallgatók tanulási magatartása, társadalmi-gazdasági és intellektuális háttere.
- Az oktatásemélyzet — nagysága, kutatási tevékenységének mértéke, „könyvtár-központúsága” stb.
- Az intézményekben folyó oktatás jellege és formái — tanszékek száma, előadások száma, továbbá az, hogy milyen tárgyakból ad undergraduate, graduate és postgraduate (master és doctor fokozatok) képzést.
- Az oktatási mód mennyire követeli meg tankönyvek használatát, önálló olvasást stb.
- Tanulásra alkalmas helyek az egyetemen mennyire elérhetők.
- Az egyetem földrajzi elhelyezkedése — nagyváros, nagykönyvtárak közelléte.
- A szellemi légkör — mennyire ösztönöz vagy hátráltat a tanulás szempontjából.”¹⁰

Ugyancsak Bereczky idézi Jordan egy másik tanulmányát, ahol a szerző a fent eleintett összefüggést az ellenkező irányból közelíti meg. Eszerint egy-egy felsőoktatási intézmény színvonala

- „magas korrelációban áll:
 - a kötettszámmal,
 - az egy fő hallgatóra eső kötettszámmal;
- közepes korrelációban áll:
 - az előfizetett folyóiratok számával;
- alacsony korrelációban áll:
 - az évente beszerzett kötettszámmal”¹¹

Jordannak ezek a — magas színvonalú egyetemek könyvtári adatainak összehasonlításával igazolt — megállapításai alátámasztják azt a tételünket, hogy megfelelő működési mutatók kimunkálása és értelmezése egyaránt megkívánja a könyvtárhasználatra utalt elsődleges társadalmi tevékenységek figyelembe vételét. Régi tapasztalat, hogy a könyvtárhasználat intenzitása csalhatatlan mutatója — intézményi és egyéni síkon egyaránt — az egyetemi munka színvonalának. Vizsgáljuk az egyetem könyvtárán s a könyvtár egyetemén. Ez az összefüggés magyarázza a standardizálás munkálatainak megélnkülését s a standardek alkalmazásával együtt a könyvtárak gyors előrelépését az egyetemfejlődés olyan dinamikus szakaszán, amelyenről a hatvanas évek kanadai tapasztalatai alapján Florence B. Murray számol be.¹² Magunk is az egyetemszervezési tanulmányok hazai szűzföldjére kívánjuk bevinni a könyvtár működési mutatóinak egész problematikáját, mert csak ezen a földön (s nem a könyvtárosnak címzett ajánlasként) válhatik az a fejlesztés hatóerejévé.

⁹ *Humphreys, K. W.*: Standards for libraries in Great Britain. = *Library Trends*, 21. vol. 1972. 319. 1.

¹⁰ *Bereczky László*: I. m. 17. 1.

¹¹ I. m. 16. 1.

¹² *Murray, Florence B.*: Canadian library standards. = *Library Trends*, 21. vol. 1972. 306–307. 1.

Az a sokféleség, amely az egyetemek működési tényezői közt megnyilvánul, sokakat szkeptikussá tett az iránt, lehetséges-e egyáltalán kvantitatív általánosításokhoz jutni az egyetemi könyvtárak működési tényezői körében s van-e itt értelme, gyakorlati haszna működési mutatók alkalmazásának.¹³ A szkeptikus felfogást osztjuk magunk is, ha a dolog úgy merül fel, mint kiragadott, az egész összefüggésében, tartalmilag nem vizsgált statisztikai adatok közvetlen összevetése, vagy mint kísérlet általánosan és automatikusan alkalmazott, kötelező fenntartási mutatók azonnali bevezetésére, történiék bár kidolgozásuk statisztikai átlagok számításával, vagy külföldi standardek adaptálásával. Egyrészt azonban szívesen alkalmaznánk a mutatókat mint a tervezés egzaktságát növelő segédeszközt, mint ösztönző hatású viszonyító alapot és bizonyító adatot a fejlesztésért folytatott érveléshez. Merthogy a mutatóknak a követendő, elérendő élvonal jellemzőinek kell lenniök s együtt kell emelkedniök az élvonal előretörésével, abban a tárgy valamennyi szakértője egyetért.¹⁴ Másrészt úgy látjuk, hogy a működési, fenntartási mutatók nem szükségképpen lépnek fel a könyvtári valóságot elszegényítő formulákként, hanem kidolgozásuk, ill. alkalmazásuk fogyatékoságai miatt, főként ha nem egy sok változójú összefüggésrendszer mozgékony elemeiként funkcionálnak. Kidolgozásuknak nemcsak a könyvtári valóság többoldalú megközelítésén, átfogó empirikus feldolgozásán kell alapulnia, hanem előremutató modellek megtervezésén, minta-könyvtárak kifejlesztésén és tanulmányozásán, valamint a bevezetést megelőző ellenőrző kísérleteken. És e kutatások nem korlátozódhatnak a könyvtári működés leglényegesebb összefüggéseit (társadalom — olvasók — használat — gyűjtemény — személyi, tárgyi, pénzügyi feltételek) kifejező mutatók közvetlen kimunkálására, hanem ki kell terjedniök a kapcsolódó folyamatokra, így mindenképp az irodalom termelésére és felhasználására s a könyvtárigényes tevékenységekre, mint amilyen a kutatás, az oktatás, a művelődés. Következésképpen az országos standardek kidolgozása semmiképpen sem tekinthető egyéni vagy hivatali feladatnak. Érdemes lenne komplex munkaközösséget ráállítani és mint súlyponti témát, felvenni a könyvtári kutatások országos tervébe.

Doktrinerség volna azonban addig várni a működési mutatók bevezetését célzó gyakorlati lépésekkel, míg a fent javasolt kutatások gyümölcsei rendre beérnek. Hiszen ezeket a kutatásokat többé-kevésbé permanenseknek kell elképzelnünk, amelyeknek az alkalmazásba átment standardek bármily kitűnő rendszerének birtokában is értelmük van, mert elősegítik annak a fejlődéssel együtt lépő, folyamatos előreigazítását. A könyvtártervezési, fenntartói gyakorlat orientálásában máris nagy haszonnal járna, ha fordításban közreadnánk vagy kivonatossan ismertetnénk egyes országok egyetemi könyvtári standardjeit.¹⁵ Noha gazdasági és egyéb feltételeink különbözősége miatt közvetlen fel-

¹³ Vö. *Downs*, Robert B. — *Heussman*, John W.: *University library statistics*. Washington, 1969. 1. 1.

¹⁴ Vö. *Hirsch* : i. m. 160., 161., 163. 1. — *Martin*, Lowell A.: *Standards for public libraries*. = *Library Trends*, 21. vol. 1972. 164., 165., 167. 1. — *Henne*, Frances: *Standards for media programs in schools*. Uo. 236. 1.

¹⁵ Pl.: *Standards for college libraries*. Prepared by the ACRL Committee on Standards, Felix E. Hirsch, chairman. = *College and University Libraries*, 20. vol. 1959. 274—280. 1. — *Humphreys*, K. W.: i. m. — *Withers*, F. N.: *Standards for library service*. Paris, 1970. — *Canadian Association of College and University Libraries*. *University Library Standard Committee*. *Guide to university library standards*. Report. 1961—1964. Ottawa, 1965.

¹⁶ Pl. alapterületi normatívák egy olvasói, egy szolgálati munkahely létesítésére, x mennyiségű könyv raktári vagy szabpolcos elhelyezésére stb.

használásra csak bizonyos típusú mutatók alkalmasak,¹⁶ a mutatók más része bizonyos elmaradásokra vagy elérendő szintekre hívná fel a figyelmet,¹⁷ rávilágítana bizonyos aránytalanságokra¹⁸ stb. E célnak messzemenően megfelel Bereczky László idézett átfogó munkája, csupán egy második kiadásban méltóbb és több példányú nyomdai kivitelezésére lenne szükség — s esetleg egy, a fenntartók tájékoztatását szolgáló rövidített változatára. A praxist így orientálva, lökést adnánk egyúttal a hazai standardizálás előmunkálatainak.

Az előtanulmányok, majd a standardizálás további fontos feltételének tekintjük a belső könyvtári tervezés, valamint az egyes könyvtárakról, könyvtártípusokról s a könyvtári rendszerről szóló információ tökéletesítését, és mindkét vonatkozásban a kvantitatív kifejezések és a bennük megjelenő sokrétű valóság megfelelésének biztosabbá, teljesebbé tételét. Ehhez kívánunk érdemi mondanivalónkkal a következő két fejezetben hozzájárulni.

Amikor tehát itt arra vállalkozunk, hogy néhány gondolat kifejtésével, javaslatok tételével tartalmasabbá és szilárdabbá tegyük a hazai könyvtárirányítás „bibliotekometriai” bázisát, megengedhető, sőt ésszerű, hogy tárgyunkat erősen körülhatároljuk és célkitűzésünket korlátozzuk. A könyvtári működést két különböző metszetben leíró adatsort áttekintésével és kommentálásával csupán ez adatszoportok értelmezéséig, felhasználásuk módszerének megvilágításáig, a főbb elvi, szakmai következtetések levonásáig kívánunk eljutni. Semmiképpen sem vállalkozhatunk azonban alkalmazásra kész operatív formulák, kodifikálásra érett kulcsszámok vagy eljárási szabályok kidolgozására. Mint látni fogjuk, már csak az adatszoportok belső ellentmondásai, sőt immanens gyöngéi miatt sem lehetne erre gondolnunk.

A megvizsgálandó egyik adatszoport azoknak a munkanormáknak az összessége, amelyekről a KMK megbízásából adott rendszerező áttekintést négy tudományegyetemi könyvtárunk. A vizsgálat célja kettős:

- egységes (pontosabban: általánosítható) munkanormák lehetőségének felderítése és
- munkanormákra alapozott személyzeti létszámnormák kialakíthatóságának mérlegelése.

E kettős cél mellett természetesen a könyvtárpolitika és a könyvtárigazgatás többi lényeges szükségleteit és szempontjait is szem előtt tartva igyekezünk az adatszoport alapján tanulságokhoz jutni.

A másik tanulmányozandó adatszoport a tudományegyetemi és általános tudományos

¹⁶ Pl. mi meglegszünk a hallgatóság 10–15%-ának megfelelő olvasótermi férőhely létesítésével, holott 25% a nemzetközileg elfogadott standard.

¹⁸ Pl. 25 élvonalbeli egyetemi könyvtár átlagos adatai szerint az Egyesült Államokban a költségvetés 60%-át fordítják bérekre, 34%-át könyv- és folyóiratbeszerzésre, 6%-át egyéb kiadásokra. Hazai tapasztalatok szerint bérekre 45, könyv- és folyóiratbeszerzésre 25, egyebekre 30% körüli hányadát fordítják az egyetemi könyvtárak. Mivel a rendszer legértékesebb funkcionális eleme a könyv, valószínű, hogy az amerikai arányok — még a két ár- és bérrendszer különbözőségeit figyelembe véve is — megfelelőbbek.

könyvtárak évi statisztikája. E statisztika kötelezően előírt és hivatalosan közreadott adatai.¹⁹ A feladat itt is kettős:

- könyvtárpolitikai következtetések levonása és
- az adatokra alapozható működési normatívák keresése.

Figyelmünk ezúttal is a lehetőségek, feltételek és módszerek mérlegelésére összpontosul, ezek vizsgálata során azonban lehetőség nyílik bizonyos konkrét, érdemi megállapításokra s alkalom a statisztikai adatszolgáltatás és felhasználás jelen gyakorlatának kritikájára.

Mindkét vizsgálat (tehát mind a munkanormák, mind a statisztikai adatok tanulmányozása) ugyanazon empirikus háttérre vetítve, s az összefüggésében szemlélt könyvtári valósággal szembesítve kell hogy történjenek s céljaik is rokonok, ill. részben azonosak. Mégsem végezhetőek egyetlen közös gondolatmenetbe olvasztva s előadásuk is határozottan különválasztva célszerű. Csak így felelhet meg a dolgozat gyakorlati rendeltetésének: annak ui., hogy a hazai könyvtárügyi *scientific management* adott érettségi szintjén konkrét problémák megoldásához konkrét megállapításokkal járuljon hozzá.

I.

MUNKANORMÁK ALKALMAZÁSA TUDOMÁNYEGYETEMI KÖNYVTÁRAINKBAN

E dolgozat azoknak a munkálatoknak láncszemeként íródik, amelyek a volt Művelődési Minisztérium kezdeményezésére indultak, részint a KMK, részint az OKDT Igazgatási Szakbizottsága keretében. Bereczky László készítette el azt az átfogó szemlélt, amely egyrészt rendszerezett képet ad a könyvtári munkanormák alkalmazásának nemzetközi gyakorlatáról, másrészt felöleli mindazokat a lényegesebb javaslatokat és adatszűrűségeket, amelyeket a hazai gyakorlat és szakirodalom felszínre hozott.²⁰ Bereczky munkáját főleg elvi vonatkozásban egészíti ki e sorok szerzőjének tanulmánya és egy nemzetközi konferencián elhangzott előadása a munkanormák magyarországi alkalmazásáról, ill. az alkalmazás elvi kérdéseiről.²¹ Mind Bereczky, mind a szerző dolgozata vitaanyagul szerepelt az OKDT Igazgatási Szakbizottsága, ill. más testületek előtt, s a vitákon leszüremlett kritikái és pozitív javaslatok dokumentumai az OKDT irattárában rendelkezésre állnak. Mindezek érdemi rekapitulálására itt nem térhetünk ki, s — bár

¹⁹ Művelődési Minisztérium Statisztikai Osztály, Statisztikai tájékoztató. Tudományos és szakkönyvtárak. Bp. 1970–1974.

1968.

1970.

1973.

Adatalemzéseink a legfrissebb kötetre épülnek. A csoportosítás bírálata főleg az 1968. és 1970. évi feldolgozásokra vonatkozik, amihez képest az 1973-as lényeges fejlődést mutat.

²⁰ Bereczky László: A tudományos és szakkönyvtárak normatívái. (Elemzés és irodalmi szemle.) Bp. 1968.

²¹ Csúry István: Könyvtári munkanormák alkalmazásának problémái. Debrecen, 1966. — *Uő.*: Über die Zweckmäßigkeit und Möglichkeit der Anwendung von Arbeitsnormen im Bibliotheksbetrieb. Bp. 1967.

a dolgozatok és tárgyalási anyagok csak szűkebb körben ismertek — főleg olyan megállapításokra törekszünk, amelyek az eddigiekben még nem fogalmazódtak meg. Most már túl lehet s túl kell lépni az általános információk s az elvi viták szintjén: a normaalkalmazás könyvtári praxisának érdemi alakítása és fejlesztése van most már soron. Nemcsak a gazdaságosabb belső szervezés szükségletei hatnak itt sürgetően, hanem könyvtárpolitikai érdekek is, hisz a felügyeleti és fenntartó tevékenység hatékony ellátásához is mélyreható ismeretekre és egzakt mennyiségi támpontokra van szükség.

Ez az előzmény s a szakfelügyeleti igénynek ez a megfogalmazása szolgált kiindulással a KMK-nak ahhoz a programjához, amelynek keretében elkészült négy tudományegyetemi (és 14 egyéb) könyvtárunk munkanormáinak tüzetes leírása, összeállt a jelen tanulmányozás alapjául vett számszerű adatok és műveletleírások csoportja.²² „Tüzetesegeen” itt nem csupán az értendő, hogy a normák áttekintése minden normázott vagy normával szabályozhatónak ítélt munkanemre kiterjedt, s hogy nem elégedett meg azok pusztá megnevezésével, hanem hogy tartalmuk, minőségi kellékeik, s ha több fázisból, mozzanatból tevődnek össze, komponenseik számbavétele is megtörtént. A munkanemek ilyen elemző meghatározása az egyszerű felsoroló normatáblázatoknak is szükséges kelléke. A négy tanulmány jóval többet ad ennél: az egyes könyvtárakban folyó tevékenységeknek többé-kevésbé átfogó és rendszerező leírását, s ebben a keretben, sőt, kisebb vagy nagyobb mértékben az intézmény egész struktúrájával való összefüggéseket is jelezve ismerteti a munkanormákat. Egyikük sem éri be azzal, hogy a munkát csupán formai, mennyiségi jellemzői, vagy technikai összetevői alapján mutassa be. Valamennyi megfelelő hangsúllyal és konkrétsággal tárja elénk azokat a minőségi követelményeket és tartalmi szempontokat, amelyek döntően határozzák meg magukat a munkanormákat, s amelyek mellőzése jórészt üres absztrakciók halmozásává tenné az efféle vállalkozást. A könyvtárak egy koherens csoportjának teljes munkamenete vált így megismerhetővé a maga minőségi és metodikai sokrétűségében, általánosításokra és megkülönböztetésekre alapot nyújtó konkrétságában. Ez tette lehetővé, hogy a normák alkalmazása szempontjából részint új tanulságokhoz jussunk, részint, hogy ne csupán tartalmatlan számokkal folytassunk éppen e vonatkozásban messze nem vezető operációt, hanem a könyvtári munka lényegi, módszerei oldaláról szóljunk amelynek ezek a számszerűségek csupán kifejezései.

1. A munkaelemzések tanulságai

A négy tudományegyetemi könyvtár (ELTE, KLTE, Pécsi TE, JATE Központi Könyvtára — a továbbiakban néhol egyszerűen székhelyük alatt emlegetve) elvi, funkcionális homogenitása s e síkokon való harmonikus együttműködése ellenére úgy élt a

²² [Balla Lajosné]: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának teljesítmenyi normatívái. Debrecen 1969. — [Domanovszky Ákos]: Az Egyetemi Könyvtár feldolgozó osztályának normatívái. (Bp. 1969.) — Fényes Miklós: A pécsi Egyetemi Könyvtár teljesítmenyi normatívái. Bp. 1969. — Lisztes László: A József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára munkateljesítmenyeire vonatkozó normatívák. Bp. 1969. — A fentiek tartalmát 11 további nagykönyvtár adataival együtt feldolgozva közreadja: Munkateljesítmenyi normák a tudományos és szakkönyvtárakban. Bp. 1971. (Az összeállítás Cholnoky Győző, a módszertani bevezető Bereczky László munkája.)

köztudatban, mint amelyeket történeti múltjuk, nagyságrendjük, anyaintézetükhöz fűződő viszonyuk, földrajzi helyzetük, kulturális környezetük, sőt mesterségbeli felkészültségük, szemléletük is egymástól alapvetően megkülönböztet s mint amelyeket egymással összehasonlítani (következésképpen: egységes elvek szerint igazgatni) csak bizonyos megszorításokkal, bizonyos aspektusban lehetséges. Az elemzések első és legfontosabb tanulsága, hogy *e tétel a munkavégzésbeli eljárások, metódusok tekintetében enyhébben fogalmazható meg, mint ahogy azt eddig gondoltuk*. A könyvtári munkában általánosan ható tényezők mellett (normatívák, országos irányelvek, képzés, szaksajtó) az egyetemi könyvtári működés specifikus összetevői (a fő funkciók közössége, az intézmények közti munkakapcsolatok, tapasztalatcserék, a közös szakfelügyelő tevékenykedése, az intézményesített eszmecserék, az érdekközösség stb.) oda hatottak, hogy egész sor lényeges munkanem mind tartalmában, mind menetében, mind pedig minőségi követelményei tekintetében megegyezik. A normák konkrétabb taglalását későbbre tartogatva, itt csak példaként említjük a címfelvételt, amely mind abból a szempontból, hogy az országos szabvány mellett a specifikus címléírási problémák megoldását lehetővé tevő tüzetes házi szabályzatok, külföldi instrukciók (porosz, vatikáni, ALA stb.) is alkalmazásra kerülnek, mind az igényes munkát szolgáló kézikönyvtárak gazdagsága, mind pedig a magas szakmai követelményt támasztó féleségek (idegen nyelvű kiadványok, régi könyvek stb.) túlnyomó volta tekintetében megegyezik s nagyjából azonos munkaterhet képvisel valamennyi könyvtárban. Általános az ETO teljes mélységű alkalmazása s a tárgyszavazásnak az osztályozással közös menetben való végzése. Többé-kevésbé megegyeznek az egyes könyvtárakban rendelkezésre álló és fejlesztett katalógusféleségek, még abból a szempontból is, hogy bizonyos történeti teherterületek (Budapesten nagyobb, másutt kisebb mértékben a szabványtól eltérő cédulaformátumok alkalmazása, a címfelvétel vagy a tárgyi feltárás sajátosságai stb.) mindenütt ballasztként kísérik a működést. Természetesen azonos eljárást, teljesítményt involválnak az azonos gépi eszközök, pl. az adréma vagy a stencil alkalmazása s többé-kevésbé az egész reprográfiai vonal. A technika hiányai is közősek több területen, pl. az olvasószolgálat, a könyvforgalom lebonyolításában. Igaz viszont, hogy éppen a technika területe az, ahol a nem egységes és helyenkint ugrásszerű fejlődés éppen napjainkban mélyreható különbségeket kezd kialakítani az egyes könyvtárak közt mind az eljárások, mind a teljesítmények tekintetében. (A katalóguskészítés „kibernetizálása” Szegeden, lyukszalagautomata és xerox-rotációs eljárás alkalmazása Debrecenben stb.) Ezt azonban inkább csak a figyelmeztetés szándékával hozzuk itt elő: az új technikák taglalásában — mivel még kísérleti szakaszukat élik — nem mélyedhetünk el.

Fontos következtetésre adnak alkalmat az itt szintetizált tanulmányok az egyes intézmények munkaterheinek, ill. teljesítményeinek különbözőségére vonatkozólag. Elvileg kevésbé érdekes, gyakorlatilag azonban annál figyelemreméltóbb az a megállapítás, hogy a teljesítményeket, a normanagyságokat távolról sem csak a műveletek mibenléte, az alkalmazott procedúra határozza meg: döntők az objektív adottságok, főleg az egyes intézményre nehezedő, kívülről jelentkező feladatmennyiség. Valamennyi könyvtár munkakapacitása spontán alakult ki: senki sem kísérlete meg, hogy azt arányos ösz-

szefüggésbe hozza a ténylegesen elvégzendő munkamennyiséggel. A beáramló könyvek, a jelentkező olvasók, az igényelt szolgáltatások stb. mennyisége vagy közvetlenül határozza meg a munkateljesítményeket s ezzel a normákat, vagy közvetve: pl. ösztönzi vagy nem ösztönzi a vezetést arra, hogy a racionalizálás vagy gépesítés lehetőségeivel éljen. Objektív tényezőnek kell tekinteni a személyzet munkaszokásait, vagy ha úgy tetszik, a kollektíva munkamorálját. Ez azonban olyan tényező, amelyet befolyásolni lehet, többek közt éppen a most tárgyalt program, a normaalkalmazás elterjesztésének, nivellálásának keretében. Sokkal bonyolultabb a helyzet, ha a munkavégzés mennyiségi különbségeit tudományelméleti és tudománypolitikai szempontból, továbbá a munkaszervezés stratégiája szempontjából s a mindkét tényezővel összefüggő könyvtárosi hivatásszemlélet szempontjából mérlegeljük. Ezek a könyvtár egész működését meghatározó motívumok — minden más tényezőtől függetlenül — ugyanúgy indokolhatják a magas teljesítmények szorgalmazását (pl. aktuális célok érdekében vagy valamely tudományos szintű könyvtári munkanemnek alárendelt technikai szintű járulékos munka esetében), mint az alacsonyabbak megengedését. Ismeretes, hogy a könyvtárosok egy részének a normákkal szembeni egyetemlegesen elutasító állásfoglalása éppen a könyvtárosi munka szellemi rangjára való hivatkozással történik. Más kérdés, hogy e hivatkozás lehet közhelyszerű, a könyvtárosság felületes, sztereotip felfogásában gyökerező, és történhet a feladatok mélyebb ismerete, azoknak a tudománytól a technikáig terjedő skálán való differenciált elhelyezése alapján. Ez a megfontolás arra figyelmeztet, hogy a merev egyenlősítés álláspontjára könyvtár és könyvtár közt sohasem helyezkedhetünk. Ugyanakkor természetesen nem szabad szemet hunynunk az egyenlő mérték alkalmazásának lehetőségei előtt a munkának az objektív összehasonlításra ténylegesen alapot adó szektoraiban.

A négy elemzés áttanulmányozása azt a benyomást alakítja ki a figyelmes olvasóban, hogy a munkastílus és a munkatempó a könyvtárak egyikében sem üzemszerű. Ennek legeklejtőbb bizonyítéka, hogy úgyszólván valamennyi munkanem esetében magasabb normaszámokhoz jutnánk, ha nem a tényleges teljesítményeket alapul vevő átlagszámítást fogadnánk el, hanem a munkafolyamat megtervezésén, ésszerűsítésén és egzakta időmérésen alapuló kalkulációt alkalmaznánk. Jellemző, hogy az automatikusan működő munkaeszközök kezelőinek normaelőírása általában messze elmarad azoktól a számoktól, amelyeket az eszközt gyártó vállalat annak kapacitásaként előír. Rendkívül veszélyes volna azonban, ha mindebből arra következtetnénk, hogy a könyvtárakban egyszerűen szigorítani kell, magasabbra kell szóróltni a követelményeket. Nem csupán azért kell ilyen következtetéstől tartózkodnunk, mivelhogy a könyvtári munkaköröknek mégis csak egy kisebb része áll homogén tartalmú és azonos terjedelmű, tehát egzakta mérésre alkalmas munkanemekből. Nemcsak azért, mert ez a munkanyilvántartásnak, a bérezésnek, a szervezésnek, sőt az emberekkel való bánásnak olyan átalakítását vonná magával, ami könyvtárainkban mérő képtelenség. E feltételezett, de meg nem engedett rendszabály legfőképpen azért veszélyes, mert a kvantitatív követelményekre alapozott többtermelés visszájára fordulna: a *szükséges* társadalmi tudattartalmak felhalmozása, a *szükséges* információknak a *megfelelő* helyre való eljuttatása terén a könyv-

tár kevesebbet nyújtana a korábbi „kevesnél”. Nem értelmetlen mechanizmust tervezzünk, amely tömegesen darálja, ontja a könyvet, hanem (a feladat mennyiségi oldalát persze szem elől nem tévesztve) a tudomány munkásainak olyan szervezeteit, amelyek élő kommunikációs láncszemeket alkotnak az ismeretet termelő és az ismeretet befogadó elmék közt. Az ilyen típusú munkaszervezet tervezésének és irányításának legfőbb elvi és elméleti alapjai elsősorban tudományelméleti, ismeretelméleti, ismeretszociológiai természetűek. A szervezéstudomány és az üzemszervezési praxis szerepe itt csak járulékos lehet.

Mindez természetesen nem vonhatja el figyelmünket az elemzéseknek arról a hasznos szolgálatáról, hogy jól tükrözik a modern ügyvitelszervezés alkalmazására s a munkamenet racionalizálására irányuló törekvéseket s ugyanakkor felfedik az avult eljárásokat és a célszerűtlen módszereket. E dolgozat külön fejezetében vesszük számba a terjesztésre érdemes megoldásokat és jó kezdeményezéseket, ill. tesszük meg a negatívumokra vonatkozó kritikai észrevételünket. A tapasztalatcserének ily módon való szolgálata magát a programot is hatékonyan elősegíti: azt ugyanis, hogy a szélesebb körű kvantifikálás feltételeként előbbre jusson a könyvtári tevékenységek optimalizálása.

A négy tanulmány segítséget ad a vezetőnek és a fenntartó hatóságnak azzal, hogy körültekintően számbaveszi a munkafajtákat és mozzanatokot abból a szempontból, melyek alkalmasak a mérésre, az értékelés tekintetében mérvadó számszerű kifejezésre és melyek nem. Egyáltalán a könyvtári munkák kiterjedt és bonyolult komplexumának áttekintésével, mérlegre tételével a tervezés lehetőségeiről és korlátairól olyan differenciált képet ad, amelyet eddig nem ismerhettünk. Készen kínálja a következtetést, hogy a könyvtári tervezésnek, a fenntartási javak meghatározásának mindig a tevékenységstruktúra összetettségének megfelelő differenciáltsággal kell történnie. Megmutatja, hogy a fejlesztést és értékelést — legalábbis egyelőre — aligha lehet egy-két mutatóra alapozni. De nyilvánvalóvá teszi, hogy a tervezésnek még azokon a pontokon is, amelyek a munka viszonylag jól kvantifikálható, körültekintéssel kell eljárnia és viszonylag nagy játékot kell biztosítania mind a ráfordítások, mind a várható eredmények meghatározásánál. E figyelmeztetésre seregestül kínálják az illusztratív példát a függelékül csatolt összehasonlító táblázatok. Először is mutatják, hogy egyazon munkafolyamat (pl. az előszerzeményezés, a könyvleltározás vagy a raktárképesítés tétel) egyes mozzanatai egyik könyvtárban megvalósulnak, másutt nem. Mutatják, hogy a kvantifikálható és a nem kvantifikálható mozzanatok számos műveletben elválaszthatatlanul összefonódnak: korlátozzák a mérés lehetőségét vagy torzítják eredményét. Végül — annak a számára, aki igen jól ismeri vagy az adott feladatnak megfelelő felmérésnél mélyebben elemzi a munkafolyamatokat, egészen világos, hogy ezek a folyamatok a mérhető és nem mérhető, de egy standard leírásban mindenképpen helyet kapó főbb és előre tudható munkafajták mellett olyan sokféle mellékes és előre nem látható időráfordítást is tartalmaznak, amelyek összessége csak statisztikai alapon közelíthető meg, vagy egyáltalán meg sem ragadható. Persze, nem minden munkakörben van ez így. De ha megpróbálnánk pl. akár a nemzetközi csere érdemi intézését, akár a tájékoztatást a tevékenység gerincét alkotó s részben kvantifikálható mozzanatokra redukálni (kihagyva

akár csak olyan járulékos dolgokat, mint a mérőben udvariassági beszélgetések, az alkalmi üdvözlések vagy részvétnyilvánítások), előbb-utóbb e munkaágak lényeges tartalmukban való sorvadását kellene tapasztalnunk.

Midőn az összehasonlító táblázatok keretében megpróbálunk bizonyos munkaágakban létszámnormák alapjául szolgáló számokhoz jutni, az ilyen előre nem látható, imponderábilis és nem kvantifikálható teendőkre a normával mért munkanemek együttes idejének 10%-át vettük fel, teljes tudatában az ilyen százalékolás merevségének: (Pl. a kölcsönzésnél, ahol a forgalom hullámzása szerint megrohanások váltakoznak üresjáratokkal, a 10% lehet sok is, kevés is.) Ennek kapcsán mindjárt hangsúlyoznunk kell: akár a jelen munka, akár más munkálat alapján bármiféle kötelező számok előírására kerülne sor, azt ismételten alá kell vetni az ellenőrzésnek.

2. A normaalkalmazás problematikus mozzanatai

A tanulmányozott elemzések számos kézzelfogható adatot és tanulságot szolgáltatnak a könyvtári normaprobléma megoldásához, vagy legalábbis differenciált szemléléséhez, ellentmondásosságában való megértéséhez. Részint azokhoz az ismert problémákhoz próbáljuk adatainkat társítani, amelyek körül eddig meglehetősen absztrakt, terméketlen csatározások folytak, részint az itt jelentkező, az elemzések anyagából kivillanó új problémákat áttekinteni. Nem rendszeres kifejtéssel, hanem az áttekintést megkönnyítő tételes fogalmazásban.

a) *A helyi (történeti, tudati stb.) adottságok különbözősége.* E tényezőt eddig, összehasonlítható normák lehetőségét vitatva, pro és kontra abszolutizáltuk. Már fentebb rámutattunk, hogy egyetemi könyvtári viszonylatban a megoldások, eljárásmodok az egységesedés irányába fejlődnek s részint épp az adott program keretében kell törekedni egységesítésükre. (Ld. a munkaszokások negatív vonásait, az elavult eljárásokat, az el nem terjedt modern megoldásokat stb.) E tényezők más része olyan negatívumokból (pl. munkaeszközök hiányából, az épület zsúfoltságából, elavultságából stb.) adódik, amelyeknek objektív, leküzdhetetlen volta egy-egy időszak viszonylatában egészen nyilvánvaló, amelyek azonban nem végleges és éppenséggel nem elvi akadályai az eljárások s a normák egységesedésének. A helyi különbségek viszonylag kis hányadát alkotják az elvi alapon is konstansnak tekinthető tényezők: egy-egy tudománytörténeti értékű katalógus fenntartása, ragaszkodás egy műemlékké érdemesült gyűjteményorganizmus-hoz, különleges olvasói szokásokhoz való igazodás stb. A történeti, helyi különbségek, az örökölt és statikusnak tűnő adottságok tehát nem tekinthetők a teljesítménybeli nivellálás domináns akadályainak.

b) Igen komolyan tekintetbe kell azonban vennünk azokat a *lokális különbségeket*, amelyek éppen a változásból, az élet által felvetett problémák megoldása során a különböző módszerek, technikák, minőségi követelmények vagy engedmények stb. közti *választás* lehetőségeinek sokféleségéből, a kísérletek természetszerűen individuális jellegeből következnek. Ez a körülmény mindenképp a normák nagyfokú változékonyságára utal, nemcsak az egyes normák, hanem összefüggő munkamozzanatok egész

komplexumához tartozó munkanormák gyakori és különböző irányú változékonyságára. Pl. a számítógép alkalmazása egy sor munkanemet kiküszöböl a hagyományos folyamatból, újakat iktat be s a megmaradók normaértékét fel és le módosítja. De a fejlődéssel járó legkülönbözőbb egyéb tényezők is a normamódosítás szükségét hozzák magukkal. Különös lenne pl. ugyanazt a teljesítményt kívánni a címfelvételek másolójától, akár adrémán, akár írógépen, akár lyukszalagos íróautomatán dolgozik. Az osztályozó munka szakosítása esetén, vagy ha a kiadványok különböző kategóriái vonatkozásában más-más címfelvételi eljárást vezetünk be, indokolt a korábban egységes normaszámok differenciálása. Változhatnak a teljesítményeket jelentősen befolyásoló minőségi követelmények is — akár kényszerűségből (pl. a másként leküzdhetetlenné növekedő munkaterhek miatt), akár ésszerűsítések kapcsán. (Ld. pl. a könyvtári katalógus „finding list” ill. „reference tool” jellege körüli csatározást, amelynek eldőlte az egyes könyvtárakban jelentősen eltérő minőségi és teljesítménybeli követelményeket állít a címfelvételező könyvtáros elé.) Segítségéből visszahúzó erővé, szervezési eszközből a szervezés akadályává tennék tehát a munkanormát, ha akár a könyvtárközi egyenlődsdi alapjára helyezkedve, akár a „bevált”, „minőségi”, klasszikus eljárásokat konzervatív módon fetiszizálva, megmerevíténénk. (Ami természetesen ismét nem jelenti azt, hogy az azonos munkaeszközt alkalmazó, azonos tartalmú, minőségű és módszerű munkát a helyi különbségek hamis általánosítása és abszolutizálása alapján különböző normaszámokkal kellene vagy lehetne mérni.)

c) *A normaalkalmazás „exlexei”*. A könyvtárak életében előadódhatnak helyzetek vagy feladatok, amelyek a normaalkalmazás szokott módját akár az intézmény egészének viszonylatában, akár egy részlegében egy időre felfüggesztik. Akár úgy, hogy az új feladat új normák konstruálását teszi szükségessé, akár úgy, hogy a vállalkozás rövid lejárata kezdeti, kísérleti jellege, vagy az erőbevetés koncentráltága, rendkívüli morális motívumai miatt nincs is értelme vagy lehetősége a normázásnak. Többnyire egy új gyűjtemény létesítése, egy új katalógus felállítás vagy a meglevő radikális átalakítása esetén, továbbá új eljárások, eszközök bevezetésekor áll elő ilyen helyzet. Azért kell kiemelnünk ezt az egyébként természetes jelenséget, mert a könyvtárak létfolyamatát a legkülönbözőbb fórumok, sőt maguk a könyvtárosok is hajlamosak egyfajta rossz végtelenség, kötelező monotonitás perspektívájában szemlélni a fejlődést, s nem képesek az elméletileg ismert, sőt jól ismert dialektikus mozzanatokot — a nekifutásokat és lelassulásokat, a túlélt formáció elhalását, a robbanásszerű csomópontokat, a mennyiség minőségi átcapásait — a valóságban is agnoszkálni. Nemegyszer kell éppen a mérföldes léptek megtételekor „megmagyarázni a bizonyítványt”: miért estek vissza az előző évhez képest folyamatos munkák számszerűségei; nemegyszer kell a magasabb fejlődési szintet képviselő új feladatot vagy munkamódosítást szívós meggyőző munkával elfogadtatni a könyvtárosok körében (esetleg éppenséggel elrendelni), mert a régi polgárjoggal vagy éppen kutyabőrrel bíró eljárások ellenszegülnek a „rendetlen” újnak.

d) *Az üzemszerűség és a tudományosság ellenirányúsága*. Mint mondtuk, sokan a könyvtári munka szellemi rangját féltik vagy féltették a normáktól. Rámutatunk ez általánosító érvnek arra a gyöngéjére, hogy elmossa a különbséget a tudományos és a techni-

kai, a valóban szellemi és a manuális munkafajták közt. A szellemi magnak, a tudományos lényeknek munkaszervezési síkon való hamis általánosítása természetesen ugyanúgy hozzájárult a könyvtárosi hivatás degradálásához a társadalmi tevékenységek hierarchiájában, mint az ellenkező egyoldalúság, mint a szervezési, technikai lehetőségeknek, rendszabályoknak eszközből céljá váló előléptetése. A könyvtár működési modelljének differenciált szemlélése egyfelől jól mutatja a munkák szintjeinek, típusainak különbözőségét, másfelől a szellemi és a technikai műveleteknek azt a polarizálódását, amely éppen napjainkban válik a könyvtári működés igen jellegzetes fejlődési vonásává. Maga az érdemi munka mindinkább az alkotó tudományos tevékenység sajátosságait ölti fel (e tendenciát nálunk jelszószerűen a szakreferensségekben s az információban foglalkozók össze), s egyre kisebb hányadában válik hozzáférhetővé a normaalkalmazás számára. Ugyanakkor (s éppen a tudományos feladatok felismerésével, kibontakozásával arányban) nő a szó legszűkebb értelmében vett technikai feladatok tömege s ezzel a normalizálás lehetősége. Annak tehát, aki kvantifikálásra törekszik, e polarizációs folyamat ismeretében tudnia kell, hogy a könyvtári működésnek csak bizonyos rétegét kerítheti hálójába.

e) *A lélektani és az etikai oldal.* Tapasztalat mutatja: a normák rideg, mechanikus alkalmazása tönkretelheti egy kollektíva munkaszellemét, teljes mellőzésük viszont lezülleszti a munkafegyelmet. Nem kell, de nem is lehet itt részletes receptet adnunk a helyes alkalmazásra. Néhány fontos szempontot azonban — éppen a felmérések tanulsága alapján hangsúlyoznunk kell:

— Ma már egyetlen könyvtár sem boldogulhat munkanormák alkalmazása nélkül.

— Könyvtárakban a munkanorma elsősorban a tervezés eszköze. Alkalmazása természetesen az ellenőrzés és az értékelés során is nélkülözhetetlen (mind az intézmények, mind a részlegek és az egyének viszonylatában), de sohasem mint egyedüli mérce és sohasem az üzemekben alkalmazott abszolút érvénnyel.

— A kvantifikálható felelőségek mellett mind a tervezésnél, mind az ellenőrzésnél gondosan kell mérlegelni a nem mérhető, az előre nem látható és a normális munkamenettől eltérő munkanemeket.

Csak ez a differenciált eljárás teszi lehetővé, hogy eleget tegyünk a könyvtárosi munka szellemi és technikai, rutinszerű és változó, alkotó jellegű mozzanatokból összetevődő sajátosságának, s okszerűen szabályozva s a szellemi munkához szükséges szabadságot is (otiumot ma talán még nem) engedélyezve, optimális intézeti klímát teremtünk.

f) *A folyamatos tevékenységhez és a „háttérhez” tartozó munkafeladatok viszonya.* Egészen világosan meg lehet különböztetni a könyvtári tevékenységnek azt a vonalát, amely az információhordozók felkutatásától kezdve a beszerzésen, katalógusbeli feltáráson, információ-szétsugárzáson és használatba adáson át az ismeretek „visszacsatolásáig”, élő tudatokba való lepárlásáig vezet, attól a másik vonaltól, amely közvetlenül nem vesz részt ezekben a közvetítő tevékenységekben, amely azonban nélkülözhetetlen ahhoz, hogy maga a gyűjtemény fennálljon, az információs apparátus funkcionáljon, éspedig ökonomikusan és hatékonyan: úgy, ahogy a társadalom szükségletei megkívánják. E háttérbeli tevékenység ugyancsak széles skálájára terjed ki a munkafajtáknak, köztük

olyanokra is, amelyek normákkal mérhetőek. Az „első vonal” tevékenységeitől ez a második nemcsak abban különbözik, hogy közvetett, s mint háttér, részben rejtett a külső szemlélő számára, hanem abban is, hogy az ide tartozó feladatok tömegét kevésbé vagy egyáltalán nem határozzák meg külső tényezők. Igaz ugyan, hogy pl. a katalógusgondozási, állományvédelmi, rendfenntartási munkákat, a finomabb tagolásra, differenciáltabb csoportosításra irányuló erőfeszítéseket nagyban befolyásolják a katalógusok vagy a gyűjtemények dimenziói. (Mert hisz e háttérbeli munkálatok egy része ilyen típusú.) Mégsem viszonyíthat a tervező ebben a vonatkozásban olyan közvetlenül, mint amikor a beáramló kötetszámhoz, vagy a statisztikából ismert forgalomhoz méri a megfelelő munkakapacitást. Hol az a varázsváltó formula, amely megmutatná, mi a rendfenntartó és állagmegővő munkálatok optimális mérvé? Még rejtettebbek, még kevésbé kvantifikálhatók az irodalmi termés és a társadalmi igény kontrolljához fűződő részben tudományos, részben gyakorlati tevékenységek, vagy pl. az ellátandó társadalmi szektor változásaiból adódó szervezeti és funkcionális változások. (Gondoljunk a most folyó egyetemi reformokra, amelyeket ha jól akarjuk segíteni, egy sor új vállalkozást kell végrehajtanunk a könyvtárakban.) Felvetődik a kérdés, miért konstruálunk a háttértevékenységekből egy külön kategóriát a normaalkalmazás problémái körében. Egyrészt azért, mert így újabb oldaláról világítjuk meg a könyvtári munka sajátosságát, kvantifikálható és kvantifikálhatatlan munkanemekre bomlásának módját. Másrészt pedig — s ezt épp az olyan mérhető munkanemekkel kapcsolatban kell hangsúlyozni, mint amilyen pl. az állományrevízió vagy a katalógusgondozás — annak a megállapításnak az igazolására, hogy még a normázott munkanemekre vonatkozólag sem mindig lehetséges egyszerű számtani eljárással ún. fenntartási mutatókat, létszámnormákat konstruálni. Ugyane problémát más oldalról is hadd világítsuk meg:

g) *Munkanormák és fenntartási normák viszonya.* Mint rámutattunk, a normát meghatározó tényezők közt lényeges szerepe van az ellátandó feladat nagyságának, az objektíve az egyes könyvtárakra nehezedő munkaterheknek. A fenntartási mutatókat már csak emiatt is csak korlátozottan és relatíve nagy tűrési határok közt lehet a munkanormákra építeni. De tegyük fel, hogy minden könyvtári munkanem pontosan kvantifikálható! A munkanorma még ebben az esetben is csak *egyik* támpontja lehetne a személyzet és egyéb működési szükségletek megtervezésének. Ha elvszerűen akarunk eljárni, a tervezésnek mindig a feladatból: tehát pl. az olvasók, az információval ellátandók számából, milyenségéből, a beszerzendő kiadványok jellegéből, tényleges vagy optimális mennyiségéből stb. kell kiindulnia. A tervezés és ellenőrzés maximálisan leegyszerűsített módja is legalább kétirányú: egyrészt a feladatok, másrészt a kapacitás mérlegelése, szembesítése alapján juthat csak el az elvégzendő munkamennyiség és a fenntartási javak mértékének meghatározásához.

h) *Minőség és mennyiség.* A közgondolkodás úgy fogja fel ezt az ellentétpárt, mint amely — legalábbis a könyvtári területen — kérdéssé teszi a normaalkalmazás jogosultságát, vagy mint amely, ha egyáltalán összebékíthető, csakis kompromisszumos úton: megkeresve a minőségi és mennyiségi követelmények egészséges arányát. Aligha kell e laikus tétel logikai gyöngéjét bizonygatnunk. Hisz a normatívák nem lehetnek üres

számadatok. Számszerűségüknek csupán abban az esetben van értelme, ha tartalmilag, minőségileg, tárgyi, metodikai stb. értelemben *meghatározott* műveletre vonatkoznak. A minőség és mennyiség alternatívaként való szembeállítására tehát felületes dolog s nem ritkán csupán a kényelemszeretet tekintélyesnek szánt álarc. Itt egyrészt azért vetjük fel mégis a problémát, mert a könyvtárfejlesztésben nem akármilyen „minőségi törekvések” vannak napirenden, hanem olyanok, amelyek ugrásszerűen megemelik a műveletek időigényét. Már az előttünk fekvő munkaelemzések is mutatják, hogy ahol komolyan lépést próbálnak tartani a tudományos igényekkel s ennek megfelelően az érdemi könyvtári-informatív műveleteket is tudományos igénnyel, tudományos feladatként végezni, ott az amerikai pragmatista stílusban megkonstruált műveletsor valósággal szétfeszül, felborítja a megrögződött méretarányokat. Legjobb példa erre a szakreferensek bevonása az előszerzeményezésbe. Korábban a gyarapítás hallgatólagosan polihisztorra minősített vagy legalábbis a mindenhez értés képtelen feladata elé állított vezetője önmaga vagy egy-két munkatársa szimatára, könyvtárosi rutinjára hallgatva válogatott, és pedig jórészt három forrás:

- kiadói és egyéb jegyzékek,
- megtekintett könyvek és
- olvasói deziderátumok

alapján. „Háttérolvasmányai”, tudományos stúdiumai (ha voltak) nem tartoztak szorosán gyakorlati feladatához. Jogosult tehát „előszerzeményező” munkáját a kiválasztás műveletére redukálni. Szakreferensi rendszer alkalmazása esetén azonban már nem is passzív kiválasztásról, hanem *alkotó jellegű gyűjteményfejlesztő tevékenységről* beszélünk. E tevékenységnek pedig a szakreferens egész „hivatali” praxisa és „magán” tudományos tevékenysége háttérül, sőt nemcsak háttérül, hanem szerves alkatrészül szolgál. Beszerzési döntései főleg a következő tevékenységeken alapulnak:

— A gyűjtemény vagy gyűjteményrész (szakcsoport) megtervezése alapelveiben és konkrét művekig menően.

— A gyűjtemény fehér foltjainak és a kiegészítés forrásainak feltérképezése.

— Az „alkotó specialistákkal” (az olvasókkal) való munkatársi kontaktuson alapuló értesülések. (Kutatott témák számontartása, értékelések meghallgatása művekről, szerzőkről stb.)

— A nem gyarapítási jellegű könyvtári munkák végzése (pl. bibliográfia-szerkesztés, figyelőszolgálat, tájékoztatás, szakkatalógus-szerkesztés, szakkézis-könyvtár-gondozás stb.) során szerzett értesülések.

— Önművelő jellegű lépéstartás a megfelelő szakterület irodalmával — többek közt a kurrens folyóiratszámok rendszeres átnézése útján.

— Produktív kutatómunka a szakterületen s ennek járulékaként a témához fűződő szakirodalmi tájékozódás.

Mіндеz tekintélyes munkamennyiséget képvisel, még akkor is, ha a szakreferensséget bevezető könyvtáraink mintegy csak kigazdálkodták vagy kiügyeskedték az ehhez szükséges minimális munkaerőfedezetet, de távolról sem mondhatják el, hogy megteremtették a szakreferensek optimális munkafeltételeit. Elégtelen az önképzésre, kutatásra

fordítható idő, a szakreferensek rutinmunkával való megterhelése egészségtelenül magas stb. Mi az összehasonlító táblázaton a szakreferensek munkájának csupán egy részét, az új folyóiratszámok átnézését tüntettük fel (Debrecen). Pontosabban: becslésszerűen mérlegettük, a ráfordított időnek kb. milyen hányada juthat egy-egy mű beszerzésére, amelyet folyóiratbeli recenzió alapján választott ki a szakreferens. Mégis nagyjából ugyanannyi időt kellett ezen az egy ponton beállítani, mint amennyibe az egész szerzőmennyezési munkamenet hagyományos többi része kerül. Hova jutnánk akkor, ha elméletileg teljes mértékben igazolható „eszmenyi” igényeinkkel is előrukkolnánk? Ha egy „alkotó” kutató mellé több „informatív” kutatót kívánnánk rendelni, vagy a szakirodalmi információt korszerű értelemben fognánk fel: beleérténénk pl. a trendtanulmányok, az eredményeszemlék vagy a tömörítvények készítését?

A „minőség” címszó alatt kell említenünk a számítógép alkalmazásának, egyáltalán a többdimenziós feltárásnak a problémáját. Igaz, ennek kapcsán sok minden meggyorsul, a „gép” terhet vesz le az ember válláról. Összvolumenében azonban nem csökken, hanem nő a feldolgozás munkamennyisége a hagyományoshoz képest. (A kódolás, a bemeneti lyukszalag elkészítése jóval munkaigényesebb az eddigi megfelelő eljárásnál stb.)

Hadd említsük meg végül, hogy a modern könyvtári gyakorlatban a „minőség” egész hagyományos könyvtári fogalomköre gyökeresen átértékelődik. Az előző nemzedék könyvtárosa még arra volt büszke, hogy bravúrosan megoldott egy szerzői névkiegészítést, rekonstruált egy kitépelt címlapot, vagy megfejtett egy fiktív helynevet vagy hamis keltezt. Ma ilyesféle feladat a dokumentumoknak csak egy meghatározott körében adódik. Egész sereg dokumentumtípus esetében nemhogy a szerzői utónév feldejtése, de a szerző említése sem szükséges, sőt akár a cím és a hagyományos impresszum is mellőzendővé válik. Ilyen esetekben a minőségi követelmény a tárgyszók, kódszámok helyes megállapítására, a dokumentum tartalmi elemzésére stb. „redukálódik”.

Távolról sem gondolunk arra, hogy az *a—h* pontban a könyvtári normaalkalmazási problémáit kimerítettük. Úgy gondoljuk azonban, hogy legalább a lényegesebbeket sikerült felmutatnunk. Ezek közt is a legutolsó mintegy foglalatja és esszenciája a többinek. Azt a tételt kell ugyanis igen elvszerűen és igen határozottan egész normaalkalmazási gyakorlatunk alapjává tennünk, hogy a tudományos információ folyamatának szellemi, „humán” csatornája szűk keresztmetszetű s ez válsággal fenyegeti a primér termelőerővé nőtt tudományt. Nem valamiféle rosszul értelmezett gazdaságosság nevében alkalmazunk normákat és nem a könyvtárfejlesztés egészétől elszigetelten, hanem egy új, modern és tartalmi értelemben is teljesítőképes (tehát a szó legáltalánosabb és legmélyebb értelmében gazdaságos) könyvtári-informatív tevékenység szervezési elemeként.

3. Gyakorlati észrevételek az egyes könyvtárakban alkalmazott munkamódszerekre, technikai megoldásokra és szervezési elvekre vonatkozólag

Mint előljáróban jeleztük, e dolgozat előmunkálatokat folytat, s ha a továbblépést akarja segíteni, az „aprólékoságig” konkrétan kell lennie. Részben ez indokolja az előttünk fekvő munkafolyamat-elemzések kiértékelését abból a szempontból is, *hogyan*

folynak az elemzett munkák tudományegyetemi könyvtárainkban, mennyiben tekin- tendők a regisztrált normaszámok korszerűen, racionálisan szervezett műveletek jellem- zőinek, mennyiben nem. Igaz, erről általánosságban már ismételtén beszéltünk. Hogy itt most a részletekre is vetünk pillantást, azért történik, mert voluntarista alapon, utasítás- sal stb. egy lépést sem tehetnénk a teljesítmények, normák nivellálása útján. Először maguknak a műveleteknek kell közelebb kerülniök egymáshoz — persze csak azokban a nemekben, amelyekben ennek értelme és lehetősége van. Egyöntetű eljárások szorgal- mazása pedig nyilvánvalóan egyet kell hogy jelentsen a legracionálisabb megoldások propagálásával és a kevésbé célszerűek bírálataival. Mondanunk sem igen kell, hogy ami- kor a propagátor és a kritikus szerepében lépünk fel, csupán saját felfogásunkat kép- viseljük, ill. arra a könyvtármetodikai, könyvtárszervezési ismeretanyagra alapozunk, amely éppen birtokunkban van. Nyilvánvaló, hogy ennél tovább kell majd mennünk, tovább kell majd menniök mindazoknak, akik hivatottak a gyakorlat továbbfejleszté- sére. E következő fázisban egyrészt ki kell majd terjesztenünk az értékelő, kritikai elem- zést, a legkorszerűbb nemzetközi trendekkel, megoldásokkal való szembesítést minél több (fokozatosan valamennyi) műveletre, másrészt mind a kritikát, mind az ajánlások- kat szembesíteni kell az egyes könyvtárak reális lehetőségeivel — beleértve ebbe a mun- kaszociológiai tényezőket, köztük nem utolsósorban a konzervativizmus hipertrófiáit s a látványosság kultuszát, amely néha öncélú, értelmetlen újításokat vonultat fel.

3.1 Elterjesztésre ajánlott megoldások, ésszerűsítési lehetőségek

a) A műveletek összességének áttekintése abból a szempontból, hol jelentkeznek azo- nos tartalmú, több helyen és több ízben elvégzett mozzanatok s ezek egyszeri elvégzése vagy minimális ismétlődésének elérése. Pl. a budapesti EK már az első hasonlításnál ki- emeli a feldolgozandó mű előzményének lapjait. A debreceni EK kettőre szorította le az egy mű címéről készítendő másolatok számát: a rendelőlap megírására és a címfelvétel elkészítésére. A katalóguscédulák, újszerzeményi jegyzékek, figyelőkartonok stb. xeroxo- rota eljárással a címfelvételi fogalmazványról készülnek.

b) *A műveletek fokozatossága*: különböző minőségi előírások, részletezési követelmé- nyek szerinti végzése, az egyes dokumentumfélések sajátosságainak megfelelően. Pl. a budapesti EK nagyfokú akribiával készíti címfelvételeit, tekintettel az unikumok, régi könyvek relative gazdag kategóriájára, továbbá arra a szakkönyvtári funkcióból eredő követelményre, hogy a felvételek bibliográfiai célra is alkalmasak legyenek. A debreceni EK — az akribiára az említett kategóriákban ugyancsak súlyt helyezve — a gyűjtemény bizonyos részlegeiben (pl. egyetemi jegyzetek, vállalati kiadványok) egy- szerűsített katalógizálási sémát alkalmaz, sőt bizonyos kiadványtípusokat (különlennyo- matok, disszertációk, kutatási jelentések, félig publikált dokumentumok stb.) a hagyo- mányos címfelvételi eljárástól eltérően, a tárgymegjelölésre szorítkozva dolgoz fel.

c) *Összetartozó műveletek összevonása*. A lehetőség a könyvtárak egész tevékenységére

kiható módon és mértékben valósul meg ott, ahol a szakreferensi intézményt komplex munkakörként vezették be. (Debrecen, Pécs, Szeged.) De a csekélyebb elvi jelentőségű összevonások is lehetnek ökonómiai vagy egyéb szempontból igen előnyösek. Ilyennek tartjuk a Pannonica katalógus szerkesztésének összekapcsolását az osztályozással Pécsen, a helyrajzi és a leltári szám azonossá tételét Budapesten és Szegeden, a kurrens folyóirat-számok kardexnyilvántartásának kartotékleltárkénti alkalmazását Szegeden, az osztályozás és a tárgyszavazás közös munkamozzanatkénti végzését Budapesten, Debrecenben és Szegeden.

Az ésszerűsítésnek ebbe a típusába tartozik a technikák többirányú kihasználása. Pl. Pécs a katalógussokszorosítás stenciljéről gyorstájékoztatót is készít, Debrecen ugyan-
csak többféle célra használ fel egy negatívot. (Ld. fent.)

d) *Központi szolgáltatások*, ill. más könyvtárak termékeinek, szolgáltatásainak hasznosítása helyi célokra, ill. ilyen szolgáltatások nyújtása más könyvtárak számára. Pl. Debrecen az OSzK-tól, Pécs a Könyvtárellátótól vásárolja az új magyar könyvbeszerzések katalóguscéduláit. Szeged bibliográfiai munkája során feltárt és más könyvtárakat érdeklő címanyagát rendelkezésükre bocsátja ez utóbbiaknak. Debrecen a helyi központi gyarapodási jegyzék melléktermékeként ellátja a kooperációs programban résztvevő könyvtárakat külföldi beszerzésükről sokszorosított cédulákkal. (Mivel a sokszorosítás xerox-rotá úton készül a résztvevők által a helyi KC-nak beküldött cédulákról, a munkafordítás úgyszólván elhanyagolható.) Valamennyi tudományegyetemi könyvtár nyújt szélesebb vagy szűkebb körű szolgáltatást a hálózathoz (ill. a régióhoz) tartozó könyvtáraknak.

e) *Mellőzhető műveletek kiküszöbölése* a munkafolyamatokból. Pl. Debrecenben az ellenőrző műveletek kiküszöbölésére tett kísérletek azzal a tanulsággal járnak, hogy az ellenőrzött és ellenőrzetlen műveletek végtermékének minőségi különbsége cenyésző, s — nagy szaktudású és nagy gyakorlattal rendelkező munkatársak esetén — a hibaszázalék feltételezett növekedése ki sem mutatható mértékű. E tapasztalat alapján lehetőségek látszik a címfelvételi revízió (vagy ahol a kézi másolás még nincs kiküszöbölve: a korrektúra) redukálása az új munkaerők betanulásának időszakára, továbbá szűrőpróbaszerű ellenőrzésre, amely részben a hibaszázalék állandó figyelemmel kísérését, részint az eljárások egységének biztosítását célozza. Hasonló lehetőség kínálkozik a statisztikák vezetése terén. Debrecen rátért az olvasóforgalmi és könyvforgalmi statisztikák reprezentatív vezetésére, oly módon, hogy számlálást csak a hét egy meghatározott napjára vonatkozólag végez s ennek alapján számítja ki a havi átlagokat.

f) *Új technikák alkalmazása*. E vonatkozásban — a teljesség igénye nélkül — megemlítjük a számítógép alkalmazását a katalóguselőállítás és az újszerzeményi jegyzékkészítés munkafolyamatában (Szeged), a xerox-rotá eljárás többirányú alkalmazását (Debrecen), lyukszalagos íróautomata alkalmazását speciális kémiai anyag permutációs indexének készítésére (Debrecen), peremlyukkártya alkalmazását könyvrendelési nyilvántartás és statisztikakészítés céljára (Debrecen), a Xerox 720-as automata sokirányú alkalmazását (Debrecen), műanyagragasztó (Planacol stb.), automata vágógép stb. alkalmazását a könyvkötésben (Debrecen) é. i. t.

g) *A munkanormák minőségi hátterét* is bőszéggel illusztrálhatnánk a négy tanulmány alapján, hiszen csaknem minden művelet leírása gondosan számbaveszi a kvalitatív tényezőket. Különösen a budapesti fordít erre igen nagy gondot. De éppen a Budapesti EK tevékenységének egésze, s ezen belül is legfőképpen gyűjtő munkája az, amely az ún. minőségi törekvéseknek a munkanormáktól független oldalát vagy azokkal csak közvetve összefüggő megvalósulását jól megvilágítja. Az a körülmény, hogy részben a budapesti nyomdokába lépve, részben önállóan elért tudományelméleti megfontolások alapján a többi egyetemi könyvtárunk is leszámolt pragmatista-pozitivista gyűjtőpolitikájával s a gyűjteményépítés tudományos (talán hovatovább elmondhatjuk: történelmi materialista szemléletű) alapjára helyezkedik: ha úgy tetszik, a normaalkalmazás ellenében hat. Ugyanez áll a kutatókkal való munkakapcsolat, egyáltalán az információs tevékenység fejlődésére. Amikor pl. a Debreceni, Pécsi és a Szegedi EK nyilvántartást vezet a megfelelő egyetemen kutatót témákról s ezen túlmenően, a személyes érintkezés különböző csatornáim át igyekszik naprakészen tájékozódni az érdeklődés s a kutatási feladatok alakulásáról, sajátképpen minőségi erőfeszítéseket tesz, növeli a kvantifikálhatatlan munkafajták részeseését az összműködésben. Éppen e nem mérhető, a mennyiségi tervezés számára alig hozzáférhető törekvések sikere érdekében kell azonban ismét hangsúlyoznunk kvantifikálható elemekkel való összefonódásukat s azt a lehetőséget, hogy a technizálás „szerény” eszközeivel — pl. a témanyilvántartások, rendelési kartotékok kézi lyukkártyákra vitelével s a többdimenziós visszakeresés egyéb eszközeivel — tegyük hatékonyabbakká, olajozottabbakká, s ha lehet, kevésbé időigényesekké a hozzájuk fűződő műveleteket.

3.2 Egyes eljárások, szervezési megoldások bírálata

a) *Többször ismétlődő azonos mozzanatok egy-egy összefüggő munkafolyamaton belül.* Pl. elvben már a beszerzési döntést megelőző hasonlításal meg lehetne az összes későbbi hasonlítás feladatokat is takarítani, de erre még eddig egyik könyvtár sem talált technikai megoldást. Debrecenben a címfelvétel újból megkeresi az előzmény céduláját, Pécsen a naplózás kapcsán állapítják meg az előzményt s emelik ki a lapot, holott hasonlítás már volt s a címléíró is végez előzményekre vonatkozó cédulakiemelés. Szegeden is ismételt „azonosítást” végeznek a címfelvételnél, majd előzmény esetén a szakzók is hasonlítanak.

Egyetlen könyvtár sem jutott még el az egy könyvcím egyszer való leírásának szervezési-technikai bravúráig. Pedig sok helyen már nincs technikai akadálya annak, hogy a kiválasztott mű címét már a beszerzési döntés után reprografálják (pl. az előszerményezési forrásul használt nemzeti bibliográfia szabványos címléírásaimak kixerxozásával) s ez egyszeri aktussal kiküszöböljenek minden további címléírást a rendelőlaptól kezdve a címfelvételen át a gyarapodási jegyzékekig, figyelőkartonokig stb. Budapesten, Pécsen, Szegeden kézírásos egyedi leltár vezetése, Szegeden a kölcsönzőlap külön gépelése, a kötészet napló vezetése szaporítja az egy címről készítendő leírások számát a hagyományos mértéken túlmenően is.

b) *A könyvtár-szakmai szempontból idejét múlt eljárások*, másutt már érvényüket veszített könyvtárosi elvek, beidegzések számbavétele külön fejezetet érdemelne. Meg kell elégednünk ezek közül néhánynak csupán illusztratív felsorolásával.

Eltekintve az előző szakaszban kiemelt pozitív kivételektől, egyetemi könyvtárainkban a gyűjteményszervezés meglehetősen korszerűtlen. Még a külső rendtartás eszközei, a számjelzetek alkalmazása terén is kevés olyan racionális megoldást találunk, mint a leltári és helyrajzi szám egybeesése. Nem vették még át a többi könyvtárak a Budapesti EK úttörő megoldását a periodikumok egységes kezelése (az ún. rész cím nélküli sorozat periodikumkénti felfogása) terén. A szabadpolcos térségek, kézikönyvtárak elégtelensége, a raktárak zsúfoltsága, zárt jellege miatt csak nagyon kis mértékben valósulhatott meg az alapvető, élő, gyakran használt stb. irodalom szakcsoportos prezentálása az olvasók közvetlen használatára. Egyes könyvtárakban (Pécs!) nemhogy ezzel a korszerűsítési igénnyel, hanem a raktározás normális, hagyományos követelményeivel sem lehet fellépni, oly katasztrofálisan telítődött minden férőhely.

Ha raktározási vonalon a könyvek és periodikák elvszerűbb kategorizálását hiányoljuk, a tevékenység oldalán (tehát magában a gyűjtésben, feltárásban és használatban) a két terület tudatos, mozgékony együttműködését reklamálhatjuk. Különösen célszerűtlen s a kutatók munkaszokásaival, a kutatás gazdaságosságával ellentmondó a könyvek (pl. kutatótermi kézikönyvek, referenz anyag) használatának elkülönítése a periodikáétól.

Legtöbb könyvtár az ún. „fejelést” alkalmazza a sokszorosítással előállított katalóguscédulák rendszavának kiemelésére. E nehézkes eljárás egyrészt jóformán értelmetlenné teszi a nagy termelékenységű sokszorosító eszközök használatát vagy az előfizetést központi katalógusellátásra, továbbá megakadályozza a cédulák polivalens felhasználását.²³

Apáink nemzedéke alkalmazta a kártyalapok lehasználtását a kölcsönzési „indikátorban” a raktári keresés megtörténte előtt. Mi „már” rájöttünk, hogy a kint levő könyvek relatíve mégis csak kis száma miatt sem az olvasónak, sem a raktárkezelőnek nem térül meg az ezzel járó idővesztés. (Szegeden még él e hagyomány.)

Valamikor — főleg a nagy bibliográfiai és referáló orgánumok, indexek elterjedése és a különböző egyéb referenz művek kiadásának ma már csaknem hézagtalan rendszerének kibontakozása előtt — hézagpótló könyvtári vívmánynak számított az ún. rejtett bibliográfiák kivetítése a címfelvételeken és a katalógusokban való nyilvántartása. A tehetetlenségi nyomaték oda juttatta a könyvtárakat, hogy megfélekedve e gyakorlat értelméről, tudománytörténeti gyökereiről, gépies következetességgel alkalmazták. Pl. Debrecenben minden mű rejtett bibliográfiát tartalmazónak minősítették, amely megfelelő bőséggel közöl bibliográfiai adatokat, akár függelékül rendszerezetten, akár lábjegyzetként. Így válik úgyszólván minden valamire való tudományos munka rejtett bibliográfia hordozójává s tűnik el a fák közt az erdő: az a viszonylag kis számú munka, amely valóban hézagpótló bibliográfiaiként szolgál s amely tényleg „rejtő” is a bibliográfiai gyöngyszemet. „Rejtésről” főleg akkor beszélhetünk, ha a bibliográfiaik akár

²³ Sokat bírált új címfelvételi szabványtervezetünk egyik főgyatékosságának tartjuk éppen ezért a „fejelés” előírását

meglétét, akár tartalmát, akár arányát nem sejtethjük a keretmű címe, tárgya, jellege alapján.

Szakmai avulás sorsára jutnak tiszteletreméltó könyvtári fogalmak. Erről a címfelvétel minőségi kellékeinek tudománytörténeti, kiadástörténeti stb. tényezők befolyásolta módosulása kapcsán már beszéltünk. A régi elvek és fogalmak változatlan hordozásával függ össze a formális revízió értékének hangsúlyozása (sőt egyéni felfogásunk szerint túlhangsúlyozása) Budapesten és Szegeden. Ezzel szemben nincs polgárjoga pl. a gyógyászatban már meggyökeresedett prevenció elvének: lehetőleg ne utólag simítgassunk és javítgassunk, hanem úgy szervezzünk és olyan erőket foglalkoztassunk, hogy ne legyen, vagy alig legyen szükség utólagos javítgatásokra. A könyvtárakban még élő szakmai fetisizmus jól megvilágítható negatív oldalról. A pedagógus — még a kezdő s a középszerű is — nagy fokú önállósággal és viszonylag kevés ellenőrzésnek alávetve oldja meg az ismeretátadás és nevelés rangos, fogós feladatát, s felelőssége is teljes a rábízottak szellemi, erkölcsi fejlődéséért. Revízió nélkül is hitelük van a publikált bibliográfiák egyéni szerzőinek. De ha ugyanez a pedagógus vagy bibliográfus a címfelvételi írógép mellé ül, vagy ETO táblázatot vesz a kezébe, megkérdőjelezi mellékletmegszámolóit, jelzetlemásolóit megbízhatóságát, darabonként ellenőrzik, megtartott-e egyszerű előírásokat, sőt akárhány helyen azt sem maga határozza meg, milyen munkadarabokat vehet kézbe, hogyan osztja be idejét stb.

c) *Általános üzemszervezési lehetőségek negligálása.* Ismét csak az illusztrálás igényével néhány példa.

Untig és hasztalan emlegetett anomália középfokú könyvtárosaink relatív elégtelensége. E körülmény, párosulva a könyvtári munkában megvalósuló tudományosság mibenlétének fel nem ismerésével, gátolja a következetes és kellő mélységű munkamegosztást, a dolgozók képzettségük és képességük szerinti bevetését. Legközkeletűbb példa erre vonatkozólag is a címfelvétel, ahol mindeddig nem sikerült külön munkakörre csoportosítani a tudományos és a nem tudományos szintű feladatokat.

Nem élünk a vállalatoknál, hivataloknál széltében alkalmazott olyan szervezeti megoldásokkal, mint a leírás, másolás, sokszorosítás, levelezés egy szervezetté való összevonása. Ehelyett jóformán minden osztály külön rész- vagy egész idejű másolókat foglalkoztat. Így sem a munkaerővel, sem az anyaggal, sem egyéb tárgyi kellékekkel nem lehet gazdaságosan bánni, sem megfelelő szinten produkálni.

Nem élünk az új gazdasági mechanizmusnak azzal a lehetőségével, hogy bérezési eszközökkel oldjunk meg üzemszervezési problémákat. Ebben persze nemcsak nehézségünk, de pénzügyi előírásaink is akadályoznak bennünket.

d) *A gépi felszerelés általában a tárgyi feltételek hiányai.* A modern technika most kezd benyomulni tudományegyetemi könyvtárainkba. Ez azonban nem magyarázza az ellátottság óriási szintkülönbségeit, amelyek különbözőbb ösz. függést az egyes intézmények nagyságával, funkcióival sem mutatnak. Igaz, hogy a legkisebb (Pécs) helyzete e vonatkozásban úgyszólván kataszrofális (micsinnek korszerű reprográfiai eszközök, könyvkötészete rosszul felszerel), de nem Budapest a leggazdagabb, hanem a legközéprendű: Debrecen és Szeged. Az efféle anomália ódiuma: azzal a j. b. z. v. a. l. k.

a rövidebbet húzóra hárítani, hogy nem volt elég ügyes, nem ápolta kapcsolatait azokkal, akiktől függ. Ezzel szemben objektíve képtelenség a költségvetésből élő intézmények létfeltételeit ugyanúgy az élelmességre és prosperálásra építeni mint az üzemekét. Különösen áll ez az egyetemekre, ahol a vezetők maguk is érdekeltek a közös költségvetésből való részesedésben. Naivitás azt kívánni egyetemi vezetőktől, hogy lemondjanak létfontosságú műszerekről vagy egyéb tanszéki szükségletéről a központi könyvtár, e közös ló, e senki és mindenki földjének még oly jól képviselt igénye javára. A gazdaságilag önálló megyei könyvtárak szemünk láttára tesznek túl gépesítetttségben az egyetemi könyvtárakon. Hadd helyettesítse ez az utalás a részletes terápiát.

e) *A hozzáértés hiányai.* Amit szervezésről, normákról, technikáról tudunk, autodidaxisból tudjuk. Ez egymagában nem volna baj, hisz a lépéstartás más területen is önálló, rendszeres szellemi erőfeszítés dolga. Csakhogy a könyvtárosok „hivatalból” a tudomány vagy egy tudomány specialistái s legfeljebb még a könyvtárra vonatkozó történeti és elméleti tájékozottsággal bírnak. Ugyanez áll a vezető posztok betöltőire is. Bonyolultabb szervezési, technikai problémák megoldásához (márpedig manapság ilyenek vannak soron) ez a felkészültség kevés. Iszonyatos erőfeszítésre van tehát szükség ahhoz, hogy aki az újat akarja, megszerezze a megfelelő hozzáértést s magával tudja vinni a többieket, akiket fent jelzett adottságaik viszariasztanak a szervezési, technikai újtól. Mindez egyrészt a könyvtárosképzés amúgyis bonyolult problematikáját veti fel ismételtén, másrészt azt a panaszt adja ajkunkra, hogy éppen az újra legfogékonyabb munkatársakra hárul mennyiségi munkaterheink oroszlámrésze. Csak fenntartó hatáságaink segítségével oldható meg a paradoxon: ahhoz is több munkaidő kell, hogy a jelenleginél kevesebb munkaerővel többet produkáljunk.

Tudatában vagyunk mindazn elvek, gyakorlati megállapítások vitatható pontjainak, amelyeket e szakaszban mintegy átfutottunk. De éppen mert a normaalkotással mélységesen összefüggő szervezési problematikának vitatható és megoldatlan pontjai vannak, lehetetlen dolog vele igen komolyan szembe nem néznünk.

4. Munkanormák és létszámnormák

Gondolatmenetünk e torkolati pontján immár minden előzetes mérlegelést, állásfoglalásunk motiválásához szükséges minden különbségtételt prezentáltunk, főleg pedig számbavettük azokat az átfogó könyvtárpolitikai elveket és célokat, amelyekhez képest egész témánk járulékos s amelyeket nem ismerve vagy nem vállalva, értelme is alig van a tervezési mutatók latolgatásának. Világos, hogy alkalmazhatunk létszámnormákat s ezekhez a munkanormák lényeges támpontot adnak. De mind kiszámításuk, mind alkalmazásuk tekintetében a legnagyobb lelkiismeretességgel szem előtt kell tartanunk a következőket:

— A könyvtári munkafajtáknak csak egy része, mégpedig pontosan meg nem határozható hányada alkalmas mérőszámok alapján való megtervezésre. „Globális” mérőszám kimunkálását lehetetlennek tartjuk.

— A munkanormák csak *egyik* kiindulópontul szolgálnak a létszámnormák meghatá-

rozásához. E dolgozatnak nem volt feladata, hogy a többi támponttal (amelyek közt a legfontosabb az irodalmi termés és a társadalmi szükséglet kvantifikálható mozzanatainak kvantifikálható könyvtári feladatokra való transzponálása) érdemben foglalkozzék.

— A személyzeti normák megállapítását össze kell kötni az eljárások, szervezeti formák és technikák korszerű szintre hozásával s a könyvtárak érdemi, tartalmi feladataival, tudományos-informatív intézménnyé való fejlődésük korszerű tendenciájával.

Az 1. sz. függelékül közölt táblázatainkról rövid utánszámolással leolvashatók azok a létszámnormák, amelyeket a négy munkaelemzés adatai és elvi tanulságai alapján egyáltalán lehetségesnek látunk. Eszerint egy-egy munkaelemzés szükséges kb.

4 000 mű (könyv) beszerzéséhez,

1 400 mű (könyv) katalógusokban való feltárásához (a kettő összevonva: 1 000 mű beszerzéséhez és feldolgozásához),

13 000 mű kölcsönzésen át való forgalmazásához,

3 500 mű könyvtárközi kölcsönzéséhez.

(Többszörös gyakorlati ellenőrzésre váró mutatók!)

5. Munkanormák mint a felügyelet (ellenőrzés, értékelés) eszközei

E vonatkozásban csak alkalmazásuk módja lehet kérdéses. Nyilvánvaló, hogy azok a felügyeletet gyakorló személyek és instanciák, akik és amelyek egyéb társadalmi és intézménypolitikai jelenségek összefüggésében szemlélik a könyvtárat, a rá vonatkozó tájékozódásukat csak olyan távlatos információkra alapozhatják, mint amilyenek a különböző átfogó statisztikai adatcsoportok, az évi és ad hoc beszámolókból nyert összkép, vitafórumokon vagy személyes kihallgatásokon kapott vagy egyes konkrét ügyek elintézéséből adódó értesülések. Olyan tartalmas és differenciált információt, mint amilyenek kimunkálásához a munkanormákat lehetne és kellene felhasználni, csak közvetett: ti. tömörített és általánosított formában használhat. Következésképpen a munkanormák az ellenőrzésnek és a tájékozódásnak csak azokat a típusait szolgálhatják, amelyeket szakértők végeznek a hatóságok és a nyilvánosság tájékoztatása és a vizsgált intézmény segítése céljából. E típusok a következők:

— A könyvtár-csoport közvetlen és rendszeres szakfelügyeletével megbízott személy vagy személyek.

— Szervezési tanácsadók, szakvéleményadásra felkért könyvtári és egyéb specialisták.

— Könyvtárvizsgálatot végző bizottságok.

— Felmérést vagy jelentést készítő KMK munkatársak.

Mindezek egyelőre inkább csak lehetőségek. A könyvtári működés mennyiségi, konkrét és elemző vizsgálata még nem vonult be a felügyelet rendszeres gyakorlatába. Ennek egyes objektív feltételei is hiányoznak. A tudományos könyvtárak közvetlen szakfelügyelőjének a fontosabb és elvibb problémák tanulmányozása is bőségesen elegendő dolgot ad. Szervezési és egyéb tanácsadók könyvtári területen nem működnek, legalábbis nem rendszeresen és nem hivatásszerűen. A komplex vizsgálatoknak ad hoc szakértői bizottságok bevonásával történő rendszere az ötvenes években e téren kifejtett

eredményes akciók óta tudományos könyvtári vonalon csaknem teljesen szünetel, úgy-
szólván feledésbe is merült. Jóformán csak a KMK, az OKDT nemrég beszüntetett
igazgatási szakbizottsága és egyéni kutatók végeznek hasonló mélységű vizsgálatokat.

Véleményünk szerint mind a könyvtárvizsgálat kvantitatív tényezőkre is kiterjedő,
elemző végzése, mind e vizsgálathoz szükséges személyi és intézményi tényezők munká-
baállítása megérne egy misét.

II.

A TUDOMÁNYEGYETEMI KÖNYVTÁRAK STATISZTIKAI ADATSZOLGÁLTATÁSÁNAK HASZNOSÍTÁSA A TERVEZÉS ÉS AZ ELLENŐRZŐ ÉRTÉKELÉS CÉLJAIRA

1. A könyvtári statisztika funkciói

Valamely statisztikai rendszer megtervezése, ill. meglevő statisztikai rendszerek érté-
kelése a vizsgált társadalmi szektor, más társadalmi szektorok és egyáltalán az egész
társadalom információs szükségleteinek számbavételével kell hogy történjék. A gondos
számbavétel általában is, esetünkben is azzal az eredménnyel jár, hogy az adott jelensé-
get, tevékenységet stb. tükröző statisztikai rendszernek különböző célokat és szükség-
leteket kell kielégítenie és több, egymástól részben vagy egészben eltérő szempontnak
kell megfelelnie. A könyvtárstatisztika (közelebbről a tudományegyetemi könyvtárakra
vonatkozó statisztikai rendszer) felhasználási területei a következők:

— A közvetlen és felsőbb felügyeleti szervek, hatóságok (irányító, ellenőrző, tervező, fejlesztő, fenntartó
tevékenységük során).

— A tudományos kutatás országos és ágazati irányításának szervei és hatóságai (a fentieknek megfelelő tev-
ékenységük ellátása során).

— Más területeken működő irányító szervek, hatóságok, üzemek, intézmények és testületek könyvtári-
informatív szükségleteikről való gondoskodásukkal kapcsolatban.

— Az egyes könyvtárak, saját munkájuk tervezése és értékelése során.

— A „nagyközönség” tájékozódása, részben a tömegkommunikációs eszközök közvetítésével.

— A tudományos kutatás, főleg tudomány-szociológiai és tudományelméleti, könyvtárelméleti és könyv-
tártörténeti témák búvárlásával kapcsolatban.

Első pillantásra is nyilvánvaló, hogy ily heterogén célok mind a statisztikai adatok
köre, mind azok részletezése és prezentálása tekintetében más és más kívánalmakat tá-
masztanak. A leglaikusabb érdeklődés megelégszik a legáltalánosabb adatokkal s eze-
ken kívül legfeljebb a kuriozitások s a közvetlen létszférijával valamilyen módon össze-
függő mozzanatok tarthatnak számot figyelmére. A tudományos kutatás az összefüggé-
sek mélyére hatol: a standard adatok keveset mondanak számára. Éppen ezért a hivatalos
statisztikák mellett számos egyéb forrást is használ, s rendelkezésére áll az ezek felkuta-
tásához szükséges idő és szakértelem. A legmélyebbre az intézményen belüli szervezés-
nek kell hatolnia az adatok kiértékelése, a működési tények kvantifikatív elemzése ter-
rén, de — természetesen — az ő kezében vannak a legrészletesebb feljegyzések, kimuta-

tások is. A tárcaközi vagy tárcák fölötti országos irányítás céljait a könyvtárakat fenntartó hatóságok, tárcák szerint csoportosított sommás adatok szolgálják leginkább, mégpedig a nagyobb összefüggéseket, tárcaközi arányokat stb. világosan feltüntető prezentálásban. Az irányításnak ez a szintje nem nélkülözheti a nemzetközi összehasonlítás és a más tevékenységi ágakkal való összevetés támpontjait sem. A könyvtárak egy csoportját vagy csoportjait fenntartó szaktárcát a könyvtári tevékenység társadalmi hatékonysága érdekli s a fejlesztési eszközök megtervezéséhez keres adatokat. A Kulturális Minisztériumot, amely nemcsak abban érdekelt, hogy művelődési intézményeit, a kulturális tevékenységeket a megfelelő könyvtártípusok megfelelően szolgálják, hanem a könyvtári tevékenység metodikájáért, tartalmáért és színvonaláért is felelős (mégpedig tárcaközi viszonylatban) ez az eredményekre és fenntartási fejlesztési alapokra szorítózkodó adatscsoport természetesen nem elégítheti ki. Olyan adattípusokra van szükség, amelyek megmutatják, hogyan tölti be a könyvtárügy s az egyes könyvtár funkcióját a tudományos ismeretek termelésének és kommunikálásának folyamatában és amelyek az egész rendszer s az egyes intézmény általános értelemben vett ökonomizmusát is áttekinthetően tükrözik stb.

Nem lehetséges, de nem is szükséges, hogy mindezeket s az itt felsorolható sok más szükségletet egy töről fakadó, egyetlen adatgyűjtési művelet eredményeként termelődő és összefüggően, egy kiadványban prezentált statisztikai rendszer elégítse ki. Van piramisszerű hierarchiája és ágazonkénti, intézményenkénti külön medre a rendszeres statisztikának, az ad hoc felmérések pedig egy sereg ponton messze át is törnek a rendszeres statisztikai tevékenység határait. Másrészt viszont alapvető logikai és ökonomiai követelmény, hogy legyen egy központi medence, amelybe egyfelől minden helyi és ágazati statisztikából beszüremlenek az országos és nemzetközi érdekű adatok, másrészt (és a tételnek ezt az oldalát eddig nem hangsúlyoztuk), hogy ebből a medencéből bizonyos szintű, körű adatokat méríteni lehessen. Magyarán: hogy a Kulturális Minisztérium rendeletére történő, a KMK által összesített és hivatalos kiadványként prezentált országos könyvtári statisztikai adatszolgáltatás²⁴ polivalens rendszer kell hogy legyen (vagy ha nem az, azzá kell válnia). Mint központi rendszernek, alkalmasnak kell lennie az előbb áttekintett szükségletek mindegyikének szolgálatára, persze ismét hangsúlyozzuk, csak abban a mértékben, amelyben azt éppen egy központi rendszer egyáltalán elérheti. E nem könnyen meghatározható „mérték” megközelítéséhez is szeretnénk a továbbiakban hozzájárulni.

2. A könyvtárstatisztika sajátosságai és problematikus természete

A könyvtárügy legmélyebb sajátosságaiból adódik, hogy könyvtárstatisztikával mind- eddig csak félkézzel foglalkoztunk s ez — legalábbis egy darabig — még a jövőben is így lesz. Fejlett statisztikai elmélettel és gyakorlattal főleg azok a tevékenységi ágak rendelkeznek,

²⁴ A magyar könyvtárak statisztikai adatai. (Az 1957. dec. 31.-i adatfelvétel alapján. Bp. 1961.) — Tudományos és szakkönyvtárak 1963. Bp. 1964. — Statisztikai Tájékoztató. Tudományos és szakkönyvtárak. 1968. (Bp. 1969.) — Ua. 1970. (Bp. 1972.) — Ua. 1973. (Bp. 1974.)

— amelyek közvetlen és nyilvánvaló egzisztenciális jelentőségük miatt a közérdeklődés homlokterében állnak (demográfia, egészségügy, népjólét, termelés stb.),

— amelyek kifejtéséhez elválaszthatatlanul, sine qua non feltételként, sőt magának a tevékenységnek alkotó részeként hozzátapad a tevékenységet kitevő minden rendű és rangú tárgy és tény pontos regisztrálása,

— és amelyeknek eredményeként mérhető, számolható és éppen mérhető mivoltukban manifesztálódó termékek, jelenségek jönnek létre.

E kritériumok többé-kevésbé elégtelen megléte miatt a könyvtárügy világszerte is nálunk is viszonylag gyengén tervezte-szervezte meg statisztikai rendszerét.

Ehhez járulnak a könyvtári jelenségeknek a statisztikai kifejezésre kevésbé alkalmas sajátosságai, párosulva azzal a körülménnyel, hogy még a forma szerint könnyen, világosan kvantifikálható tények sem mindig vagy nem könnyen mutatják meg valóságos tulajdonságaikat a számok tükrében. Gondoljunk az állomány- és gyarapodási statisztika összehasonlíthatatlanságára, amely annak ellenére megmaradt, hogy ez egyes országok s az UNESCO erőfeszítésének eredményeként a terminológiák és mértékegységek tarkasága megszűnőben van. Immár könyvet könyvvel, periodikát periodikával adunk össze (kötetben) s nem csapjuk hozzájuk megkülönböztetés nélkül pl. a hírlapfüzetek számát vagy a plakátokat. De hogy mennyi tartalmi, formai és értékbeli heterogeneitás marad akár csak a könyv vagy éppen a tudományos könyv kategóriáján belül, azt nagyon jól tudjuk s azt is, hogy éppen e kategórián belüli tényezők különbözősége adja meg valójában az összehasonlító értékelés reális fogódzóit. Ami pedig a merőben kvantifikálhatatlan, de lényeges tényezőket illeti, arról a munkanormák kapcsán már eleget mondtunk.

Rendkívüli nehézsége az érdemleges, a formák és kvantitatív látszatok mögé, a konkrét, specifikus valóságig hatoló statisztika készítésének a könyvtári-információs tevékenységek kibogozhatatlan összefonódása más tevékenységekkel, sőt úgyszólván a társadalmi tevékenységek összességével. Hogy ismét a legegyszerűbb példánál, az állománygyarapításnál maradjunk, semmi jellemzőt nem mond az állomány fejlődésének bármily finoman tagolt statisztikai elemzése, ha nincs szembeesítve a gyűjtőkörileg pertinens termelői irodalommal, a könyvtár társadalmi bázisának érdeklődési struktúrájával s a felhasználás tapasztalataival. De ha csak a könyvtárügyön belül próbálnánk is maradni, látnunk kell, hogy e rendszer mélységesen kooperatív működésmódja miatt úgyszólván minden adat csak könyvtárközi összehasonlításban jut értelemhez.

a) *A kitekintés, az összefüggésekhez kapcsolódás hiánya.*

Hivatalos központi statisztikánk csak szigorúan vett könyvtári adatokat tartalmaz. Semmilyen mértékben nem alkalmas az adatok reális társadalmi értékelésére, mert nem elemzi, sőt még sommásan sem jelzi a könyvtárak társadalmi bázisát, teljesen mellőzi az irodalmi produkció adatait. E kritikával annak világos tudatában lépünk fel, hogy más területek statisztikái is csak igen szerény mértékben vagy egyáltalán nem takarítják meg az olvasó számára a szomszédos vagy távoli más területekkel való viszonyítás munkáját, s hogy ez — tekintettel az érdeklődési szempontok tarka változatosságára, nem is lenne gazdaságos. Könyvtári adatok azonban egyszerűen üresen maradnak, ha az összefüggő tevékenységekkel való nexust bizonyos mértékben nem érzékeltetjük.

Merjük-e a külföldre való kitekintést hiányolni? Ez aztán éppenséggel szokatlan dolog a „nemzeti” statisztikákban. Ha merjük is, csupán a feladat időigénytelensége miatt. Példa gyanánt csatolt 3. sz. mellékletünk mutatja, milyen csekély munkával kompilálhatunk adatokat pl. az UNESCO statisztikai évkönyvéből.²⁶ Igaz, azt is megtapasztalhatjuk, hogy a mi területünkön az UNESCO számai sem valami beszédeseek.

b) *Az adatok atomizáltsága, időbeli összefüggéseik mellőzése.*

Szemére vethetjük statisztikánknak, hogy nem alkalmazza elég átgondoltan a különböző kombinációjú táblákat és sorokat mint az adatok sokoldalú értelmezésének eszközeit. Mert a táblák nem szignifikatív táblák, hisz mindenikükről hiányzik az időkoordináta. Idősorral egyáltalán nem találkozunk. *A fejlődési irányok tanulmányozását ez a statisztikai rendszer nem segíti* még a közölt madártávlatú adatok vonatkozásában sem. Ha pedig egy trendtanulmány készítője néhány korábbi füzet alapján maga hoz össze egy-egy idősort, joggal panaszkodhat a rendszeres adatbázis elégtelenségére és sürgetheti az éves füzetek kumulációját.

A hivatalos országos statisztika hasznavehetőségét korlátozza az a körülmény is, hogy egy-egy terület könyvtári ellátottságáról és könyvtárhasználatáról nem ad összefüggő és differenciált képet. Az újabb kötetek (főleg az 1970-es) többféle kombinációban, köztük területi sorokban kivetített adatai ugyan már megadják a nyersanyagát az ilyen igényű tájékozódásnak, de aki korábbra vagy későbbre óhajt kitekinteni, e vonatkozásban is nehézségekbe ütközik. (Pl. az 1973-as adatok már nem variálódnak területi sorok szerint.)

Talán maximalista igénynek tűnik, ha bizonyos minőségi sorokat is hiányolunk. Kétségtelen azonban, hogy ha pl. valamely tudományterület könyvtári ellátottságát

²⁵ Észrevételeinket a 25. sz. jegyzetben idézett hivatalos kiadványokra, főleg az 1968. és 1970. évi adatokra és csoportosításukra alapozzuk. Ehhez képest az 1973-as adatok csoportosítása fejlődést mutat. Ez utóbbiak szerepelnek 2. sz. mellékletünkön.

²⁶ Statistical Yearbook. Annuaire statistique. 1963. Paris, 1964. — Ua. 1972. (Paris, 1973.)

vagy igénybevételét kívánnánk megvizsgálni, megfelelő minőségi sorok híján primer adatgyűjtésre lennének utalva.

Az egyedi bontás terén is csak a 70-es, 73-as adatok kielégítők. 68-ban még az OSzK-t kivéve nem találunk világosan elkülönülő adatokat egyes könyvtárakra vonatkozólag, bármilyen nagyok legyenek is. Adataik, legalábbis részben, hálózatuk adataival egybecsüszködve szerepelnek. Az összehasonlítás lehetősége a legnagyobb könyvtárak vonatkozásában azért is elégtelen, mert az adatközlés nem terjed ki minden lényeges munkanemre (pl. feldolgozás), vagy mert olyan komplex tevékenységi ág jellemzésére, mint az információ, nem sikerült egységes (minden intézménynél azonos tartalmat fedő) statisztikai egységeket találni. (Pl. 2. sz. mellékletünkben az évi beszámolók felhasználásával magunk kompiláltunk kiegészítő adatokat az egyetemi könyvtárak összehasonlításához, ill. más fontos adatokat (pl. információ), mint amelyek nem tükrözik összehasonlíthatóan a tevékenységi kört, mellőznünk kellett.) Pedig éppen e legnagyobb könyvtárak jelentősége megkívánná, hogy mindenikről külön leíró statisztikai sor is készüljön, amely a különböző oldalak statisztikai bemutatásával összefüggő jellemzésüket adná.

c) Az adatsóport kiértékelésének lehetőségei

Vitatható, mennyiben és milyen mértékben kell egy primer statisztikai tájékoztatónak élnie az abszolút számok értelmezésének és kiértékelésének eszközeivel: a viszonyításokkal, átlagszámokkal, ill. mennyiben kell ezek kimunkálását a felhasználóra, az egyedi problémák kutatóira bízni. Megítélésünk szerint — ha nem is az adatsóport minden relációjában — ezek értelemeszerű alkalmazásával növelni kellene a rendszer közvetlen hasznosságát. E nézetünket példával támaszjuk alá: a 2. sz. melléklet adatsoraihoz megoszlási viszonyszámokat illesztettünk, s ezzel a bemutatott könyvtárak összehasonlítása szemléletesebbé vált. Megfontolandónak tartjuk még a következő viszonyszámok és átlagszámok alkalmazását:

— Változási (dinamikus) viszonyszámok a gyarapodás, a kölcsönzési forgalom, az olvasói és személyzeti létszám, valamint a költségvetési ellátottság fejlődésének jellemzésére.

— Intenzitási viszonyszámok a személyzet megterhelésének kimutatására (a beszerzett, feldolgozott, kikölcsönzött művek és a szolgáltatások alapul vételével).

— Átlagszámok a gyűjtemények olvasottságának s az olvasók könyvtárhasználatának jellemzésére.

d) Az adatok differenciáltsága

Emlékeztetünk Kovacsics Józsefnek a Magyar Könyvszemlében megjelent tanulmányára,²⁷ amelyben differenciálatlan, reális háttérüktől elvonatkoztatva szemlélt adatok

²⁷ Kovacsics József — Duxné Nagy Katalin: A könyvtári munka összehasonlító mérése standardizálás útján. = Magyar Könyvszemle, 80. évf. 1964. 225 — 238. l.

alapján matematikailag korrekt, de az intézmények jellemzése szempontjából téves eredményekhez jutott a szerző. Hivatalos statisztikánk szinte csábít a hasonló produkciókra, vagy legalábbis kevésbé könnyíti meg a tartalmilag helyes következtetések kimunkálását. Pl. a legjelentősebb adatsor, a gyarapodásé, tartalmilag teljesen üres. Nem csak a már említett szak szerinti bontás elmaradása, vagy az irodalmi termeléssel s a társadalmi szükséglettel való össze nem vetés miatt. A hazai és a külföldi gyarapodás meg nem különböztetése miatt lehetetlen pl. a nemzetközi szakirodalommal való lépést nem tartásunkat nyomon követni, vagy a kötelempéldány-gyűjtő OSzK és DEK gyűjtő munkáját elhelyezni a főleg vásárlásra alapozó könyvtárak között. Ugyanígy, az Akadémiai Könyvtár cserevolumenének fel nem tüntetése miatt további adatkutatásra szorul az, aki világosan akar látni. Vagy magyarázatot hasztalan keresve konstatáljuk, hogy a JATEK könyv- és folyóirategyarapodása 1968-ban magasabb, mint az ELTE Könyvtáréé. Hasonlóan keveset mondanak az olvasó- és könyvforgalom minőségileg tagolatlan globális adatai. A dolgozók megoszlását tekintve találkozzunk bontással, de nem éppen a leglényegesebb szempontok szerint. („Könyvtári munkakörben dolgozók képzettség szerint” — és „Nem könyvtári munkakörben dolgozók”. Hol a határ a könyvtáron belül könyvtári és nem könyvtári munkakörök közt? Pl. ki dolgozik könyvtári munkakörben a KMK-ban, ki nem?) Szükségesnek tartanánk a fontosabb munkakörök szerinti tagolást, valamint a bércategóriák szerinti csoportosítást.

e) *Mellőzött fontos témák*

Csak felsorolásszerűen említjük az országos adatközlésben nem szereplőket, de nézünk szerint szükségeseket:

— Feldolgozás (katalogizálás), beleértve a katalógusok féleségeit és gyarapodását (nagyságát).

— Pénzügyi ellátottság (költségvetés, beruházás, felújítás megfelelő tagolásban).

— Épület és felszerelés adatai (pl. alapterületek, polcfolyóméterek és gyarapodásuk).

A pénzügyi adatok kilúgozása a statisztikákból hozzájárul ahhoz, hogy az ökonómia nem érvényesül kellőképpen könyvtári gyakorlatunkban és szemléletünkben.

4. *Mit olvashat le a könyvtárpolitikus a táblázatokról?*

Mint az eddigiekből kitűnik, statisztikai rendszerünk közvetlen hasznossága több szempontból korlátozott. (A közvetett, tehát kiegészítő műveletekkel, kutatással járó hasznosítással itt nem kell foglalkoznunk.) Mégis, mivel a könyvtárügy és a könyvtárak avatott ismerőire vonatkozólag tettük fel a kérdést, akik a gyakorlatban szerzett tájékozottságuk mellett beszámoló jelentéseket és egyéb eszközöket is felhasználhatnak az adatok értékelésére, nem tagadható, hogy számukra bizonyos vonatkozásokban egzakt, használható adatokat szolgáltat. Leginkább a megoszlás tanulmányozására tartjuk alkalmasnak: a könyvtári javak és teljesítmények megoszlásának tanulmányozására. (Épp ezért fűztük hozzá néhány adatsorhoz a megoszlási mutatókat.) Alkalmat ad ez az össze-

hasonlítás pl. a munkaterhek nivellálására a létszámfejlesztés során, a kisebb-nagyobb eltérést mutató bérarányok kiegyenlítésére, az elmaradó teljesítmények megfelelő szintre hozására stb.

Külön érdeklődéssel figyeltük, ad-e lehetőséget statisztikai csoportunk működési mutatók megalapozására. 2. sz. mellékletünkben a teljesítmények több sorát is kivetítettük a dolgozói létszámra. Első pillantásra megmutatkozik ezeken a táblákon a személyzet megterhelésének (vagy mondjuk így: a munkaerő produktivitásának) olyan aránytalan különbözősége, amelynek ismeretében irreálisnak tűnik működési mutatóknak akár csak az átlag körüli kitűzése is. Egyes intézmények számára ez nemcsak a standardektól várható felfelé nivelláló hatást nem hozná meg, hanem visszahúzó viszonyítási alapként működne. Más intézmények előtt pedig elérhetetlen, képtelen követelményként jelennek meg. Szembeszökő a vidéki intézmények gyenge személyzeti ellátottsága. (Vagy — itt is mondhatjuk — a vidéki munkaerő közhelyként ismert nagyobb integritásának statisztikai kifejeződése.) Mindez annak ismeretében is reálisan megállapítható, hogy a minimális relatív teljesítmény adatai közt egymást váltó MTAK és OSzK munkaerőkapacitásának jelentékeny hányadát olyan típusú feladatok kötik le, amelyek az egyetemi könyvtáraknál egyáltalán nem, vagy csak kisebb arányban jelentkeznek. A jelzett aránytalanság főváros és vidék közt akkor is megmutatkozik, ha a feladatstruktúra dolgában egymáshoz legközelebb álló egyetemi könyvtárak körére szorítkozunk. (Egyébként — minden magyarázat helyett — ezek a táblák igazolják eljárásunkat, hogy a tudományegyetemi problémák vizsgálatához rokon gyűjtőkörű, de eltérő funkciójú könyvtárak adatait vontuk be összehasonlító támpontul.)

Egyetemi könyvtárak működési, fenntartási mutatóinak egyik leglényegesebb viszonyítási alapja a hallgatói létszám. Nem minden tényező: gépies következetességgel meghatározó alap. Pl. a gyűjtendő kutatási szakirodalom dimenzióival (pedig ez az egész könyvtári tervezés neuralgikus pontja) aligha hozható összefüggésbe. Legfeljebb annyiban, amennyiben egy sok hallgatójú, nagy egyetem általában véve gazdaságilag teljesítőképesebb a kisebbnél s a szervezetében folyó kutatások skálája is szélesebb. Viszont X diszciplína valamely kutatójának irodalomszükségletére semmilyen befolyással sincs hallgatóinak vagy kollégáinak létszáma. (Más kérdés, hogy ez a megfontolás lényeges támpontként kínálkozik az optimális intézményméret meghatározásához.) Ez a bármily megcsorítással jogosult, de mégis csak jellemző mutatókat ígérő összevetése valamely könyvtár működési adatainak a megfelelő egyetem hallgatói létszámával tette szükségessé, hogy a 2. sz. mellékletünkben az így nyerhető mutatók statisztikai előfeltételcímre is vessünk egy pillantást. (És mert a 73-as hivatalos könyvtárstatisztika nem tájékoztat a könyvtári vonzáskör potenciális olvasóiról, egyéb forrásokból²⁸ vett adatok alapján. Az olvasó remélhetőleg nem érzi következetlenségnek, hogy míg a többi táblán a rckon *gyűjtőkörű* OSzK és MTAK szerepelt viszonyítási támpontul, a jelen összefüggésben a rckon *funkciójú* műszaki egyetemi könyvtárak adatai segítik a tudomány-

²⁸ Könyvtárak évi beszámolóí. — *Csizmázia* Károlyné: Kutatási jelentés. A felsőoktatási intézmények költségvetési adatai. (Bp. 1973.)

egyetemek homogén csoportjának differenciált jellemzését.) A hallgatói létszámmal legszorosabb korrelációban alakul forgalmi adatokra szorítkozunk.

Az e táblákról a jelen első megközelítésben levonható következtetések ugyancsak meglehetősen általánosak és éppen csak egy lépéssel visznek közelebb a működési mutatók kimunkálásához. Az igénybevétel intenzitásának nagyságrendi különbözősége egyfelől a műszaki és a tudományegyetemi, másfelől a fővárosi és a vidéki tudományegyetemi könyvtárak közt, amint azt viszonzyszámaink bemutatják, ellenszegül annak, hogy az adott feltételek között egységes követelményekkel lépünk fel ebben a körben. Hogy az igénybevétel egy hallgatóra vonatkoztatott mértéke jóval alacsonyabb az átlagnál, egymáshoz viszont közel álló a három műszaki egyetemi könyvtárban, arra utal, hogy e csoporton belül külön mutatókat célszerű (és ugyanakkor erőltetés nélkül lehetséges is) alkalmazni a forgalom tervezésére és kiértékelésére. A tudományegyetemi könyvtárak igénybevételének mértéke nem áll ilyen közel egymáshoz. Foglalkozási csoportok szerint nem tagolt adataink rejtve hagyják, hogy a forgalom mekkora hányadát teszi ki a hallgatók könyvtárhasználata. Annyit mutatnak csak, hogy a forgalom aránya a hallgatói létszámhoz vidéken magasabb, mint Budapesten. Aligha a hallgatók nagyobb szorgalma, vagy a feltételek kedvezőbb volta miatt. Egyszerűen azért, mert az Egyetemi Könyvtár Budapesten csak egyike az általános tudományos könyvtáraknak, amelyek közt a hallgatóság válogathat, mégpedig nem is annyira fakultásának, mint inkább lakásának megfelelően. Ugyanígy választ könyvtárat a tudományos igényű olvasók egy jelentős része is. Vidéken fordítva áll a dolog: akinek tudományos irodalomra van szüksége, az egyetemi könyvtárhoz fordul, akár hallgató, akár magasabb igényű olvasó. Működnek ennek az aránytalanságnak a kialakításában olyan esetlegességek, történetileg kialakult tényezők, amelyeket a tervszerű könyvtárpolitika az idők folyamán minden bizonnyal kiküszöböl. A vidéki egyetemi könyvtárak nyilvános tudományos könyvtári funkciója (s ennek megfelelően külső olvasók általi igénybevétele) viszonylag mégis erőteljesebb marad később is, mint a budapestié. Mindez a mutatószámok kidolgozására és alkalmazására nézve azzal a tanulással jár, hogy megfelelő különbséget kell tenni a fővárosi és a vidéki intézmények várható (és elvárható) forgalma között, ill. egyedi elbírálás alapján a standarden felül figyelembe kell venni a nyilvános funkció arányát.

★

Itt lezáruló fejtegetéseinkre visszamutatva, nem kell mentegetőznünk amiatt, hogy alkalmazásra kész tervezési, működési mutatók kidolgozásáig nem jutottunk el. Megmutattuk, hogy sok vonatkozásban maga a könyvtári gyakorlatunk is éretlen még erre, a tarkálló helyi sajátosságok, a spontán tényezők túlon túl erős érvényesülése miatt. De kiemeltük azt is, hogy az egyetemi könyvtárak működése a fejlődés során mindinkább egységes vonásokat ölt: elősegíti ezt a szakfelügyeleti irányítás, a célok és eszmények, alkalmazott módszerek és technikák közössége stb. Az így konvergáló gyakorlatnak megfelelően közelednek egymáshoz az alkalmazott munkanormák mennyiségi előírásai. A munkafolyamatok kritikai elemzése azonban arra is rávilágít, hogy azok további korszerűsítése, ill. a korszerű eljárások elterjesztése szükséges ahhoz, hogy a

munkanormák alapján előrevivő hatású működési mutatókat lehessen általánosan előírni. A hivatalos könyvtárstatistika ma még szintén csak igen általános támpontokat kínál a szűkebb vagy tágabb körben általános érvényű mennyiségi mutatók kimunkálásához. Olyan differenciált és társadalmi összefüggéseket is tükröző, tartalmilag helyesen értelmezett adatok egész rendszerét tételezi fel egy ilyen munkálat eredményes végigvitele, amelyet csak külön ebből a célból megszervezett adatgyűjtés és feldolgozás hozhat létre. De túl is kell lépni a munkálat során a passzív adatfeltáráson. A standardizálásnak itt tárgyalt kategóriája a szó teljes értelmében alkotó könyvtárpolitikai feladat, amely magában foglalja a társadalmilag, gazdaságilag, szervezés tudományilag meghatározott célok kitűzését, modellként szolgáló megoldások kikísérletezését, modell-intézmények szervezését, és végül: nem különálló, hanem rendszerbe illeszkedő, a modellt mint funkcionális egységet körülíró mutatószámok kidolgozását. Ilyen vállalkozás tehát csak az ágazati irányításért felelős országos hatóság égisze alatt, kollektív erőfeszítéssel jöhet létre. Ehhez óhajtottunk itt elvek kifejtésével és két adatsóport — a tudományegyetemi könyvtári munkanormák és ugyanezen könyvtárakról szóló hivatalos statisztikai adatok — tartalmi elemzésével hozzájárulni.

A MUNKAFOLYAMAT ELEMZÉSE KERETÉBEN ÁTTEKINTETT MUNKANORMÁK ÖSSZEHASONLÍTÓ TÁBLÁZATA
GYARAPÍTÁS

Munkanemek	Budapest		Debrecen		Pécs		Szeged	
	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)
a) <i>Előszervezőmunka</i> Jegyzékek átvizsgálása			500 kijelölt cím 2000 átnézett cím 200 oldal 48 szám (füzet) -4 évf.	0,9	500 kijelölt cím 2000 átnézett cím 200 oldal	0,9	100 kijelölt cím 3000 átnézett cím 300 oldal	4,5
Folyóiratszámok átnézése			100 cédula 2000 köt. át- vizsgálása	20,—** 4,5			185 cédula	2,05
Rendelőlapítás Könyvek kiválasztása a helyszínen			224 cím 900 köt.	0,22 2,— 0,5*	150 cím	3,2	150 cím	3,2
Hasonlítás Raktári revízió állományapasztás céljából* b) <i>Leltározás</i> Egyédi leltár vezetése Csoportos leltár vezetése Összegezés a leltárnaplóban*		90 cím			35 mű	12,8	60 mű	7,5
c) <i>Irányítás a gyűjtőmunka, raktárképesítő tétel</i> Gyarapodás irányítása (beosztás gyűjtőmunka- részek szerint)			1200 mű 2000 köt.	0,37 0,22			100 mű	4,5
Könyvbélyegzés (szerzeménybélyegzővel hagyományos módon)			400 köt.	1,1				

FELDOLGOZÁS

a) Érdemi katalógizálás

Munkanemek	Budapest		Debrecen		Pécs		Szeged	
	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)
Címleírás	25,5 mű	17,6	42 mű	10,7	30 mű	11,2	30 mű	15
Címleírás revíziója	55 mű	8,2	90 mű	5,0	70 mű	6,4	70 mű	5,5
Analtikus felvétel*			60 mű	7,5*				
Rövidített felvétel*			60 mű*	7,5*				
Egyszerűsített felvétel*			90 mű*	5,—*				
ETO szakozás tárgyszavazással (teljes mélységű)	23 mű	19,9	42 mű	10,7	40 mű	11,2	30 mű	15
Tárgyszavazás*			360 mű*	1,2*				
Gyorszakozás*			200 mű*	2,2*				
(az ETO 3—4 jegyéig részletezve)	55 mű	8,2	90 mű	5,0	80 mű	5,5	50 mű	9
ETO szakrevízió	55 mű	8,2	90 mű	5,0	80 mű	5,5	70 mű	6,4
Általános revízió			500 mű	0,9*				
Egy műre jutó normázott műveletek ideje		53,—		31,4				50,9
Nem mérhető műveletekre kb. 10%		5,3		3,14				5,09
Összesen		58,3		34,54				55,99

ÁTLAGIDŐ: 46,6 perc

A *-gal megjelölt munkamozzanatok időigényét az átlagidő kiszámításánál nem vettük figyelembe.

FELDOLGOZÁS

b) Katalógusok előállítás és gondozása

Munkanemek	Budapest		Debrecen		Pécs		Szeged	
	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)
Negatívgyártás	60 adrcíma- lemez	7,5	70 adrcíma- lemez	6,4	80 cím (stencil)	5,6	60 cím (lytkeszalag)	7,5
Korrektúra	220 lemez	2,—			200 cím	2,2	250 árcédula	1,8
Jelölés	380 cédula	1,18			720 lap	0,6	60 cédula	7,5
Feljelés	1100 lemez	0,4	2400 lemez	0,18				
Sokszorosítás		5,84	150 mű	3,—			150 mű	3,—
Szétosztás (szakszámok és tárgyszók felvezet- tésével, rendszavak aláhúzásával)			(1500 cédula)				70 mű	6,4
Előrendezés	140 mű	3,2	100 mű	4,5	100 mű	4,5	160 mű	2,8
a) betűrendes katalógus	100 mű	4,5	200 mű	2,2	90 mű	5,—		
b) szakkatalógus		15,1	55 mű	8,—	40 mű	11,—	55 mű	8,—
Lapbeosztás	22 mű	20,4*						
a) alapkatalógus*	45 mű	10,—*						
b) betűrendes katalógus*	35 mű	12,8*						
c) tárgyi katalógus*			150 mű	3,—	120 mű	3,7		
Sorrendátvizsgálás*			120 mű	3,7	80 mű	5,6		
Szakkatalógus-szerkesztés*					400 mű	1,1		
Helyrajzi katalógus szerkesztés*							200	2,2
Tárgyszó felvezetése							70 mű	6,4
Rendszólálhúzás, javítás								

FELDOLGOZÁS

Munkanemek	Budapest		Debrecen		Pécs		Szeged	
	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)
Előkészítés kölcsönzölap gépelésére							150 mű	3,—
Kölcsönzölap gépelésé			800 mű	0,5			220 mű	2,—
Kísérőlapok beosztása							1200 mű	0,37
<i>Egy mű katalógus munkáihoz szükséges idő:</i>		39,72		24,78		32,6		51,07
Nem mérhető műveletekre kb. 10%		3,97		2,47		3,26		5,1
Összesen		43,69		27,25		35,86		56,17

Átlagidő : 40,71 perc

A *-gal megjelölt műveletek időigényét az átlagidő kiszámításánál nem vettük figyelembe.

Megjegyzés : Az egyes könyvtárak az alkalmazott normákat részint cédulában, részint műben adták meg, ezért mi — művenként 10 cédulát számítva — a normákat egységesen átszámítottuk műre.

OLVASOSZOLGÁLAT

Munkanemek	Budapest		Debrecen		Pécs		Szeged	
	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)
<i>a) Kölcsönzés</i>								
Kölcsönzés és visszavétel*								
Reklamálás			170 mű	2,6	150 mű	3,—	60 mű	7,5
Olvasók beírása			100 db	4,5	60	7,5		
Pénzkezelés az olvasószolgálatnál (az olvasók beírása, bírságolása stb. írásban)			100	4,5				
<i>b) Könyvtárközi kölcsönzés</i>			50 alkalom	9,—	11	40,—		
<i>ba) saját kérés</i>			15	30,—				
<i>bb) hozzánk érkezett kérés</i>			20	22,5				
<i>c) Olvasótermi munka</i>								
Olvasótermi felügyelet			1500 olvasó	0,3				
Kutatótermi felügyelet			300 olvasó	1,5				
<i>d) Raktári munka</i>								
Kiszolgálás (könyvek előhozása a raktárból)			150 mű	3,—	100 mű	4,5	200 mű	2,2
Helyterakás a raktárban*			500 mű	0,9	250 mű	1,8	700 mű	0,64
Könyvek sorrendjének átvizsgálása			8000 mű	0,05				
Könyvtárakás (raktári tolatás)			400 mű	0,02				

OLVASÓSZOLGÁLAT

Munkanemek	Budapest		Debrecen		Pécs		Szeged	
	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)	norma	idő (perc)
e) Tájékoztató és egyéb ea) Technikai tájékoztatás eb) Szóbeli tájékoztatás ec) Szakreferenci tájékoztatás Statistika készítés			200 60 1600 lap	2,2 7,5 0,29				
Egy műrc jutó normázott műveletek ideje Nem mérhető műveletekre kb. 10%				6,6 0,66		9,3 0,93		10,34 1,03
Összesen				7,26		10,23		11,37

ÁTLAGIDŐ : 9,58 perc

Megjegyzés: Csak a csillaggal megjelölt munkanemek idejét adtuk össze.

Könyvtári kölcsönzés

ÁTLAGIDŐ : 35 perc

A TUDOMÁNYEGYETEMI KÖNYVTÁRAK STATISZTIKAI ADATAI (1973)

1.1 A könyvtár állománya

<i>Könyvtár</i>	<i>Egység</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK*	245 457	0,109
KLTEK	12 624 681	0,230
PEK	357 702	0,031
JATEK	595 108	0,052
MTAK	1 314 702	0,115
OSzK	5 266 702	0,461
<i>Összesen :</i>	<i>11 404 352</i>	<i>Med. 0,166</i>
		<i>Max. 0 0,461 (OSzK)</i>
		<i>Min. 0,031 (PEK)</i>

1.2 Az 1973. évi gyarapodás

	<i>Könyv</i>	<i>Periodika</i>	<i>Könyv és perio- dika együtt</i>	<i>Megoszlási mutató</i>	<i>Járó periodika</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	7 849	3 529	11 378	0,109	2 933	0,179
KLTEK	11 066	3 019	14 085	0,135	2 911	0,178
PEK	2 443	555	3 298	0,031	555	0,034
JATEK	8 458	4 341	12 799	0,122	2 451	0,150
MTAK	14 126	5 761	19 887	0,190	4 263	0,261
OSzK	37 129	5 565	42 694	0,409	3 207	0,196
<i>Összesen :</i>	<i>81 072</i>	<i>23 070</i>	<i>104 141</i>		<i>16 320</i>	
				<i>Max. 0,409 (OSzK)</i>		<i>0,261 (MTAK)</i>
				<i>Min. 0,031 (PEK)</i>		<i>0,034 (PEK)</i>

* A rövidítések feloldása: ELTEK = Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára; KLTEK Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára; PEK = Pécsi Tudományegyetem Könyvtára; JATEK = Szegedi József Attila Tudományegyetem Könyvtára; MTAK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára; OSzK = Országos Széchenyi Könyvtár.

1.3 Állománygyarapításra fordított összeg

<i>Könyvtár</i>	<i>Ft</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	2 294 344	0,174
KLTEK	1 537 904	0,113
PEK	421 740	0,031
JATEK	1 232 753	0,091
MTAK	4 443 205	0,328
OSzK	3 575 857	0,264
<i>Összesen :</i>	<i>13 505 803</i>	<i>Max.: 0,328 (MTAK)</i>
		<i>Min.: 0,031 (PEK)</i>

1.4 Nemzetközi kiadványcsere

	<i>Küldött dokumentumok</i>	<i>Kapott</i>	<i>Összesen</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	2 018	2 710	4 728	0,049
KLTEK	1 120	3 153	4 273	0,044
PEK	477	326	803	0,008
JATEK	3 015	7 210	10 225	0,106
MTAK	14 741	12 822	27 563	0,286
OSzK	26 745	21 972	48 717	0,505
<i>Összesen :</i>	<i>48 116</i>	<i>48 193</i>	<i>96 309</i>	<i>Max. : 0,505 (OSzK)</i> <i>Min. : 0,08 (PEK)</i>

2. Forgalom és szolgáltatások

2.1 Beiratkozott olvasók

	<i>Személy</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	7 748	0,219
KLTEK	3 762	0,106
PEK	2 609	0,073
JATEK	5 879	0,166
MTAK	2 672	0,075
OSzK	12 660	0,358
<i>Összesen :</i>	<i>35 330</i>	<i>Max. 0,358 (OSzK)</i> <i>Min.: 0,073 (PEK)</i>

2.2 Kölcsönzés

<i>Könyvtár</i>	<i>Kölcsönzők</i>	<i>Megoszlási mutató</i>	<i>Kölcsönzött dokumentumok</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	19 889	0,167	46 366	0,207
KLTEK	37 944	0,319	74 531	0,333
PEK	15 287	0,129	20 560	0,092
JATEK	26 992	0,228	58 093	0,264
MTAK	15 362	0,129	16 905	0,075
OSzK	3 115	0,026	6 874	0,030
<i>Összesen :</i>	<i>118 589</i>		<i>223 329</i>	
		<i>Max. : 0,319 (KLTEK)</i>		<i>Max. : 0,333 (KLTEK)</i>
		<i>Min. : 0,026 (OSzK)</i>		<i>Min. : 0,030 (OSzK)</i>

2.3 Olvasótermi használat

	<i>Helyben olvasók</i>	<i>Megoszlási mutató</i>	<i>Helyben olvasott dokumentumok</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	57 832	0,179	99 602	0,076
KLTEK	106 829	0,331	301 418	0,230
PEK	16 755	0,051	48 314	0,036
JATEK	47 302	0,146	210 000	0,160
MTAK	22 674	0,070	118 622	0, 90
OSzK	70 827	0,219	528 284*	0,404*
<i>Összesen :</i>	<i>322 219</i>		<i>1 307 240</i>	
		<i>Max. : 0,331 (KLTEK)</i>		<i>Max. : 0,404 (OSzK)</i>
		<i>Min. : 0,051 (PEK)</i>		<i>Min. : 0,036 (PEK)</i>

2.4 Könyvtárközi kölcsönzés

	<i>Küldött dokumentumok</i>	<i>Kapott</i>	<i>Összesen</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	1027	192	1 219	0,050
KLTEK	4176	1 800	5 976	0,249
PEK	237	302	539	0,022
JATEK	832	754	1 586	0,065
MTAK	1751	618	2369	0,098
OSzK	1935	10 307	12 242	0,511
<i>Összesen :</i>	<i>9958</i>	<i>13 973</i>	<i>23 931</i>	<i>Max. : 0,511 (OSzK)</i>
				<i>Min. : 0,022 (PEK)</i>

* Az OSzK Kisnyomtatványtára és Színháztörténeti Gyűjteménye a használatra adott tékákat, dossziékat annyiszorosán számítja fel, ahány dokumentumot azok tartalmaznak. Ez becslésünk szerint mintegy 200 000 egységnyi többletet jelent a normális számításához képest.

2.5 Reprográfia

<i>Könyvtár</i>	<i>Mikrofilm</i>	<i>Megoszlási mutató</i>	<i>Fotómásolat</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	—	0,000	—	0,000
KLTEK	312 414	0,080	13 410	0,237
PEK	4 250	0,001	11 365	0,201
JATEK	27 509	0,007	5 453	0,096
MTAK	326 048	0,083	17 548	0,310
OSzK	3 223 896	0,827	8 674	0,153
<i>Összesen :</i>	<i>3 894 117</i>		<i>56 450</i>	
		<i>Max. : 0,827 (OSzK)</i>		<i>Max. : 0,310 (MTAK)</i>
		<i>Min. : 0,000 (ELTEK)</i>		<i>Min. : 0,000 (ELTEK)</i>

	<i>Xerox, Apeco stb. másolat</i>	<i>Megoszlási mutató</i>	<i>Oldalnyomás</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	4 136	0,002	75 928	0,003
KLTEK	291 396	0,171	1 871 065	0,090
PEK	—	0,000	—	0,000
JATEK	3 742	0,002	—	0,000
MTAK	1 283 447	0,756	1 151 300	0,055
OSzK	112 810	0,066	17 579 000	0,850
<i>Összesen :</i>	<i>1 695 531</i>		<i>20 677 293</i>	
		<i>Max. : 0,756 (OSzK)</i>		<i>Max. : 0,850 (OSzK)</i>
		<i>Min. : 0,000 (PEK)</i>		<i>Min. : 0,000 (PEK).</i>
				<i>JATEK)</i>

3. Egyéb teljesítmények

3.1 Feldolgozás

	<i>Mű</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	18 107	0,092
KLTEK	56 257	0,288
PEK	7 700	0,039
JATEK	15 761	0,080
MTAK	28 131	0,144
OSzK	69 186	0,355
<i>Összesen :</i>	<i>195 142</i>	
		<i>Max. : 0,355 (OSzK)</i>
		<i>Min. : 0,039 (PEK)</i>

3.2 Könyvkötés

<i>Könyvtár</i>	<i>Kötet</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	6 509	0,247
KLTEK	6 066*	0,235
PEK	3 572**	0,135
JATEK	—	0,000
OSzK	6 062	0,230
<i>Összesen :</i>	<i>26 316</i>	
		<i>Max. : 0,247 (ELTEK)</i>
		<i>Min. : 0,000 (JATEK)</i>

4. Személyzet

4.1 Főfoglalkozású dolgozók

	<i>Fő</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	83	0,106
KLTEK	68	0,087
PEK	32	0,041
JATEK	56	0,072
MTAK	140	0,180
OSzK	398	0,512
<i>Összesen :</i>	<i>777</i>	
		<i>Max. : 0,512</i>
		<i>Min. : 0,041</i>

4.2 A dolgozók béralapja***

	<i>Ft</i>	<i>Megoszlási mutató</i>
ELTEK	2 265 819	0,123
KLTEK	1 436 000	0,077
PEK	630 555	0,034
JATEK	1 335 960	0,072
MTAK	3 156 800	0,171
OSzK	9 591 142	0,521
<i>Összesen :</i>	<i>18 416 272</i>	
		<i>Max. : 0,621 (OSzK)</i>
		<i>Min. : 0,034 (PEK)</i>

* Brosúrafűzés nélkül

** Brosúrafűzéssel együtt

*** 1968. évi adatok

5. A személyzet megterhelése

5.1 Az állományból egy dolgozóra jut 5.2 Az évi könyv- és folyóiratgyarapodásból egy dolgozóra jut

<i>Könyvtár</i>	<i>Darab</i>	<i>Kötet</i>
ELTEK	15 005	132
KLTEK	38 598	207
PEK	11 178	103
JATEK	10 626	228
MTAK	9 389	142
OSzK	13 232	107
<i>Maximum :</i>	<i>38 598 (KLTEK)</i>	<i>228 (JATEK)</i>
<i>Minimum :</i>	<i>9 389 (MTAK)</i>	<i>103 (PEK)</i>
<i>Medián :</i>	<i>16 338</i>	<i>153</i>

5.3 A kölcsönzés személyi forgalmából egy dolgozóra jut

ELTEK	239	558
KLTEK	558	1096
PEK	477	642
JATEK	482	1037
MTAK	109	120
OSzK	7	17
<i>Maximum :</i>	<i>558</i>	<i>1096</i>
<i>Minimum :</i>	<i>7 (OSzK—OSzK nélkül 109 MTAK)</i>	<i>17 (OSzK—OSzK nélkül: 120 MTAK)</i>
<i>Medián :</i>	<i>312 (OSzK nélkül 373)</i>	<i>578 (OSzK nélkül 690)</i>

5.4 A kikölcsönzött dokumentumokból egy dolgozóra jut

5.5 Egy dolgozóra jut helyben olvasó

ELTEK	696	1200
KLTEK	1571	4432
PEK	523	1509
JATEK	844	3750
MTAK	161	847
OSzK	177	1434
<i>Maximum :</i>	<i>1571 (KLTEK)</i>	<i>4432 (KLTEK)</i>
<i>Minimum :</i>	<i>161 (MTAK)</i>	<i>847 (MTAK)</i>
<i>Medián :</i>	<i>662</i>	<i>2195</i>

5.6 Egy dolgozóra jut helyben olvasott dokumentum

5.7 Egy dolgozóra jut beiratkozott olvasó

<i>Könyvtár</i>	<i>Fő</i>	<i>Mű</i>
ELTEK	93	218
KLTEK	55	827
PEK	81	240
JATEK	105	281
MTAK	19	200
OSzK	34	181
<i>Maximum :</i>	<i>105(JATEK)</i>	<i>827 (KLTEK)</i>
<i>Minimum :</i>	<i>19 (MTAK)</i>	<i>181 (OSzK)</i>
<i>Medián :</i>	<i>64</i>	<i>324</i>

5.8 Egy dolgozóra jut feldolgozott mű

4. Az egyetem egy nappali hallgatójára jutó forgalmi adatok

6.1 Beiratkozott olvasó

Könyvtár	Egy hallgatóra jutó fő	
	1971	1972
ELTEK	1,3	1,4
KLTEK	2,0	2,0
PEK	—	7,2
JATEK	2,6	2,6
MEK*	1,3	1,3
NMEK*	1,6	1,6
VEK*	—	1,1
<i>Maximum :</i>	2,6	7,2
<i>Minimum :</i>	1,3	1,1
<i>Medián :</i>	1,7	2,5

* A rövidítések feloldása: MEK = Budapesti Műszaki Egyetem Könyvtára; NMEK = Miskolci Nehézipar Műszaki Egyetem Könyvtára; VEK = Veszprémi Vegyipari Egyetem Könyvtára.

6.2 Olvasóforgalom

Könyvtár	Egy hallgatóra jutó látogató	
	1971	1972
ELTEK	19,2	13,7
KLTEK	86,5	78,1
PEK	—	78,1
JATEK	32,4	35,0
MEK	32,5	34,7
NMEK	37,9	37,4
VEK	—	10,7
<i>Maximum :</i>	86,5	78,1
<i>Minimum :</i>	19,2	10,7
<i>Medián :</i>	41,7	41,1

6.3 Könyvforgalom

Egy hallgatóra jutó forgalmazott kötet

	Egy hallgatóra jutó forgalmazott kötet	
	1971	1972
ELTEK	34,3	27,2
KLTEK	212,6	193,4
PEK	—	167,3
JATEK	114,7	124,1
MEK	36,2	37,5
NMEK	26,9	27,6
VEK	—	27,4
<i>Maximum :</i>	212,6	193,4
<i>Minimum :</i>	26,9	27,2
<i>Medián :</i>	84,9	74,5

SZOCIALISTA ORSZÁGOK ÁLTALÁNOS TUDOMÁNYOS KÖNYVTÁRAI ÉS ADATOK A POTENCIÁLIS OLVASÓKRÓL

1. Könyvtárak

Ország	Nemzeti könyvtárak				Egyetemi könyvtárak			
	Év	Könyvtárak száma	Kötet (000)	Kölcsönzői forgalom (000)	Könyvtárak száma	Kötet (000)	Kölcsönzői forgalom (000)	
1. Bulgária	1954	1	550	470	13	1 000	
	1960	1	546	623	17	1 299	840	
	1971	1	1 107	—	23	2 549	—	
2. Csehszlovákia	1959	2	3 612	546	83	4 646	1521	
	1966	3 (1968)	—	—	67 (1970)	9 722	—	
3. Jugoszlávia	1954	5	2 000	280	310	2 097	468	
	1960	5	1 518	284	343	3 437	2114	
	1968	5	2 615	—	402	4 364	1772	
4. Lengyelország	1954	1	600	73	55	6 385	1772	
	1960	1	872	118	75	10 122	5398	
	1971	1	1 346	—	3687	23 355	4436	
5. Magyarország	1954	1	1 400	500	
	1960	1	1 462	602	25	4 669	1882	
	1971	1	2 187	—	24	5 097	977	
	1960	1	1 700	
6. NDK	1971	1	—	—	30	18 372	81	
	1954	6	3 507	800	49	4 982	7 000	
	1960	2	8 328	1014	35	7 737	7 412	
8. SZU	1971	2	11 010	—	47	13 468	
	1954	16	114 263	
	1960	16	61 900	21 903	
	1971				804 (1965)	21 903		

2. Népszerűség

Ország	Év	Nem	25 év fölötti össz népesség (000)	Főiskolát végzettek %-a	Abszolút szám (000)	Oktató személyzet	Főiskolai Hallgatószám
1. Bulgária	1946	FN	3 644	1,5	54,6	(1950:) 2 238	(1950:) 27 613
	1956	N	1 842	0,6	21,8	(1970:) 7 680	(1970:) 99 596
2. Csehszlovákia		FN	4 369	2,4	94,8	(1955:) 3 196	(1955:) 36 046
	1950	N	2 215	1,2	52,4	(1970:) 16 402	(1970:) 131 099
3. Jugoszlávia	1950		9 205	0,9	82,8	(1959:) 9 099	(1950:) 43 809
	1961		10 002	2,0	200,0	(1970:) 11 705	(1970:) 110 746
4. Lengyelország	1953		13 306	0,6	79,8	(1970:) 33 695	(1970:) 330 789
	1961		14 509	1,5	217,6	(1955:) 60 395	(1955:) 60 395
5. Magyarország	1960		15 393	3,2	492,5	(1961:) 12 524	(1961:) 158 418
	1949		5 355	1,9	101,7	(1970:) 16 783	(1970:) 103 011
6. NDK	1960*		6 674	2,5	166,8	19 098	111 342
	1951		(1970:) 9 791	(1970:) 80 536
7. Románia	1961		(1955:) 5 364	(1950:) 29 997
	1956		8 156	2,5	203,9	5 276	44 585**
8. SZU	1959		110 313	4,2	4 633,1	(1970:) 13 425	(1970:) 151 885
	1970		113 658			1 395	27 822
						4 275	74 205
						(1969:) 17 015	(1970:) 138 666
						(1955:) 8 369	(1955:) 77 633
						(1950:) 80, 772	(1959:) 2 266 979
						(1965:) 201 000	(1970:) 4 580 642

*20 éven felüliek, reprezentatív számlálás alapján

** Levelező hallgatókkal együtt

ÜBER DIE MÖGLICHKEIT EINHEITLICHER RICHTZAHLEN ZUR PLANUNG UND AUSWERTUNG DER TÄTIGKEIT VON UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEKEN

(Auszug)

Die Erarbeitung von Standardwerten für Leistungen, Unterhaltskosten, sowie für Personalbedarf der Universitätsbibliotheken steht auf der Tagesordnung der ungarischen Bibliothekspolitik. Das Ministerium für Kultur als fachliche Aufsichtsbehörde bestrebt sich durch Einführung von Richtzahlen und Normativvorschriften objektive Anhaltspunkte für die Planung und Kontrolle der zu seinem Zuständigkeitsbereich gehörenden Institutionen zu schaffen. Die maßgebenden Fachleute der Bibliotheken möchten ebenfalls das authentische, den Anforderungen der Universität gerechte Maß der Bibliotheksdienstleistungen kennen, als Grundlage der Selbstbewertung und zum Unterstützen ihrer Ansprüche auf Etatserhöhung oder auf Investitionsmittel.

Die letzteren betrachten zugleich die Standardisierungsversuche mit einem gewissen Vorbehalt. Sie erkennen nämlich die Gefahr, daß zahlenmäßige Vorschriften entwicklungs-hemmend auftreten können. Von der nächsten Nähe sehen sie auch die individuellen Eigentümlichkeiten der einzelnen Institutionen, die gegen die exakte und objektive Vergleichbarkeit mit anderen Bibliotheksindividuen sprechen. Funktionsstandards sollen ebendeshalb nicht als Ausdrücke durchschnittlicher Leistungen und Umstände, sondern als Parameter eines fortschrittlichen Modells aufgefaßt und konstruiert werden.

Neben den bunten örtlichen Eigentümlichkeiten und der Überhandnahme spontaner Faktoren, die dagegen wirken, funktionelle Standards ohne weiteres einführen zu können, nimmt die Tätigkeit der Universitätsbibliotheken im Laufe der Entwicklung immer mehr einheitliche Züge an. Dieser Vorgang wird durch die führende Tätigkeit der Fachaufsicht, durch die gemeinsamen Zielsetzungen und Ideale, sowie durch die Verbreitung einheitlicher Methoden und Technologien gefördert. Der auf diese Weise konvergierenden Praxis entsprechend nähern sich auch die quantitativen Vorschriften der angewandten Arbeitsnormen an. Eine kritische Analyse der Arbeitsprozesse deutet aber auch darauf hin, daß diese in mehreren Beziehungen weiterer Modernisierung bedürfen, bzw. daß die Verbreitung der modernsten Verfahren auch weiterhin notwendig ist, um auf Grund der Arbeitsnormen vorwärtsbringende Richtzahlen für die Gesamtheit der Bibliotheken, bzw. für die Hauptzweige ihrer Tätigkeit allgemeinverbindlich vorschreiben zu können.

Die amtliche Bibliotheksstatistik bietet heute ebenfalls nur noch sehr allgemeine Anhaltspunkte für die Erarbeitung von quantitativen, in einem engeren oder breiteren Kreis gültigen Richtsätzen. Die wirksame Durchführung solcher Arbeiten erfordert ein ganzes System differenzierter und auch die gesellschaftlichen Zusammenhänge widerspiegelnder, adäquat interpretierter Daten, welches nur auf Grund einer eigens zu diesem Zwecke organisierten Erhebung und Bearbeitung von Daten zustandegebracht werden kann. Man muß aber im Laufe der Arbeiten über eine passive Datenschließung hinausgehen. Die hier behandelte Kategorie der Standardisierung bildet eine schöpferische bibliothekspolitische Aufgabe im vollen Sinne des Wortes. Sie umfaßt das Festsetzen der gesellschaftlich, wirtschaftlich, organisatorisch bestimmten Ziele, das Experimentieren mit verschiedenen Aufgabenlösungen, um die zum Modell geeignete Lösung herauszubekommen, die Orga-

nisterung von Modell-Institutionen, und schließlich, die Erarbeitung der Richtzahlen, die das Modell als funktionelle Einheit unschreiben.

Ein solches Unternehmen kann nur unter der Ägide der obersten Führung dieses Gebietes, auf Grund umfassender wissenschaftlicher Vorarbeiten, mit kollektiver Kraftanwendung zustandekommen. Zu einem solchen umfassenden Programm will auch die vorliegende Arbeit beitragen: mit Auslegung von Grundsätzen und mit inhaltlicher Analyse zweier Datengruppen — der Arbeitsnormen der vier bedeutendsten ungarischen Universitätsbibliotheken und der amtlichen statistischen Daten über dieselben Bibliotheken.

A „NÉGY BIRODALOM” ELMÉLETÉNEK UTÓKORÁHOZ

Periklés megítélésének historiográfiai változásai

A Könyv és könyvtár legutóbbi kötetében, amelyben a „négy birodalom” évezredes hagyományának magyarországi emlékeit nyomoztuk,¹ Esze Tamás Sztárai Mihály életútjának eddig alig sejtett, vagy teljesen ismeretlen állomásait derítette fel a tőle megszo-
kott alapossággal és tárgyszeretettel.² Ez a széles távlatokat nyitó tanulmány nemcsak egy hazai reformátor portréját teszi az eddighez képest sokkal teljesebbé, hanem egyben XVI. századi műveltségünk történetét is számtalan részletvonással gazdagítja. Érde-
beli kiegészítésére csak kiterjedt levéltári stb. kutatások alapján vállalkozhatnánk; ez
alkalommal egyetlen apró részlet bővebb kifejtésére és — főleg — összefüggésbe so-
rolására teszünk kísérletet.

A tanulmány egyik főszereplőjének, Gyöngyössy P. Benjámint zaláti prédikátornak
felkészültségéről és — a Drávasztárával határos kis baranyai sárfészek akkori kulturális
lehetőségeire gondolva — szinte valószínűtlenül széles körű műveltségéről szólva, Esze
Tamás egyebek közt méltatja a falusi pap nyelvismereteit³: a klasszikus nyelveken kívül
németül, olaszul, franciául tudott; Periklésnek az alábbiakban ismertető történetét
„valamely Anecdótás olasz könyvbe” olvasta, stb. A XVI—XVII. századi hitvitákat
emlékezetünkbe idéző írásának, a „Lámpás”-nak ötletét és címét⁴ ebből az olaszul olva-
sott anekdota-gyűjteményből merítette. Magáról a könyvről közelebbi adatot nem kö-
zöl (a bibliográfiai azonosítás olasz irodalomtörténészek feladata lehetne, a mi szem-
pontunkból végeredményben közömbös); a történet, amelyről annyit jegyez meg:
„Nékem mostani helyezettésemhez képest igen tetszik”, Gyöngyössy fogalmazásában
így hangzik: „Ez a' Pericles, midőn egy szemtelen ember az Athenéi piatzon öt
mindeneknek 's magának is hallattára, nagy felszóval gyalázta volna, minden megindu-

¹ Kecskeméti Alexis János világ- és történelemszemlélete, politikai felfogása. Könyv és könyvtár 9 (1973) 195 skk. 1.

² Esze Tamás, Sztárai Gyulán. Könyv és könyvtár 9 (1973) 89 skk. 1.

³ Uo., 103. l.

⁴ A „lámpás” mint cím vagy állításokat megvilágosító postillárészlet nem szokatlan a régi magyar irodalomban: mint pl. Bökényi Filep János, Mennyei lámpás (Utrecht 1652. RMK I. 862); vagy Margitai Péter, Temető prédikációk, Debre-
cen 1632, 266 sk. l. (RMK I. 607); vö. továbbá pl. Jan Gruterus nagy művének megjelölésével: Lampas sive fax artium
liberalium, hoc est Thesaurus criticus... Francofurti 1602—23.

lás nélkül folytatta dolgát, mintha amazt nem is hallaná. Ez által a' szemtelen még szemtelenebbé, még vakmerőbbé lett, egészen a' Házáig kíséré Periclest hangos motskolódások között. Ekkor a' Nemes Lelkű Pericles látván, hogy már estve van, szólla tsendes szóval tselédihez: «Pigliate una torcia, et riconducetelo a casa sua.» «Vegyetek elő egy Lámpást és kíséritek őtet házához.»⁵

Esze Tamás az idézett anekdota forrásának vizsgálatára nem tér ki (nagyszabású tanulmányában ennek nem is volna fontossága), csak jegyzetben⁶ utal Rex Warner regényes Periklész-életrajzára,⁷ amelyben ez az anekdota *nem* szerepel. A „Lámpás”-nak a 182. lapon közölt teljes szövegében viszont Periklésznek további aposztrofálását olvassuk („Nagy Pericles! ha a' te kilentz győzedelmi oszlopid annak bizonyosági, hogy Nagy voltál a' Hadban: ez a' nemes bosszúállásod azt mutatja, hogy a Békességben sem vóltál kisebb”), amelynek azonosítása az anekdota „forrásvidékét” is el fogja árulni.

Periklész változatos politikai pályáját nem annyira a katonai „győzedelmek”, mint inkább az athéni demokrácia felülmúlhatatlan kulturális teljesítményei teszik emlékeztessé, sőt világtörténelmi jelentőségűvé: „Görögország belső virágzásának csúcspontja Periklész idejére. . . esik” (Marx).⁸ Mint *stratégos*, katonai vezetője is volt városállamának, de e téren aratott sikereit még több kudarc ellensúlyozta, és az utolsó éveiben kirobbant peloponnésosi háború több évtizedes pusztítása, majd dicstelen vége még inkább *egyéb* erényeit ajánlotta volna megőrzésre a feledékeny utókor emlékeztetésében. „Kilentz győzedelmi oszlopáról” *egyetlen* helyen, Plutarchos Periklész-életrajzában (38,3) olvassuk: „Midőn már halálán volt, Athén vezető emberei és a járványt túlélő barátai ágya körül ültek s beszélgettek kiváló tetteiről. . . felsorolták győzelmeit, és hogy hányszor állított diadaljelet; *kilenc ízben* vezette ugyanis győzelemre Athén hadait és *állított fel diadaljelet* a város tiszteletére.”⁹

Ugyanebben a plutarchosi életrajzban (5,2) találjuk a „Lámpás” ötletét, ill. közvetett forrását is: „Egy alkalommal sürgős tennivalója akadt az agorán. Egy utálatos, piszkos beszédű ember mellészegődött és egész nap gyalázta s minden rosszat elmondott róla, de ő csendben, egyetlen megjegyzés nélkül tűrte. Estefelé szép csendesen hazament; de szidalmazója akkor sem maradt el mellőle. Ekkor már besötétedett, s mielőtt házába bement, szólt egyik szolgájának, fogjon lámpást, és kísérje haza az illetőt.”¹⁰ Plutarchos az anekdotát azzal a céllal iktatja közbe, hogy életrajza hőséne a filozófus Anaxagorashoz, az „Ész”-hez fűződő baráti és emberi kapcsolatai révén Periklész gondolkodásmódjának emelkedettségét, beszédmodorának választékosságát, egész lényének

⁵ Uo., 103. l.; a Horvát István könyvtárából származó kézirat (OSzK Quart. Hung. 929) facsimile-másolata a 194. lapon.

⁶ Uo., 103, 47. j.

⁷ Pericles the Athenian. London 1963; magyarra ford. Máthé Elek, Bp. 1967. Szerepel viszont az anekdota Szabó Árpád tanulságos könyvében: Periklész és kora. Bp. 1942, 82 sk. I. (Ugyanitt a periklési kor „egyedülálló világtörténelmi csodájáról” a 84. lapon; vö. „A periklési Athén” c. fejezettel is: 9 skk. l.)

⁸ Marx–Engels, Művei, I. 91.

⁹ Máthé Elek ford. (Bp. 1965) 269. l.; ugyanígy az életrajzokat követő összehasonlításban (2,1; Máthé .E. ford.) 295. l.

„olyposi” nyugalmát mintegy tükörben szemléltesse, híven a Nagy-Sándor-életrajz bevezetésében (1, 2) kifejtett biográfusi alapelveihez: „...nem szólok részletesen minden híres eseményről, hanem legnagyobb részüket csak vázlatosan mondom el, ...nem történelmi művet írok, hanem életrajzokat, s az erény vagy a bűn nem a legkiválóbb tettekben nyilvánul meg, mert gyakran egy-egy jelentéktelen dolog, mondás vagy tréfás megjegyzés¹¹ jobban megvilágítja valaki jellemét, mint a legnagyobb csaták, hadseregek vagy ostromok. Amint az arcképfestők is az arccal és a szem tekintetével juttatják kifejezésre a hasonlatosságot, s más részlettel nem sokat törődnek, adassék meg nekem is, hogy inkább a lélek jellemző tulajdonságait keressem és ezek segítségével ábrázoljam mindegyikük életét, s másoknak engedjem át nagy tetteik és harcaik leírását.”¹²

A „lélek jellemző tulajdonságait” fedezte fel és örökítette meg Plutarchos a lámpás-anekdótában is, amelyet a késői hitvitázó prédikátor hasonló módon — „ismeretekkel felettébb megrterhelt írásának”¹³ alapötletétől — hasznosított. Esze Tamás csodálkozik Gyöngyössy Benjámin szellemes, de furcsa vitairatának *címén*, az egész „felelet” pedig a hajdani hitvitákat juttatja eszébe. Ha most egyelőre csak ennek az egy Periklés-anekdótának utókorát vizsgáljuk, mi is elcsodálkozhatunk, de egyéb Periklés-történetek bevonása a kérdést váratlanul kiszélesíti és általánosabb érdekűvé teszi, — különös tekintettel a „négy birodalom” utókorára.

Bornemisza Péter postilláinak antik eredetű példáira, illetőleg czeknek eredeti mondanivalójukkal akárhányszor homlokegyenest ellenkező funkciójára gondolunk. A Postillák IV. kötetében¹⁴ „Az kevelységéből származó gonoszságokról” gyűjtőcím alatt (537—542. l.) az évezredes *exemplum*-ok végeláthatatlan sokaságát találjuk. A prédikátor hallgatói, ill. olvasói elé ömlesztzi az épületes és eljlesztő példák cédulahalmazát, patrisztikai, antik és bibliai történeteket, eredeti összefüggésükből mind kiszakítva: a „pogány” históriák istenes atyákkal, valamint a bibliai Mózes és Sámuel „csudálatos” igazságtételével és „kegyelmességével” vannak bekeretezve.¹⁵ Tarka összevisszaságban váltja egymást az ó- és újkori példák tömkelege: Conradus császár „kegyelmessége”, „nemes dicséretetek... Socratesnek, Aristidesnek, Phocionnak engedelmességekről” (450 b); „szentek”, egy lengyel király és a jámbor kereszténynek ábrázolt Theodosius császár „dolga” (541). Ebben a sokadalomban találkozunk „Pericles béketúrésének” példájával is (450 b): „Pericles az ő peresét, aki napestig szidalmazta vala az tanács előtt, szövéd-

¹⁰ Máthé E. ford., 242. l.

¹¹ Vö. Németh G. Béla, *Itk.* 78 (1974) 73 sk. 1. (Kölcsey levelezésének „jellemrajzi” vonásairól, utalással a *petit fait*-knek Sainte-Beuve szerintében megfigyelhető lélektani kiaknázására). Plutarchos id. helyét Kazinczy is számon tartotta, l. *Levelezés* XI. 540. l.

¹² Máthé E. ford., 425. l. Plutarchos életrajzirói módszeréhez alapvető K. Ziegler monográfiának beillő Plutarchos-cikke a Pauly—Wissowa-féle reálenciklopédiában (XXI/1 [1951] 895 skk. hasáb) és Kl. Pauly 4 (1972) 947 skk. hasáb; legújabban Sz. Sz. Averincev, *Plutarch i anticsnaja biografija*. Moszkva 1973, 18, 5. j. és 119 skk. l.; D. A. Russell, *Plutarch*. London 1973, 100. l. Periklés plutarchoi ábrázolásával foglalkozik E. Meinhardt disszertációja: *Perikles bei Plutarch*. Frankfurt a. M. 1957, 9 skk. l. (Periklés szelíd nyugalmáról a 28., a kilenc diadaljelről a 75. lapon.)

¹³ *Esze T.*, i. h. (103. l.)

¹⁴ *RMK I.* 147 (Sempte 1578).

¹⁵ Vö. *Borzsiák István*, *Az antikvitás XVI. századi kép.* Bp. 1960, 344. l.

nekkel kísérteti estve házához.”¹⁶ (Ugyanígy Post. V 279: „Pericles szövédnekkal kísérteti házához, aki mind napestig vádolta az bírák előtt.”¹⁴)

Az induláskor említett Periklész-történetek *egyedüli* (persze közvetett) forrásaként Plutarchos Periklész-életrajzát jelöltük meg. Próbáljuk most a közelebbi forrásokat nyomon követni.

Bornemisza a béketűrésnek ezt a dicséretes pogány példáját éppenséggel Melanchthon írásából vagy az előadásai nyomán készített kiadványokból is vehette, de — mint annyi más esetben — meríthette például Andreas Hondorff promptuariumából is.¹⁷ Hondorff nemcsak hasznosítja anekdotánkat, hanem szokása szerint el is igazítja olvasóit forrásai között, mert a latin (p. 373: *Tulit patienter per integrum diem in publico conviciatorem temerarium et insolentem Pericles... „Ito... et hunc civem domum reducito”* — tehát itt a fáklya említése nélkül), ill. a német változatban (199 b ugyanígy, de a végén a „Licht” megnevezésével, utána moralizáló tanulsággal: „*Der — azaz Periklész — hat sein Feind lieben und den Zorn meistern können*”) egyaránt fel van tüntetve a pro-*veniencia*: „*Sabel. lib. 9. cap. 1.*”

Ezen a nyomon akadunk a „lámpás” első újkori említésére Marcus Antonius Coccius Sabellicus (Marcantonio Coccio velencei humanista, megh. 1506) exemplumgyűjteményében.¹⁸ Itt, a IX. könyvben, „*De iniuria ferenda*” címszó alatt, a „*pogány példák*” *Ethnica exempla*)¹⁹ között Periklész históriáját is megtaláljuk: Athén vezető politikusa egyszer egész nap szótlánul tűrte, hogy az agorán egy polgártársa szidalmazza, sőt még este is gyalázkodások közepette kísérje házáig; válasz helyett hazakísértette, hogy a sötétben baja ne essék: ezzel viszonzta a méltatlan sértést.²⁰ Amint látjuk, Sabellicus ismerte a plutarchosi anekdotát; mindenesetre nem teljes szövegében idézi. Hondorff *erre* hivatkozik, szó szerint kiírja; a német változatban már ott szereplő „Licht”-et feltehetőleg a XV. század vége óta²¹ latin fordításban közkézen forgó Plutarchos-életrajzokból egészítette ki.

Plutarchos *másik* egyéni adaléka a Periklész-életrajzhoz²² kb. ugyanebben az időben,

¹⁶ Idézi *Borzák* I. könyvének 345. 1. jegyzetében; vö. uo., 419. l. A folytatásról (Post. IV 542: „Thrasibulus Athenabeli fejedelem ugyan törvényt szerez az feledékenységéről, hogy minden előbbi bosszú elfelejtve lenne, hazájok megszabadulása után” ill. V 279: „Sőt több jeles példák vannak... Ábrahámról, Scipióról, Thrasybulusról”) l. alább a 45. jegyzetet.

¹⁷ Promptuarium exemplorum, das ist: Historien und Exempelbuch... Frankfurt a. M. 1584, ill. ennek latin változata *Theatrum historicum*, uo. 1586. (Korábbi kiadásai: Leipzig 1568 és 1573.)

¹⁸ A baseli, 1563. évi kiadást használtuk: *De omnium gentium... insignibus memoriae dignis factis et dictis exemplorum libri X.* Az első kiadás 1507-ben jelent meg.

¹⁹ Az antik szónoklattani gyakorlatban kialakult megkülönböztetés (*exempla Romana* vagy *patria*, ill. *exempla extertarum gentium*) a ker. homilétikában úgy öröklődött, hogy a továbbra is nélkülözhetetlen „példákat” *keresztény* és *pogány* rubrikákra tagolták. Vö. R. *Schenda*, *Stand und Aufgaben der Exemplaforchung*, *Fabula* 10 (1969) 68. skk. l. Ebben az összefüggésben Balth. *Exner* (Szenci Molnár Albert németországi barátja!) *Valerius Maximus Christianus... c. példatárának* (Hannoviae, 1620) elemzésére még vissza szándékozunk térni.

²⁰ *Tulit patienter per integrum diem in publico conviciatorem temerarium et insolentem Pericles Atheniensium* alioqui princeps, nec cum vesperi se domum reciperet, a se reppulit adhuc maledictis insectantem; postremo ubi in primo domus limine constitit, ad servum conversus: „Ito — inquit — et hunc civem domum reducito.” Sicque homo improbus ab iniuria et contumelia gratiam reportavit.

²¹ *Giov. Ant. Campano* latin Plutarchosa 1471-ben jelent meg; vö. K. *Ziegler*, RE „Plut.” 953. hasáb; a XV. századi humanista fordításokról vö. G. *Voigt*, *Die Wiederbelebung des class. Alterthums*, I–II. (Berlin 1893) *passim*, különösen II 178 sk. l.

²² Vö. E. *Meinhardt*, i. m. 75. l.

Volaterranus nagy enciklopédiájában bukkan fel.²³ Itt, a XVIII. könyvben nemcsak az ókor óta szinte folyamatosan hagyományozott Periklész-történeteket (a vígjátékírók szellemeskedéseit, az alább még tárgyalandó Sophoklész-anekdótát stb.) olvashatjuk, hanem a Plutarchos-életrajz végéről (38,2) származó mondatokat is a haldokló Periklész nyakában megtúrt amulettekről, valamint barátainak tett megjegyzését „kilentz győzedelméről“ (cum audivisset quosdam de eius laudibus disserentes, et quod novus victor pro patria fuisset).

Plutarchos szövegszerű, közvetlen ismeretét tehát a XV. századi humanista fordítások eredményeképpen állapíthatjuk meg.²⁴ Volaterranus Periklész-„cikke” azonban egyéb kérdéseinkre is választ ad. A középkorban ismeretes Periklész-történetek legteljesebb gyűjteménye William Burley (Burlaeus, megh. 1337) rendkívül népszerű filozófus-életrajzainak (De vita et moribus philosophorum)²⁵ 39. fejezetében (Knust, p. 170) olvasható. Részint a közvetlen hivatkozásokból, részint Knust alapos jegyzeteiből Burlaeus forrásait sorra meg tudjuk nevezni: Johannes Saresberiensis, Vincentius Bellocensis stb. Ezek közül a „lámpás” történetet egyiknél sem találjuk. Vincentius Bellocensis (Vincent de Beauvais francia dominikánus, megh. 1264 körül)²⁶ „Speculum maius”-ában, a középkori tudományosság eme gyűjtő-tükrében (Speculum historicum, III 42) is csak „De Pericle et Sophocle ducibus Atheniensibus” olvashatunk, de — és nekünk most ez a fontos, — kiderül az ókor óta másolt-forgatott anekdoták genezise: Cicero — Valerius Maximus — Iustinus.

Jellemző, hogy Periklész legsűrűbb említését és egyéniségének leginkább megértő méltánylását az egyetemes műveltségű Cicero írásaiban találjuk.²⁷ Számon tartja filozófikus felvilágosultságát (pl. De re publ. I 16, 25), államvezetői képességeit, tekintélyét (De off. I 30, 108 summa auctoritas), mint politikus — „a haza atyja” — és szónok főleg a periklési ékesszólás erejét (De oratore III 16, 59; 34, 138; Brut. 7, 28), és az athéni demokrácia gyengéjeként szemléli a komédiaírók bántó élcelődéseit, az önzetlen államférfi méltatlan meghurcoltatását (De re publ. IV 10, 11). A „Kötelességekről” szóló művében — mint filozófusi minőségében is a „jó rendre”, „illő alkalomra” ügyelő szónok — egy Periklész-anekdótával szemlélteti eszményét (De officiis I 40, 144): Bene Pericles, cum haberet in praetura collegam Sophoclem, iique de communi officio convenissent et casu formosus puer praeteriret, dixissetque Sophocles: „O puerum pulchrum, Pericle!”, „At enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere.” (Magyarul: „Periklész, mikor Sophoklészszel közösen viselt stratégosi tisztségükben egyszer találkoztak, és Sophoklész egy formás ifjú láttára így

²³ Commentariorum rerum urbanarum libri XXXVIII, Roma 1506 A szerzőre (Raffale Maffei, 1455–1522) vonatkozólag l. Eekhardt Sándor, Bornemisza Péter „Ördögi kísértetek” Bp. 1955, 233. l.

²⁴ Vö. K. Ziegler, RE. „Plut.” 953. hasáb; Kl. Pauly, IV 953: „im Abendland war P. vom 5. bis ins 15. Jh. verschollen.”

²⁵ Kiadta H. Knust, Tübingen 1886. Burlaeus életrajzairól újabban A. Vidmanová-Schmidtová írt: Burleyovy Životy starych filosofů a jejich české překlady. Rozpravy Českoslov. Akad. Ved 7 (1962) 3 skk. I. (Részletes bibliográfiával.)

²⁶ W. Cloetta (Beiträge zur Litt.-gesch. des Mittelalters und der Ren. I [Halle a. S. 1890] 32. l.) szerint „a későbbi középkor legnagyobb kompilátora.” Auktorismereteiről (Cicero, Valerius Maximus, Solinus, Hieronymus, Boethius) ugyanitt. 33. l.

²⁷ Cicero Periklész-emléteit az Orelli–Baier-féle kiadás VI/b. kötetéből (Onomasticon Tullianum, Zürich 1838, 446. sk. l.) vettük.

szólt: «De szép fiú, Periklés!» helyesen jegyezte meg: «De úgy illik, Sophoklés, hogy előljáró férfi ne csak a kezét, hanem a szemét is megtartóztassa!»²⁸)

Ez a történet majdnem pontosan ugyanebben a formában olvasható Plutarchos Periklés-életrajzában is (8, 8: „Egy alkalommal stratégostársával, Sophoklésszel együtt indult tengeri hadjáratra, és mikor az egy csinos ifjúért lelkendezett előtte, Periklés így szólt: «A hadvezérnek, Sophoklés, nemcsak a kezét, hanem a szemét is tisztán kell tartania. »»²⁸ és belekerült a Tiberius korabeli Valerius Maximus „Emlékezetes tettek és mondások” c. gyűjteményébe (Factorum ac dictorum memorabilium libri IX) is, mint az *abstinentia* erényét mutató nevezetes példa (IV 3 ext. I).²⁹ Iustinusnál (Pompeius Trogus világtörténetének századokon át közkeletű kivonatában,³⁰ III 6, 12) csak Athén két nagy fiának, a politikus Periklésnek és a tragédiaíró Sophoklésnek közös stratéguskodásáról történik említés, de már elferdített formában: mintha Sophoklés (akinek *költői* nagyságát az athéni nép a stratégosi *címmel* ismerte el) Periklésszel együtt „pusztította volna a spártaiak földjeit és sok kisázsiai várost csatolt volna az athéni birodalomhoz”. Ugyanez a kivonatoló Periklés vezéri ténykedésénél részletesebben ismerteti azt a jól ismert esetet, hogy Athén vezetője, mikor a spártai sereg átlátszó zavarkeltési szándékkal csak az ő birtokát hagyta bántatlanul, nem a maga hasznát nézte, hanem az illető földeket az államnak adta (III. 7, 7 skk.).

Láthatjuk, hogy Athén virágkorának megtestesítője, a „periklési aranykor” kivirágoztatója az antik hagyományban is, de különösen később szinte csak összefüggésükből kiszakított történetekben, jó- vagy rosszindulatú³¹ anekdotákban élt tovább. Elgondolkoztató tény, hogy például Cornelius Nepos életrajz-sorozatában (De excellentibus ducibus exterarum gentium), amely hosszú századokon át a latinul tanulók elemi

²⁸ Máthé E. ford., 245. l. A plutarchosi változatot találjuk Erasmus „Apophthegmata ex optimis utriusque linguae scrip-
tibus collecta” c. gyűjteményének Periklés-gnómái között (lib. V: „Pericles” c. 21) is; vö. M. Cytowska, „Apophtheg-
mata d’Erasmus de Rotterdam, manuel de morale chrétienne du XVIe siècle. Eos 61 (1973) 123 skk. l. – Periklés és Sophoklés
közös stratégusi tisztségét említi *Bornemisza* is az Elektra-utósók első mondatában; vö. E. Meinhardt, i. m. 77. l.; V. Ehren-
berg, *Sophocles and Pericles*. Oxford 1954, 117 skk. és 135. l.

²⁹ A zavaros Burleaus-kompiláció másik forrása: Val. Max. VIII 9, ext. 2.

³⁰ Vö. F. Rühl, *Die Verbreitung des Iust. im Mittelalter*. Leipzig 1871. Anonymusunk egyik forrása is tudvalevőleg Iustinus volt.

³¹ Jellemző pl., hogy az a Periklés, akinek a „lámpás”-anekdota a rendíthetetlen *nyugalom*át szemlélteti, *Bornemisza* postilláinak másik helyén (V. 442 b) a *nyughatatlan*ság intő példajaként szerepel. Jól mutatja ezeknek az anekdotáknak az eredeti személytől és helyzettől való elszakadását az a mód, ahogy ugyanazt a történetet felhasználói pillanatnyi kíváncsalmuk-
nak megfelelően formálják. Pl. Valerius Maximus Periklés abstinentiájának fenti dicséretét még „ciceróibb” körmondatban, valójában moralizálássá vízenyősítve sorolja a hazai exemplumok után (IV 3, ext. I). Cicero szervesen épít bele témájába (az öregség dicséretébe) egy Sophoklés-anekdotát is (Cato maior de senectute 14,47); Valerius Maximus ugyanezt a mondást az előbbi moralizálás folytatásaként hasznosítja (uo. 2): Sophocles autem aetate iam senior . . . vagyis idősebb fejjel már a költő is a continentia mintapéldája lett. Hondorf (promptuariumának latin változatában, p. 453) pontosan Valerius Maximus szövegét követi, a népszerű német változatban viszont (243 b) a forrásában egymás után következő történet szereplőit *felcseréli*, úgyhogy a költő korholja a „Verweser”-t (praetor, stratégus), és az öreg *Perikléstől* kérdezik, „ob er auch noch Unkeuschheit getrieben”. Jó párhuzam ez annak a színvonalbeli különbségnek érzékeltetésére, amelyet pl. *Bornemisza* Elektra-magyarításának *igényes latin* utószava és későbbi magyar prédikációinak hanyag idézetei stb. között a kutatás konstatált.

olvasmánya volt,³² néhány csakugyan jelentős, de még több jelentéktelen görög hadvezér között Periklésnek *nem* jutott hely.

Mi lehet ennek a történelmi tudatból való kiesésnek az oka? Burlaeus fentebb említett (39.) fejezete a következő — nyilvánvalóan képtelen — időrendi eligazítással zárul: *claruit* (híres volt, virágzott) *autem Pericles temporibus Ciri regis Persarum*. Képtelenség, hiszen a nagy Kyros, a perzsa világbirodalom megalapítója 529-ben, Periklés pedig pontosan *száz évvel később* (429-ben) halt meg. Megjegyezzük, hogy Burlaeus *előző* (38.) Sophoklés-életrajza is ugyanezzel a mondattal zárul: *claruit Sophocles temporibus Ciri regis Persarum*. Sophoklésnek végképp semmi köze nincsen Kyroshoz, de mivel Periklés nevét a mondai hagyomány összekapcsolta a perzsa királyéval, így a tudálékos mondaképződés folyamatában *stratégos-társa* sem maradhatott el mellőle.

A kérdést tovább bonyolítja, valójában tisztázza az a történelmileg nem kevésbé zavaros kompendium, amelyet Volaterranus enciklopédiájában, tehát egy nagy tekintélynek örvendő humanista műben (persze még inkább a középkori „tudományosság” gyűjtőmedencéjében) olvasunk. Volaterranus sorra elisméli azokat az i. e. V. század óta kiirthatatlanul burjánzó mendemondákat (vö. Plut., Perikl. 24—25, 1), amelyek szerint Periklés Samos szigete ellen is állítólag feleségének, Aspasiának nógatására indított háborút. Itt következik a kritikus hely: *erat enim Aspasia una e concubinis Cyri regis, eoque (sc. Cyro) mortuo captivam adeo dilexit (sc. Pericles), ut cum domo exiret, semper eam dissaviaretur, vagyis: „Aspasia Kyros perzsa király háremhölgyei közül való volt, akit — mint foglyot — (Kyros) halála után (Periklés) annyira megszeretett, hogy valahányszor elment hazulról, mindig csókkal búcsúzott tőle.”* (Ennek az V. századi Athénben szemet szűrő „szemérmertlenségnek” — hogy ti. Periklés „láveztakor és hazatérvén az agoráról *minden nap*” csókkal üdvözölte Aspasiát — a forrása szintén Plutarchos: Perikl. 24, 9.)³³ Volaterranus ezután az egykorú athéni komédiáírók példálózásait ismétli el Periklés papucsferji szerepéről (vö. Plut., Perikl. 24, 9), majd Periklésnek a samosi expedíció után mondott halottdicsőítő beszédét (vö. Plut., Perikl. 8, 9) keveri össze a peloponnésosi háború első halottjai fölött tartott híres szónoklattal (Thukyd. II 34—46).³⁴

Ebből a furcsa zűrzavarból most már megpróbáljuk kihámozni a lényegét, már mint a két Kyros³⁵ és a két Aspasia összekeverésének historiográfiai folyamatát. Ezek szerint

³² Vö. *Fináczy Ernő*, Az újkori nevelés története. Bp. 1927, 357. és 360. l.; *Kornis Gyula*, A magyar művelődés eszményei, II. (Bp. 1927) 258. és 323. l. Az aszói Nepos-órák emlékét „Búcsúzás” c. versében (1838) a diák Petőfi is megörökítette:

Ki mutatá híven, mennyit vittek vala véghez
Graecia nagy fiai s Karthágó győztesei, mely jót
S mely rosszat tettek, mi csatákba valának
És hogy haltanak el...

(Az utolsó előtti sorból a diákköltő egy lábat kifejejtett.)

³³ Vö. E. *Meinhardt*, i. m. 72. l.; V. *Ehrenberg*, i. m. 85. l.

³⁴ Magyarul a Világirodalmi Antológia I. kötetében, 330 skk. l. Párhuzamként vö. *Katona Imre*, Parasztságunk történelmi szerepváltozásairól, összeolvasásáról stb. — Periklés és Hippokratés (!) alakjának keveredése a későbbi hagyományban: *Borzásák I.*, i. m. 445. l.; hasonló Socrates és Xenocrates összetévesztése ld. uo. 254. skk. l.

³⁵ A két Kyros másutt is megfigyelhető kontaminálódásáról vö. *Borzásák I.*, uo., 417. l.

az antik források *egy*s adatait a hagyományos „történelemszemlélettel” egyeztetni próbáló humanista Aspasia *nevéből* kiindulva Periklést az *ifjabb* Kyros — a II. Artaxerxés ellen támadó trónkövetelő — kedvelt háremhölgyével házásította össze, holott Periklés a kunaxai csata (401) előtt 28 évvel már halott volt, és az illető görög hölgy hadifogolyként nem Athénba, hanem a győztes II. Artaxerxés háremébe került (vö. Plut., Perikl. 24, 12 és Artox. 26, 5). A félreértés feltehetőleg Plutarchos szövegének (Perikl. 24, 11) félremagyarázásából eredt, mely szerint Aspasia (ti. Periklés élettársa) olyan nevezetes lett, hogy az *ifj.* Kyros („az, aki a perzsa királlyal az uralomért harcolt”, és aki Xenophón tízezer görögjét bátyja ellen vezette) legkedvesebb concubináját, a phókaii Miltót is Aspasiának nevezte el.

Így „virágzott” Periklés „Kyros perzsa király idejében”, nemcsak a középkori Burlaeus, hanem még a humanista Volaterranus képzetében is.

De ez a minket megmosolyogtató tájékozatlanság végeredményben komoly tanulságot rejt magában: azt, hogy az utókor szemében Periklés legjobb esetben is csak pozitív vagy negatív példává lényegtelenedett, történelmi szerepe, jelentősége tisztázatlan maradt, elfelejtődött, *érdektelenné vált*. „Fortleben”-jének sivárságát szemléltetheti az a tény, hogy neve sem Manitius standard kézikönyvében,³⁶ sem Curtius áttekintésében³⁷ nem fordul elő; ugyanígy hiába keressük A. Bartsch metszetkatalógusában,³⁸ vagy — hogy hazai művet idézzünk — Pigler Andor „Barokk témáinak”³⁹ ábrázoltjai között. Miért? Mert kívül esett a Dániel-próféciában felsorolt *birodalmak* egymást váltó rendjén. Ha valaki az anekdoták szereplőjévé torzult történelmi vezető embert mégis el akarta helyezni az események folyamatában, akkor — így vagy úgy — összefüggésbe kellett hozni valamelyik „birodalommal”⁴⁰ és annak közismert reprezentánsával, mint ebben az esetben a *perzsa* birodalommal és a Dániel-prófécia óta fennen magasztalt és istenfőnek, „az Úr felkentjének” (Ézs. 45, 1), „az igaz egyház tagjának és az örök élet részesének” (Melanchthon)⁴¹ stb. elkönyvelt „Cirussal”.

Ismeretes, hogy ennek a szemléletnek Magyarországon is legnagyobb hatású képviselője, Melanchthon,⁴² a történelem menetének ábrázolását minden részletében a dánieli birodalmak rendjéhez igazította. A Carion-féle kézikönyv átdolgozásában⁴³ a *második*, azaz perzsa birodalom ismertetése során Görögországnak teljességgel periferiális szerep jut: a *váz* a *perzsa* birodalom története a nagy Kyróstól III. Dareiosig, akiről az

³⁶ M. Manitius, Geschichte der röm. Lit. des Mittelalters, I–III. München 1911–31.

³⁷ E. R. Curtius, Europäische Literatur und lat. Mittelalter. Bern 1948.

³⁸ A. Bartsch, Le peintre graveur. 1–21. vol. Vienne, 1802–1821.

³⁹ A. Pigler, Barockthemen.² 1–2. Bd. Bp. 1974.; Valerius Maximus és az újkori képzőművészetek. Megjelent a Petrovics E.-emlékkönyvben, Bp. 1934., 87. skk. l.

⁴⁰ Vö. Gombáné Lásos Olga, i. m. 198 skk. l.; Borzsák I., i. m. 410 sk. l.; Die Achämeniden in der späteren Überlieferung. Acta Ant. Hung. 19 (1971) 41 skk. l. Translatio imperii. Az „Idő és történelem” c. Marót Károly-emlékkiadványban, Bp. 1974, 33 skk. l. Csak utalásból ismerjük a kérdés legújabb monografikus feldolgozását: Math. Delcor. Le livre de Daniel. Diss. Univ. Paris 1971.

⁴¹ Corp. Ref. XII 783: verae ecclesiae membrum ac heres vitae aeternae.

⁴² Vö. W. Goetz, Translatio imperii. Ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und der pol. Theorie im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Tübingen 1958, 286 skk. l.

⁴³ Corp. Ref. XII 778 skk. l.; vö. *Bornemisza* P., Post V iiiii ij: „Az kis cronika, kit Carionénak hívnak, kibe az egész világ dolga igen nemesen befoglaltatik.”

imperium Nagy Sándorra száll át (*transfertur!*), mint korábban a káldeus birodalomról Perziára. Ebbe illeszkedik bele minden, pontosabban az *igaz* egyház története, perzsa, görög stb. — az isteni gondviselés külön-külön útját-módját szemléltető — részletekkel előadva.

Melanchthonnál⁴⁴ „Res Graecae” fejezetcím alatt fölöttébb szegényes összefoglalást találunk. A Xerxés kitakarodásától a peloponnésosi háború kitöréséig terjedő *ötven évről* (479—430), Athén aranykoráról mindössze ennyit olvasunk: *hoc tempore maxime floruit Graecia et praecipue creverat Athenarum potentia.* („Ebben az időben virágzott leginkább Görögország, és kiváltképpen Athén hatalma nőtt meg.”) A háború kitörésének körülményeiről annyit tudunk meg, hogy Periklés a Megara és Athén közti ellentétet „nem jelentős oknak”, de a helyzetet presztízis-okokból tűrhetetlennek tartotta. Annál részletesebben olvashatunk a háború második évében kitört járvány pusztításairól, majd a XVI. század világvégvárásának hangulatában ismertetett csodajelekről, mint az isteni harag megnyilvánulásáról: mindez olyan emberek ostobasága miatt, akik gyűlölködésből vagy elvakult hatalomvágyból indítottak szükségtelenül háborút. (*Insignis commonefactio est de ira Dei adversus hominum scelera et de stultis hominum consiliis, qui bella non necessaria movent odio aut caeca ambitione, ut initio in bello movendo Pericles magis odio Megarensium, quam aliis causis motus est; postea Alcibiades bellum intulit Siciliae tantum stultitia et juvenili ambitione.*) Melanchthon tudós lelkiismeretességgel idézi ugyan forrásai között még Thukydidést is, de fejtegetései egészen más jellegűek és egészen más célt szolgálnak: olvasóit istenfélelemre és szerénységre akarnák figyelmeztetni (*haec cum legimus, commonefiant animi et de timore Dei et de modestia*).

Ezek után egy-két sor következik Róma kora-köztársasági történetéről, néhány kiragadott részlet a perzsiái, majd spártai dolgokról, azután Thrasybulos amnesztia-rendeletéről,⁴⁵ hogy a szerző — teleologikus szemléletének megfelelően — mielőbb rá-
térhessen Óchos perzsa király *egyházüldözésére* (822: *De saevitia Ochi adversus Ecclesiam*) és — teljes részletességgel — a makedón birodalom kezdeteire (823 skk. I), mivel így jutunk el a dánieli álomlátásban oly fontos *harmadik* birodalomhoz: Nagy Sándor birodalmához (829).

⁴⁴ A Bornemisánál is többször említett „feledékenységről” l. fentebb a 16. jegyzetet. Bornemisza (Post. IV 542) Xenophónt jelöli meg forrása gyanánt, de a „jeles példát” itt is nyilván a „kis Carionból” vette. Az évszázadokon át emlegetett *oblivio*, quam Athenienses *amnestian* vocant, és törvénybe iktatója Nyugaton Corn. Nepos (Thrasyb. 3, 2), Valerius Maximus (IV 1, ext. 4) és Iustinus (V 9 sk.) többé-kevésbé folyamatos olvasásának eredményeképpen maradt meg az irodalmi köztudatban — nálunk Petőfiig. (Vö. a Béranger-ből fordított „Képzelt utazás” képeivel: „... Athén szült engem Perikles korában... A szabadság, kit távolból köszöntök, Rám így kiált: jer, győzött Thrasybul!) Thrasybulos alakja Petőfit biztosan foglalkoztatta. 1848 áprilisának feszült várakozásában türelmetlenül írta:

Megint beszélünk s csak beszélünk,
A nyelv mozog s a kéz pihen,
Azt akarják, hogy Magyarországot
Inkább kofa, mint hős legyen.

Ennek olvasmány-háttérét Nepos Thrasybulos-életrajzának kritikus helyén tapinthatjuk ki (2, 4): *neque tamen pro opinione Thrasybuli auctae sunt opes, nam iam tum illis temporibus fortius boni pro libertate loquebantur, quam pugnabant.* L. fentebb a 32. jegyzetet.

⁴⁵ Corp. Ref. XII 801 skk. I.

Fejtegetéseinket váratlan oldalról erősítik meg azok az érdekes bizánci adatok, amelyeket Johannes Irmscher ismertetett.⁴⁶

Irmscher szerint a „monarchikus beállítottságú bizánci nézőpontból” történelmileg a görög polist ugyanúgy nem lehetett megérteni, mint a római köztársaságot. A bizánci világhatárak a jelzett két történelmi szakaszt egyszerűen kirekesztik. E krónikák előadásukban a bibliai, majd ókori keleti, elsősorban perzsa történetről Nagy Sándorra és utódaira, majd Caesar és a Caesarak korszakára térnek át.⁴⁷ Például a caesareai Eusebios kronográfiái művében, amely Hieronymus közvetítésével oly nagy hatással volt a nyugati köztudatra is, eleve szó sem lehetett a klasszikus Görögország megértéséről, és például Periklész kora a későbbi szerzetesi krónikákban úgyszólván nem létezik. Legjobb esetben az ősi mendemondák kíváncsoznak elő, pl. Geórgiosz Synkellos szerint (800 körül) a peloponnészosi háború Periklész kicsinyes hiúsága miatt tört ki, mert a megaraiak megsértették Aspasiát. Niképhoros IX. századi patriarcha kronográfiájában a perzsa királyokról közvetlenül Nagy Sándorra ugrik át, a X. századi Symeon Magistros vagy Zónaras (a XI/XII. század fordulóján) is csak a perzsa királyok történetét tartja fontosnak. Mivel a bizánciak „rómaiaknak” tekintették magukat, Bizáncot „második Rómának”, érthető, hogy a „birodalmi” szemlélet bővületében — a „barbár” Nyugatnak kijáró megvetés ellenére — tulajdon (klasszikus) görög történetüket nem méltatták figyelmükre. Irmscher fejtegetései szerint az egyetemes (római!) birodalom kategóriáiban gondolkodó bizánciak szemében ez a monarchia szinte a világrénddel azonosult. Arra azonban nem utal, hogy mindez a Dániel-féle monarchiák elméletével, illetőleg az e mögött mindvégig kitapintható hatalmi érdekekkel és ezeket az érdekeket szolgáló historiográfiai mesterkedésekkel magyarázható.

Az ótestamentumi Dániel könyvének magyarázatain alapuló történelemértelmező hagyományok szerint a világtörténelem egységes és zárt folyamatban pereg le, isten előre megállapított, változhatatlan terve alapján.⁴⁸ A világ fennállásának ideje az Illés prófétának tulajdonított jövődőlés alapján hatezer év, ezen belül az utolsó négyezer évben a Dániel könyvének látomásaiban egymást meghatározott sorrendben követő négy világbirodalomban folyik az emberiség történelme a világ végéig. A dánieli könyvek alapján Izrael elnyomatásának idejét — *post eventum* — a négy egymást követő birodalom rendszerébe foglalták.⁴⁹ E világszemlélet következő lépése a négy birodalomnak az egész világtörténelemre való alkalmazása volt. Augustinus történelemszemlélete — mely a hat teremtésnap és a négy monarchia kettős konstrukcióját szerves egységbe fogta — a kereszténység világszemléletében egyeduralmukodóvá vált. Augustinus közvetítésével hódított teret Hieronymus azon tana, mely szerint a világ végéig tartó negyedik birodalom a római. Mivel e merev felfogás alapján a római birodalmat ötö-

⁴⁶ J. Irmscher, Die hellenische Polisideologie und die Byzantiner. Megjelent az E. Ch. Welskopf által szerkesztett Hellenische Polis c. munka harmadik kötetében (Leiden, 1974).

⁴⁷ Vö. Borzsák I., Az antikvitás XVI. sz. képe, 479. l. Bornemiszánál (Post. IV 915) „az másik birodalombeliek” néhány soros ismertetésében csak a „Persiai császárok” névsora szerepel, az egykorú görög történetről semmit sem találunk.

⁴⁸ W. Goetz i. m. 369. skk. 1., *Kathiona* Géza i. m. passim.

⁴⁹ Engels, Az őskereszténység történetéhez. Karl Marx – Friedrich Engels, A vallásról c. kötetben. Bp. 1961. 258–259. Vö. Otto Eissfeldt, Einleitung in das Alte Testament. 3. Aufl. Tübingen, 1964. 693. skk. 1.

dik nem követheti, csakis az utolsó ítélet várható, kialakult a negyedik birodalom folytonosságának fikciója, mely a szent német-római birodalomban nyert igazolást.

Mint ahogy a „négy birodalom” és a *translatio imperii* gondolatának másirányú vizsgálatai során kiderült,⁵⁰ a kialakulásában és funkciójának időről időre bekövetkező módosulásaiban *magyarázható* elmélet a történettudományban és a történelmi köztudat formálódásában (deformálódásában) végzetes szerepet játszott: elmondhatatlan zűrzavar okozója lett szinte a felvilágosodás koráig, vagy még azon is túl. Jó példa ennek illusztrálására Johann Sleidan nagyhatású munkája (*De quatuor summis imperiis, Argentorati 1556*),⁵¹ a XVIII. század elejéig a protestáns világ legelterjedtebb történelemkönyve; vagy az a tény, hogy a *Ratio educationis* előtt a hazai katolikus iskolákban is „a négy monarchia Constantinusig” volt a tananyag;⁵² továbbá, hogy L. Offerhaus monstrózus adathalmaz, ⁵³ amelyből még Csokonai is tanult, lényegében a dánieli álomlátásból kihüvelyezett „birodalmak” szerint volt „elrendezve”. Mintha Kálvin logikája sohasem zúzta volna össze a Dániel-exegézis hagyományos bölcsességeit!⁵⁴

A „birodalmak” kanonizálódott sorának eszmei kényszere csak a XVIII. században bizonyult végképp elviselhetetlennek. Ekkor — az új-humanizmus jelentkezésével párhuzamosan — vált lehetővé a görög történelem (és benne az V. századi „aranykor”) adekvátabb — minden lelkeseedés ellenére tárgyilagosabb — megítélése is. Tudománytörténeti szempontból rendkívül érdekes tény, hogy J. G. Droysen, a hellénizmus fogalmának, ill. korszakának bevezetője, Nagy Sándorról (1833) és „A hellénizmus történetéről” írott műveiben (1836—43) még mindig csak részben tudta magát a hagyományos szemlélettől függetleníteni.⁵⁵ Droysen — protestáns papi család sarja — szerint a görögség virágzása csakúgy, mint a Nagy Sándor utáni periódus beleillik az isteni gondviselésbe: az emberiség fejlődésében az egyik legjelentősebb fázis a görögség világából a kereszténységbe való átmenet, vagyis a nagy makedón és utódainak kora; a makedón birodalom megszervezői egyben annak a világnak megteremtői is, amelyből a kereszténység kisarjadhatott: az isteni gondviselés mellettük állott, nem a kivénhedt görög városállamok mellett. Ehhez képest feltétlenül méltánylandó a fiatal Marxnak fentebb idézett megállapítása a görögség *belső* történetének Periklés-kori virágzásáról (1842-ből). Marx a görög történelem újszerű korszakbeosztását az újhumanizmus görög szemléletéből merítette, de a társadalmi mozzanatok figyelembevételével, majd a

⁵⁰ Vö. W. Goetz, i. m. *passim*; *Borzsák* I., i. m. 410 sk. l.; *Translatio imperii, passim*.

⁵¹ Vö. W. Goetz, i. m. 279. l.

⁵² Vö. *Finácz* E., i. m. 357. l.

⁵³ L. *Offerhaus*, *Compendium historiae universalis*. (Az első kiadás: Groningen 1751.) Offerhaus művéről és annak kiadásairól, valamint magyarországi használatáról vö. *Révész* Imre, *Sinai Miklós és kora*. Bp. 1959, 62. l. („történetképét a hagyományos bibliai keretbe helyezi”); a bibliográfiai adatok részletezése: 80, 6. j.

⁵⁴ Vö. *Kathona Géza*, *Hárolyi Gáspár történelmi világképe*. Debrecen 1943, 41. l.; *Gombáné Lábos O.*, i. m. 201. l. — A „négy birodalom” képzetének csökönnyös továbbélését figyelhetjük meg még Friedrich *Gundolf* Caesar-könyvének spekulációiban is. (Caesar. *Geschichte seines Ruhms*. Berlin 1925, 222. l.) A George-kör annak idején nagy hatású szöszölőjének misztikus beleérzésektől nem ment fejtegetéseiben Caesar a „négy nagy korszak” egyikének megalapítója. Ezek a korszakok: a *periklési-alexandrosi*, a caesari-augustusi, a Medici-korszak és XIV. Lajos százada. A történelem alakulásában sejtett isteni teleologia helyébe így művelődéstörténeti korszakok léptek, amelyeknek arculatát, sőt létét — *Gundolf* szerint — rendkívül egyéniségek szabják meg. Érdekes mindenesetre, hogy ebben a csoportosításban a görögség *belső* és *külső* virágzásának két megtestesítője együtt szerepel.

⁵⁵ Vö. *Borzsák* I., A hellénizmus és történeti szerepe. MTA II. OK 4 (1954) 169 sk. l.

Nagy Sándor korára, mint a *külső* virágzás csúcspontjára való utalással helyére tette a hagyományos történeti képben évezredekken keresztül egyoldalúan kiemelt „harmadik (makedón) birodalmat”, a Dániel-féle álomlátás „napnyugat felől jövő kecskebakját”.

A plutarchosi Periklész-életrajz nemrégii feldolgozója⁵⁶ azzal végzi, hogy a periklési kor szép képe, amelyről „napjaink philhellénjei” oly szívesen beszélnek, nem egyezik sem Thukydidesz ábrázolásával, sem Plutarchoséval, mert Periklésben az életrajzíró is csak a céltudatos katona-politikust látta („párhuzamban” a római Fabius Cunctatorral), nem egy „kulturális fogalom” vagy eszmény megvalósítóját; mindez csak a XIX. század műve. Mégis elmondhatjuk, hogy a történelmi fejlődés törvényszerűségeit vizsgáló modern kutatás görögség-képe az újhumanizmus túlzásaitól függetlenül méltán esik szinte egybe a periklési „aranykor” teljesítményeinek utolérhetetlen példaképként való elismerésével. Józan mérlegelés eredménye az a jellemzés, amelyet az „Európa nagy korszakai” c. vállalkozás görög kötetében⁵⁷ olvasunk: „Aki az ókori görög kultúra nagyságáról beszél, többnyire a Periklész-kor Athénjára gondol. A görögség idealizált képe, ahogy az európai klasszicizmus óta kialakult, elsősorban a Periklész-korról alkotott kép átvitele az egész ókori görög kultúrára.”

★

Kitekintésképpen néhány adat Periklész és a „periklési aranykor” magyarországi felfedezéséről. Ez a néhány adat is jórészt negatív lesz: azt szemlélteti, hogy Görögország *belső* fejlődésének az a bizonyos csúcspontja mily későn tudatosodott nálunk is.

Legelőször is megállapíthatjuk, hogy Periklésnek Mátyás királlyal való párhuzamosítását — bármily szép volna is — forrásainkban *nem* találjuk. Mátyás szívesen fogadta, ha udvari humanistái a római Corvinusok utódként magasztalták, koronázásakor is *alter Alexander alterve Caesar*-nak ünnepelték;⁵⁸ ő maga legszívesebben az előbbihez hasonlítottatta magát, *quem semper vitae habuit archetypum* — amint Bonfini írja (III 8, 248). Bonfini ismerte és idézi is Plutarchost,⁵⁹ de Periklész neve sem a budai vagy visegrádi épületek leírásában, sem a király zárójellemzésében nem fordul elő, pedig ugyanitt más görög személyek meg vannak nevezve. Ugyanezt mondhatjuk el olyan jellegzetes humanista teljesítményről, mint például Ransanus dicsőítő beszédéről: sem Ransanusnak, sem más humanistának nem jut eszébe, hogy az uralkodót a nagy athéni még különb párjaként dicsőítse.

Később is, ha Periklést említik, kivétel nélkül a jól ismert anekdotákat veszik elő. Nem a történeti szereplő felfedezését jelenti az sem, ha a fiatal Bornemisza Péter a

⁵⁶ E. Meinhardt, i. m. 77 sk. l. (81. l.: „Der Kulturbegriff eines perikleischen Zeitalters... erweist sich als eine Schöpfung des 19. Jh.-s.”)

⁵⁷ Szilágyi J. György, A görög kultúra aranykora. Bp. 1968, 435 sk. l. L. a kötet bevezető mondatait is (6. l.): „Periklész százada kétségtelenül a legfényesebb korszaka volt az ókori görög történelemnek... Mai műveltségünk egyik legértékesebb hagyománya...”

⁵⁸ Bonfini III 1, 5; vö. 3, 183; 8, 114; vö. Antonio Costanzi dicsőítő verseivel (Ábel-Hegedűs, Analecta nova [Bp. 1903] 113), 95. s.: *alter Macedo, Caesar alter; Klaniczay Tibor, Mattia Corvino e l'umanesimo italiano*, Roma 1974, 13 és 16 sk. l.

⁵⁹ III. 9, 206 (Mátyás „római” származásával kapcsolatban): *Sabinos Lacedaemonum coloniam fuisse Plutarchus affirmat*: vö. Plut., Rom. 16, l.

sophoklési Élektra magyartításának igényes latin utószavát Sophoklésnek — „hajdan Periklésszel együtt a híres athéni állam *primarius gubernator*-ának” — *politikai* bölcsességével kezdi.⁶⁰ Nem, mert a tudós deák okfejtése a politikai okulásra is jó drámának, nem Periklésnek, a kulturális nagyhatalom megtestesítőjének szól, és együttes említésük csupán csak a „tisza szem” anekdotájának alkalmi — deákos — lecsapódása. Bornemisza egyéb Periklés-emlétséi is *mind* a hagyományos anekdoták kicédulásai, ill. az exemplum-irodalom pozitív vagy negatív előjellel mozgósított kellékei.

Említsük meg itt Bogáti Fazekas Miklós széphistóriáját: „Aspasia asszony dolga és az jóerkölcsű asszonyoknak tüköre” (Kolozsvár 1591, RMNy 662). Ebben egyértelműleg az ifjabb Kyros háremhölgyéről van ugyan szó, mégis tanulságos, amint a görög eredeti — Aelianus „tarka története” (XII 1) — még részletesebb históriává terül szét és keresztény morállal telődik. Még az eredeti „pirosposztag” *Miltó* név is magyarul „*méltóvá*” istenedik. Ami pedig a szereplő személyek történetiségét illeti, utaljunk ebben az összefüggésben Shakespeare-nek kevésbé ismert „Pericles” c. darabjára (1594), amelyben az érdekesen hangzó névhez a Gesta Romanorumban is előforduló drámai történet kapcsolódik, de a történeti Periklésről természetesen szó sincs.⁶¹

Kecskeméti Alexis János, akivel részletesebben foglalkozhattam,⁶² témánk szempontjából a negatív példák számát szaporítja: prédikációiban Periklést véletlenül sem említi.

Szerepel viszont a kiindulásul választott „Lámpás”-anekdota Szenci Molnár Albert Discursus de summo bono-jának példái között (1630).⁶³ Molnár a könyvet Georg Ziegler latin eredetijének⁶⁴ német változatából fordította; az ebben olvasható rövid kis történet valószínűleg azonos forrásra: Sabellicus fentebb említett exemplumgyűjteményére vezethető vissza, ti. Sabellicus neve még a magyar kiadás karéján is fel-feltűnik.

Ugyanez a Molnár Albert latin-magyar szótárának előszavában (1604) a korabeli német egyetemek virágzásában a hajdani Görögország képét (florentis olim Graeciae imaginem) fedezi fel, sajnos e virágzás legfőbb reprezentánsának megnevezése nélkül.

Bizonyos szempontból előhaladást jelent Zvonarics Mihály „Magyar Postillájának” (1627)⁶⁵ ajánlása, amennyiben szerzője kifejezetten Plutarchosra hivatkozik és a plutarchosi Periklés-életrajznak olyan passzusát idézi (8, 6), amely a közkeletű excerptumokban *nem* szerepel: „Amaz híres, és igen nevezetes Athenás Várasának egy néminémű *Pericles* nevű bölcs és ékesen szóló Fejedelme felől írja Plutarchus, hogy valamikor az

⁶⁰ Vö. *Borzák* István könyvében a 78. skk. l.; az utószó szövege magyarul *Kenyeres* Ágnes: A kegyes olvasóhoz! Bp. 1964, 44. skk. l. Joachim Du Bellay 1549-ben (a „Défense de la langue française” III. fejezetének végén) bizakodásának ad kifejezést, hogy a francia nyelv előbb-utóbb az antik Görögország és Róma méltó versenytársává fog emelkedni, amennyiben Homérosokat, Démosthenéseket, Vergiliusokat és Cicerókat produkál, mint ahogy *Franciaország* már nem egyszer produkált Perikléseket, Nikiasokat, Alkibiadáseket, Themistokléseket, Caesárokat és Scipiókat. Az antik hősöknek ez az utóbbi galériája azt jelzi, hogy az író ismeri Plutarchos párhuzamos életrajzeit, de a hadvezéri galéria kiölnéváltatása a nyelv művészeitől (a költőktől és szónoktől) azt bizonyítja, hogy Periklés és a periklési kor kulturális jelentőségének felismerése még várat magára.

⁶¹ Shakespeare Pericles-éhez vö. D. A. Russel id. könyvének „From Plutarch to Shakespeare” c. fejezetét (143 skk. l.) is.

⁶² Ld. az 1. jegyzetet, valamint Ke cskeméti Alexis János prédikációs könyvének bevezető tanulmányát (Régi Magyar Prózai Emlékek III. Bp. 1974.).

⁶³ Lőcse 1630, 204. l. (RMK I 594.)

⁶⁴ „De incertitudine rerum humanarum Discursus...“ Riga, 1598, német fordítása: „Welt Spiegel.” Riga 1599.

⁶⁵ RMK I. 560.

község előtt az ő ékesen való szólásának mestersége szerint akár mi dologrul is bű be-
széddel akart volna szólni, mindenkor előbb az ő pogány szokások szerint imádandó
Istennek ím ilyen szókkal könyörgött: *Ne engedd énnékem,*⁶⁶ hogy tudatlanságombul
vagy akaratom ellen oly szó származnék ki számbul, mely az mondandó dologhoz al-
kolmatlan volna.”

A tudálékos és bőbeszédű parafrázis közbeiktatásának célja az, hogy „ilyen pogány-
ságból való ember”, akiben ennyi istenfélelem volt, példaképpen állíttassék a hívők elé,
vagyis a prédikátor — ősi szokás szerint — a maga szándékainak megfelelően *kisajá-
títja* az „istenes pogányt”, figyelmen kívül hagyva az illető Plutarchos-részlet valóságos
mondanivalóját, ti. a politikus Periklésnek minden ténykedésében — így szónoklataiban
is — megnyilvánuló *eulabeia*-ját, tehát szinte vallásos óvatosságát.

Az ellenreformáció legnagyobb írójának, Pázmány Péternek prédikációiban is csak
az exemplum-irodalom szokásos felhasználását állapíthatjuk meg. Így említi egyik be-
szédében (RMK. I. 663.) a haldokló Periklés megjegyzését: vitézkedése és éles elméje
semmi a legnagyobbhoz, ahhoz képest, hogy „senki ő miatta gyászba nem öltözött”
(vö. Plut., Per. 38, 4).

Periklés egy másik mondását, amellyel önmagát emberségre intette („eszedben
tartsad Periklés, hogy liberis imperas, Graecis imperas, Atheniensibus imperas”),
Pázmány a „*keresztyén fejedelem*” belső hangjaként ajánlja: *az is tartsa eszében, hogy*
„Christus vérével váltott... emberek gondviselése bízott reá...”

Nem a Periklés-életrajzból, hanem a plutarchosi *Moralia* egyik iratából való az az
idézet, amellyel Pázmány a „királyságok és nagy uraságok” örökletes rendjét védelmezi:
„mennyi tökéletes nagy ember nem született volna meg, ha mindjárt agyonverettek
volna a gonoszok: *Pericles éktelen erkölcsü atyától született...*” A plutarchosi életrajzban
(3, 1) Xanthipposnak csak előkelő származásáról és jeles tetteiről esik szó, de a hagyomá-
ny tud embertelen cselekedeteiről is. A *fiú* nagysága azonban — mint a Habsburgoké — a hívő emberrel feledteti egynémely előd „éktelen erkölcsét.” Lám, mire jó az
exemplumok közül elővehető Periklés!

Most megint csak sajnálkozással jelezhetjük, hogy a 17. század legjelentősebb alakjá-
val kapcsolatban negatívummal kell beérmünk. Zrínyi prózai művei tele vannak hihe-
tetlen olvasottságának nyomaival, amelyek azonban írói és politikai egyéniségének ko-
hójában szerves egészzé forrnak össze. A jól ismert antik szerzők közül számtalanszor
említi Plutarchost is, „fejedelmi” életrajzai közül pedig — érthető okokból — különö-
sen gyakran idézi a Periklés-életrajz *párját*, a hadvezér Fabius Cunctatorét, de ugyanak-
kor Periklést véletlenül sem említi.

Periklés magyarországi utókorának további nyomai jó ideig még szegényesebbek.
Változást csak a 18. század végén tapasztalhatunk. Jellemző, hogy Periklés neve még
Kazinczy írásaiban is talán csak egyetlenegyszer, egy sikamlós Aspasia-anekdota kapcsán
fordul elő.⁶⁷ Kazinczy jól ismerte a görög szerzőket és már 1789-ben olvasta Barthélemy

⁶⁶ A mondat szerkesztés következetlensége is jellemző: a prédikátor az „istenes pogány” polytheizmusát egyeztetni próbálja az egyistenhit egyszámával.

⁶⁷ A Kazinczynál olvasható Periklés-anekdota bibliai előzménye: I Kir. 1, 1–4; ennek funkciója mindenesetre más.

abbé Anacharsis-át (megjelent 1788-ban),⁶⁸ az európai neohellénizmus egyik kézikönyvét, amelyben Plutarchos Periklész-életrajzára való hivatkozással egyebek között a *fáklás* — már nem lámpás — anekdotát is ott találjuk.

Tanulságos, de vérszegény Berzsenyi példája, aki a „Mulandóság” c. versében „Plutarch karjára dőlve” idézgeti „az őszült kor lelkét”, és képzelődését a görög íróból méríthető „forró lelkesedéssel” táplálja. Winckelmann, Goethe vagy Schiller klasszicizmusához képest persze naiv a görög hajdankornak az a fajta aktualizálása, amely Periklész napjainak felvirradását „Trézia karjain” képzelet („A tizennyolcadik század”). Berzsenyi korának feudális valóságát szemlélteti a „Keszthely” c. Festetics-hódolás is, a hazai Helikon „periklesi századnak született” bölcs és nagy lelkű grófjáról.⁶⁹

Kölcsey több alkalommal említi Periklész, így a Parainesisben, a „tudomány és munkás élet egybekötésének” megtestesítőjeként, vagy a mohácsi évfordulóhoz fűzött történetfilozófiai elmélkedésben: Zrínyi, Bethlen Gábor stb. felemelő példáival együtt sorolja fel a magyar múlt nem megvetendő emlékeit, és összehasonlításként Periklész Athénjára hivatkozik: „Vajjon sokkal ragyogóbb vala-e Visegrádnál Athene, mielőtt Perikles az Akropolis csarnokait emel?”

A görögség új fölfogása és egyúttal Periklész „fölfedezése” legvilágosabban Batsányi írásaiban tükröződik. 1788-ban a „Magyar Museum” első számának ominózus előszavában kiemeli az Este- és Medici-család, valamint X. Leó pápa bőkezűségét, melynek jóvoltából Itália a tudomány és a művészetek bölcsője lett: ezek a jötevők hazájukat olyan magasra emelték, „a’ hová önnön maga Görög Ország-is csak a’ Perikles’ és Demosthenes fényes napjaiban . . . emelkedhetett.” Hasonlóképpen szerepelnek Periklész politikusi és kultúrateremtő érdemei a Wieland-féle Beszélgetések fordításában (1791), majd az 1828-ban írott „Pennacsata” szövegében Periklész magasztos szellemként jelenik meg, aki Athén „aranyidejét” lehetővé tette és egyben annak legfőbb ékessége volt.

Akár ebből a néhány kiszakított idézetből is nyilvánvaló, mennyire különbözőképpen ítélte meg ugyanazt a történelmi jelenséget — Periklész mint politikust és mint az emberi kultúra hérószát — például a hagyományokhoz ragaszkodó Berzsenyi, ill. a republikánus Batsányi, aki „vigyázó szemét” ennek a jelenségnek értelmezésében is „Párizsra vetette”. Batsányi a nagy egyéniségtől is bölcsességet és kötelességtudatot várna el, hogy népe javára munkálkodjék, és úgy találja, hogy egy személy hatalma jól megfér a demokráciával: „Egy olyan monarcha, aki egy Periklésnek elméjével s tálentomival bírna, igen nagy szabadságot engedhetne népének, a nélkül, hogy a maga méltóságán s a közönséges dolgok (azaz közügyek) folytatásában való hatalmán valamely csorbát ejtene.”

⁶⁸ „Voyage du jeune Anacharsis en Grèce . . . (Paris 1788); magyar fordítása 1820-ban jelent meg Deáky Filep Sámuel-től: Az ifjú Anacharsis Utazása Görög-Országban, Kolozsvár; vö. *Bán Imre, Kazinczy Ferenc Klasszicizmusának kérdéséhez.* Itk. 64 (1960) 43. l.

⁶⁹ Idézzük még *Budai Ézsaiás*nak a klasszikus görög ékesszólásról adott szép jellemzését is (Régi tudós világ történelme. Debrecen 1802, 61. l.): az ékesszólás mestersége, „mely az emberek szívet minden erőszak nélkül hatalma alá hajtja. . . Görögországban mehetett tökéletességre; fészke Athenae volt, az idő pedig, melyben emyire ment, a Pericles ideje. . .” L. fentebb a 45. jegyzetet is.

Ugyanebben az időben Periklész nevét és alakját egészen más célokra is felhasználták: az uralkodó-panegyricus évezredes rubrikáiban — a kisajátított példaképek galériájában — Athén hajdani stratégosa is megjelenik, mint politikus-cszmény és mint az emberi művelődés bajnoka. E téren a legnagyobbat kétségtelenül azok az ékesszólás-professzorok produkálták, akik a hivatalból megkövetelt születésnap dicsbeszédekben a mindenkori uralkodót új Periklésnek, sőt még Periklésnél is külön nagyságnak ünnepezték. Erőltetés nélkül persze ez sehol sem ment. „Műfaji” példa gyanánt idézhetjük a berlini August Boeckhnek III. Frigyes Vilmos születése napjára (1821-ben) elmondott szónoklatát: „Oratio de Pericle artium et litterarum statore felicissimo”.⁷⁰ A porosz professzor szemében Napóleonnak ez az ellenfele testesíti meg leginkább azokat az uralkodói és emberi erényeket, amelyeket az újhumanizmus Periklésben és „arany idejében” fedezett fel és tisztelt, — sokkal inkább, mint a Medici-család nagyjai, a franciáktól⁷¹ „nagynak” emlegetett XIV. Lajos, vagy akár Augustus, — jellemző a neohumanizmus egyoldalú görög kultuszára! — az elfajult Ptolemaiosokról stb. nem is szólva.

Így jobban értjük Berzsenyi lelkendezését is „Trézia” vagy a Perikléshez hasonlított keszthelyi gróf tiszteletére.

Folytathatók a szemlét — az „Anacharsis” magyar fordításán, a 19. század történelmi összefoglalásain (pl. Hunfalvy János tankönyvében) keresztül — mondjuk — a költői ambíciókkal is megáldott Némethy Gézának „Az ész tragédiája” c. kötetében (Bp. 1927) olvasható verses Plutarchos-parafrázisig:

Amott a Pnyx, Athén tágas piarca,
Ott áll Perikles, legnagyobb görög.
Beszél, beszél, s villámot szór az arca,
— Már reszket a nép, — szája mennydörög,
És rálehelve nagy tűzlelke lángját
A hallgatóra, szívét megveszi,
S úgy hagyja ott az ékes szó fullánkját,
Hogy az utókor most is érezi.

Egy jelentéktelennek látszó antik anekdota váratlan XIX. századi felhasználásából indultunk ki. Ennek eredetét Plutarchos Periklész-életrajzában találtuk meg. A végső forrás kinyomozásánál tanulságosabb azonban egyrészt a történet hagyományozódásának folyamata, amelynek főbb állomásait sikerült kitapintanunk, másrészt annak magyarázata, hogy Periklész — mai megítélés szerint „a görög antikvitás egyik legszebb

⁷⁰ Gesammelte Kleine Schriften, I (Leipzig 1858) 89—100.

⁷¹ Pl. Voltaire-től a „Siècle de Louis XIV.” (Berlin 1751) bevezetésében. Itt a „tökéletességre törekvő” nagy századok közül az első „Philippos és Alexandros kora, vagy a Perikléseké, a Démostenéséké, . . . Pheidiasoké. . .”, a második Caesar és Augustus kora, a harmadik a Medicieké, akik Firenzébe hívták a Görögországból 1453-ban kiűzött tudósokat; a tökéletességet (perfection) leginkább a negyedik: „XIV. Lajos százada” közelíti meg. (Vö. Eckhardt Sándor, A francia szellem. Bp. 1938., 94. l.) Íme Gundolf „nagy korszakainak” (l. fentebb, 54. j.) közvetlen forrása!

szelleme”⁷² és a görögség világtörténelmi teljesítményeinek mintegy szimbóluma — és kora — Döbrentei szerint⁷³ „átaljában annyi, mint a lángésznek minden erejében remeklése a szép körül” (1842) — hogyan lényegtelenedhetett az utókor tudatában vajmi keveset mondó anekdoták szereplőjévé, ill. színterévé. A magyarázatot a „négy birodalom” elméletének évezredes kanonizáltatásában sejtjük: mivel a klasszikus görögség és annak megtestesítője ebbe az erőszakolt rendszerbe csak periferiális jelenségként fért bele, historiográfiai szerepe is eleve adva volt. Ebből a jelentéktelenségből és értetlenségből csak a felvilágosodás és az újhumanizmus jóvoltából emelkedhetett ki. Tanulságosnak érezzük historiográfiai vizsgálódásaink magyar vonatkozásait, Periklés századának és alakjának magyarországi „felfedezését” is. Ennek részletesebb dokumentálásával egyelőre adósok maradtunk, de felderítését érdemleges feladatnak véljük.

⁷² Grand Larousse s. v. „Périclès”: „Un des plus beaux génies d’Athènes et de toute l’antiquité grecque.”

⁷³ Berzsényi Dániel összes művei. Közread. Döbrentei Gábor. Buda, 1842, XXXII. l.

DATA TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE FOUR MONARCHIES

*(The bequeathment of an ancient anecdote about Pericles)**(Summary)*

My point of departure in this paper is a seemingly unimportant ancient anecdote from the 19th century, which I came across quite unexpectedly. The anecdote is as follows: "Once Pericles was on his way to the agora of Athens, having something important on his mind, when a disgusting fellow attached himself to Pericles and put him to shame by saying everything bad about him all day. Pericles suffered this patiently without making any remark. Towards evening this fellow accompanied him to his house. By that time it was getting dark and Pericles, before entering his house, told one of his servants to take a lamp and see the man home." The original story is to be found in Pericles' biography by Plutarchus. The question is how this ancient anecdote has come down to us. For me it was not important to find the original source but to following the chief phases of the bequeathment.

Among the thousand-years-old examples in the postils, written by P. Bornemisza in the sixteenth century, Pericles' story is quoted as an illustration of patience. P. Bornemisza may have taken this example of patience from the writings of Melancthon, but as in many other cases he may have taken it from the Promptuarium of Andreas Hondorff (published in 1568 and 1573). A. Hondorff located the quotation: the repertory of examples by Antonius Coccius Sabellicus (the first edition: 1507). The story of Pericles can also be found in Sabellicus' book. Another detail from Pericles' biography by Plutarchus was found in the great encyclopaedia by Volaterranus (published in 1506). So it can be ascertained that Plutarchus was well known from the fifteenth century through the humanist translations. The most complete collection of the stories about Pericles, which was known in the Middle Ages, is in the thirty-ninth chapter of the philosophers' biography by William Burley (Burlaeus). Burley gave his sources: Johannes Saresberiensis, Vincentius Bellovacensis, etc. In these works we can read about Pericles and Sophocles, but not about the Pericles anecdote in question. But on this basis we can find the sources of the anecdotes, copied and read since antiquity: Cicero - Valerius Maximus - Iustinus.

Pericles personifies the Golden Age of Athens. Speaking about the greatness of ancient Greek culture, one thinks of Athens in Pericles' age. According to the sources, we can establish that Pericles survived only in stories quite independent of the original subject, or in friendly or malicious anecdotes. His historical role was completely forgotten, he had become absolutely uninteresting. To prove the emptiness of his survival we must mention that his name could be found neither in Manitius' standard handbook, nor in "Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter" by Curtius. In this paper I tried to explain why Pericles had been obliterated from historical memory.

The explanation is supposed to be in the endeavour to sanctify the theory of "the four monarchies". Classical Greek civilization and its representative, Pericles, were left out of the consecutive order of monarchies enumerated in the Book of Daniel. There was no room for Pericles in this tight system only peripherically, consequently his historiographical role was determined. The theory of the four monarchies played a fatal role in the formation (deformation) of the historiography up to the time of enlightenment or even after.

Pericles and his age rose from this incomprehensibility only in the time of the new humanism. In my opinion it would be interesting to search for "the discovery" of Pericles and his age in Hungary. At present we are unable to document this "Hungarian discovery" in due detail, but we think that it might be a worthy task.

VÁRADI SZABÓ JÁNOS

(1783—1864)

A MUNKAOKTATÁS EGYIK ÚTTÖRŐJE MAGYARORSZÁGON

I. A munkaoktatás külföldön és hazánkban

A munka szerepének felismerése a nevelésben már régen felmerült az emberi művelődés történetében, de jelentősebb térhódítása az újjabbkori nevelés korszakában ment végbe. A XVI. sz. első felében François Rabelais (1490—1553) „Gargantua és Pantagruel” c. szatirikus regényében mutatott rá arra, hogy a nevelés lényege a cselekvés, a munka, amelynek szoros kapcsolatban kell lennie a valóságos élettel. — Comenius Ámos János (1592—1670) a munkát a világ „legderekasabb” dolgai közé sorolta. A kétkezi munkával foglalkozók világát „Schola Ludus”-ának egyik jelenetében 88 szereplővel mutatta be. A világ képének a természetből való megismerését több munkájában hangsúlyozta. — John Locke (1632—1704) „Gondolatok a nevelésről” c. munkájában a „gentleman” nevelésével kapcsolatosan a készségek sok irányú fejlesztésén kívül kertészeti és asztalos munkák végzését írta elő. — A franciáknál Jean-Jacques Rousseau (1712—1778) „Emil”-jében azt követelte, hogy a testedés, mértékletesség és munka szerepeljen a nevelés alaptételei között, a gyermek 12—15. életévig tanuljon meg valami mesterséget, a leánygyermek is értsen minden kézimunkához. A francia forradalom idején a Lepeletier- és Lavoisier-féle tantervekben a munkára nevelő intézetek felállítása fontos követelményként szerepelt.

A nagy svájci pedagógus, Johann Heinrich Pestalozzi (1746—1827) nevelési koncepciójának megalkotásánál abból az alapelvből indult ki, hogy a tanulást össze kell kötni a munkával, az oktatást a tanműhellyel, s véleménye szerint így kell kifejleszteni a gyermekek adottságait, és őket az önálló, ésszerű életre és tevékenységre képesíteni.¹

Lényeges új mozzanatok merültek fel a munkaoktatást illetőleg Marxnál és Engelsnél, akik a termelőmunkának az oktatással és tornával való összekapcsolását nem csak egy módszernek tekintették a társadalmi termelés fokozására, hanem egyetlen módszernek a sokoldalúan fejlett emberek nevelésére, s mint ilyen proletár követelésként lép fel a munkásosztály magas érettségi fokán.² Ennek a szellemében állította Lenin, hogy

¹ K. D. Usinszkij Pestalozzinak ezt a nézetét „olyan felfedezésnek nevezte, amely az emberiség számára nagyobb haszonnal járt, mint Amerika felfedezése.” K. D. Usinszkij: Összes művei. Az OFSZK Neveléstudományi Akadémiája. 1950. 3. k. 950. Idézi Vera Rotenberg: J. H. Pestalozzi pedagógiai munkássága. Halálának 125. évfordulója alkalmából. Szovjetszkaja Pedagogika, 1952. 3. sz. 50. és kk. 1.

² L. Marx: A tőke. Szikra, 1955. 451. és Gotthold Krapp: Marx és Engels az oktatás és a termelőmunka összekapcsolásáról és a politechnikai képzésről. Bp. 1963. 93. és kk. 1.

munkájának egybekapcsolása nélkül. . .”³ Így vált az egyén társadalmi felemelkedésére szolgáló eszközből a munka az emberiség számára a nevelés egyetlen és legcélravezetőbb módszerévé.⁴

A munkaoktatás hazai történetében a korszakolás kérdése került előtérbe, és ezzel kapcsolatosan a vélemények meglehetősen eltérnek;⁵ abban azonban megegyeznek, hogy az első korszak, a spontán kísérletek időszaka a XVIII. sz. végével kezdődik. Bennünket természetesen ennek az első korszaknak a törekvései érdekelnek.⁶ A hazánkban folyó spontán kísérletek között, amelyeknek szükségszerűen megvannak a maguk külföldi mintái, elsőnek kell megemlítenünk *Tessedik Sámuel* (1742—1820) nevét. Szarvasi intézetében részben mezőgazdasági munkát, földművelést, kertészkedést, részben kézműipari munkát tanított, hogy értelmes gazdákat, serény kézműveseket, néptanítókat és gazdasági felügyelőket képezzen ki.⁷ Feljegyzésünk van arról, hogy a kishonti esperesség 1797-es rendelete hetenkint kétszer fél napos manuális munkát írt elő, a makkfalvi ev. ref. iskola szalmakalap- és kosárfonást, fazék- és pipakészítést, asztalosmunkát tett kötelezővé tanulói számára.

„Tessedik után először készít komoly tervezetet az oktatás és a munka közös megszervezésére Váradi Szabó János” — írja *Kiss György*.⁸ *Bori István* is elismeri, hogy *Váradi Szabó* „valamivel szélesebb és elvileg tisztábban ismerte fel a munkaoktatás kérdéseit” (i. m. 9.). Nevelői munkássága, amelynek lényege a *Pestalozzi* körében eltöltött idő alatt elsajátított módszerben gyökeredzett, eleinte gyakorlati, majd elméleti síkon, a magyarság jelentős korszakában, a reformkor küszöbén mutatott rá a nevelés társadalmi és anyagi jelentőségére. Érdemes tehát életét és munkásságát haladó hagyományaink alaposabb megismerése céljából szemügyre venni.⁹

„... a jövő társadalom eszméjét nem képzelhetjük el az ifjú oktatásának és termelő-

³ *Lenin*: „narodnyik tervkivácsolás gyöngyszemei. Összes művei. 2. k. 439.

⁴ A kérdés bővebb kifejtését l. *Földes Éva*: A fizikai munka emberformáló szerepe az újkori nevelés történetében. *Pedagógiai Szemle*. 1960. 10. évf. 9. sz. 792—802.

⁵ A vonatkozó művek: *Bori István*: A munkaoktatás hazai előzményei. Tanulmányok a politechnikai oktatás köréből II. kiad. Bp. 1964. — *Bajkó Mátyás*: A munkára nevelés XIX. századi történetének néhány problémája. *Acta Paedagogica Debrecinensis*. 24. sz. Tom. XI/III. Db. 1965.

⁶ *Bori* szerint a kiegyezést követő iskolai törvények megjelenéséig tartó időszakot, i. m. 7.; *Bajkó* szerint a kezdeti időszakot és részben az 1848-as európai forradalmak korát foglalja magában. 46.

⁷ Az intézet törekvéseinek jó jellemzését l. *Bajkó* i. m. 42.

⁸ „A gyakorlati oktatás gondolata Váradi Szabó János pedagógiájában”. *Köznevelés*. 1960. 16. évf. 23—24. sz. 755—756

⁹ „... a dolgozó nép gyermekei munkára nevelésének megvannak az értékes magyar hagyományai is: elegendő . . . Tessedik Sámuel, Váradi Szabó János, Tavasi Lajos, azután Fáy András stb. nevére utalni. Ennek a ma sok vonatkozásban feledésbe merült hagyománynak a feltárásával még adós neveléstörténeti kutatásunk”. *Faragó László*: Munkára nevelés és munkaiskola. Gondolatok a probléma történeti vizsgálatához. *Magyar Pedagógia*. 1961/62. 157.

¹⁰ *Sárad* Mihály lelkes feljegyzése szerint a keresztszülők *Sima Mihály* és *Litva Jánosné* voltak. *Bökényi Dániel*: Pestalozzi első magyar tanítványa. Székfoglaló beszéd a Magyar Pestalozzi Társaság 1905. V. 21-én és 22-én tartott közgyűlésén. 2

II. Váradi Szabó János ifjúkora, hazai és külföldi tanulmányai

1. Sárospatak

Váradi Szabó János 1783. aug. 27-én született Szilvásújfaluban, Zemplén megyében. Anyja Antos vagy Antocs Borbála volt, aki 1780-ban ment férjhez Szabó Jánoshoz.¹⁰ Bár szülőfaluja ekkor főleg magyarok lakta község volt, gyermekkorában sikerült el-sajátítania a szlovák nyelvet.¹¹

1800. júl. 17-én iratkozott be a sárospataki főiskolára mint első éves tógátus diák,¹² amelynek élén ekkor a külföldi egyetemeken végzett Szombathi János állt. A XVIII. sz. végén az iskola szervezetileg nyolc alsó és négy felső osztályból állt, s általában gyakorlatias jellegű volt. A tanítás az alsó osztályokban magyarul, a felsőbb osztályokban latinul folyt. A tógátus diákok száma 1797-ben 354 volt, a többi osztályok létszámával együtt 1636 diák tanult ekkor Sárospatakon, s ezzel az iskola vezető helyre emelkedett a magyarországi főiskolák között.¹³ A professzorok közül Szombathi Jánoson kívül ki-emelkedett Kövy Sándor jogi professzor, Kézy Mózes, a fizika és matematika tanára és a Homérosz-fordító Vályi Nagy Ferenc, akikre Váradi Szabó mindig hálával emlékezett vissza.¹⁴

Váradi Szabó tanítványi ragaszkodása különösen Szombathi Jánossal szemben volt nagy. Viszonzásul Szombathi is erősen bízhatott benne, s mikor a református főrendek egyik vezéralakja, id. Vay Miklós fiai mellé alkalmas nevelőről kívánt gondoskodni, Váradi Szabót ajánlotta, akit az „Alma Mater” anyakönyvei mindig a jó tanulók közt tartott nyilván. A professzor és tanítvány meleg kapcsolata abban nyilatkozott meg később, hogy Váradi Szabó hosszú beszámolókat küldött külföldi tanulmányútjáról szeretett professzorának.

Számos baráti szál fűzte a sárospataki főiskola diákjaihoz, amelyek közül több egész életében nem szakadt meg. Ilyen barátságot tartott fenn pl. Cseresnyés Sámuellel, későbbi szatmári ref. gimnáziumi tanárral, aki 1819 elején Ungvárnémeti Tóth Lászlóval lakott együtt Bécsben, s ezenkívül Márton József professzorral, aki meg Igaz Sámuel baráti köréhez tartozott. 1826-ban Váradi Szabó kedvéért eljött a debreceni Szent Mihály-napi vásárra. Baráti érzésüknek több megnyilatkozása maradt fenn még 1840-ből is.¹⁵ 1838-ban térképet, glóbuszt kért tőle, meghívta a szeptemberi vizsgákra. Úti Jánoshoz Kazinczy pártfogoltjához a diákelet eseményein kívül a Pestalozzi-eszmékért való közös lelkesedés kapcsolta. 1811-ben, hazatérése után, azonnal megküldte neki Tiszaroffra

¹¹ Orbók Mór följegyezte, hogy már hat éves korában egy másik, jobb iskolával rendelkező faluba került. Paedagógiai Plutarch. I. k. Bp. 1887. 115.

¹² Váczy János: Kazinczy Ferenc levelezése. 22. k. 503.

¹³ Szombathi János: A sárospataki főiskola története. Sárospatak, 1919. 256. és kk. 1. Gulyás József: A sárospataki református főiskola rövid története. Sárospatak, 1931. 34.

¹⁴ L. Lengyel Imre: Kazinczy Ferenc és Váradi Szabó János levelezése. Klny. A Debreceni Déri Múzeum 1967. évi Évkönyvéből. Db. 1970. 529.

¹⁵ „Én kedves Barátom szüntelen emlékezem rólad. S nem csak ébretten, hanem álmomban is gyakran elmemben firogsz, s nints kedvesebb képzetem annál, melly Téged velem együvé hoz.” — írja 1831. jan. 13-án. KLTE Debreceni Egyetem Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban DEK).

Pestalozzi-elveket tartalmazó, legfontosabb könyveket. (*Úti János levele Váradi Szabóhoz*. 1811. okt. 17. DEK Kézirattára.)

Szép megnyilatkozása volt a pataki diáktársak baráti érzéseinek, hogy amikor *Váradi Szabó* disszertációjának kinyomatásáról volt szó Heidelbergben, Patakon előfizetés íveket bocsátottak ki. Az eredményt *Kiss Sándor* írta meg Heidelbergbe: mintegy 64—70 előfizetőt sikerült összeszedni, akiknek a nevét *Adorjány Dávid* tudatta. Az előfizetők száma a nagy drágaság és „a bankók miatt okoztatott szükség miatt” alakult így, de vevő talán több lesz. (*Kiss Sámuel* 1810. jún. 4-i levele *Váradi Szabóhoz*. Az Egyházkerületi Levéltárban Sárospatakon). *Ferenczi Lajos* folytatott még levelezést *Váradi Szabóval*, aki beszámolt neki barátairól, *Cseresnyés* bécsi újtjáról, *Pestalozzi* iránti lelkesedéséről, tankönyvek hiányáról stb. Tudomásunk van *Czövek* István, losonci teológiai professzor, majd pesti tabuláris prókátor, *Láczai Szabó* István pesti ügyvéd, *Boross* temesvári ref. lelkész, *Vay Ábrahám* iránti barátságáról.¹⁶ Valószínűleg ismerte *Fáy* Andrást, aki 1803-tól *Kövy* Sándor jogi előadásait látogatta. Ebből a körből szólította ki id. *Vay* Miklós dandártábornok megbízása 1807-ben a külföldi nevelési törekvések tanulmányozására.

2. Heidelberg

Váradi Szabó külföldi tanulmányi színhelyének megválasztásánál szerepet játszott a Helytartótanács rendelete, amely 1798-tól kezdve csak a német egyetemek látogatását engedélyezte, de még ezt sem a német nyelv tanulása vagy könyvvásárlás címén. 1807-ben közölte az egyházkerulettekkel, hogy a két protestáns egyház számára Magyarországon kíván lelkészképző intézményeket létesíteni.¹⁷ Másfelől a választásnál az nyomott a latban, hogy id. *Vay* Miklós felesége, sz. *Adelsheim* Johanna bárónő a badeni nagy hercegségből származott, s ezen a vidéken kiterjedt rokonsága és baráti köre volt, akiket *Váradi Szabó* a tanulmányi szünetekben meglátogathatott.

Útja Bécsen és Münchenen keresztül vezetett Heidelbergbe. Münchenben felkereste *Jacques Rott* könyvtárost és könyvereskedőt, *Kazinczy* személyes ismerősét és több régi magyar könyv közvetítőjét, akinek a felesége kassai származású volt.¹⁸

Váradi Szabó 1807-től 1810-ig volt az 1803-ban újraalapított heidelbergi egyetem hallgatója. Az egyetemi előadások a romantika térhódításának jegyében öt szekcióban folytak, amelyek közül a jogi és a teológiai voltak a legjelentősebbek. Ez utóbbiban

¹⁶ *Ferenczi* Lajos, később Borsod megyei ügyvéd, a Tiszáninneni Ref. Egyházkerület jegyzője, *Kazinczyval* eleven kapcsolatot tartott fenn. *Czövek* Istvánról l. *Szinnyei* József: Magyar nnökélete- és munkái. II k. 544. — *Vay* Ábrahámról uo. XIV. k. 1002—1003.

¹⁷ *Barcsa* János: A debreceni Kollégium és pártikulái. Db. 1905. 16.

¹⁸ Kapcsolatuk létrejötte eddig ismeretlen, de hogy több volt sablonos találkozásnál, *Rott* 1808. márc. 16-án kelt sorai bizonyítják: „Dass darf ich aber mit freier Stirne sagen: dass ich stolz auf Ihre Freundschaft bin, dass ich den Augenblick segne, der Sie mir, wenn gleich nur auf einige Stunden zuführte, und dass ich innigst erfreut war auf meiner in dieser Hinsicht unfreundlichen Lebensbahn wieder eine seltene Blume gefunden zu haben, deren natürliche Güte, deren innerlicher Werth mir noch seeligsten Genuss verspricht; . . .”. *Rott* és *Kazinczy* kapcsolatáról l. *Kazinczy* levelét gr. *Teleki* Sámuelhez Széphalomról 1806. szept. 22. 5743—995/a *Váczy* i. m. XXII. k. 139—141 és *Kazinczy* levelét *Rumy* Károly Györgyhöz. 1819. aug. 31. 3781. Uo. XVI. k. 501.

Friedrich Heinrich Christian Schwarz előadásait látogatta a legnagyobb buzgalommal, akinek az egyetemmel kapcsolatos intézetében Pestalozzi elvei szerint folyt a nevelés és oktatás.¹⁹ Az egyetem keretein kívül nagy hatást gyakorolt rá Johann Heinrich Voss, akinek házánál megfordult Goethe, Klopstock, Wilhelm Humboldt és a kor számos kiemelkedő személyisége.²⁰ Vossnak a német romantikával szemben elfoglalt álláspontja és nézetei élénk vitát lobbantottak ki a német szellemi életben a XIX. sz. elején.

Meleg kapcsolat fűzte Váradi Szabót a Langsdorf-családdhoz, amelynek legkiválóbb tagja, Karl Christian Langsdorf az államtudományi szekcióban technikai, matematikai és csillagászati előadásokat tartott. Öccse, Georg olyan közeli baráti viszonyban volt Váradi Szabóval, hogy 1815 nyarán történt elhunytáról mind testvére, Daniel Langsdorf, mind pedig menyasszonya, L. Penner külön értesítették.

A klasszikus nyelvekben kitűnő jártassággal rendelkező Váradi Szabó rövid időn belül olyan jól megtanult németül, hogy kivívta Jacques Rott, müncheni könyvtáros barátja dicséretét,²¹ és hozzákezdhetett a francia nyelv tanulásához. Közben természetesen szorgalmasan látogatta az előadásokat, ügyelve arra, hogy mint házitanítónak minden tudományát ismernie kell, ha majd a kor színvonalán kívánja azokat megismertetni tanítványaival. Tanulmányainak sikeres végzését mi sem tanúsítja jobban, mint hogy Wilhelm Adolf Diesterweg, későbbi mannheimi és bonni matematika professzor, „De methodi tractandi capita arithmeticae practicae” c. disszertációjának vitáján opponensi szerepet kapott. A megnyitó beszédet latin nyelven ő tartotta, tehát az érdemi vita az ő beszédével kezdődött.²² Saját tanulmányait föltehetőleg a klasszika-filológus professzor, Fr. Creuzer ösztönzésére írt értekezésével zárta le. („Descriptio Persici Imperii ex Strabonis tum ex aliorum auctorum cum illo comparatorum fide composita auctore Joanne Szabó Hungari”. Heidelbergae, 1810.) A közel 200 oldalas tanulmány, mely Mohr et Zimmer akadémiai könyvkiadónál jelent meg, elnyerte a badeni uralkodó nagyherceg pályadíját.²³

Részből heidelbergi tanulmányainak kiegészítésére, részből jövőbeni használatra Váradi Szabó megbízóinak jelentős anyagi támogatásával számos könyvet vásárolt. Mind a beszerzésnél, mind a könyvek hazaszállításánál a Mohr et Zimmer-cég volt segítségére. A könyvek zömét pedagógiai tárgyú könyvek alkották, de vásárolt földrajzi, matematikai, filozófiai, természettudományi és jogi könyveket is. Általában szí-

¹⁹ A professzorok felsorolását, előadásaik tárgyait l. Lengyel Imre: Váradi Szabó János könyvtára. Klny. a debreceni KLTE könyvtárának közleményeiből. 3. k. Bp. 1963. 87. és kk. 1. Általában a korabeli egyetemi harcokról Alfred Kloss: Die Heidelberghischen Jahrbücher der Literatur in den Jahren 1808–1816. Leipzig, 1916. passim.

²⁰ „Esmértem személyesen ezt az öreget, . . . társalkodására méltóztatott, némely literaturai eszmérekkel gazdagított,” – írja Kazinczynak 1819. júl. 10-én Pestről Váradi Szabó, aki a nyelvújítás dolgában Voss szerepével hasonlítja össze a magyar író küzdelmét. Váczy i. m. 16. k. 3761. lev.

²¹ . . . „Ein Mann, der in so kurzer Zeit eine solche Stärke in einer ganz fremden Sprache sich eigen zu machen wusste, dass er eben so schön als richtig schreibt, wird wohl in seiner Muttersprache kein Muster mehr brauchen!” – írja, amikor Váradi Szabó Kazinczy-művek küldésére kéri 1808-ban kelt levelében.

²² Révész Bálint halotti beszéde Váradi Szabó fölött. Db. 1864. Orbók Mór „Pedagógiai Plutarch”-jában ismeretlen források alapján Diltes nevet említi.

²³ Érdekes, hogy két évvel előbb szintén magyar diák, Váradi Szabó diák- és lakótársa, Méhes Sámuel „De respiration Animalium. . .” c. értekezése részesült ugyanilyen kitüntetésben, erről l. Lengyel Imre: Méhes Sámuel és Váradi Szabó János adalékok az Erdélyi Híradó történetéhez. A debreceni KLTE közleményei 43. Bp. 1964. 140.

vesen vette meg heidelbergi professzorainak, *Creuzer*, *Daub*, *Boeck* és másoknak a könyveit. Itt szerezte meg *Schellingnek*, a romantika filozófusának a munkáit. Sokáig tartott a könyvek útja Magyarországra; id *Vayné* még 1810. nov. 1-én Yverdonba címezett levelében is arról értesítette, hogy a Heidelbergben feladott könyvek még nem érkeztek meg.

Nagy élménye volt *Váradi Szabó* Jánosnak, hogy heidelbergi tartózkodása alatt egy ideig együtt lakott, és egész életre szóló barátságot kötött az Erdélyi Híradó későbbi szerkesztőjével, a kolozsvári ref. Kollégium professzorával, *Méhes* Sámuellel, aki szintén 1807-ben kezdte meg tanulmányait Heidelbergben, ahol főleg természettudományi előadásokat látogatott. Gyakran voltak együtt *Bereczki* nevű erdélyi diákkal, a későbbi kolozsvári tanárral.

A volt pataki diáktársakkal folytatott levezésről már volt szó. A megbízók részéről főleg id *Vayné* keresi fel leveleivel. Debrecenből *Rainer* Sámuel jósol nagy jövőt neki²⁴ A hazai ösztönzések, de főleg *Schwarz* professzor rábeszélése és a világ eseményeinek hatása alatt elhatározta, hogy elindul külföldi útjának utolsó állomása felé, Svájcba, *Pestalozzi* intézetébe. A pénzáttalás nehézsége azonban még egy ideig Heidelbergben tartotta, csak 1810 augusztusában valósíthatta meg elhatározott szándékát.

3. Yverdon

Amilyen gyökeres változásokat hozott a francia forradalom az emberiség életében, olyan jelentős és széleskörű volt az a hatás, amelyet *Pestalozzi* nevelési nézetei eredményeztek. A munkaoktatás intézményes megvalósítása, a megismerés folyamatának a szemléletre való alapozása, ennek következtében az érzékszervek jelentősége az ismeretszerzésben, a megismerésnek a gondolkodási képesség fejlődésére való hatása, a lélektani tényezők szerepének felismerése, mind olyan tételei *Pestalozzi* pedagógiájának, amelyek ha itt-ott jelentkeztek is a nevelés egyes irányzataiban, módszertani összefogásuk, megvalósításuk sehol sem talált olyan széleskörű alkalmazásra mint az ő nevelési kísérleteiben. A tárgytól a tárgy képéhez való eljutás, az ismertről az ismeretlenre, a közelebbiről a távolabbira, az egyszerűről az összetettre való haladás olyan módszertani alapelvekké váltak pedagógiájában, amelyek a mechanikus emlékezés gyakorlási formáit egyszer s mindenkorra száműzték a nevelés és oktatás gyakorlatából.

Nem csoda aztán, hogy a társadalom megújulásának a vágya és újabb lehetősége az egész világ figyelmét ráirányította *Pestalozzi* nevelési törekvéseire. A XIX. sz. első két évtizedében uralkodók (*Frigyes Vilmos* porosz király, *Napóleon*, *Sándor* cár), hadvezérek (*Marc Antoine Jullien*), írók (*Turgenyev*, *Herder*, *Wieland*), művészek és nevelők (*F. G. A. Schöner*, *H. G. Nägeli*, *K. J. Blochmann*) érdeklődtek vagy fordultak meg *Pestalozzi* intézetében, amelynek fiókiintézményei Európá valamennyi országát behálózták.

²⁴ „Én látom, hogy az Úr figyelmettségének egy tárgy sem megyen el... sőt az Oeonomiát is észreveszi. Az Úr fundamentumuson a nemzet Characterjét ki tanulja, sok nevezetes emberekkel s Urakkal esméretessé teszi magát“. „... bizonyos vagyok abban, hogy az Úrban Nemzetünk becsületjét fogja nyerni, hogy az Úr a lesz, aki Édes Hazában véghetetlen sok jónak a kútfejévé fog válni; ...“. 1809. febr. 18-án kelt leveléből.

ták, de Amerikában is feltűnedeztek. 1809-ben 15 nevelő tanított 165 növendéket, és ugyanekkor 35 idegen nevelő tartózkodott Yverdonban.

Természetesen a magyarok figyelmét sem kerülték el az új nevelési törekvések. Egyfelől a főnemesség és középnemesség érezte meg a felvilágosodás és a francia forradalom hatása alatt, hogy megremeg a lába alatt a föld, és a földbirtok nem nyújt többé elég biztonságot. Másfelől egyre fokozódott a polgári fejlődés menete, amely főleg a fel-törekvő városi lakosságban hozott létre jelentős különbségeket, aminek következtében nőtt a művelődés iránti érdeklődés, valamint a társadalmi emelkedés vágya. *Pestalozzi* nevelési eszméinek első nyomai jórészt ismeretlen közvetítéssel már az XVIII. sz. utolsó éveiben megjelennek a kishonti evangélikus esperességhez tartozó iskolák választmányá-nak nevelési javaslataiban, amely a reáliák előnyomulásában és ésszerűbb módszer alkalmazásában nyilvánult meg. Ez az irányzat az evangélikus iskolákban, a katolikusok, főleg a piaristák tanintézetében, a debreceni ref. Kollégiumban a XIX. első évtizedeiben némileg erősödött.

Hozzájárultak ehhez az időközben lezajlott személyes látogatások Yverdonban. 1808-ban *Blaskovics* János, *István* főhercegnek, a nádornak a házitanítója, járt *Pestalozzinál*. Ugyanebben az évben *Brunszvik* Terézia grófnő kereste fel *Pestalozzi* yverdoni intézetét, ahol az ősz folyamán hat hetet töltött. Mind a személyes találkozás, mind az ezt követő levelezés kitörölhetetlen emlékeket hagyott hátra *Brunszvik* Terézia lelkében, és örökre eljegyezte a nevelés, főleg a magyar kiseddőzés ügyével, s annak lankadatlan lelkesedésű munkássá vá tette. Filantróp jellegű működésének módszere azonban eleve nem válhatott az egyetemes magyar nevelésügy *Pestalozzi* szellemű megújulásához.²⁵

*Várad*i Szabó 1810 őszétől 1811 tavaszáig, tehát mintegy tíz hónapot töltött Yverdonban. Már itt találta Georg Franz *Hofmann*t, aki Németországból jött *Pestalozzi* tanainak megismerése céljából Svájcba, később Pesten alapított leánynevelő intézetet, és ismét találkozott *Várad*i Szabóval. A legközelebbi dátum 1814, amikor újból egy magyar főúr, az öreg *Eszterházy* Pál herceg kereste fel *Pestalozzi* intézetét. Ennek a látogatásnak a mester nagy jelentőséget tulajdonított, ezért beosztott nevelőjét, Johannes *Ramsauert* arra kérte, hogy legjobb tanítványaival tartson bemutató oktatást nevelési nézeteinek gyakorlati megvalósítása ismertetése céljából.²⁶

Az időszak, amelyre *Várad*i Szabó látogatása és tartózkodása esett, igen számottevő volt az intézet történetében. Éppen az előző évben, 1809-ben tartotta *Pestalozzi* nagy előadását Lenzburgban „Az elemi képzés eszméjéről”, amelyben az oktatói munka eddig ismeretlen nevelői, főleg erkölcsi vonatkozásairól beszélt. Ebben a kérdésben érdekes viták folytak az intézet munkatársai, főleg Johannes *Niederer* és Joseph *Schmid* között.

Niederer a század első éveiben, 1803-ban csatlakozott *Pestalozzi*hoz, és elsősorban az

²⁵ A látogatás részleteiről vö. *Kemény* Ferenc: A magyar Pestalozzi-bibliográfia. VII. Brunswick Teréz. Magyar. Paed. 1927. — *Uő.* Gräfin Maria Theresia Brunszvik. — *Czeke* Marianne: Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. Bp. 1938. — *Dániel* Anna: Angyalkert. Bp. 1940. — Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága. *Jausz* Béla bevezetésével és *Vág* Ottó, *Orosz* Lajos, *Zibolen* Endre tanulmányával. Bp. 1962.

²⁶ *Fritz Ernst*: Pestalozzi. Leben und Wirken. Zürich és Leipzig. 1927. 192–193.

új nevelési irány ideológiai kérdéseivel foglalkozott. *Schmid* szinte gyermekként került *Pestalozzi* környezetébe, és inkább gyakorlati vonatkozású problémák érdekelték. *Várad*i *Szabó* yverdoni tartózkodásának éve a két tanítvány szellemi versengésének az eszten-deje volt. A küzdelemben *Niederer* győzött, *Schmid* kivált az intézet tagjai sorából. Ugyanekkor hagyta el az intézetet *Mural*t is, aki Szentpétervárra ment az új nevelési elvek terjesztése végett. Még nagyban hullámozottak a *Pestalozzi* által kért vizsgálat eseményci, amelynek végső eredményeként az intézetet ugyan megdicsérték, de megállapították azt is, hogy túljutott a tetőponton.

Pestalozzi intézetében szigorú napi- és munkarendet állítottak össze, amelynek betartására maga az ősz nevelő adott példát. *J. Ramsauer* előadása szerint *Pestalozzi* már éjszaka két órakor dolgozni kezdett, hajnali 3-kor már munkatársai is dologhoz láttak. A növendékek fél 6-kor keltek. A napi oktatást vallásórával kezdték. Fél 1-kor ebédeltek, fél 2-től $1/45$ -ig sport, közben legalább egy óra játék a szabadban. A nevelő testvéri kapcsolatban együtt játszott a növendékeivel. Fél 6-kor uzsonna, 6—8-ig ismét tanórák. Aztán ima és vacsorázás következett, 9-kor már mindenki az ágyban volt. A tanító a gyermekekkel egy hálóban aludt.²⁷ *Pestalozzinak* egyik kedves délutáni időtöltése volt, hogy tanítványaival lesétált az Emme mellé, ahol köveket gyűjtött.

Ilyen tevékeny életbe kapcsolódott bele *Várad*i *Szabó*, amikor 1810 augusztusában Yverdonba érkezett. Büszkeséggel számolt be erről 1846-ban a Nevelési Emléklapokban megjelent írásában: „... én voltam az első magyar, aki oly tzelből mentem oda, hogy virágzó intézetében az elemi nevelés tanításmódját gyakorlatilag is megtanuljam”.²⁸ Az Yverdonban töltött tíz hónap alatt az időt tanítási órák látogatására az új nevelési és oktatási eljárás tanulmányozására fordította. *Pestalozzi* munkatársaitól magánórákat is vett. Bizonyára sokat elbeszélgetett *Niedererrel* és a fiatalabbakkal. Fel-lépése és emberi kiválósága miatt nagyon megkedvelték, és amivel *Brunszvik* Terézia kudarcot vallott, az sikerült *Várad*i *Szabónak*, rábeszélésére *Pestalozzi* egyik tanítványa, *Wilhelm Egger*, aki növendékből lépett elő nevelőnek az intézetben, házitanítói állást vállalt a Vay-családnál. A rajz, zene és testnevelés oktatására vállalkozott a számára annyira idegen világban, a messze Magyarországon, s aztán soha többé nem tért vissza hazájába. Id. *Vayné* felhatalmazta, hogy az útiköltségek fedezésén kívül 600 Ft évi fizetést és teljes ellátást ajánljon fel *Eggernek*, aki a feltételeket elfogadta.²⁹

Sajnos az Yverdonban töltött idő *Várad*i *Szabó* számára nem volt a zavartalan tanulmányozás ideje: betegeskedése miatt nem tudta minden idejét a módszer megismerésére és elsajátítására fordítani. A téli hónapok egy része reumatikus betegségekkel telt el. Tavasszal pedig itl. *Vayné* javaslatára *Fellenberg* intézetének tanulmányozására Hofwilben ment.³⁰

Az Yverdonban töltött idő mégsem volt haszontalan *Várad*i *Szabó* számára, sőt kö-

²⁷ *Leo Weiss*: *Pestalozzis Anhänger in Ungarn. Zwingliana*. VIII. k. 5. f. 267.

²⁸ „Értesítés arról ki által? hol és mikor használtott hazánkban Pestalozzi elemi módja?” Nevelési Emléklapok. 1846. I. f. CXLV—CLVII.

²⁹ 1810. nov. 1-i levél. DEK Kézirattára. Ms 32/2627. sz. levél *Várad*i *Szabóhoz*.

³⁰ A Vay-gyermekek első nevelője, *Otrokocsi*, később szintén felkereste *Pestalozzit*, de mint gazdasági szakember hosszabban időzött Hofwilben.

vetkezményeiben értékes gyümölcsöt érlelt. Alaposan megismerte *Pestalozzi* pedagógiai rételeit, a kialakult nevelési vitákban egyenrangú félként mutatkozott be. Munkásságának elismeréséül az 1812. júl. 29-én kelt jegyzőkönyv tanúsága szerint *Niederer* javaslatára a lenzburgi Nevelési Társaság tiszteleti tagjává választották. Ez a Társaság a Helvetische Gesellschaft mintájára a haladó gondolatok neveléstudományi vonatkozásban való művelésével foglalkozott.³¹ A választás indokolásában megemlítik, hogy *Várad* *Szabó* tervbe vette *Pestalozzi* nevelési írásainak magyar nyelvre való fordítását, és megérdemli, hogy „az embernevelés rátermett és nemes elősegítői között neveztessek meg.”³²

Az yverdoni tanulmányút folytán olyan kapcsolatok jöttek létre *Várad* *Szabó* és *Pestalozzi*, valamint munkatársai között, amelyek később sem szakadtak meg. Jelenlegi ismereteink szerint *Niederer* két, *Egger* szintén két, *Pestalozzi* pedig egy levéllel kereste fel *Várad* *Szabó*t.³³ *Niederer* leveleiben az intézet életének, eseményeinek ismertetésére, a lenzburgi társaság tiszteletbeli tagságáról szóló diplomájának megküldésére, saját tevékenységének ábrázolására terjedt ki. *Egger* az útiköltség megérkezéséről, útjának megkezdéséről tájékoztatta leendő munkatársát. *Pestalozzi* azt a reménységét fejezte ki, hogy a jövőben sikerül a magyar nevelésre is hatással lennie. Megköszönte id. *Vay* generális tokaji bor ajándékát és *Várad* *Szabó* fáradozásait ásványgyűjteménye gyarapítása érdekében. Különösen megindítóan hatnak levele zárószavai, ahol barátságukra hivatkozott, és azon törekvésükre utalt, hogy a nevelést újabb és jobb alapokra helyezték. Meggyőződése, hogy ez a közös törekvésük majd a sírig elkíséri őket. További írásbeli dokumentumokról, levélváltásról az yverdoni intézet és *Várad* *Szabó* közt nem tudunk, aminek az lehet a magyarázata, hogy a levelezés gondját részben *Egger*, részben id. *Vayné* látta el. Mindketten értékes adatokkal járultak hozzá a *Pestalozzi*-eszmék magyarországi térhódításához a XIX. sz. első évtizedeiben.

III. *Várad* *Szabó* János nevelői működése (1811—1830)

1. Házitanító a *Vay*-családnál

A napóleoni háborúk és az egyre rosszabbodó gazdasági helyzet miatt megrövidült külföldi tanulmányútja után *Várad* *Szabó* 1811 nyarán érkezett haza Magyarországra, hogy ismeretekkel és könyvekkel megrakodva megkezdhesse nevelői működését a *Vay*-családnál. A főúri családok házitanítóinak ekkor fontos és szerteágazó szerepük volt. A gyermekek nevelésén és oktatásán kívül intézték gyakran a család levelezését, rendezték irataikat, rendben tartották könyvtáraikat, vendégek látogatásakor társalkodó sze-

³¹ A Helvetische Gesellschaft működéséhez l. *Lengyel* Imre: A svájci felvilágosodás és debreceni kapcsolatai. Klny. a debreceni KLTE könyvtárának közleményei 99. sz. Db. 1973. 231.

³² Verhandlungsprotokoll der fünften Versammlung der Schweizerischen Gesellschaft der Erziehung in Lenzburg 29. Juli 1812. 78—79. A jegyzőkönyvi kivonat másolatának megküldéséért és egyéb segítségéért most is hálás vagyok Dr. *Weiss* Leonak, a zürichi Városi Levéltár igazgatójának, a debreceni Collegium díszdoktorának.

³³ L. *Lengyel* Imre: Újabb adatok *Pestalozzi* magyarországi házi tanítói tevékenységéhez. A debreceni KLTE közleményei 29. Bp. 1961.

repet töltöttek be, társasági összejövetel alkalmával intézkedtek a személyzettel, sőt politikai kérdésekben is kikérték véleményüket.³⁴ Fizetésük szinte nem is volt arányban a rájuk bízott feladatokkal.³⁵ *Váradi Szabó* feladatköre rendkívül összetett volt, ami a Vay-család birtokának bonyolult gazdasági szerkezetében s a család törekvéseinek sokrétű voltában leli magyarázatát.

A család fejét, id. Vay Miklós dandártábornokot az új iránti nagy érdeklődés jellemezte. Ifjúkorában Bécsben rokona, a testőr és író *Báróczi Sándor* hatása alá került. Különösen kedvelte a matematikát. 1786-ban Franciaországban megtekintette a cherbouurgi révet, a languedoci csatornát. Majd Angliában kémiával foglalkozott. Fonógépekkel, puskákkal, órákkal, gazdasági eszközökkel, vetőmagokkal felszerelve érkezett haza első külföldi útjáról. Testvérével, Vay Józseffel az 1790—91-es országgyűlés ellenzéki vezérével említésreméltó politikai szerepet játszott. Mindketten szabadkőművesek voltak. Az 1807-i országgyűlésen a haderőnek az önkéntes felajánlason nyugvó rendszerét helytelenítette, és heves ellenzékiességgel előadott nézeteiért egy időre a tábornoki karból törölték. Művelődési vonatkozásban *Kazinczyval* személyes barátságot tartott fenn; a nyelvújítás vezére gyakran volt a család vendége, de konzervatív álláspontjától nem tudta eltéríteni. Jelentős összeget gyűjtött össze Vay Miklós a magyar színház céljaira. Részt vett az 1797-i és az azt követő többi nemesi felkelés szervezésében, ezek korszerű átalakításáról tanulmányt írt. Demokratikus érzelmei amelyek a francia forradalom eseményeinek tanulmányozásából fakadtak, és altisztjeivel, beosztottjaival való érintkezése során megnyilvánultak, felsőbb körök előtt gyanússá tették, s még a Martinovics féle mozgalomban való részvétel vádja is felmerült ellene.

Felesége, sz. *Adelsheim* Johanna bárónő fiatal korában a későbbi svéd királyné és az orosz cárné barátnője volt, minden törekvésében támogatta férjét, intézte férje német nyelvű levelezését, amely miután Kassán és Debrecenben salétromgyári érdekeltségük, Zsolcán, Debrecenben földbirtokuk, Golopon birtokuk, kőbányájuk volt, széles körre kiterjedt. Ugyanez mondható el társadalmi kapcsolataikról, amelyek a legfelsőbb arisztokráciától az egyszerű polgárok egész sorát ölelték fel. Mindketten tisztában voltak a nevelés nagy jelentőségével, ezért gondoltak az európai nevelés ekkor legkorszerűbb formájának, *Pestalozzi* tan módszerének az alkalmazására 1802-ben született Miklós és 1803-ban született Lajos fiuk nevelésénél. A Vay-családnál állandóan tartózkodtak a jobb ízlés és a szellemi előrehaladás fontosságával törődő, jobb családból való leányok.³⁶ Id. Vayné mindent elkövetett az alacsonyabb sorsúak művelődési, egészségügyi színvonalásának emelésére. Pl. az oltás népszerűsítésére fiait beoltatta. Sokat olvasott, s mindent elkövetett, hogy a magyar nyelvet minél tökéletesebben elsajátítsa.

Váradi Szabó, mint említettük, 1811 nyarán kezdte meg nevelői működését a Vay-családnál. A számtant, a geometriát, a földrajzot *Pestalozzi* tanítványainak, J. *Schmidnek*

³⁴ Széchenyi Ferenc Pállyal Istvánnal csináltatta politikai beszédeit. Gr. Károlyi Antal az országgyűlésre sem ment el *Hannulik* János Krizosztom atya nélkül. *Takáts* Sándor: *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy*. Fővárosi Lapok. XXVIII. évf. 187. sz. 1389.

³⁵ Vörösmarty évi 300 váltó Ft-ot kapott és teljes ellátást, ugyanígy *Péteri Takáts* József *Festetich* Györgytől.

³⁶ Ezt azért említjük meg, mert ebből a körből került ki *Váradi Szabó* felesége, a Tállyára való bártnai *Szabó* Erzsébet

és J. W. M. *Hemmingnek* a könyvei alapján adta elő, a többi tárgyakban jórészt maga dolgozta ki „a tanítás menetelét híven követve Pestalozzi elveit”. A rajz, a szépírás, éneklés és zene, valamint a testnevelés tanítását 1813 nyarától kezdve az Alsó-Rajna völgyében fekvő Staadból származó *Wilhelm Egger* végezte, aki *Pestalozzinál* is ezeket a tárgyakat tanította. *Pestalozzi* módszerében, amelyet lényegében *Egger* fejlesztett ki és alkalmazott, nagy szerepe volt a szemléltetésnek, a gyermekek játékos tevékenységének, s éppen ezért magyar tanítványainál is szép eredményt ért el.³⁷ A két Pestalozzi-tanítvány új módszerekkel folytatott oktatásának csakhamar megmutatkoztak az eredményei. Ezek elsősorban a matematika terén voltak kiválóak. A Vay-fiúk a törtekkel való műveleteket fejben villámgyorsan végezték, igen ügyesen oldottak meg algebrai, geometriai problémákat. Latin nyelvi ismereteik nem merültek ki abban, hogy tudták a nyelvtani szabályokat, hanem alapos nyelvtani elemzést végeztek. A szellemiek mellett tornával is foglalkoztak, futottak, ugrottak, nyilaztak, rudat másztak, tehát a testgyakorlást is sokoldalúan végezték. És aki ezeket az eredményeket 1815-ben részletesen ismertette, nem volt más mint a tekintélyes irodalmi vezér, *Kazinczy Ferenc*, aki 1815. ápr. 11-i zsolcai látogatása alapján szemtanúként lelkesen számolt be *Rumy Károly* Györgyhez (1815. épr. 24-én és jún. 16-án), *Kölcsey Ferenchez* és *Helmeczi Mihályhoz* (1815. jún. 2-án), *Kis Jánoshoz* (1815. jún. 17-én) intézett leveleiben, s így egyszerre az ország legkiemelkedőbb szellemi vezetője vált a Pestalozzi-eszmék egyik legbugzóbb hívévé és hírverőjévé.”³⁸

Kazinczy és *Várad Szabó* ismeretsége, amelynek kezdete voltaképpen 1812 december hónapjára esik, ettől kezdve még jobban elmélyült, s levelezésük *Kazinczy* haláláig tartott, s annak minden darabja értékes művelődéstörténeti dokumentum.³⁹ A levelezésből kiderül, hogy bár *Várad Szabó* a nyelvújítással nem rokonszenvező id. *Vay* Miklós környezetéhez tartozott, lelkes híve volt a nyelvújító mozgalomnak, s egyike azoknak, akik szívből örültek *Kazinczy* sikereinek. Levelezésük egyik szakaszának éppen ez volt a legfőbb témája. Kapcsolatuk a sárospataki főiskola érdekében is egybefonódott: mindketten tagjai voltak a Tiszáninneni Egyházkerület által létrehozott *Literaria Deputatio*-nak.

Kétségtávol nagy élmény volt *Várad Szabó* és természetesen tanítványai számára is, hogy 1816 nyarán egy alföldi tanulmányút során megismerkedtek *Fazekas Mihállyal*, aki nemes egyéniségével, széleskörű botanikai ismereteivel mély benyomást keltett a Vay-család tagjaiban és a természettudományok nagy tisztelőjében, *Várad Szabó*

³⁷ *Egger* életművéről, *Pestalozzi* eszméinek terjesztésében játszott szerepéről l. *Lengyel Imre*: „Wilhelm Egger pinxit. . . A Lilla-arckép festőjéről”. Klny. A Debreceni Déri Múzeum 1965. évi évkönyvéből. Db. 1966. 257–280. Uő. *Egger Vilmos* és *Várad Szabó János*. Klny. a Művészettörténeti Értesítő 1967. évi 4. sz.-ból 279–280.

³⁸ Ugyancsak ez alkalommal említette meg *Kazinczy Kölcseynek* írt levelében *Medicus* Jeanette nevét és vele való találkozását, akit *Kölcsey* mint társalkodónőt *Péchy Imre* alnádor házából, Álmosdrol ismert, s igen jó véleménye volt róla: „Az egy igen művelt lelkű Lyány, 's társaságában szép órákat töltöttem.” *Kölcsey* levele *Kazinczyhoz* 1813. nov. 14. 2459. lev. *Váczy* i. m. 11. k. 134. *Várad Szabó* családjához évtizedekig tartó barátság fűzte.

³⁹ A levelezés ismertetését l. *Jakab Elek*: *Várad Szabó János* mint a magyar népoktatásügy egyik úttörője. Néptanítók Lapja. 1879. júl. 15. XII. évf. 273–278. és *Lengyel Imre*: *Kazinczy Ferenc* és *Várad Szabó János* levelezése. Klny. a Debreceni Déri Múzeum 1967. évi Évkönyvéből. Db. 1970. 513–535.

Jánosban. Hogy a baráti érzés milyen mély és őszinte lehetett, kitetszik *Fazekas* később leveléből, amikor *Várad* Szabót a debreceni Kollégium pedagógiai katedrájára igyekezett megnyerni.

2. A tanítványokkal Pesten

A Vay-család főleg 1815-től kezdve a telet általában az ország fővárosává terebélyesedő Pesten töltötte. A város a XIX. sz. első évtizedeiben hatalmas fejlődésen ment keresztül. Lakossága jelentősen megnövekedett. Városias jellegének fejlődését az 1838-as árvíz után megindult nagyarányú építkezés még jobban előmozdította. Rohamos volt a fejlődés a gazdasági és a szellemi élet terén is. Folyóiratok indultak meg, az irodalmi körökben folyó nyelvújítási harcok egyre nagyobb érdeklődést keltettek a nemzeti művelődés iránt; ennek következtében nőtt az érdeklődés a nevelés ügye iránt is. Elképzelhető, hogy a vidéki környezetből városba kerülő *Várad* Szabó számára mekkora fejlődést jelentett az új viszonyok közé való beilleszkedés.

Az utazás Pestre valószínűleg Gyöngyösön át kb. három napig tartott. A Vay-család pesti lakása a Három korona utcában volt, a később gyászos emléküvé vált Neugebäude közelében. *Várad* Szabó nevelő társával, Wilhelm *Eggerrel* együtt szigorúan megszabott napirend szerint foglalkoztak tanítványikkal. A tanítás de. 9-kor kezdődött, és 2-ig tartott. Délután séta következett a városban, majd játék, 5—8-ig ismét tanulás. Este 8—9-ig vacsora és lefekvés fejezte be a napot.

A tanítványokkal való foglalkozás, bár alapos volt, nem vette a két nevelő minden percét igénybe. *Várad* Szabónak volt ideje találkoznia a származásához, műveltségéhez illő tanítókkal, nevelőkkel, írókkal, ugyanakkor a Vay-család főúri baráti körének tagjaival is tartotta köteleességszerűen a kapcsolatot. *Egger* ugyanakkor a maga művészi módján élt, rajzolt, festegetett, zenei jártassága révén széleskörű ismeretségre tett szert.

A Pesten kialakult egyik kör kedvelt találkozóhelye *Karacs* Ferenc rézmetsző háza volt az Ősz utcában, ahol főleg az egykori debreceni és pataki diákok gyűltek össze, olvasták a legfrissebb folyóiratokat, újságokat. A kitűnő művész és nyájas modorú feleségét, *Takács* Évát szívesen látták vendégül az előkelő körökben is. Gyakran meghívást kaptak a Vay-, a Teleki-családhoz, így jöhetett létre, és vált egyre szorosabbá *Várad* Szabó ismeretsége a *Karacs*-házzal, ahol örömmel vett részt az ifjúság irodalmi, művészi és nevelési elvek körül folyó vitáiban. A hagyományokat az öreg *Virág* Benedek képviselte, de megfordult itt *Kulcsár* István, akinek a szomszédságban levő házáat haladó értelmiségiek szívesen látogatták, *Horváth* István, *Fáy* András, *Vajda* Péter, *Bajza* József, *Katona* József, *Kerekes* Ferenc és *Döbrentei* Gábor. *Döbrentei*hez a *Pestalozzi*ért való közös rajongás fűzhetette, levélváltásuk később is alkalmat adott barátságuk kifejezésére és eszméik kicserélésére.⁴⁰ *Kazinczy* pesti látogatása alkalmával szintén felkereste ezt a kört, amely-

⁴⁰ Kapcsolatukról l. *Lengyel* Imre: *Várad* Szabó János és *Döbrentei* Gábor. A debreceni KLTE Könyvtárának közlésményei 63. 167. 209—213.

ben 1817-ben a Tudományos Gyűjtemény szerkesztésének, a Marcibányi-díj alapításának gondolata született. Ekkor jöhetett létre *Várad Szabó* ismeretsége Dr. Johann Christian Seitz orvossal, aki egy ideig a Pester Zeitungot szerkesztette 1849 elején, de hazafias állásfoglalása miatt a lap szerkesztőségének éléről eltávolították.⁴¹

Másfelől a Vay-család főiri kapcsolatai nyújtottak alkalmat *Várad Szabónak* Pest társadalmi életébe való bekapcsolódáshoz. *A Széchenyiek, Wesselényiek, Telekiek és Bánffyok* alkották ezt a baráti kört, amelynek tagjai gyakran felkeresék egymást. 1820-tól kezdve gr. *Teleki* Lászlónál gyűltek össze a pesti írók, ide járt gr. *Teleki* József is. Kazinczy több ízben felkérte *Várad Szabót*, hogy kéziratait elolvasásra juttassa el a Teleki-család valamelyik tagjához.

Ugyanezen idő alatt tanítványai, Miklós és Lajos tanulmányi téren ismét szép eredményeket értek el. Részben magánúton, részben nyilvánosan *Schedius* Lajos, *Schwartner* Márton, *Schmidt* György, *Vezerle* Ignác, *Tomcsányi* Ádám és *Vuchetich* Mátyás előadásait látogatták. *Egger* irányításával folytatták zenei tanulmányaikat, zongorázni *Babnigg* Máté klaviermestertől tanultak, *Rosenkrantz* pedig fúvós hangszerre tanította őket. Ifj. *Vay* Miklós 1819. ápr. 1—1822. szept. 20-ig 12 vizsgát tett le minden tárgyból kitűnő eredménnyel.⁴²

A pesti tartózkodás eseményeihez tartozott még a könyvkereskedőhöz való eleven kapcsolat kiépítése. *Várad Szabó* későbbi levelezéséből kiderül, hogy a Pesten töltött évek alatt gyakran megfordult ifj. *Trattner* János Tamás, *Kilián* és *Eggenberger* könyvkereskedők boltjaiban, ahol közvetlenül szemmel tarthatta és beszerezhetette az őt érdeklő könyveket, és megismerkedhetett a forrásban levő magyar irodalom értékes termékeivel.

3. Zászlóbontás Pestalozzi eszméi mellett

Kazinczy baráti hírverése, a Vay-család nagy kiterjedésű ismeretsége csakhamar ráirányította a figyelmet *Pestalozzi* új nevelési elveire. A folyamatnak természetesen megvoltak a maga előzményei, amelyek jórészt az Yverdonban megforduló magyar főurak és nevelők hatásának tulajdoníthatók. Hogy ebben a folyamatban *Várad Szabó* nevelői működése számottevő közvetlen ösztönzőként hatott, nem szorul további bizonyításra. A gyakorlati munkásságával aratott sikerek országos hírverése következményeképpen *Várad Szabó* elérkezettnek találta az időt, hogy a nyilvánosság elé lépjen *Pestalozzi* nevelési és oktatási eljárásáról szóló ismertetésével. A Nemzeti Újság („Hazai ’s Külföldi Tudósítások”) 1816 második félévi folyamában a hirdetések rovatában „Jelentés a két Magyar Hazához” címmel cikket írt *Pestalozzi* módszeréről. Ebben rámutatott arra, hogy minden újításnak, találmánynak megvannak a pártfogói, de az ócsárlók, sőt ellenséges indulatúak sem ritkák. Ez a módszer nagyon szép sikereket vallhat magáénak.

⁴¹ Vö. *Színyei* i. m. XII. k. 886.

⁴² [*Várad Szabó*] János levele *Kazinczy* Ferenchez 1819. jan. 17. *Váczy* i. m. 17. k. 3690. lev. 278–279. és Emléklapok vajai báró *Vay* Miklós életéből. *Lévay* József bevezetésével. Bp. 1899. 15.

Uralkodók ifjú nevelőket küldtek *Pestalozzihoz*, hogy módszerével megismerkedhesse- nek. Beszámolt saját tapasztalatairól, melyekből azt a tanulságot vonta le, hogy ez a módszer a legjobb, az emberi természettel leginkább megegyező és a legtökéletesebb. Erről egyébként mint gyakorlati nevelő meggyőződhetett, ezért elhatározta, hogy részle- tesen leírja a svájci pedagógus módszerét, lefordítja azokat a kézikönyveket, amelyek ezzel kapcsolatosan megjelentek és beváltak.⁴³ A cikk zárótételei egyeznek *Teleki László* törekvéseivel, aki *Pestalozzi* műveinek magyarra való fordítását tervezte, s ehhez, kü- lönösen az aritmetikai és matematikai rész kidolgozásához *Várad*i Szabó közreműkö- dését kérte.⁴⁴

Schedius Lajos egyetemi tanár, aki házában maga is számos magyar író, művészt látott vendégül, nagyon sok szellemi ösztönzésnek volt az elindítója. Mint a pesti evangé- líkus iskola főgondnoka érdeklődést tanúsított minden új pedagógiai mozgalom iránt. Már korábban ismerte ugyan valamennyire *Pestalozzi* tanait, de most ezekről *Várad*i Szabótól és *Eggertől* személyesen további értesüléseket szerzett. Az evangélikus iskola új emeletes épülete a Deák téren (akkor Kohlmarkt) 1815-ben készült el, általában a feltörő városi polgárság iskolája volt. Élén *Hoffmann* Péter rektor állt, aki ellenzéki állásponttól kiindulva, vált *Pestalozzi* eszméinek meggyőződéses hívévé. *Schedius* 1816 nyarán megírta és kiadta az iskola programját, amelyben elsőként összegezte a Pestalozzi- módszer lényegét nyomtatásban Magyarországon. — Miközben *Várad*i Szabó elméleti kérdésekben tájékoztatta *Schediust* és az iskola tanárait, munkatársa, *Egger* gyakorlatban volt az iskola rajztanítójának, *Willering* Jakabnak segítségével, sőt ott néhány rajz- és tornaórát tartott. Az év végi vizsgák alkalmával rendezett kiállítás és testgyakorlati be- mutatató általános tetszést váltott ki. 1817 őszétől a torna oktatása kötelezővé vált. Miután *Schedius* a nádor harmadik feleségének, a protestáns Dorottya hercegasszonynak ma- gyar tanára volt, *Pestalozzi* iránti lelkesedésének a felsőbb rétegekben is megvolt a maga hatása. A középrétegekben a módszer terjedését elősegítette az a visszahatás, amelyet a polgárosodó urbánus rétegek a meglehetősen egyeduralkodó piarista nevelési rendszerrel szemben tanúsítottak.

A Pestalozzi-eszmék sikerének csakhamar irigyei, sőt ellenségei támadtak, akik nem csak ellenzéki álláspontot foglaltak el, hanem az 1817-ben *Fejér* György szerkesztésében megindult Tudományos Gyűjtemény hasábjain támadást indítottak az új nevelési esz- mék ellen. Különösen *Folnesics* János képviselte szenvedélyesen „Észrevételek a Pesta- lozzizmus ellen” c. cikkében az ellenzék álláspontját, és főleg azt kifogásolta *Pestalozzi* tanaiban, hogy elsősorban a közvetlen érzékelésre, az érzékszervek működésére alapítja az ismeretszerzés módszerét. A külvilág felé való fordulás pedig elirányítja a figyelmet a lelki tényezőkről, így az ateizmus forrásává válik. — *Pestalozzit* és eszméinek magyar- országi képviselőjét, *Várad*i Szabó Jánost *Schedius* vette védelmébe ugyancsak a Tuda-ományos Gyűjteményben. Vécőiratára, amelyet még mérsékeltőbb tisztelői, mint *Ka- zin*czy és *Döbrentei* is jónéven vettek tőle, *Folnesics* ismét válaszolt: „Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi” c. értekezésében arra utalt, hogy *Pestalozzi* egész rendszere

⁴³ Ugyanebben a sajtószerződésben ugyanebben az évben *Várad*i Szabó a legfőbb Pestalozzi-elveket versben foglalta össze.

⁴⁴ Id. *Vay* Miklós levele gr. *Teleki* Lászlóhoz. MTA Irod. lev. 11. sz. XIII. 26–27.

„a mai filozófiának eltévelyedésében és álmodozásaiban” gyökeredzik. A vita, amelyre külföldi körök is felfigyeltek, egyre szélesebben gyűrűzött. A szerkesztőség aztán az-
zal a felszólítással vetett véget a vitának, hogy „ha a hazai írónak Pestalozzi mellett
különös okai és belátásai” vannak, terjessze azokat elő. Ez ösztönözte *Várad* *Szabó*
főművének megírására, amely „A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra-állításokról.
Nevezetesen hogy kellene azokat a szorgalom (industrialis) iskolákkal egybekötni.
Különös tekintettel a protestánsok iskoláira, készítette Mltgos generalis Báró Vay
Miklós Ő Nga Fiainak Nevelője s a Lentzburgi Tudós Társaság tagja. Pesten Trattner J.
betűivel”. (1817. 113 l.) címmel jelent meg.

E közvetlen ösztönzésen kívül meg kell említenünk azt a szellemi ráhatást, amely
Várad *Szabó* művének létrejövetelénél feltétlenül közrejátszhatott. Id. *Teleki* László
(1764—1821) még 1806-ban tanulmányt írt „A’ magyar nyelv előmozdításáról szóló
esdeklései G. Teleki Lászlónak” címmel, amelynek több nevelésügyi vonatkozása van.⁴⁵
Megállapítása szerint — s ez már anticipálja *Várad* *Szabó* könyvének címét — a legfőbb
nyomorúságunk az elmaradottság, amelynek alapja „minden némű iskoláink rossz
állapotja” és „közönséges rossz karban léte”. A hazai oktatás helyzetét áttekintve, mon-
danivalóit „a falusi közönségesebb iskolákkal” kezdi. Különösen rossz véleménye van
a tanítókról, akik szerinte „az emberi nemnek a salakjától választatnak”. Ezért tanító-
képzők felállítását és a tantervek reformját sürgeti. A szántóvetőnek szükséges ismeretek
helyett az anyanyelv mellőzésével a latin nyelv tanításával terhelik a falusi gyermekeket.
A városi kisebb iskolákban sem a mesterembereknek, kiskereskedőknek szükséges tu-
dásanyagot nyújtják, hanem az antikvitásra vonatkozó ismereteket, pedig a kereskedés
az industriát neveli, s az egész nemzetet gazdagítja. Végső következtetései, a pedagógia
szerepéről szóló megállapításai hosszú ideig időszerűek maradtak.⁴⁶

Ezeknek a gondolatoknak az ismeretében, valamint *Pestalozz* *indl* szerzett tapasztala-
tainak birtokában *Várad* *Szabó* hozzáfogott a hazai nevelési állapotoknak megfelelő
tanítási rendszer kidolgozásához. Műve megírását már 1816 tavaszán megkezdte.⁴⁷
Az előljáró beszédben hangsúlyozta a köznépnél a nevelés által való palléroztatásának
szükséges voltát, és rámutatott arra, hogy a társadalom igényei határozzák meg az is-
kolák nemeit, az iskolai nevelés módját és határait. Bár sok mindent tettek már a köznép
helyes nevelése ügyében, még mindig rendkívül nagy a hiányosságok száma a külföld-
höz képest. Az iskolai reformok tekintetében különösen nagy fejlődés történt a XVIII.
században. Hazánkban nem csak reformálni kellene, hanem új intézményeket felállí-
tani; már csak azért is, mivel minden nyomorúság a neveletlenség siralmas követke-

⁴⁵ L. *Lukácsy* Sándor: Id. *Teleki* László nevelésügyi reformgondolatai. Köznevelés. 1963. 19. évf. 11. sz. 346.

⁴⁶ „A nevelés mestersége az az út, amelyek által egész nemzetek reformáltak, amely által a nemzeteknek közönséges
boldogsága elősegítettik; ezáltal készítettek egy egész nemzet arra a moralitás fő polcára, amelyben a büntető kemény tör-
vényeknek majd a szüksége is megszűnhetik.” Idézi *Lukácsy* uo.

⁴⁷ „A mi Szabónk — fiaink mentora — legközelebb egy kis értekezést írt a falusi iskolák javítását illetőleg, amelyeknél
javítására igazán szükség is van; reményem, hogy ez a mű fog is felmutatni valami eredményt.” 1816. márc. 29.-i levele
ismeretlenhez. „A mi Szabónk elérkezettnek is tartja az időt egy magyar nyelven írt alkalmas szakmunka kiadására, a velem
közlött befejezett részekből úgy látom elég jó mű is lesz az s a körülményekhez alkalmas munka, néhány hónap alatt ki is
lesz már nyomtatva.” 1817. jan. 2-án Amália nevű barátinjához intézett levél. Emlékek B. Vay Miklósné, Adelsheim Johanna
bárónő leveleiből. Közreboicsátja *Jókai* Etelek. Bp. 1888. 102. és 105.

ménye. A társadalomnak ügyes mesteremberekre, erős és okos mezei munkásokra, hűséges szolgálókra és szolgálókra van szüksége.

A falusi iskola célja: a lélek tehetségeinek kifejtésére szolgáló és az életre szükséges tudományok tanítása és hasznos kézi munkákban való gyakorlása. Az államnak kellene vigyáznia arra, hogy a nevelés ennyi minimális hasznával minden ember éljen. A köznép nevelésének olyan iskolákban kellene folynia, ahol a hasznos tudományokon kívül a munkában is „foglalatoskodtatnak” a gyermekek, mégpedig olyan munkával, amelynek mindenütt hasznát veszik. E célból ún. „Indusziális Oskolákat” kellene felállítani, amilyenek Németországban és Angliában vannak. Utalt *Tessedik* magyarországi, *Fellenberg* svájci iskolájára, megjegyezve, hogy „áldás a munka az embernek, nem pedig átok...”. Meggyőződése, hogy „...nem is lehet a köznepet a nevelés által bizonyosabban reformálni; hanemha az új generáció a mostanítól egészen elvágattatik, úgy hogy a régieknek semmi befolyása az újra ne lehessen, rossz példája és megavult rossz szokása által.”

Különös gonddal hangsúlyozta az egészséges testi nevelés fontosságát, a részletekbe menően leírta a helyes életrendet, amelynél a mértékletesség a fő szempont. Gondolni kell a testgyakorlásra, meg kell őrizni a jó kedélyt, a vidámságot. Ide tartozik az éneklés gyakorlása zenével egybekötve, amelynek nagy hatóereje van. A kor követelményeinek megfelelően felhívta a figyelmet a vallás tanításának jelentőségére, amelynek célja azonos a neveléssel: az ember erkölcsi tökéletesedésének előmozdítása. A szegényeknek különösen szüksége van a vallás vigasztalására.

Tisztán látta az érzelmi nevelés jelentőségét, itt beszélt az anyák, a szülők nevelési feladatairól. Voltaképpen a tanítónak az anya eljárását kellene folytatnia. A szeretet fontos nevelési eszköz. Mint mindenütt, itt is megadta a legfontosabb módszertani segédkönyvek címét, amelyeknek használata segítséget nyújt a nevelőnek. Az ajánlott könyvek mindig a legmodernebbek közé tartoznak. Az újabkori racionalizmus híveként *Várad* *Szabó* megvetett minden babonáságot, s hirdette, hogy „a boszorkányos és kísértetekkel tellyes históriák és történetek” természeti okokra vezetendők vissza.

Az értelmi nevelés az életre való ismeretek tanításának harmadik célja. A tantárgyak felsorolásánál első helyen az anyanyelv áll. A külső érzékszervek foglalkoztatása után a belső átélésre kell gondot fordítani. A nyelvi képzés módszerének leírásában teljesen *Pestalozzi* módszerét tartotta szem előtt. A számvetés ismerete a legközelebbi követelmény. Itt szerepel a tárgyak *Pestalozzi* szerinti felosztása; a forma különösen a geometria tanulásánál fontos. A rajzolás a kézművesek számára nélkülözhetetlen. A természet-tudományok következnek ez után, ide sorolta be a földrajzi anyagot is, amely a környezet helyes megismerését és a tájékozódást foglalja magában.

A falusi iskolák negyedik tárgyát a jó erkölcsök formálása alkotja. Itt a vallás erkölcsi követeléseken kívül bizonyos fokú jogi tájékozottság is szükséges. Nem kerülhető el a fenyítés, de a jutalmazás, dicséret is fontos eszközök a nevelő kezében. Nem szabad elfeledkezni a gyermekek felkészítéséről saját jövőjükre a gyakorlati foglalkoztatások keretében. Itt az emberségre való nevelés után arra kell gondolni, hogy a nevelés módjának meg kell egyeznie a társadalom életével és mozgásával. A nevelés akkor tökéletes, ha a

polgári élet boldogságához vezet. A köznép a társadalom és saját szükségeinek eleget nem tehet, „hacsak az ő productiv ereje nem neveltetik”. Falun sok a munka a kertekben, erdőn, mezőn. Helyesnek tartaná, ha a földesúr földet bocsátana az iskolák rendelkezésére gyakorlás céljából. Méhek tartásából, szövés-fonásból és más házimunkákból jövedelemre tehetnének szert, amit a saját céljaikra fordíthatnának. A munkához szokott ember nyugodt, örül mindennek. Meggyőződése, hogy „nem vadulhat-el az Industriára formált ember, és nem lehet durva, mert az ember tsupán tsak a’ tudatlanság, a’ maga erejének nem esmerése és annak ostoba használásából származni szokott tehetetlenség által lehet vaddá, igazságtalanná, nagyralátóvá, alatonnyá és szemtelenné.”

A befejező részben a köznép tanítóiról írt *Váradai Szabó*, és elkeseredéssel állapította meg, hogy e téren nagy hiányosságok vannak. Külön „Oskola Mesterek Semináriumnak” felállítására lenne szükség. Sajnos a legtöbb tanító nem akar ezen a pályán működni, mihelyt jobb megélhetéshez juthat. Több állandóságra lenne szükség, lehetőleg ők is gyakorolják a földművelést, így nagyobb lesz a tekintélyük. A köznép industrialis nevelését szegényebb sorsú, magukat a falusi tanítói hivatásra szentelt tanítókkal kellene elkezdetni. „Fontos az Oskola-Mesteri hivatal, mert az Oskola-Mesterek a’ jó hűséges és okos Szülék képét viselik, a’ gyermeknél, és a’ haza a’ maga reménységét munkás tagjaira nézve ő benne helyhezveti. Jaj annak, a’ ki a’ Haza reménységét megtsalja!” Figyelme még arra is kiterjedt, hogy a kalendáriumot más módon kellene szerkeszteni. A falusi iskolák vizitációját egy külön bizottságnak kellene végeznie. Kb. 50—60 gyermeket lehetne egy nevelőre bízni. Arra kellene törekednie a tanítónak, hogy az idősebb tanulók segítségére legyenek az oktatásban. Nem beszél külön a falusi lánygyermek neveléséről, mindössze arra hívja fel a figyelmet, hogy tanítsák meg őket szabni-varrni. „A’ szorgalmatos és rendes Édes Anyák nevelik a’ kis gyermekeket a’ szorgalmatosságra és a’ házi rendre közönségesen szólván, minden az Édes Anyáktól függ a’ nevelés kezdetében.”

A nevelés minden aspektusát érintő könyvnek nagy hatása volt. A Hazai és Külföldi Tudósításoknak még ugyanazon évi folyamában (20. sz.) ezt olvashatjuk erről a könyvről: „Mind czélja, mind haszna már a’ homlokán látszik, azt lehet hozzátenni, hogy benn tökéletesen tellyesíti, ’s óhajtni való módokat ajánl”.⁴⁸

Váradai Szabó ezután is felhasznál minden alkalmat, hogy *Pestalozzi* módszeréről szót ejtsen. 1818-ban újból ismerteti a nagy svájci nevelő nézeteit Georg Franz *Hofmann* leánynevelő intézetéről szóló beszámolója kapcsán.⁴⁹ *Váradai Szabó* bevezetőleg az erkölcsi nevelés fontosságát hangsúlyozza. Erre építi az értelmi nevelést is. Elv az, hogy az életre kell nevelni a természeti törvények szerint. A nevelési eljárásnak meg kell egyeznie a családi élettel. A szülőknek példaképeknek kell lenniük. A javasolt módszer az, hogy a gyermek önnön munkássága által történjék minden. Befejezésül ismertette az intézet munkarendjét és a felvétel feltételeit.

⁴⁸ Idézi Tóczy i. m. 15. k. 634.

⁴⁹ „Über Erziehung und Unterricht. Ein Wort zur Ankündigung einer in Pesth errichteten Erziehungs- und Unterrichtsanstalt für Töchter aus den gebildeten Ständen”. Pest, 1818. „Nevelést illető Intézet”. Tudományos Gyűjtemény. 1818. IX. k. 115—122.

Mindezen események hatása alatt nagy mozgolódás támad *Pestalozzi* tanai mellett. A Teleki-család nevelője, *Erős Sándor*, majd *Otrokócsi*, a Vay-család egyik gazdasági szakembere, egyébként *Váradi Szabó* elődje a házitanítóságban keresi fel *Pestalozzi* intézetét. B. *Horváth* Ferdinánd, a család távoli rokona, levélben fordul a nagy nevelőhöz fia neveltetése ügyében. Mindezek az itthoni forrongás jelei, de *Pestalozzi* sem marad tétlen, hogy valóban hatást tudjon gyakorolni a magyar oktatásügyre, ismerőseit felkéri műveire való előfizetők toborzására. Megindult a propaganda az előfizetés érdekében főleg Pesten és Budán. Az előfizetők nagy része a Vay- és a Brunsvik-család ismeretségi köréből adódik, de találkozunk *Váradi Szabó* és *Egger* ismerőseinek nevével is, élükön *Liedemann* János Sámuel, a pesti evangélikus egyház gondnoka áll. Az előfizetők száma 76. Vidékről egyedül *Kazinczy* és néhány debreceni fordul elő a jegyzékben (*Kiss Imre, Szentgyörgyi József*⁵⁰). A vidéki előfizetők gyér volta részben Pest szellemi életének elhatároltsága mellett bizonyít, de lehet, hogy *Kazinczynak* volt igazá, aki a kormányzat támogatásának hiányát jelölte meg gátló ok gyanánt.⁵¹ Az előfizetés lebonyolításában *Schedius* is közreműködött. Az utolsó hullámok 1826-ban csendesedtek el.

A pesti tartózkodás *Váradi Szabó* életének és nevelői működésének legjelentősebb korszaka. Soha nem foglalkozott ilyen elmélyedéssel nevelési problémákkal, mint életének ebben a szakaszában. Fél lábbal még a gyakorlat talaján állva, az elméleti kérdések olyan gazdag ismeretében írta meg korszerű neveléstudománnyal foglalkozó könyvét, tanulmányait, cikkeit, hogy azok jó ideig országos érdeklődés középpontjába kerültek. Ez volt a Pestalozzi-eszmékért Magyarországon folyó harc egyik legkiemelkedőbb eseménye a század elején. Másfelől alkalmá nyílt *Váradi Szabónak* a reformkori Magyarország társadalmi életébe való betekintésre.

4. Ismét külföldön és újabb pedagógiai sikerek

1823 nyarán *Váradi Szabó* János tanítványai kíséretében Észak-Magyarország és a határos lengyel területek meglátogatására indult. Id. *Vay* Miklós és felesége következetesen törekedtek arra, hogy fiaik a tudományokon kívül annak a földnek a tájaival és életével megismerkedjenek, ahol születtek és élnek. Ezért 1823 július és augusztus havában a felvidéki városok felé indították őket útba *Váradi Szabó* kíséretében. Veresváron, Dorogon és Esztergomon át egy hét alatt elértek Selmecbányára, ahol *Váradi Szabó* különösen a különféle ásványok, kőzetek érdekelték, ahogyan azt Yverdonban *Pestalozzinál* tapasztalta. Körmöcbánya után Szliácsfürdő következett, ahol megfürödtek. Útközben nagy hasznát vették *Váradi Szabó* tót nyelvi ismereteinek, mert olyan falvakban fordultak meg, ahol ezen a nyelven kívül mást nem beszéltek. Liptószentmiklós megrekintése után júl. 19-én elérték Galícia határát. Lengyelországban meglátogatták

⁵⁰ Az előfizetés részleteiről l. *Leo Weiss* i. m. 233. A későbbi bonyodalmakról 237.

⁵¹ „Oroszországban a' dolog megyen: nálunk nem megyen. Mit mutat ez? De ott azért megyen mert akarja az igazgatás: nálunk Følnesicsék szólnak ellene...”. *Kazinczy* levele *Váradi Szabóhoz*, 1817. nov. 13. 3507. lev. *Váczy* i. m. 15. k. 353–355.

a vieliczkai sóbányákat, s két napig gyönyörködtek Krakkó szépségeiben. Aztán vissza-
indultak hazafelé. A Szepességen felkeresték Késmárk, Lomnic városokat. A programot
Váradi Szabó gyengélkedése és eperjesi kirándulása szakította meg néhány napra. Aug. 1-
én Lőcsén voltak. Megnézték Krasznahorkát Pelsőcöt, az Aggteleki-barlangot. Itt ki-
sebb balesetet szenvedtek. Végül Zsolcán keresztül aug. 23-án visszaérkeztek kiindulási
pontjukra, Pestre.

Még ugyanezen év őszén egy dunántúli úttal összekapcsolt tanulmányi kirándulást
vettek programba, de ennek végcélja már a Vay-fiúk új tanulmányi székhelye: Bécs
volt. Vay Miklós és Lajos tanulmányai ui. a Pesten töltött patvarista és jurátus idővel
nem fejeződtek be, hanem a technikai tudományokban annyira jártas apjuk kívánságára
Bécsbe utaztak, hogy az akkor ott virágzó Polytechnikumon természettudományi és
technikai ismereteiket kiegészítsék. Főleg kémiai, technológiai, mezőgazdasági előadá-
sok hallgatásáról és az élő nyelvek alaposabb elsajátításáról volt szó.

1823. okt. 11-én hagyták el Pestet, hogy utazás közben a Duna jobb partjának tájain-
val és a Balaton vidékével megismerkedjenek. Tényen át Martonvásárra mentek, ahol
gr. *Brunsvik* és felesége vendégei voltak. Majd a Velencei-tó és környéke és Székesfehé-
vár következett. Okt. 13-án Veszprémen át elérték Balatonfüredet. A balatoni Felvidék
nevezetességeinek megtekintése után Keszthelyen felkeresték a Festerich-kastélyt. Vas-
vár, Szombathely és Kőszeg voltak a legközelebbi állomások. Természetesen nem hagy-
ták ki Sopront, Eszterházát. Pozsonyon, Hainburgon és Schwechaton át okt. 20-án
érték el az osztrák fővárost.⁵² A bécsi tartózkodás rövid megszakítására került sor 1824
tavaszán id. Vay Miklós elhalálózása alkalmával, amely még azzal a következménnyel is
járt Váradi Szabó számára, hogy két tanítványa tanulmányi felügyelete mellett Bécsben
pénzügyi tárgyalásokat kellett időnkint folytatnia, leggyakrabban a Geymüller-bank-
házzal. A bécsi tartózkodás költségei is ezen a bankon keresztül bonyolódtak le. Közben
az otthoni gazdasági ügyekben sem nélkülözheték irányítását.⁵³

Miután tanítványai munkájának ellenőrzése már nem vette olyan sok idejét igénybe,
Váradi Szabónak lehetősége nyílt arra, hogy kedvenc időtöltésének, a könyvvásárlásnak
hódoljon. Gyakran felkereste Bécs nevezetesebb könyvkereskedéseit, *Greffer*, *Tendler*,
Goldham, *Kubich*, *Merschmer*, *Jasper*, *Gerold*, *Schamburg* és *Binz* könyvesboltját. (Köztük
Binz antikvárius a Szt. István-dóm mellett *Kazinczy* is figyelmébe ajánlotta *Kölseynek*.)
Részben saját könyvtárának kiegészítésére végzett beszerzéseket, részben mások meg-
bízásában járt el. Szabó István 1824. febr. és márc. havában kérte meg néhány könyv
beszerzésére. Kiss Imre, debreceni salétrominspektor 1824 nyarán fordult hozzá hasonló
kéréssel.⁵⁴ Szorgalmasan látogatta Bécs jelentősebb könyvtárait. Tudomásunk van arról,
hogy gr. *Fries* könyvtárosát, *Rechtbergert* személyesen felkereste. Ilyen módon nemcsak

⁵² Az útról l. „Emléklapok...” 107. és kk. l. Címük Wollzeil 863, majd 857, később uo. Heniksteinisches Haus 563.

⁵³ Pl. 1824 nyarán id. *Vayné* sokat remél a szülő bevételéből — főleg „míg az én Szabóm gazdálkodik” — írja 1824. júl. 8-án kelt levelében. DEK kézirattára Ms 32/2380.

⁵⁴ Kiss Imre *Váradi Szabónak* 1824. jún. 13-án Debrecenből Bécsbe: „Éppen ma vettem az Amerika Mappáját is, de semmi czédula nem volt mellette azt sem tudom kinek tartozom az árával tsak gondolom hogy Igaz Sámuel v. Diószegi úrnak, az elsőről tegnap emlékeztünk jó Kazinczy Ferenc úrral; a másodikról pedig...”.

könyvtárát, hanem tudását is gyarapította. A megvásárolt könyvek hazaszállításában tanítványai voltak segítségére.⁵⁵

Nagy hatása volt *Váradi Szabó* egyéniségének fejlődésére annak a baráti körnek, amely Bécsben a századfordulón és a XIX. sz. első évtizedeiben főúri családok nevelőiből, ott gyökeret vert értelmiségiekből, tanárokból, diákokból alakult, és feladatának a magyar nyelv és irodalom művelését, a magyar nép művészeti, gazdasági előhaladását tekintette. Közülük nem egy a debreceni Kollégium diákjaiból került ki. Pl. itt képezte tovább magát a debreceni rézmetsző diákok közül *Karacs Ferenc*, *Zsadányi Vitéz József*, egy másik debreceni rézmetsző, műkereskedést tartott fenn, és mint udvari ágens működött akárcsak *Barkasszy Imre*, akit *Váradi Szabó* hozott össze későbbi főnökével, *Udvarmoky Lajossal*. A hajdúdorogi *Görög Demeter*, gr. *Kolonits László*, majd *Ferenc Károly* trónörökös főherceg nevelője és a Bécsi Magyar Hírmondó szerkesztője, minden magyart szívesen támogatott. *Márton József*, volt debreceni diák, a br. Prónay-család nevelője, szótárt szerkesztett, kiadta a teljes Csokonait, *Váradi Szabóval* sokáig levelezett, s nemegyszer igénybe vette segítségét. A Bécsi Magyar Hírmondó másik szerkesztője, *Igaz Sámuel Tisza* Lajos nevelője volt. *Csokonai*, míg élt, szintén vágyott ebbe a körbe, *Görög Demeter*hez intézett kérését a debreceni *Nagy Gábor* közvetítette.⁵⁶ Debreceni volt *Kisszántói Pethe Ferenc*, aki 1816 óta a Nemzeti Gazdát szerkesztette Bécsben. Debrecenből származott Bécsbe ifj. *Diószeghy Sámuel*, és ott először kereskedő, majd az első osztrák takarékpénztár igazgatója lett.

A távolabbi külföldi egyetemek látogatásától eltiltott magyar ifjak közül többen, akik később a debreceni Kollégium professzorai lettek, itt végeztek tanulmányokat. Pl. *Kerekes Ferenc*, aki Bécsben adta ki *Fazekas „Ludas Matyi”*-ját, továbbá *Zákány József*, aki a pedagógia első professzora Debrecenben, *Aranyi István*, *Madarász Dobrosi János*, *Kolozsvárról Tunyogi Csapó János* későbbi kolozsvári professzor, akit *Váradi Szabó* a 20-as évek végén erdélyi útja során felkeresett.

Az értelmiségi körökön kívül *Váradi Szabónak* tanítványai révén megvoltak a főúri kapcsolatai is. A Vay-családot már id. *Vay* fiatalkori bécsi tartózkodása alatt társadalmi kapcsolatok fűzték a Nádasdi-, Batthyány-, Eszterházy-, Erdődy- és Zichy-családokhoz, amint ez a halálakor Bécsben szétküldött gyászjelentések címjegyzékéből kiderül. — A családi esemény, amely ezeknek az ismeretségeknek a felújítására és a pénzarisztokráciára való kiterjesztésére alkalmat adott, ifj. *Vay Miklós* 1828. ápr. 13-án, húsvét napján *Geymüller* Katalinnal történt esküvője volt. Ezen *Váradi Szabó* képviselte a vőlegény édesanyját, rokonságát. Az esküvőre már 1828. febr. elején megkezdődtek az előkészületek, a társadalmi kapcsolatok felújítása.⁵⁷ *Váradi Szabó* ezekben a napokban sokat volt együtt *Raiss Ágostonnal*, Szepes megye későbbi levéltárosaival.⁵⁸

⁵⁵ „A könyveket ... leküldöttem Liedemanhoz, ezolta már Zsoltzán is lehetnek”. *Vay* Lajos Bécsből *Váradi Szabónak* 1825. febr. 1-én. DEK kéziratár Ms 32/2684.

⁵⁶ *Kardos* Albert: *Csokonai barátja, Nagy Gábor*. Debreceni Képes Kalendárium. 1940. 40. évf. 55–60.

⁵⁷ „Ma ismét az Öregnél [Geymüllernél] ebédeltünk oly pompás asztalnál, hogy egy hertzeg sem adhat közönségesen szebbet. Mind Német és Olasz Urak voltak jelen. ... Báró Geymüller [a fiatalabb] engem Hefűre invitált ebédre, M[iklós] a Cancellariusnál lesz akkor. Restelek magamban mert ott tupa Nagy Urak szoktak lenni. Szombaton is nála leszünk. ... Már a jövő Csütörtökre is elvagyunk hívva.” *Váradi Szabó* levele feleségéhez Bécsből. 1828. febr. DEK kéziratára Ms 32/2644.

⁵⁸ *Szinnyei* i. m. XI. k. 439–440.

Az eddigiekből úgy tetszik, mintha az 1820-as években *Váradi Szabó* hűtlen lett volna a pedagógiához, holott erről egyáltalában nincs szó. Ennek azonban még előzményei voltak. A Tiszáninneni Egyházkerület generale consistoriuma 1815-ben Színben népes bizottságot jelölt ki az oktatásügy megreformálására, amely 1822-ben felvetette a kérdést, „... hogy a Nemzeti Férjfiú és Leány Oskolákat miként lehetne egyszersmind Szorgalom vagy Industrialis Oskolákká formálni, hogy a henyeségre annyira hajlandó falusi földművelőkben, földművelés szűnésének idején is, az ártatlan és hasznos foglalkozásra való ösztön fel ébresztethetne, és ez által a dologtalan heveréstől... elszoktattatna”. A bizottság, melynek tagjai többek közt *Kazinczy Ferenc*, [*Váradi*] *Szabó János*, *Berky Mihály* és *Nyiry István* lettek, mindjárt konkrét feladatokat kapott: vizsgálja felül az eddig kinyomatott kézi tankönyveket, tanácskozzék az iskolák tantárgyai felől. *Váradi Szabó* a „Hazai és Külföldi Tudósítások”-ban, valamint a „Magyar Kurír”-ban (1817. aug. 2-i 10. és aug. 5-i 11. számában) közölt jelentésében összefoglalta „a köznép oskoláinak hijánosságairól és azoknak lehető kipótolásairól” való gondolatait. Ezt kéziratban többeknek megküldte, „akik résszerént oskolák Igazgatói ’s Elöljárói, résszerént a’ Nevelés baráttyai” voltak. *Kazinczy* is megkapta *Váradi Szabó* munkáját, és elragadtatással nyilatkozott róla.⁵⁹ *Váradi Szabó* a kedvező nyilatkozatokon fellelkesülve, minden más munkát félretett, hogy ezt nyomásra előkészítse, ami sikerült is.⁶⁰

A Színben megalakított bizottságnak volt egy albizottsága, a Literaria Deputatio, amely azt a feladatot kapta, hogy vizsgálja meg a magyar nyelv tanításának ügyét, és pedig mint a vallástan után azonnal következő második tárgyat. Ugyanekkor *Kazinczyt* megbízták megfelelő kézikönyv írásával; ezt az 1823–24. tanévben már használni akarták. A könyv azonban nem készült el. *Váradi Szabó* viszont, ha nem is erre az időpontra, de a 20-as évek végére elvégezte az eddig használatban levő ún. pataki ABC átdolgozását. Ennek az 1796-ban készült ABC-s könyvnek a szerzője *Szombathi János*, *Váradi Szabó* kedves tanára volt.⁶¹ 1803-ban a patakiak új ABC-t adtak ki. Általában ezek az ABC-k a másutt megjelent és használatban levő magyar olvasókönyvekkel összehasonlítva, határozott fejlődést mutatnak, amennyiben mellőzték az értelmetlen szótagok felsorolását, a főneveket a jobb szemléltetés céljából piros betűkkel nyomták. Előnyük volt az is, hogy nem voltak túltelítve utasításokkal, magyarázatokkal. Az olvasás gyakorlására földrajzi részleteket közöltek, de találunk bennük víg és komoly történeteket, rövid meséket és erkölcsi szabályokat.⁶² „Vélekedéscm a’ Pataki ABC-é megjavításáról” c. tanulmányában⁶³ *Váradi Szabó* utalt az 1828 július havában a Literaria

⁵⁹ „Zemplény Vármegyei Fő Físcális Dókus Úr tagnap előtt küldé által nekem a’ látni régen óhajtott új Munkát... Betegen fekszem, ’s ágyben írom e’ levelet; a’ Munkát elkezdém olvasni nagy gyönyörűséggel; érett lelket ’s Lógicát [!] mutat benne minden, ’s a’ tárggyal lett teljes megelegetést; de abba kellett hagynom. Ámbár úgy illett volna, hogy olvaszam végig elébb, ’s úgy írjam a’ levelet, ... De ígérem az Úrnak, hogy az meg lesz olvasva.” *Kazinczy* levele *Váradi Szabó*-hoz. Széphalom, 1817. nov. 13. 3507. lev. *Váczy* i. m. 15. k. 353–355.

⁶⁰ „A’ munka elkészült és a’ jövő Augusztusi Pesti Vásátra ki is lesz nyomtatva. A kik azt megszerezni kívánják, keressek, vagy kerestessék itt Pesten Eggenberger és Kiss Istvánné könyvárusoknál. Pesten 29. Juli 1817.” *Váczy* i. m. 15. k. 634.

⁶¹ ABC könyvecske. A magyarországi apróbb oskolák hasznára készítettet S.-patakon 1796.

⁶² Új ABC-és könyv. Készítetett a ref. oskolák számára. S.-patakon 1803. eszt. Majd nyomt. Nádaskay András által 1821. Ismertetését l. *Bökényi Dániel*: A magyar ABC- és olvasókönyvek történeti fejlődése. Máramarosziget, 1891. 49–53

⁶³ DEK kéziratára. Ms 32/2710.

Deputatiótól kapott újabb megbízatásra, és kifejtette, hogy gyökeresebb változtatást már a szülők konzervatív gondolkozása miatt sem javasolna. Azonban felhívta a figyelmet arra, hogy másféle gyakorlatra van szükség a falusi, mint a városi iskolákban. Helyeselte a piros betűkkel való nyomást egyes szavaknál, mert ez itt a szemléletesség szolgálatában áll, „nem cifraszágul”. Kifogásait a nyelvkönyv egyes részleteire vonatkozólag sok lenne felsorolni, pl. megváltoztatná az „egy hangot adó mássalhangzók” nevét „kettős mássalhangzók”-ra; a „zs” írására a „z”-t ajánlja. Az olvasmányoknál a „Kis Geographia”-t korainak tartja, viszont a „Nevetséges és Nevezetes történetek”-et kihagyná, helyettük a gyermeki életből való oktatásokat kellene venni; erre jó példaként megemlíti a Debreceni ABC-ét. A módszertani utasítások közül fontos, hogy a könyvet *Váradi Szabó* szerint csak a táblán történő szemléltetés és gyakorlás után szabad kézbe venni. Továbbá az volt a kívánsága, hogy a szavakat a tanító kiejtése alapján gyakorolják.

Váradi Szabó azonban nem csak a javítás szempontjait tárta fel előterjesztésében, hanem az új ABC-s könyv mintapéldányát is elkészítette.⁶⁴ A könyv „A’ Szülékhez és Tanítókhöz” intézett útmutatással kezdődik, és „A’ Gyermek életéből vett rövid oktató gyakorlatok”-kal folytatódik. „A’ Természeti dolgokról és az Emberről” szóló fejezetek a világban való tájékozódást könnyítették meg a gyermekek számára. A Tol-dalékban az írásjelekről, a „fejbéli számvetésről” és általában „a’ számlálásról” van szó sok hasznos gyakorlati ismeret kíséretében.⁶⁵

Az a nagy elismerés, amellyel Sárospatakon pedagógiai tevékenységét kísérték, olyan módon is kifejezésre jutott, hogy *Lónyay Gábor*, a Tiszáninneri Ref. Superintendencia főgondnoka, 1823. jún. 2-án kelt iratában,⁶⁶ a „Superintendencia tellyes egy akarató szíves s bizodalmas kívánságát” tolmácsolva, meghívta a „Historica és Paedagogica Cathedrára”. Meggyőző érvként azt is közölte, hogy a „Paedagogicum Seminarium fundálása, alkotása” szintén az ő feladata lesz. Érdekes, hogy *Kazinczy* erről már máj. 18-án értesítette *Rumy Károly Györgyöt*.⁶⁷ A meghívást, dokumentáció nélkül tudjuk, *Váradi Szabó* — bizonyára hosszas gyötörődés után — nem fogadta el. Pár évvel később, 1825-ben újabb válaszút elé állította a debreceni főiskola professzori meghívása. Debrecenben *Pestalozzi* eszméinek hatása alatt már 1817-ben elhatározták a pedagógia számára egy új, a 8. tanszék felállítását, s ennek betöltésére végleges formában 1825-ben került sor. *Váradi Szabó* nevét azonban már 1823 nyarán szóbahozták, amikor „a’ Deb-

⁶⁴ „Új ABC- és Könyv készítettett A’ Ref. Oskolák Számára S. Patakon 1829. Eszt.” DEK kéziratár Ms 32/2001.

⁶⁵ Az előterjesztés benyújtása *Szathmáry József* felhívása értelmében történt: „Hivatalos tisztelettel kérem a Tekintetes Urat, hogy a Tudományok eránt megbizonyított buzgósa szerént ezen Deputatiot személyes jelenlétével diszesíteni s Tudományos Intézeteinken nagyobb virágzására lehető felemelkedését böles Tanácsai által hathatósan elősegélleni méltóztatson.” 1829. jún. 14. A Literaria Deputatio ülése 1829. júl. 9-én végbement, s ennek egyik határozata a 2. §-ban *Váradi Szabó* jelenlétének és aktív részvételének ékes bizonyítéka: „Egy rövid Oeconomianak és Technologiának 2–3 íveken lejendő elkészítése Néhai Tisz. Sz. Látzai József úrra lévén bízattatva de a tisztelt férjfiú minden munkálkodásának piatzaról elszöllittatván ezen hijjánosságna ki pótolására Tetsz Szabó János Úr kérétek meg.” A Tiszáninneri Helv. hitv. Superintendencia 1829. júl. 9-én tartott Literaria Deputatio jegyzőkönyvéből.

⁶⁶ DEK kéziratára. Ms 32/673.

⁶⁷ *Váczy* i. m. 4202. lev. XVIII. k. 334.

retzeni Ekklésia nagy megegyezéssel” *Váradai Szabó* mellett foglalt állást.⁶⁸ A leg súlyosabb szót *Fazekas Mihály* mondta ki 1823. aug. 31-i levelében *Váradai Szabónak*: „... a’ Gondviselés nem tsak *Úri Házok* [a Vay-család] Ditsőítésére, hanem Sok ezerek boldogítására teremtett; ... Nagy a gurdin [a gaz, gyom], mellynek kiúrtására hivattatol, ... tsak egy Szódtól függ ha gurdin maradjon az továbbra is, ...”. *Kiss Imre* látta a jóbarát lelkében ismét lejátszódó gyötrődést.⁶⁹ *Váradai Szabó* 1823. szept. 23-án válaszolt érdemlegesen a meghívásra, de bécsi útjára való hivatkozással nem adott pontos választ, pedig ezt a ref. eklzsia 1823 decemberében határozottan kérte. *Kiss Imre* 1824 február havában még egy utolsó kísérletet tett *Váradai Szabó* megnyerésére, aki azonban egészségi okokra hivatkozva, véglegesen a visszautasítás álláspontjára helyezkedett, pedig id. *Vayné* nagy tapintattal az elfogadás lehetőségére utalt.⁷⁰ Hogy mit vesztett a debreceni Kollégium ezzel a visszautasítással, az ma már alig mérhető fel.⁷¹

Heidelbergi diáktársával, *Méhes Sámuel*lel folytatott levelezéséből tudjuk, hogy *Váradai Szabó* Kolozsvárt is professzor lehetett volna: 1828-ban az öreg *Szilágyi Ferenc* elhunytával, majd ennek utódja hagyta ott tanári állását egy gazdagabb papságért. *Váradai Szabó* válasza *Méhes* baráti felszólítására mindkét esetben nemleges volt.

Az elutasítások okára nézve mindössze a debreceni meghívásnál van adatunk, amikor egészségi állapotára hivatkozott. Már utaltunk arra, a *Pestalozz*i intézetében töltött télen is sokat betegeskedett. 1823 tavaszán is hosszabb ideig volt beteg. A bécsi tartózkodás sem múlt el betegség nélkül. Pesten mindig *Bene Ferenc* professzor, a Vay-család házi- orvosa kezelte. — Föltehető az is, aminek *Méhes Sámuel* adott hangot, hogy *Váradai Szabónál* a hipochondria is közrejátszhatott gyakori gyengélkedésében.⁷² Az biztos, hogy dr. *Bene* receptjeivel élt 1825 és 1826 őszén, valamint 1828 tavaszán.

Közben életében jelentős változások történtek. 1826 őszén, Bécsből való hazatérése után feleségül vette a Vay-család körében nevelkedő bártfai *Szabó Erzsébet*et, akitől 1827. okt. 8-án János nevű fia született. Második fia, Lajos 1829-ben látta meg a napvilágot. Harmadik és negyedik fia Imre, illetve Miklós születése már a debreceni tartózkodás idejére esett.

Tanítványai tanulmányaikat befejezve, megkezdték önálló életüket. Miklós közéleti pályára lépett. 1825-ben Zemplén megye aljegyzője, 1827—1831 első alispánja, közben 1830-ban országgyűlési követe volt, majd Borsod megye főispáni székét foglalta el. Közéleti szereplése minden állomásán *Kazinczy* az elsők között köszöntötte *Váradai Szabó* tanítványa jeles szónoklataiért, hivatalában való helyes viselkedéséért, a közügyek ellátásában kifejtett úgyszeretetéért. *Kazinczy* fején találta a szöveget, mert ezeknél az események-

⁶⁸ Az állásfoglalást *Kiss Imre* salétrominspektor közli elsőnek *Váradai Szabóval*. DEK kéziratára. Ms 32/2130. Rövid időn belül jön az újabb unszolás: „... az idevaló jó baráti azt javasolják, hogy a’ beces invitálást megköszönvén, annak elfogadására való akaraját és szándékát jelentse ki.” Uo.

⁶⁹ „PATAK! mit mond erre, mert a többi eránt igaz meggyőződésből írhatom hogy nyugott elmével lehet Barátom uram. — Lakása és fizetése téstességes, Collegáj mind ifjú jó emberek egy Sárvári a leg öregebb — Kerekest itt minden szereti és betsüllí. ...” DEK kéziratára. Ms 32/2131.

⁷⁰ 1824. jan. 17-én Pestről kelt levelében. DEK kéziratára. Ms 32/2502.

⁷¹ Vö. *Julow* Viktor: *Fazekas Mihály*. Bp. 1955. 179—180.

⁷² „Sajnálom Barátom betegeskedésedet, ... de a’ reánk nézve mindegy ha a’ rossz képzeletünkben is vagyon ha mi aztat valósággnak hittük.” 1825. ápr. 12. DEK kéziratára. Ms 32/2146.

nél elhangzott beszédek mind *Váradai Szabó* művei voltak, akinek a Vay-család mindenmű ügyeinek intézése mellett ezt is vállalnia kellett. Borsodi adminisztrátorrá való beiktatásakor nem is egy, hanem három beszédet kellett *Váradai Szabónak* írnia, amelyek közül egyet Golopon a küldöttség érkezésekor, egyet a bandériummal való találkozásakor, egyet pedig a vármegyeházán, Miskolcon mondott el *Vay Miklós*, a beszédeket Debrecenből 1831. jan. 13-án eljuttatta hozzá *Váradai Szabó*. Minden beszédnek nagy sikere volt, ami tehát az ő sikere gyanánt könyvelhető el. — Fiatalabb tanítványa, Lajos Erdélyből gr. *Teleki Erzsébetet* vette nőül 1829-ben. *Váradai Szabó* az esküvőn felújíthatta ismeretségét a *Teleki-család* több tagjával. Felkereste továbbá *Méhes Sámuel*t és *Tunyogi Csapó Józsefet* Kolozsvárt. Új ismeretségre is tett szert, *Ziegler Károly*, gr. *Teleki Ferenc* nevelőjének személyében.⁷³

IV. *Váradai Szabó János* Debrecenben (1830—1864)

1. *A Salétromház élén*

A XIX. sz. első felében a kor központi problémája a gazdasági viszonyok javítása volt. A feudális nagybirtok fokozatosan áttér az árutermelésre, sőt ahol erre mód van, az ipari termelésre; mindez pedig a birtokos osztály súlyos anyagi gondjainak, a nagyfokú pénzhiánynak a következménye. Az osztrák gazdasági elnyomás elleni harc egy táborba állította a magyar nemesség egy részét a haladó polgársággal, amelynek kapitalizálódása egyre nagyobb méreteket ölt. A Vay-család is ezt az utat járta.

A XVIII. sz. közepe óta a Szabolcsban és Debrecenben folytatott salétromtermelésre elsőként *De Pauly* Leopold nyert szabadalmat, halála után részvénytársaság foglalkozott az itteni salétromtermeléssel, amely több helyen történt próbálkozás után a *Miklós* utcai kapunál 1783-ban tisztítóházat épített. A XIX. sz. első évtizedében bekövetkezett devalváció idején *id. Vay Miklós* a részvények többségét magához váltotta.⁷⁴ A Salétromház első felügyelője *Csokonai* barátja, *Kiss Imre* lett. Ez a hatalmas üzem rövid időn belül fontos szerepet játszott a város életében.

Kiss Imre működésével a Vay-család meg volt elégedve, azonban az üzem fejlesztésével kapcsolatban a feladatok további differenciálására volt szükség. Ugyanakkor *Váradai Szabó* házitanítói működését a Vay-családnál befejezte. A körülmények ilyen összejártásának folytán vált időszzerűvé áttelepülése Debrecenbe. Természetesen ez nem ment minden megrázkódtatás nélkül. Valószínűleg más megoldásról is lehetett volna szó, éspedig talán a teljes elszakadásról a Vay-családtól és felesége rokonságának székhelyén, Tállyán való elhelyezkedéséről.⁷⁵ Az átköltözés kedvezőtlen időjárási körülmények kö-

⁷³ *Szinnyei* i. m. VIII. k. 1011–1014, XIV. k. 567–568. és 1382–1833.

⁷⁴ *Csokonai* így ír *Vay* vállalkozásáról: „... azért vájja, Debrecennek dombjait, Hogy bő étekkel táplálja, Az ágyúktó hegyomrait.” A szépség Ereje a' bajnoki Szíveken.

⁷⁵ „Az nem tagadhatom, hogy fájlalom egymástul physice lett eltávazásunkat —, azonban ki tudja, ha Tállyán maradtál volna is, meddig maradtunk volna szomszédok.” *Vay Miklós* 1830. jan. 19-én Golopról írt levelében.

zött 1830. január közepén ment végbe. 1830. nov. 2-án megszületett Imre nevű gyermeke, aki gyakori betegeskedésével és korai halálával (1842) sok gondot okozott szüleinek. Debrecenben még egy, Miklós nevű fia született 1835-ben. A kezdő évek nehézségeihez tartozott nagy barátjának, *Kazinczynak* az elvesztése, az utolsó levelet 1831. január havában kapta tőle.

A kolerajárvány Debrecent sem kímélte meg, a 25 037 lakost számláló városból 2139 esett az 1831 nyarán dúló járvány áldozatául, köztük a Salétromház főinspektora *Kiss Imre*. Ekkor *Vay Miklós Váradi Szabót* bízta meg a főinspektori teendőik ellátásával előbbi hivatala, a perceptorság megtartásával. 2000 Ft évi fizetést és 1000 Ft nyugdíjat kapott a Vay-családtól.⁷⁶ — *Váradi Szabó* szokott buzgóságával vágott neki az előtte álló feladatok teljesítésének, amelynek sok aprólékos részlete volt, pl. a leltár elkészítése és ellenőrzése. A salétrom termelése, amely a napóleoni háborúk következtében nagy jelentőségűvé vált, Debrecenben több telephelyen folyt. Ezek közül a legnagyobb kiterjedésű a Miklós utcai kapu előtti térség volt, ahol az adminisztráció helyiségeit és a főinspektor lakását magában foglaló Salétromház állt.⁷⁷ 1810-ben az adminisztratív személyzetten kívül 9 felvigyázó, 3 bodnár, 13 kocsis, 4 bivalyos, több üstös- és kadaslegény, és rendkívüli időben mintegy 120—150 katona vett részt a Salétromgyár munkájában. A salétrom szállítására (Kassára, Pestre), fahordásra (a Nagyerdőből, Nagycseréről) városi polgárokat alkalmaztak nagy számban, ezenkívül sok más iparosnak adtak munkát.⁷⁸

Váradi Szabó nagy munkakedvvel készült fel új hivatásával járó feladatainak teljesítésére. Elméleti ismereteinek kiegészítésére új könyveket és folyóiratokat rendelt (*Scholz Physik* c. könyvét, a *Politechnicum Journalt* stb.) 1831—32-ben. Szervezési és személyi kérdésekben intézkedett. 1833-ban nyugalomba helyezték *Herbert József* inspektort, munkakörét *Deák* és *Heckel* tisztviselőkre bízta. *Kollmann* főzömester ellen fegyelmi eljárást kellett indítania, beleszólt a salétromgyár kerületi szervezetének kiépítésébe. Vidéki mestereknek, pl. *Kühnle* Gusztáv tiszacsegei pintérnek, megbízásokat adott. Közvetlenül Bécsből új mestereket hozatott, és a salétromot a bécsi gyár mintájára tisztították. Mindezzel nemcsak a Vay-család érdekelt tagjainak, hanem széles, sőt szakmai körök elismerését is kivívta.⁷⁹ Pl. 1835-ben a Telekiektől feladatul kapta egy bécsi tudós salétromgyártási eljárásának a megfejtését. 1845-ben *B. Jósikáné* gr. Csáky

⁷⁶ *Váradi Szabónak* a perceptorságnak egyik elődje *Eröss Gábor* rézmetsző diák volt, aki *Csokonai* verseit illusztrálta *Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 48—49.

⁷⁷ „Délnyugotra [a Várostól] ama nagy kiterjedésű épület katonai laktanyává alakítottatott által. Itt virágzott a... Salétromgyár, mely *Kiss Imre* és *Váradi Szabó János* egymást követő tudós igazgatók alatt, az osztrák birodalom hasonnemű intézeteivel sikeresen versenyzett. Ez volt dicsekvésünk egyik főbb tárgya, melynek megtekintése előtt egy magas, vagy miveltebb vendég sem távozott el Debrecenből.” *S. J.*: Egy öreg ember ismerteti Debreczent, régi tanulóitára fiával. Hortobágy. 1863. szept. 27. II. évf. 39. sz. 184—185.

⁷⁸ *Kovács Béla: A debreceni salétromtermelés története. A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadv. 11. sz. — Klny. a Debreceni Ref. Tanárképző Intézet Dolgozatainak 22. sz.-ból. Db. 1941. 43—44.*

⁷⁹ „Ich freue mich von meinem Miklós eine Schilderung unserer Salnitery zu erhalten, denn bei Ihrem unermüdeten Eifer, lieber Szabó, müssen die Geschäfte vorwärts gehen und nun so kann die Anstalt gewinnen.” Ifj. *Vay Miklós* né levele Pozsonyból 1835. febr. 7. — „...eddig is eléggé igyekeztem ezen intézetet virágzásba hozni, s nem is siker nélkül...”. Ifj. *Vay Miklós* levele Golopról. DEK kéziratára. Ms 32/2751.

Rozália főzőüst tervezésére és csináltatására kérte fel *Váradi Szabót*. 1843-ban és 1846-ban a pesti iparművi kiállításon 42 arany súlyú érdempénzt nyert termékeivel a debreceni Salétromház. Még Bécsből a katonai hatóságoktól is elhangzott az elismerés szava.⁸⁰ A Salétromház *Kiss Imre* idejében 20—22 000 Ft-ot jövedelmezett, most elérte a 25—30 000 Ft-ot.

Az üzem lendületes fejlődése példázta mintegy Debrecen városias képének kialakulását, amelyet a század elején lezajlott tűzvészek jelentősen előmozdítottak. Alig fejeződött be az új Kollégium, a Nagytemplom építése, megkezdték a nagy piac faburkolatának, a Városháza alapjainak a lerakását, a hortobágyi fahidat szilárd kőhíd váltotta fel, a Kistemplom kerítésének lebontásával bővült a Német (ma Széchenyi) utca bejárata.⁸¹ A Salétromház is egyike volt a város legnagyobb nevezetességeinek. 1836-ban ifj. *Bene Ferenc* kérte *Váradi Szabót*, hogy *Nagy János*nak, a Helytartótanács gyökornokának mutassa meg az üzemet, amint két évvel ezelőtt vele tette, amikor a raktár építése még folyamatban volt. 1845 őszen *Vay Miklós Széchenyi* látogatására hívta fel *Váradi Szabó* figyelmét azzal a megbízással, hogy milyen intézkedések történjenek az előkelő vendég fogadására és elszállásolására.⁸² 1847 őszen *István* főherceg látogatta meg a Salétromházat. Ugyanebben az évben *Bretzenheim* herceg fordult meg itt. Az 50-es években *B. Jósika* Sámuel töltött itt néhány napot *Váradi Szabó* társaságában. Persze mindez nem ment simán, mert hiába igyekezett *Váradi Szabó*, ha *Vay Miklós* mozgalmas politikai tevékenysége, utazgatásai, a beruházásoktól való irtózása nehézségeket okozott a Salétromház prosperitásában.

Különösen súlyos volt a helyzet az 1848—49-es szabadságharc idején. *Vay* Pozsonyból már 1848. márc. 27-én Budára rendeli *Váradi Szabót* a szükséges teendők megbeszélésére.⁸³ A salétrom szerűkőn a karámosok és sziléziták jól bedolgozott, a szakmában jártas emberek, de jórészt külföldiek voltak, akiket még május hónap folyamán el kellett bocsátani; pótlásuk nem csekély gonddal történhetett. Júniusban megkötötték a szerződést évi 2000 mázsa salétrom szállítására, mázsánként 30 Ft-ért, 1 Ft 30 kr fuvardíj mellett. A beváltási árat tovább emelték, és a salétromfőzéssel foglalkozó munkásokat a katonai szolgálat alól mentesítették.

Rontotta a helyzetet, hogy *Kossuth*nak 1848 őszen *Vay Miklós*ról erdélyi erélytelen magatartása miatt nem volt jó véleménye. *Váradi Szabó* fokozott fáradozásainak köszönhető, hogy ez tavaszra valamelyest megváltozott. De a nyugodt munka légkörét nem mozdította elő az Alföldi Hírlap 48. számában 1848. dec. 13-án megjelent cikk, mely szerint „a salétromfőzés nagyon hanyagul vitetik”. Bár itt kifejezetten a kótaji, nyír-

⁸⁰ *Hüller* főhadnagy, aki az egész monarchiában végez ellenőrzést, így ír *Váradi Szabónak* a debreceni intézetről: „... ohne mich rühmen zu wollen, kann ich Sie versichern, dass ich auch an anderen Orten bei jeder Gelegenheit diese Salpeter Erzeugung-Anstalt als die erste und ausgezeichnetste in der Monarchie erkürt habe, die auch wirklich ist.“ A Bécs melletti Neugebäudeből 1847. máj. 24.-én. DEK kéziratára.

⁸¹ *L. Sári* Lajos: A városrendezés kezdete Debrecenben a XIX. sz. elején. A Déri Múzeum Évkönyve. 1948—1956. 125.

⁸² „Mielőtt korcsmába hagynám szállani, a salétromházhoz veszem” — írja 1845. szept. 18-án kelt levelében *Pest*ről. DEK kéziratára Ms 32/2600. Erre nem volt szükség: Debrecen díszpolgárává választotta ekkor *Széchenyi*t, tiszteletére bankettet rendeztek. *Pálffy* József: Széchenyi István Debrecenben. Alföld. 1960. II. évf. 3. sz. 129—130.

⁸³ „... érett megfontolás után tennénk, amit tennünk kell.“ 1848. márc. 27-i levelében.

egyházi és kállai salétromtermelésről volt szó, vitathatatlanul árnyék vetődött a debreceni üzem munkájára is.

Az 1849-es győzelmes tavaszi hadjárat újabb és még nagyobb mennyiségű lőporszállítmányokat követelt. Márc. 22-én *Vay* Miklóssal újabb salétromtermelési megállapodás jött létre.⁸⁴ Az intézkedések lebonyolítása szinte minden esetben sürgős, ⁸⁵ 1849. ápr. 28-án *Kossuth* újabb rendeletet adott ki a salétromtermelés fejlesztésére, amelyben szó volt a házakban is lefolytatható ásatásokról, a salétrom árának 26, illetve 16 Ft-ra való emeléséről. Bár *Kossuth* éppen a Salétromház fokozottabb termelése, tehát *Váradi Szabó* fáradozásainak eredményeképpen tavasszal *Vayval* szemben megenyhült, *Madarász László* 1849 májusa elején Debrecenben, a Salétromházban *Vayt* rendőri felügyelet alatt tartotta, aki a továbbiakban is a békepártot támogatta. Később minden hivataláról lemondott, és *Kossuth* jún. 28-ára szóló szegedi idézésére azzal válaszolt, hogy először Pestre, majd pedig birtokaira utazott.

A legnehezebb napok az aug. 2-i debreceni csata napján virradtak a Salétromházra. A veszített csata után a menekülő magyar tüzérség Mikepércs felé vette útját, mert erre még egéruat nyerhetett. Ezt a lehetőséget egy magyar érzésű ulánus tisztnek hősie ellentámadása biztosította, aki a Mester utca végén, a salétrom dombok közelében levő, hordós szekerek védelme mögül egy darabig fel tudta tartóztatni az előretörő ellenséget. A győzelemittas kozákok a Salétromházban, a benne lakó *Váradi Szabó* lakásában az ilyenkor szokásos prédálást nem mulasztották el.⁸⁶ *Vay* aug. 11-én tudta meg, hogy *Váradi Szabókat* kiköltöztették, az intézményt kirabolták. Ezek az események arra indították *Váradi Szabót*, hogy főinspektori állásáról lemondjon.

Az önkényuralom éveiben a termelés folytatásának a feltételei nehezen valósultak meg. *Vay* először is *Váradi Szabót* próbálja álláspontja megváltoztatására rábeszélni. A felsőbbség részéről *Commissio* szállt ki, hogy a Salétromgyár ügyeit rendbe hozza, ennek döntésétől függött az intézmény további sorsa. A tárgyalások mind a visszamaradó főinspektor vállaira neheztedek, akinek ekkor még mindennapi megélhetési gondjai is voltak a családtagjaiért való aggodáson kívül.⁸⁷ *Vayt* „a maga igazolására” Pestre idézték, pénzt a további működéshez előteremteni nem tudott. *Váradi Szabó* nem tudott fizetni a salétromért, sem fát venni a karámosoknak. A Salétromház ügye 1851 elején az uralkodó elé került döntés végett. *Vay* csak ősszel unszolhatott ki valamelyes folytatást, hogy legalább pénzzé tudják tenni, amijük volt. A tisztviselők felmondásáról, a karámosok követeléseiről folytak a tárgyaások, a bécsiekkel folytatódott a huzavona. Vádak hangzottak el a munkamulasztások miatt, szóba kerültek a felmondások. Egy da-

⁸⁴ *Farkas Lajos – Szabó Géza*: *Kossuth és a szabadságharc hadiipara. Századok. 1952. évf. 704–705.* – *Kossuth az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. Sajtó alá rendezte Barta István. Bp. 1952. II. r. 699.*

⁸⁵ „A Nagykállóban található b. Vay-féle salétromot 24 óra alatt ide Debrenbe szállitassa . . . , ha szükségés előfogatot a föld alól is kellén előteremteni.” *Kossuth 42/c 1849. ápr. 21-i rendelete. Kossuth 1948=49-ben, V. k. Barta I, Bp, 1955. 138*

⁸⁶ *Szoboszlai Pap István* 1849. aug. 12-i feljegyzéséből: „Ma du találkoztam az utcán főinspektor Szabó János kedves barátommal s most érttettem meg roppant kínoztatásukat a salétromháznál. . . “. *Nagy Sándor: Szoboszlai Pap István napló jegyzetei. Debr. Prot. Lap. 1937. 57. évf. 2. sz. 25.*

⁸⁷ Tállyáról hazaérkezében levő felesége elé fogatot küldött Tiszacsegére, de mást nem: „Ennivalót elődbe nem küldök mert nem tudok mit. . . “. 1850. jú. 10. DEK kéziratára. Ms 32/2651. János fia idegbeteg ett, Lajos a Hegyalján bujdosott,

rabig legifj. *Vay* Miklós fáradozott az újjáépítésen, de eredménytelenül. Végül is a kormány likvidálta a salétromtermelést Debrecenben.

Váradai Szabó főinspektorsága idején kint lakott a Salétromházban, ahol tágas, hat szobából álló szolgálati lakás állt rendelkezésére. Könyvei számára a padlásterben alakítottak ki megfelelő helyiségeket. Ezenfelül két szobát *Vay* kívánságára a művezetőnek engedett át. A szabadságharc utáni bizonytalan helyzetben be akart költözni a városba. 1850-ben több házat megtekintett megvásárlás céljából. Legalkalmasabbnak látszott azonban a volt tanítványainak tulajdonában levő Német utca 1019. sz. (ma Széchenyi u. 6. sz.) alatti ház megszerzése. A házat, amely a debreceni polgári ház jellegzetes vonásait ma is őrzi,⁸⁸ *Domokos* Máriától, Szilágysomlyói *Halmágyi* László özvegyétől 100 000 rhénes Ft-ért vásárolta meg id. *Vay* Miklós 1811. okt. 8-án. A XVIII. sz. folyamán mint a Diószeghy-féle postaház volt ismeretes *Fáy* János postamester és műgyűjtő birtokában. Nevezetessége, hogy itt szállt meg 1714-ben XII. Károly svéd király *Diószeghy* Sámuel vendégeként. A házvétel, mivel mindkét *Vay*-fiú nyugdíja több részletével adósa volt *Váradai Szabónak*, bonyolult ügyvédi szerződés alapján történt. A ház 1851 nyarán ácsok és más mesteremberek helyreállítási munkálatokat végeztek. Mint debreceni háztulajdonos *Váradai Szabó* 1854-ben elnyerte a polgárjogot. Az önkényuralom alatt, miután mindkét fia távol volt a háztól, katonai beszállásolást kellett eltűrnie, és az adókivetésnél a házat 17 szobásnak minősítették.⁸⁹

A városrész, ahol *Váradai Szabó* lakott, a Német utca környéke a Kistemplommal a város szívéig nyúlt. A közeli nevezetes házak között megemlíthető a Bárczay-ház a Kistemplommal szemben, amely nevét *Beck* Pálnéről, *Bárczay* Annáról kapta. *Váradai Szabó* közvetlen szomszédja *Szoboszlai Pap* István volt. Mivel *Vay* Miklós az 1840-es években, egyházkerületi főgondnoksága idején rendszerint itt szállt meg, a kulcsok pedig *Váradai Szabónál* álltak, a jószomszédi viszony, *Szoboszlai Pap* Istvánnal már korábbi keletű volt. A Német utca és a Karc sú köz sarkán a Kátay-ház emelkedett, amelynek inkább kereskedelmi nevezetessége volt. *Váradai Szabóék* beköltözése 1851 nyarának második felében történt.

Váradai Szabó anyagi szempontból sok tekintetben a *Vay*-család mindenkori gazdasági körülményeitől függött. Házitanítói működése alatt ritkábban volt fennakadás, de házitanítói nyugdíjának kifizetése főleg főinspektori kinevezése után gyakran késedelmet szenvedett. Teljes visszavonulására, mint említettük, először 1849 őszén gondolt. Erre felesége is unszolta 1850 óta egyre jobban. Nem bízott *Vay* báró ígéreteiben. Végül valószínűleg 1851-ben vált meg főinspektori hivatalától. 1852. nov. 8-án Theresienstadt-ból írt levelében *Vay* Miklós nyugdíjasnak címezte.⁹⁰ Tény az, hogy az 1855. okt. 10-i adófizetési ív szerint 750 Ft évi jövedelem után adózott. Viszont az is tény, hogy élete utolsó éveiben nem egyszer János fiától, aki közben magas köztisztviselői állásba ju-

⁸⁸ Vö. *Zoltai* Lajos: Vázlatok a debreceni régi poglár házatjáról. Déri Múzeum Évkönyve 1937. 144–145.

⁸⁹ „...házzammal ha tsak a boltokat [az utca felől] és bútor Raktárt is szobák számába nem veszik, nints 17 szoba... Gondolom de ki nem mondom mitsoda eljárást követnek-el azok az urak” – írja 1863. dec. 19-én fiának, Jánosnak, aki ekkor közigazgatási tisztviselő volt Váradon. DEK kézirattára Ms 32/2830.

⁹⁰ Az időpont megállapítása dokumentum hiányában azért is nehéz, mert a levelezésből nem derül ki, hogy nevelő vagy főinspektori nyugdíjról van-e szó.

tott, kért 100—150 Ft-nyi kölcsönt, mert mind Vay Miklós, mind Lajos késlekedtek a nyugdíj folyósításával. Az özvegy számára „a család kedvező körülményei miatt” Vay Miklós 1864-ben nem állapított meg özvegyi nyugdíjat, Vay Lajos pedig minden mentegetődzés nélkül visszautasító választ küldött.⁹¹

Az említett „kedvező körülmények” eredője az a szorgalmas gazdálkodás, amelyet Váradi Szabó egész életében folytatott. Már Zsolcán méhese volt. 1832-ben szerencsés a teheneivel. Valószínűleg az 1840-es években Nádudvaron rendezett be gazdaságot, amelynek intézője Gál Péter volt. Juhászatának fejlődésében 1844-ben visszaesés állt be. Különösen nehéz volt az 1847. gazdasági év, országszerte nőtt az elkeseredés. Az 1850-es években Tiszagőzhajózási részvényeket vásárolt és adott el. Később Miklós fia vette át apjától a gazdasági ügyek intézését, aki 1851-ben Nagyváradon érettségizett, mivel az önkényuralom alatt a debreceni Kollégiumtól ezt a jogot egy időre megvonták.

Nagy gonddal és kevesebb haszonnal járt Váradi Szabó tállyai szőlőbirtokának rendben tartása, amelyhez 1829-ben öröklés útján jutott. Szőlői a Rohos- és a Palota-hegyen voltak. 1830-tól kezdve egy darabig maga munkáltatta, majd vincellért alkalmazott. Volt idő, amikor Hutka István, a Vay-család jogtanácsosa gondolt vele. A szabadságharc végén Váradi Szabó Lajosnak nyújtott menedéket s egyben elfoglaltságot. Természetesen a tállyai rokonok is szívesen gondját viselték. A termés egy részét is ők értékesítették, jelentős részét azonban Debrecenbe szállították, ahol az ismerősök és barátok élvezték a zamatos hegyaljai bort. Szentgyörgynek ez volt az orvosi honorárium, de a kollégiumi professzorok is, pl. Menyhárt János, Sziücs István részesültek belőle. Október, november hónapban heteket töltött a Váradi Szabó-család Tállyán. Nagyon rossz volt a termés 1840-ben, ha sok termett, nem volt ára a bornak, 1842-ben a sok eső ártott a szőlőnek. 1844-ben az áruba bocsátás gondolatával foglalkozott. Erre azonban nem került sor, sőt öröklés és talán vásárlás útján a szőlőbirtok, amelyet javarészt János és Lajos fia örökölt, még gyarapodott is.

Mint említettük, Váradi Szabónak 1830 táján szándékában volt, hogy Tállyán telepedik le. Ezért is, meg tállyai szőlői miatt is 1832 tavaszán ház építéséhez kezdett, amely még ez évben elkészült. A ház felügyeletéről, a későbbi renoválási munkálatokról sógora, Szabó Gábor gondoskodott. Egy darabig vincellérje, majd egy árendása lakott benne évi 200 Ft-ért. 1836-ban újabb bővítésre és helyreállításra került sor. 1845-ben végleges eladására gondoltak. Érdeklődés hiányában azonban továbbra is birtokában maradt, s halála után János fia örökölte.

Váradi Szabó okos gazdálkodásának eredményeképpen abban a helyzetben volt, hogy másoknak kölcsönadjon. Adóssai közt meg kell említeniünk elsősorban két tanítványát, gr. Wandernathnét, gr. Teleki Sámuel erdélyi kancellárt, br. Beustot, aki még 1864-ben is 8160 Ft után küldött kamatot özv. Váradi Szabó Jánosnénak, de apróbb kölcsönökkel számos emberen (ifj. Dobozy Lajos, Vetterach Antal stb.) segített, amelyeket néha peres úton, vagy még így sem kapott vissza. Nagylelkűségében odáig ment,

⁹¹ „A nyugdíjnak megfelelő egyszersmindenkori ajánlatot nem lehet erőltetni... a levél [a báró] jellemtelenségének bizonyítására szolgáló fegyver” — írja Váradi Szabó Lajos anyjának 1864. ápr. 1-én.

hogy anyai örökségét ellenszolgáltatás nélkül átengedte rokonainak. A szabadságharc alatt támogatta a Debrecenben felállított hadikórházat. 1853-ban 100 Ft-ot adományozott a debreceni Főiskola épületének helyreállítására. *Medicus* Johanna felkérésére a tiszaroffi óvoda céljaira nagyobb pénzeszeget küldött 1860-ban. A 30-as években fiai zenei oktatása céljából zongorát vásároltak. Legszűkösebben a szabadságharc befejezése után voltak, amikor a rokonok látták el családját élelmiszerral és ruházattal.

2. A jobb nevelésért Debrecenben

A Salétromházban kifejtett széleskörű tevékenység mellett *Várad*i Szabó Jánosnak jutott ideje arra, hogy a nevelés ügyével Debrecenben is törődjék, és annak fejlődésére hasznos hatással legyen. A felvilágosodás befolyása a Kollégium iskolarendszerében és tantervében a Göttingában és Utrechtban tanult *Domokos* Lajos főbíró tervezete alapján érvényesült, ennek legfőbb célja az volt, hogy „a közönséges életre megkívántató tudományok” tanításával az ifjúságot az életre nevelje. Az új évszázad első évében fogant célkitűzés és tanterv azonban nem valósulhatott meg. A helyette létrejött 1806-i tanterv a racionális elemeket ismét háttérbe szorította, és a klasszikus szellem elmélyítését tartotta fontosnak az iskolai nevelésben. Hiába igyekeztek egyesek a botanika (Debreceni Fűvészkönyv), a magyar nyelv (Debreceni Grammatika) ismeretét terjeszteni. Egyedül a kollégiumi rézmetsző diákok tudtak valamennyire érvényesülni. A szabadkőműves *Péchy* Imre alnádor főgondnoksága sem volt elég erős a konzervatív szellem ellensúlyozására, a fiatal korokban a haladás élvonalában harcoló *Budai* Ézsaiás és *Sárvári* Pál koncepciója továbbra is fenntartotta a klasszikus irány uralmát a reáliák rovására. A debreceni Kollégium középiskolai tagozatának tanterve 1791—1821-ig ötször változott, ennek oka a humán és a reál tantárgyak állandó küzdelme volt.⁹²

A debreceni Kollégiumban 1815-ben jelentkezett az érdeklődés *Pestalozzi* új nevelési tanai iránt. Hogy ennek az időpontnak van-e valami köze *Kazinczy* közlésének *Várad*i Szabóról vagy *Várad*i Szabó kezdődő barátságának *Fazekas* Mihállal, nehéz lenne megállapítani, de föltételezhető, és ebben az összeállításban legalábbis feltűnő. Mindenesetre a Tiszántúli Egyházkerület 1815-ben távollétében megválasztott új tanárát, a külföldön tanuló *Péczely* Józsefet Heidelbergbe, a Schwarz-féle intézetbe küldte a svájci pedagógus nevelési rendszerének tanulmányozására, s már a következő évben elrendelték, hogy a számtan tankönyve „*Pestalozzi* methodusa szerint készítődjék”. 1817-ben pedig már a földrajz tankönyvet vizsgáltatták át, hogy megfelel-e a *Pestalozzi*-féle követelményeknek. Ugyanebben az évben határozták el a pedagógia tanszékének a felállítását. Ez azonban anyagi okok miatt, mint tudjuk, csak nyolc év múlva valósulhatott meg. Mindez *Péczely* kedvező jelentésének a hatása alatt történhetett, s egyszersmind magyarázatul szolgál annak a meleg barátságának, amely *Várad*i Szabót a debreceni évek alatt *Péczely*hez fűzte.

Meglehetősen a maga útját járta *Pestalozzi* eszméinek követésében *Kerekes* Ferenc aki

⁹² *Erdélyi* Mária: *Kerekes* Ferenc nézetei a matematika oktatásával kapcsolatban. *Acta Paedagogica Debreceniensis*. 24. sz. Tom. XI/III. Db. 1965. 57—58.

„Pedagógiai levelei”-ben, különösen a számvetés tárgyalásánál állandóan *Pestalozzira* utal.⁹³ Ezeket a Leveleket *Szoboszlai Pap* Istvánhoz intézte, akit *Szentgyörgyi Józseffel* együtt Pedagógiai triumvirátus tagjaiként emlegettek Debrecenben, akik mindenütt felemelték szavukat a nevelés korszerűsítése érdekében. *Váradi Szabó* szoros kapcsolatot tartott fenn mindhármójukkal. *Kerekes* is hangsúlyozta a tanítóképzés fontosságát.⁹⁴ Tanítványaival évek hosszú során át kijárt Téglásra *Beck Pál* üvegházának látogatására, 1826-ban rábeszélte a II. bölcsészeti évfolyam hallgatóját, *Vas Pált*, hogy botanikai ismereteit a Fűvészkert létesítése érdekében bővítsse. Filantropikus hatásra utal nála a testnevelés és a játék fontosságának hangsúlyozása.

Váradi Szabó Debrecenbe kerülése idején jelentős próbálkozások és változások mentek végbe a Kollégium életében. Éppen *Kerekes* Ferenc volt a rektor, aki tantervi és módszertani kérdéseken kívül szívesen foglalkozott szervezési kérdésekkel. Az ő indítványára alapították a Gazdasági Tanácsot. 1831-ben állandóbb jellegűt öltött a Literaria Deputatio működése; a főgondnok és a superintendens elnökletével az egyházi és világi kormányzatot képviselő papok, professzorok és városi tisztviselők kaptak benne helyet. Ugyanezen év őszén felállították a magyar irodalmi tanszéket. A 30-as években a magyar nyelvhasználat ügyében is jelentős előhaladás történt. 1833-ban az egyházkerületi közgyűlésen elhangzott jelentés azt igazolta, hogy a magyar nyelven tanított tantárgyakból lényegesen jobb eredményeket értek el a tanulók, ezért elrendelték a magyar nyelven való oktatást. A tapasztalati tényen kívül szerepet játszott ebben *Pestalozzi* tantétele az anyanyelv szerepének fontosságáról a megismerés folyamatában. Néhány fiatal diák (*Nagy Imre, Szilágyi István*) feltűnt a Kisfaludy Társaság pályázatán. Mindezekben az eseményekben az egyes bizottságok tagjaként *Váradi Szabó* is közreműködött.

Ugyanekkor azonban a fegyelem lazulásának bizonyos jelei is mutatkoztak. A Hazai és Külföldi Tudósításokban vádat intéztek a debreceni professzorok ellen. Az ifjúság az Olvasótársulatot szinte a professzorokkal szemben alakította meg. *Péczynek* harcolnia kellett a Csokonai-síremlék létrehozásáért. Az öreg *Sárvárral* szemben tiszteletlenül viselkedett a fiatalság. Viszont a városi polgárság köreiből a német felvilágosításban gyökerező patrimonális királyság eszméje uralkodott el, amely az uralkodó elhalálzásakor majd egy hétig tartott gyászban jutott kifejezésre. Az eddig főleg kereskedő és kézműves rétegekből álló debreceni társadalom ekkortájt vette fel a mezőgazdasági jellegét.

Váradi Szabó beköltözése után — református lévén — hamar megtalálta a kontaktust a város és az egyház vezetőségével. Már 1834-ben tagja volt a superintendencialis consistoriumnak. Tekintélye, nevelési vonatkozásban vallott nézetei egyre nagyobb súlyt kaptak, főleg, amikor tanítványa, most már főnöke, *Vay Miklós Péchy* elhunytával elnyerte a Tiszántúli Egyházkerület főgondnoki tisztét. 1843-ban beválasztották az egyházkerület gazdasági választmányába. Majd 1845-ben egyházkerületi tanácsnoknak,

⁹³ Dr. Törös László: *Kerekes Ferenc pedagógiai levelei*. Debr. Prot. Lap. 1924–25. évf. több sz.-ban és *Erdélyi Mária* i. m. passim

⁹⁴ L. *Bajkó* Mátyás: *Kerekes Ferenc felsőoktatási szisztémája*. *Pedagógiai Szemle*. 1957. 5. sz. 54–61. és *Uő.*: *Az életre és a munkára nevelés igényei a reformkori tantervi tervezetekben*. A munkára nevelés hazai történetéből. A MTA Neveléstudományi Bizottságának gyűjteménye. Bp. 1965. 236–240.

1847-ben ülnöknek választották meg. Közben folytatta *Pestalozzi* műveinek tanulmányozását, *Passavant*-nak Pestalozziról szóló művét tanulmányozta és fordíttatta. Gyakran hívták meg tanulmányi vizsgákra, bízták meg tankönyvek bírálatával, pl. 1842-ben ő bírálta *Csései Imre* természettudományi tankönyvét.

Nem nehéz megállapítanunk, hogy mindaz, amit *Vay Miklós* főgondnok nevelési vonatkozásban javasolt, *Várad*i Szabó tollából eredt. *Vay* egyházi tisztségének elfogadásához meg kell jegyeznünk, hogy az szorosban egybevágott a protestáns közép- és nagybirtokosságának a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején táplált azon ambíciójával, hogy Bécs gyarmatosító politikájával szemben hatalmi helyzetének erősítésére mindent megtegyen az osztrák elnyomással szembenálló jobbágyság, kismemesség és kisvárosi polgárság támogatásának az elnyeréséért.⁹⁵ Tény az, hogy 1840-ben főgondnoki beiktatásán mondott beszédében, amely a fentiek szerint szintén *Várad*i Szabó műve volt, a reáliák tanítása mellett foglalt állást.⁹⁶ Ennek megvalósítására az egyházkerületi közgyűlés 1841 őszén széleskörű bizottságot küldött ki „a tanítói és tanulmányi rendszer, az iskolai rendszer s azzal rokon tárgyak” kidolgozására. A bizottság tagjai *Zsombori Imre*, királyi tanácsos, a debreceni királyi tábla elnöke, *Poroszlai Frigyes*, 11 világi tag, *Fazekas György*, *Balogh Péter* esperesek, 9 egyházi férfiú és a professzorok voltak. A világiak sorában foglalt helyet *Várad*i Szabó; a bizottság jegyzője *Fésűs András* debreceni lelkész volt.⁹⁷ Ez a bizottság hozta létre a Kollégiumban a VI. iskolai törvényt,⁹⁸ amely megtartja a régebbi törvények általános alapját, és az I. szakaszban az egyetemes törvényeket, a II.-ban a különös törvényeket, a III.-ban a törvények végrehajtását tartalmazza. A vallásosságról szóló részben megállapítja, hogy „az igaz műveltségnek leg szebb virága az ésszerű és keresztény vallásosság”. Az erkölcsöt illető fejezetben a mulatóhelyek, a fürdő látogatásáról és új formaruha viseléséről van szó. Fontos újítás a testgyakorlás rendszeres tanítása,⁹⁹ a szolgadiákoknak a seprés, tisztogatás alól való felmentése. Általánosságban ezek a törvények és a rajtuk nyugvó tanítási rend vetette meg a Kollégium modern fejlődésének az alapját.

*Várad*i Szabó 1817-i tanulmányában jelentős helyet foglalt el a tanítóképzés gondolata. Ennek a törekvésnek a debreceni Kollégiumban mély gyökerei voltak. A pedagógia oktatásáról voltaképpen már 1796-ban történt valamelyes gondoskodás, amikor is ezt a feladatot a classium inspectorra bízták. Ezt a tiszteletet 1801—1809-ig *Budai Ézsaiás* látta el. 1823-tól a papi pályára meg nem felelő teológus jelöltek számára falusi tanítókká való

⁹⁵ Erre jellemző idézet *Vay Miklós*nak *Várad*i Szabóhoz intézett leveléből: „... szept. 7-én diéta, követnek én megyek s erre Dictio kell, készíts egyet. Ugy hallom Synodus is lesz, — itt szeretnék *Rollét* játszani, — nem híjúságból, de igazán érezvén protestáns státusunk mennyire allyasodik napról napra; Nekem időm, hogy ide készüllyek nincs s eddig nem sokat gondolkoztam ezen tárgyak iránt —, könyveim szépek és jók vagynak —, értekez... és tégy nekem egy kis planumot mit kellene elővenni ott...”.

⁹⁶ *Csendes József*: A reáliák tanítása a 400 éves debreceni Ref. Kollégiumban. Db. 1938. 23.

⁹⁷ *Balogh Ferenc*: A debreceni ref. Kollégium története. Db. 1904. 284.

⁹⁸ Iskolai Törvények A' Helvét Hitvallásúak Debreczeni Főiskolájában Felsőbb Tudományokat hallgató tanulók számára Debreczenben. Nyomatott Tóth Endre által 1845.

⁹⁹ 1842-től *Prámer Boldizsár* vívómester órákat adott. 1845-ben tornászati gyakorlóhelyet jelöltek ki, s ekkor valósult meg szakképzett tanár alkalmazása. Az első rendes és állandó tornatanár *Örvényi Vilmos* 1850-ben kezdte meg működését. *Barcsa János* i. m. 115. 172.

kiképzés céljából külön tanfolyamot szerveztek, amíg aztán *Zákány* József 1825-i megválasztásával magának a tanszéknek az ügye megoldódott.¹⁰⁰

Zákány és *Váradi Szabó* közt már a 20-as években szoros kapcsolat állt fenn. Megválasztása esztendejében bécsi tanulmányújáról legelőször *Váradi Szabót* tájékoztatta pedagógiai előadásainak terveiről.¹⁰¹ Az első félévben a pedagógia elméletét kívánta ismertetni volt közös professzoruk, a heidelbergi *Schwarz* szerinti magyarázatokkal, a második félévben a neveléstörténet előadását tervezte szintén *Schwarz* szerint. Ezenkívül felvette tervébe az alkalmazott didaktika előadását, „mely az egyes tudományokat feltrantsírozza a Principiumokra szorosan alkalmaztatja mind a tanítók kötelességeit, mind az Oskoláknak minden környülállásait Oeconomicus és Politicus tekintetben is...”. Nem értett egyet azzal az elvvel, hogy kezdőknek is tanítson pedagógiát, mert nekik előbb anthropológiával és filozófiával kell foglalkozniuk. Szerinte a pedagógia tanulásához „tudományok által gyakorolt elme és higgadt vér kell”. A neveléstörténethez pedig alapos történelmi ismeretek szükségesek. Tervezetéhez *Váradi Szabó* véleményét kérte, mint ahogy ez más esetben is történt. Mivel nem rendelkezett elég széles látókörrel, belevezetett a szűk praticizmusba (énekarvezetés, francia nyelvtanítás stb.). Rektori működése alatt több botrány pattant ki. — Ami a „paedagogicum” szó használatát illeti, eleinte a Kollégiumban együtt érkező egy-egy csoportot neveztek így.¹⁰² Az önálló és szakszerű tanár- és tanítóképző intézet szervezésének kérdését *Kerekes Ferenc* és *Ercsey Dániel* 1838-ban vetették fel.¹⁰³

Váradi Szabó nem hagyta elaludni a felvetett gondolatot, s az 1841-ben kiküldött tudományos bizottság elrendelte a paedagogicum seminarium óráinak a felsőbb tanulók óráinak keretébe való beillesztését. Ugyanekkor *Péczeley* József a philologicum seminarium tervét készítette elő.¹⁰⁴ A tanítóképzés intézményes megvalósítása aránylag sokáig az előkészítés stádiumában maradt, mikor végre 1855-ben létrejöhett. Így tehát *Váradi Szabó* még életében gyönyörködhetett fáradozásainak gyümölcsében.¹⁰⁵

Nagy figyelmet szentelt *Váradi Szabó* a 30-as években a nőnevelés ügyének Debrecenben. Bécsi barátja, *Márton* József, a volt debreceni diák már 1824-ben fáradozott itt leánynevelő intézet felállításán. A debreceniek örömmel várták vállalkozásának eredményét, az intézet létrehozását, ami azonban a telekvásárlás miatt sokáig elhúzódott.¹⁰⁶ 1830. máj. 31-én az egyházi előjáróság bizottságot küldött ki, amelynek *Váradi Szabó* is tagja volt, és az intézet céljaira *Halmágyi* Lajos Cegléd (ma Kossuth) utcai házáat 23 000 váltó Ft-ért megvásárolták. A leánynevelő intézet igazgatójává *Váradi Szabó*

¹⁰⁰ *Zsigmond* Ferenc: A debreceni ref. Kollégium története. 1538 (?)–1938. Db. 1938. 158–159.

¹⁰¹ L. 1825. aug. 12-én Bécsből *Váradi Szabóhoz* intézett levelét.

¹⁰² *Balogh* Ferenc i. m. 262.

¹⁰³ Munkájuk, „Felsőbb tudományok új terve a mostani idők kívánatához képest alkalmazva”, azonban kéziratban maradt. D. Dr. Nagy Sándor: A debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig. Db. 1940. 189. Újabb *Bajkó* Mátyás i. m. passim.

¹⁰⁴ „A paedagogicum philologicum seminarium dolgában ma is irtam Szoboszlaynak — csak üljetek össze véle s csináljatok valami okosat; *Péczeley* nekem csak elolvasta munkáját s azt ismét sebibe tette, nállam tehát nincs, de bizonyosan örömet lézen azt véled közlendő.” *Vay* Miklós levele *Váradi Szabóhoz* 1841. máj. 31-én. DEK kéziratára. Ms 32/2594.

¹⁰⁵ *Balogh* Ferenc i. m. 87–88.

¹⁰⁶ „Prof. Márton úrról mindnyájan jó vélekedésben vagynak és váratatik . . .” — írja *Kiss Imre* Debrecenből Bécsbe *Váradi Szabónak*. DEK kéziratára. Ms 32/2412.

indítványára 1838 tavaszán *Steinacker* Gusztávot nyerték meg, aki 1000 váltó Ft fizetés és természetbeni lakás ígérete mellett, 1838. november havában az oktatást megkezdte.¹⁰⁷ Az első vizsga 1839. aug. 15-én ment végbe. Az iskola nem volt hosszú életű, amikor *Steinacker* 1842-ben a gölnicbányai evangélikus egyház meghívta lelkészének, még ez év nyarán lemondott debreceni állásáról, és végleg elköltözött a városból. Helyét nem töltötték be, s az újból összehívott bizottság 1842 őszién úgy döntött, hogy magyar nyelvű felsőbb leányiskolát alapítanak. Ennek szervezése több, mint másfél évtizedet vett igénybe. Az újabb leánynevelő intézet özv. *Valkó* Károlyné igazgatásával 1859-ben nyílt meg Debrecenben.

Amint láttuk, *Váradi Szabót* nevelői jóhíre miatt szívesen fogadták Debrecenben. A kollégiumi professzorokon kívül talán a legjobb kapcsolatban *Szoboszlai Pap* István superintendenssel volt.¹⁰⁸ A nevelési problémák és teendők megbeszélése mellett pl. a legfrissebb politikai híreket 1842-ben Budáról *Váradi Szabóval* közölte megjelölve, kinek hozhatja azokat tudomására. *Váradi Szabóék* sorsáról naplójában megemlékezett. *Vay* főgondnok intézkedései, javaslatai, tervei gyakran *Váradi Szabó* közvetítésével érkeztek a superintendenshez.

A *Pestalozziért* való közös lelkesedés legszorosabban talán *Péczely* Józsefhez kötötte, akinek az oktatási tervek, javaslatok, újítások megvalósításában, de a mindennapi élet számos vonatkozásában is mindig szívesen állt rendelkezésére. Az öreg *Sárvári* Pál sem mulasztotta el soha *Váradi Szabó* névnapi köszöntését. *Menyhárt* János a lakodalmára is meghívta 1857-ben.

A város vezetőségéből *Poroszlai* Frigyes főbíróval, *Simonffy* és *Derecskey* szenátorokkal tartott fenn baráti kapcsolatokat. Háza mindig nyitva állt *Kmetty* Pál városi orvos előtt, aki *Szentgyörgyi* 1832-ben történt halála után a háziorvosi teendőket látta el a *Váradi Szabó*-családban. Az 1840-es években alig múlt el esztendő, amelyikben nem került volna betegágyba, hiszn kora előhaladásával egészségi állapota egyre rosszabbodott. Barátai közé számíthatta *Balázsházy* Jánost, aki 1836-ban erkölcsi kötelességének érezte, hogy gazdjának, gr. *Vay* Ábrahámnak felmondása körülményeit *Váradi Szabóval* közölje.¹⁰⁹

Figyelemre méltó az a széleskörű kapcsolat, amely *Váradi Szabót* a Kollégium fiatalágához fűzte. Ennek egyrészt az a nagyarázata, hogy két nagyobbik fia, János és Lajos a 30-as években itt végezték tanulmányaikat, s bár mindketten jó tanulók voltak, *Váradi Szabó* súlyt vetett arra, hogy korban idősebb, kiemelkedőbb tanulók házi tanítás formájában foglalkozzanak gyermekeivel. Az ilyen házitáitók évekig bejáratosak voltak a *Váradi Szabó*-családhoz, és még évtizedek múlva is halálával emlékeztek meg

¹⁰⁷ *Zoltai* Lajos: A debreceni leánynevelő intézet felállítására 100 évvel ezelőtt. Debreczeni Képes Kalendárium. 1938. évf. 96–102. passim. és *Koncz* Aurélné: A nemzeti nőnevelés és fejlődése a debreceni ref. egyház Dóczy-leánynevelő intézete a nőnevelés szolgálatában. Uo. 1929. évf. 37–42. *Steinackerről* l. *Szimyei* i. m. XII. k. 1425–1430.

¹⁰⁸ „Úgy hiszem, nem szükség, akár szóval, akár betűk által nyilvánítgatnom, hogy szívemben senki e világon oly közel nem volt, mint kedves Barátom Uram s minden kedvesei. Azt pedig én érzem milyen s nagy vigasztalásomat lelem benne, hogy én is viszont bírom kedves Barátom Uramnak s kedveseinek szívét, szeretetét.” *Szoboszlai Pap* levele *Váradi Szabóhoz* 1846. [?] XII. 26.

¹⁰⁹ *Balázsházy* János levele *Váradi Szabóhoz*. Debrecen, 1836. dec. 1. A A Tiszáninneni Egyházkerület Sárospataki Levéltára.

arról a bánásmódról, amelyben a Váradi Szabó-házban részesültek. Néhányat közülük protestáns főurak gyermekei mellé ajánlott, akik számára aztán ilyenformán magasabb képesítés megszerzése vagy külföldi tanulmányút vált lehetőségévé. Meglepő, hogy hányan emelkedtek közülük magasabb tisztségre, sőt professzorságra. A teljes felsorolás igénye nélkül említsük meg *Hazslinszky* Frigyesnek, a nagy botanikusnak a nevét, aki az 1830-as évek elején német nyelvre tanította a Váradi Szabó-gyermekeket. Összekötöttesük a 40-es években is megvolt, amikor felvidéki kirándulásairól, bécsi tanulmányútjáról és sikereiről számolt be debreceni pártfogójának. A levelezésben szereplő *Szanka* József, kollégiumi diák, az 1848—49-es Alföldi Hírlap szerkesztője volt.¹¹⁰ *Szanka* 1842-ben esküdt, 1844-ben szénior volt. *Váradi Szabó* javasolta neki, hogy *Csécsi* professzor tanszékére pályázzék.¹¹¹

Föltehetőleg kapcsolata volt *Szőnyi* Pállal, aki 1834. szept. 1-én senior lett, előzőleg a kunyhók felvigyázója tisztséget viselte. Később nevelő lett a Tisza-családnál és matematikatanár a Kollégiumban. A szabadságharc után *Pestalozzi* szellemében működő nevelőintézetet alapított Pesten. *Bentsik* Ignácot a Badányi-családhoz ajánlotta nevelőnek. *Takács* Benjámin, akit a 40-es években a politika tanszékére javasolt, a gr. Nádasdy-családnál, majd gr. *Teleki* Domokos házában helyezte el. A Majthényi-családhoz ő küldte *Szölke* Lajost, aki szintén pályázott a politika tanszékére a debreceni Kollégiumban.

A Váradi Szabó-családban oktató házitanítók a gyermekekkel rendszerint baráti viszonyban voltak. Így pl. *Márton* Lajos, aki az 1837-i esküdti vizsgán német nyelvből jelesen felelt meg. Mint *Hazslinszky*, ő is németre tanította ifj. *Váradi Szabó* Jánost, majd 1839-ben a legifjabb Vay-fiúkat tanította, a 40-es évek vége felé pedig jogi tanulmányait irányította. *Nagy* János, későbbi hosszúmezei lelkész, aki *Váradi Szabó* Jánossal és Lajossal foglalkozott, még évtizedek múltán is felkereste *Váradi Szabó* leveleivel, amelyben könyvek beszerzésére, beköttesítésére kérte. *Dienes* Balázs, később nagykárolyi gimn. igazgatóhelyettes, hodászi, nagydobosi lelkész, Miklós oktatásával foglalkozott. Szerepét *Menyhárt* János, majdani kollégiumi professzor folytatta. A 40-es években a felvidéki származású *Mauks* Károly adott német órákat *Váradi Szabó* házában.

Leggyakrabban a Vay-családhoz kellett házitanítót ajánlania. *Vay* Lajos Béla és Róza nevű gyermekeinek nevelésére a 30-as években *Tóth* Mihály köztanítót szemelte ki, akit losonci lelkészkedés után, 1857-ben Debrecenbe hívtak meg a teológia professzorának. Majd *Evva* Ferencet ajánlotta *Vay* Lajoshoz nevelőnek. Bonyolultabb volt a helyzet *Vay* Miklós családjában, ahol ajánlatára a szabadságharcban való szereplés miatt várfogságot szenvedett, későbbi országgyűlési képviselő, *Horváth* Károly működött. A 30-as évek végén *Soltra* Alajos, későbbi ref. lelkész és orvosdoktor nevelte egy évig a legifjabb Vay-fiúkat. Hosszabb nevelői tevékenységet fejtett ki a Vay-családnál *Kíss* Lajos,

¹¹⁰ A részleteket l. *Lengyel Imre*: *Hazslinszky Frigyes ismeretlen debreceni kapcsolata*. *Acta Biologica Debrecina*. V. Db. 1968. 205—210.

¹¹¹ Életről és működéséről l. *Lengyel Imre*: *Az Alföldi Hírlap 1848-ban*. Adatok egy vidéki hírlap társadalmi szerepének vizsgálatához. A debreceni KLTE Könyvtárának közleményei 54. Db. 1966. 146—147. „Oh! mily sokkal tartozom már Inspector urnak!” — írja 1847. aug. 13-án *Váradi Szabóhoz* intézett levelében.

¹¹² *L. Lengyel Imre*: *Nemzedékek találkozása Pestalozzi szellemében*. Adalék a Nevelési Emléklapok történetéhez *Tavassy Lajos Váradi Szabó Jánoshoz* intézett leveleiből. A debreceni KLTE Könyvtárának közleményei. 39. Bp. 1963. 147.

akit *Vay Miklós Váradi Szabóhoz* hasonlóan küldött ki pedagógiai tanulmányokra Berlinbe. Tanulmányainak programját *Váradi Szabó* állította össze, akinek az eredményekről részletesen beszámolt. Tanulmányai során látogatta *Diesterweg* pedagógiai szemináriumát. *Kiss* később Nagykőrösön volt tanár, majd Pesten működött fontos tanügyi pozíciókban. A 40-es évek végén *Csikos Sándor* látta el a nevelői teendőket a *Vay-családnál*, akit erre az időre contrascribái tisztségében helyettesítettek a Kollégiumban. A legkiemelkedőbb egyéniség azonban *Veress László* volt, akivel *Váradi Szabó* maga kötötte meg a szerződést *Vay Lajos Béla* nevű fiának a nevelésére. *Veress* az előírt esküdti vizsgát a modern nyelvekből szintén jeles eredménnyel tette le. *Váradi Szabó* útbaigazítása nyomán 1841-ben a heidelbergi egyetemet kereste fel, ahol *Váradi Szabó* egykori tanulmányi színhelyéről köszönte meg a bölcs tanácsokat. Az 50-es években felállított új tanítóképző intézet tanára és igazgatója lett.

Bármennyire sajnálatos tény az, hogy 1825-ben a professzori katedrát pedagógiából a debreceni Kollégiumban nem fogadta el, amint az eddigiekből kiderül, neveléstani tájékozottságát, mélyreható ismereteit a Kollégium és általában Debrecen nevelésügyének előmozdítása érdekében hasznosan értékesítette, s mint a főgondnok közvetlen munkatársa talán még eredményesebben munkálkodhatott, mintha beosztott professzor lett volna.

3. A Pestalozzi-centenárium

Amíg ezek az események Debrecenben mozdították elő *Pestalozzi* nevelési gondolatainak megvalósulását, országosan is győzelemre jutott *Pestalozzi* ügye, mellette talán még a filantropisták hatása érezhető természetesen az előbbivel szorosan összefonódott formában. Megnyíltak *Brunszvik Terézia* „angyalkertjei”. A pesti evangélikus iskolában *Váradi Szabó* és *Egger* tanításai jó talajba hullottak, s itt törés nélkül folytatták a *Pestalozzi*-vonalat. *Schedius* 1837-ben az ország összes evangélikus iskoláiban egységes tanítási módot vitt keresztül. Óbudán a zsidóiskolában is alkalmazták *Pestalozzi* oktatásmódját. *G. F. Hoffmann*, *Steinacker* Gusztáv, *Karacs Teréz*, *Fáy András* fáradozásai a nőnevelés ügyét vitték diadalra. *Kerekes Ferenc*, *Talyga Mihály*, *Kiss Pál* a tantárgyak módszertani részébe dolgozták bele *Pestalozzi* tanait. A felnövő új pedagógus nemzedék leglelkesebb tagja *Teichengraber (Tavassy)* Lajos, a pesti ev. gimnázium igazgatója volt.

A *Pestalozzi* életművére, nevelési eszméire való emlékezés országos méreteket öltött a nagy svájci pedagógus születésének 100. évfordulóján, amelyet világszerte 1846-ban ünnepeltek. Mi sem természetesebb annál, hogy az évforduló alkalmával *Tavassy* által kiadott Nevelési Emléklapokban első helyen jutott szóhoz *Váradi Szabó János*, aki személyesen megfordult *Pestalozzi* intézetében. A kapcsolat *Váradi Szabó* és *Tavassy* között valószínűleg *Pestalozzi*ért lelkesedő debreceni diákok, talán éppen a kéziratokat 1845. szept. 6-án közvetítő *Nagy János*, táblai hiteles jegyző útján jöhetett létre.¹¹²

A „Nevelési Emléklapok”-ban (1846. évf. 1. füz. XLV—CLVII.) jelent meg *Váradi Szabó* Értesítés arról, „ki által, hol és mikor használtott hazánkban *Pestalozzi* elemi módja?” c. ismertetése tanulmányútjáról, amelyben tapintatos szerénységgel mutat rá

arra, hogy ő volt az első magyar pedagógus, aki megfelelő, alapos előkészületek után látogatott el Yverdonba. Tanulmányútjának célja a Pestalozzi tanmódszer helyszínen való tanulmányozása, és annak majdani alkalmazása nevelői működése folyamán.¹¹³ Ugyanebben a füzetben látott napvilágot „Pestalozzi elemi tanítási módjának vázlata” c. tanulmánya, amelyben ismertette neuhofi kísérletét, működését Stanzban, Burgdorfban, végül Yverdonban. Beszámolt az érzékszervek szerepéről, a szemléltetésről, a tapasztalatok jelentőségéről a megismerésben. Ismertetését szószerinti idézetekkel szötte át, felsorolva *Pestalozzi* műveit, majd a szó és beszéd, a szám és számvetés elemzése után az egységek táblázatát adta meg. Külön fejezet szól a formákról és mennyiségekről. Majd rátért a rajzolásra, éneklésre, a vallásra, az olvasásra és nyelvtanra, az írásra, a testnevelésre, végül a szakmai tudományok elsajátításának módszertanára. Az egyes részleteknél megadta a legfontosabb irodalmat, hogy ezzel a nevelő tájékozódását megkönnyítse.¹¹⁴ A Pestalozzi-elvek lényegének ez a rendkívül áttekinthető és magvas összefoglalása jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy *Váradai Szabó* Jánost évtizedeken át „a Pestalozzi-eszmék egyik legderekabb magyarországi képviselője”-nek tekintsék.¹¹⁵

Ugyancsak a Nevelési Emléklapokban, és pedig az 1847-i kettős számban ismét napvilágot látott *Váradai Szabó* 1817-i művének „A' köztanítóról” szóló fejezete. Voltaképpen szintén *Váradai Szabó* külföldi tanulmányútját ismertette id. *Vayné Pestalozzi* eszméinek első magyarországi hatásáról írt visszaemlékezéseiben. *Tavassy* szóban is felhasznált minden alkalmat arra, hogy *Váradai Szabó*t és életművét az újabb pedagógus nemzedék emlékezetébe idézze. 1847 tavaszán a Magyar Nevelési Társulatban *Pestalozzi*, *Fellenberg* és *Wehrli* neveinek említésénél a jelenlevők figyelmét ráirányította *Váradai Szabó* 1817-ben megjelent s akkor nem eléggé méltányolt munkáját. Mindez országos viszonylatban magasra emelte a debreceni Salétromház főinspektorának a tekintélyét. *Kiss Bálint* „Falusi földművelésügyi oktató. Elbeszélések, kérdézőkódások és mutogatások által” (Pest, 1846) c. tankönyvének mottójául *Váradai Szabó*-e művéből való idézetet választott.¹¹⁶

Ha nem is a centenáriumi jegyében, de történt Debrecenben is még egy nevezetes esemény *Pestalozzi* vonatkozásában. 1845-ben *Gönczy Pál* a Pestalozzi—Tessedik—*Váradai Szabó*-vonal folytatásaként Debrecen közelében, Zeleméren létrehozta munkára nevelő intézetét, amelyben 12 fővel a mezőgazdasági ismeretek keretében politechnikai készségek fejlesztésével kísérletezett. A szabadságharc következményei a jóakarató vállalkozásnak véget vetettek, de ezeket a törekvéseket *Gönczy* 1852-ben pesti intézetében is folytatta.¹¹⁷

¹¹³ Itt jegyzem meg, hogy *Váradai Szabó* yverdoni tartózkodása alatt rendszeresen naplót vezetett. Ennek felkutatása az 1930-as évek óta foglalkoztat mindeneddig eredménytelenül.

¹¹⁴ Bővebb ismertetését l. *Bökényi* Dániel. Magyar Pestalozzi 1905. évf. és *Imre Lengyel*: Ein ungarischer Anhänger Pestalozzis über den Meister. Pestalozzianum. Mitteilungen des Instituts zur Förderung des Schul- und Bildungswesens und der Pestalozzi-Forschung. 1967. jan. 27. 64. évf. 1. sz. 7—8.

¹¹⁵ *Kiss Áron*: Adalékok Magyarország nevelés- és oktatásügyi történetéhez. Bp. 1874. 157.

¹¹⁶ „A nevelésnek fundamentuma az az igazság: minden embernek emberré, és kinek kinek az ő sorsához és képességéhez képest kell az életre képezetnie, formáltatni és neveltetnie.”

¹¹⁷ *Bajkó* Máttyás: „A munkára nevelés...” 49—50. és *Juhász Imre*: *Gönczy Pál*, a reformer pedagógus. Hajdú-Bihar megyei múzeumok Évkönyvei. 11. Db. 1969. passim.

A század második felében *Szeberényi Lajos*, *Talyga István*, *Kanya Pál*, *Jausz György* elméleti és gyakorlati tanulmányai, *Zsengeri Samu* révén a magyar nevelők alapos ismereteket szerezhettek be *Pestalozzi* pedagógiájáról. Az egyetemeken *Fináczy Ernő* és *Schmeller István* voltak a Pestalozzi-eszmék hivatott képviselői.

4. *Várad*i Szabó és a könyvek

*Várad*i Szabó külföldi tanulmányútján, házitanítói működése alatt, debreceni tevékenysége folyamán állandóan és buzgón olvasott. Életének első felében a világban való általános tájékozódás és a nevelői pályára való felkészülés céljából a neveléstudományi műveken kívül sok klasszika-filológiai és történelmi munkát olvasott, de érdekelt a matematika, a földrajz és a filozófia is. Heidelbergben és Yverdonban id. *Vayné* bocsátotta rendelkezésére a szükséges anyagi eszközöket. A pesti tartózkodása alatt a Kilián- és Eggenberger-könyvkereskedésekből közvetlenül szerezte be könyveit. Ugyanez volt a helyzet a Zsolcán, Golopon töltött idő alatt is. Bécsben egymás után kereste fel a nevezetesebb antikváriumokat. Debrecenben pedig a Csáthy-könyvkereskedés volt a bevásárlóhelye, de bizonyára vett könyveket a nagyvásárokon is, hiszen a legjobb pesti könyvkereskedők sátrai éppen a Német utca környékén álltak és kínálták portékáikat. Debrecenben egyébként rendelkezésre állt a Kollégium nagyszerűen felszerelt könyvtára, és használhatta a professzorok, különösen a közelben lakó *Péczely József* és *Sárvári Pál* könyvtárát. Részben talán ez lehetett az oka annak, hogy 1848-ban könyvtárát megvételre felajánlotta a Kollégiumnak.¹¹⁸

A könyvtár egykori állományának értékelése mennyiségi és minőségi tekintetben ma a megmaradt könyvek alapján alig végezhető el tökéletes pontossággal. A rendelkezésre álló meglehetősen gyér adatok alapján (a könyvek számozása, a megőrzött számlák stb.) arra lehet következtetni, hogy *Várad*i Szabó könyvtára kb. 2—3000 kötetből állhatott. Hogy mennyivel inkább a korszerű tudomány, mint a régiség vagy a ritkaság érdekelte, kitetszik a ma meglevő könyvek áttekintéséből. Mindössze egy származik a XVII. századból, kettő a XVIII. század közepe tájáról, 6—6 az 1760-as és 1770-es évekből. A XVIII. sz. két utolsó évtizedében viszont már 13 az átlag. Különösen kiemelkedik 1788 négy és 1790 hat könyvvel. Ez nagyjából a II. József alatti felvilágosodás korszaka. A XIX. sz. első évei négy darab átlaggal kezdődnek fejlődő tendencia mellett. A tetőzés 1810-ben következik be 10 könyvvel. Ez egyúttal a nevelői és oktató munkára való felkészülés tető-, illetőleg végpontját is jelenti, ezután a könyvek felhasználására került sor. Viszont a mélypont 1815-ben hamar bekövetkezett, ebben az évben egyetlen könyv beszerzése sem igazolható. Újabb lendület 1817-ben állt be évi 6—7 átlaggal. Némi visszaesés tapasztalható az 1820-as évek közepén. Az 1840-es évek könyvterméséből már alig jut el egy-egy könyv évenként *Várad*i Szabó könyvtárába.

¹¹⁸ *Lengyel Imre*: *Várad*i Szabó János könyvtára. A debreceni KLTE Könyvtárának közleményei 37. Bp. 1963. passim

Mint már jeleztük a tárgy szerinti megoszlás a könyvtár létrejöttének célkitűzéseit tükrözi, következőképpen a pedagógiai tárgyú könyvek száma a legnagyobb: mintegy 76 db (26%). A második helyen 38 kötetel (13%) a görög-római klasszikusok állnak. Harmadik helyen a történelmi tárgyú könyvek következnek 32 darabbal (11%). Az egyetemes történelem képviselője nagyobb, mint a nemzeti történelemé. A külföldi és hazai irodalmi a negyedik helyen állanak 31 művel (10,8%). Az ötödik helyen a földrajzi könyvek szerepelnek; a földrajz iránti érdeklődés a kor eléggé általános jellemvonása. A természettudományi művek (18 db, 6%) jelzik a tulajdonos kémiai érdeklődését. Növénytanból a rendszerező művek megléte a jellemző. A nyelvtudományi könyvek megvásárlását az idegen nyelvek iránti érdeklődés és a nyelvújítás eseményei magyarázzák, számuk 18 (6%). Felvilágosodott szellemére vall a teológiai tárgyú könyvek aránylag kis száma; a többi gazdasági, filozófiai és matematikai jellegű könyv lehetett. A jogi művek kis számát az magyarázza, hogy két fia közigazgatási pályán működött, így ezeket ők használhatták. Egyébként maga *Váradai Szabó* is használta a Borsod és Szabolcs megye táblabírája címet.

Mint említettük, *Váradai Szabó* nem tartozott a l'art pour l'art könyvgyűjtők sorába. Elsősorban a hivatásával, érdeklődésével összefüggő könyveket vásárolta, s azokat részben saját maga használta, részben olvasásra kölcsönadta másoknak. Rendszeresen megrendelte és olvasta a Magyar Kurírt, az Erdélyi Híradót, a „Schullehrer des 19. Jahrhunderts”, a „Jenaische Allgemeine Literaturzeitung”, a „Polytechnisches Journal” c. folyóiratok megjelenő számait. *Pestalozzi* és több nevelési író munkáit állandóan tanulmányozta. A Salétromház termelésének javításához szükséges korszerű fejlődéssel igyekezett lépést tartani. Mindkét vonatkozásban szívesen látta el szakkönyvekkel a hozzáfordulókat kölcsönzés vagy megvásárlás útján. Szinte állandó kölcsönzői és megbízói voltak iskolatársa *Úti János*, elődje *Kiss Imre*, a debreceni Kollégium professzorai, *Péczely, Zákány*, a superintendens *Szoboszlai Pap*, a Salétromkerület alárendelt vagy szomszédos vezető tisztviselői, köztük *Ernest Newbeuld* (németesen *Neupauer*) angol mechanikus, a Vay-család gazdasági tisztjei, jogtanácsosai, mesteremberei, *Hutka István*, *Horváth József*, *Kühmle Gusztáv*, tiszacsegei kádár, a tállyai rokonok, *Szabó Gábor*, *Szabó Sámuel*. Különös gonddal teljesítette *Váradai Szabó* azokat a tankönyv, taneszköz beszerzési kéréseket, amelyeket volt kollégiumi diákok, pl. *Nagy János* hosszúmezei pap, *Futó Sámuel* tanító Szántóról terjesztettek elő. Pedig köztük olyan is akadt, aki Európa térképe árának megküldéséért szinte egy évi várakozást kért. Könyvbeszerzési ügyben *Fazekas Mihálynak* is volt kérése hozzá. Külön értékes szolgálata volt *Váradai Szabónak*, hogy napilapok, folyóiratok megrendeléséről gondoskodott. Állandó bizományosa volt az Erdélyi Híradó, a Vasárnapi Újság, a Nevelési Emléklapok újonnan megjelenő számainak.

De nem csak a megjelent művekről adott felvilágosítást az érdeklődőknek, de *Kazinczy* barátságuk eleven korszakában műveinek több kéziratát megküldte *Váradai Szabónak* megbírálás, véleményezés vagy másoknak való bemutatás céljából. Ilyen feladattal bízta meg a széphalmi mester 1820-ban az „Erdélyi Levelek” megírása után, amikor a Teleki- és Vay-családnak kellett továbbtania a kéziratot. *Kazinczy* felkérésére

a pedagógus *Várad* Szabó tanulmányozta át és bírálta meg a *Kazinczy* utolsó életében megszületett „Bibliai históriák”-at. A műről alkotott véleményében a természettudományos ember műveltsége és a gyermeki lelket alaposan ismerő nevelő lépten-nyomon kiütözik. Különösen dicséri, hogy a szerző a mindennapi élet nyelvén adja elő az egyes történeteket.

Amint látjuk, *Várad* Szabó jó kritikai érzékkel olvasta a kezébe kerülő műveket. A nyelvújításért folyó nagy szellemi küzdelemben korán a neológusok oldalára állt, ha talán eleinte nem is különösen elvi megfontolásból, hanem csupán egyszerűen abból a tapasztalati tényből kiindulva, hogy gr. *Desseffy* József „Bártfai levelei”-ben számos szó jelentését nem értette meg. Helyesnek találta volna egy nyelvújító szótárnak a szerkesztését, amelyet minden olvasó haszonnal forgathatott volna. A könyvgyűjtő, az olvasó, a nevelő *Várad* Szabó így vált jó érzékű, helyesen ítélő kritikussá.

V. *Várad* Szabó jellemzése és utóélete

Ahogy könyvtára gyarapításában sohasem az öncélúság vezette, jellemének a kulcsa is a másokért való szeretetben és munkában rejlett. Törékeny egészségének kényelmetlen megnyilvánulásai között is mindent megtett vállalt kötelezettségeinek teljesítése érdekében. Rendületlenül hitt a nevelés mindenhatóságában. Amikor *Kazinczy* Erdélyi Leveleivel kapcsolatban a románok elesettségéről beszélt, azt a nézetét fejezte ki: „Talán nem vennék azt sértésül az Erdélyiek, ha egy magyar kimondaná egyáltalában az elnyomtatás súllya; és az ő erkölcsi tehetetlenségek a’ neveltlenség szomorú és káros következése. . . . Láttuk és halltuk. . . mely keveset használ hazánk fíjainak a’ nemesi szabadság a’ neveltlenség miatt”.¹¹⁹ Éppen ezért, bárhová vetette a sors, a nevelés ügyéért mindenütt sokat tett, amint ezt legjobban életének debreceni szakaszában láttuk; és a nevelés ügyéért élete végéig meg nem szűnt munkálkodni. Mind hivatali munkája közben, mind magánemberként alsóbb és felsőbb körökben jót tett az emberekkel. A jóságáért nyilvánított köszönő szavak ma is megindítóan hatnak.¹²⁰ Nemes gondolkozásával, segítőkész egyéniségével mindenkihez megtalálta az utat; ez olvasható ki kiterjedt levelezéséből, amely csak a Debreceni Egyetemi Könyvtár viszonylatában meghaladja a 2500-at. Ne tévesszen meg senkit, hogy ennek a levelezésnek egy részét a nemessége ügyében folytatott levelek és peres iratok foglalják el. Ennek oka a korabeli feudális társadalom viszonyaiban rejlik. A XVII. sz. folyamán nemesi levelet szer-

¹¹⁹ *Várad* Szabó levele *Kazinczy*hoz. 3832. lev. *Váczy* i. m. 17. k. 94–95.

¹²⁰ Gerber Mihály lovászmester Nagykátáról *Várad* Szabónak 1842. jan. 17.: „Ó bár legalább Évenkint tsak egyszer is házamhoz varázsolhatnám hálafelelő kik jól tévőim jó barátaim voltak, most is keblemnek tiszta erántok való Tiszteletemet s Érzelmemet jellemül Nyilvánosan nem tsak szóval de tetlegesen be bizonyíthatnám. . .”. A DEK kéziratára. Ms 32/2519. De ugyanez a melegség nyilvánul meg *Szikra* szavaiban, aki *Lukács* Sándor fölszerelési kormánybiztos mellett volt fogalmazó, Pesten 1849. jún. 25-én kelt leveleiből: „Lelkem bensőjébe megvagyok győződve árnynélküli jóságáról, kegyességéről, úgyhogy az Önre való emlékezés dicső emberbarát mindig lelkesedésbe hoz és folytonos törekvésre izgat, hogy cselekedjem úgy mint önnek nemes ítélete bár saját fiában is helyeselné.”

¹²¹ Este a színházban Foltényi és Foltényiné jutalmául „A menekült lengyel nő” színjátékot adták 3 szakaszban. „A színház zsúfolva volt; s a várakozást kielégíté az előadás.” Hortobágy. 1864. márc. 20. III. évf. 12. sz. 34.

zett ősei, a foglalkozást jelölő családnév birtokosai Zemplén, Sáros és Szabolcs megyében éltek. Idők folyamán azonban a név viselőinek gondatlansága folytán a család nemesi volta feledésbe merült, s *Váradi Szabónak* 1825—1845 január haváig tartó és gyakran izgalmakat okozó levelezésébe került, amíg nemességét újból elismerték és kihirdették.

Bár egész életében hajlamos volt a betegségekre, kétségtelen, hogy reumatizmusa, köhögési rohamai, érzékszerveinek gyengülése (hallás, látás), valamint vérkeringési zavarai (fülzúgás, szédülés) a 60-as években egyre gyakoribbakká és súlyosabbakká váltak, 1863 végén hetekig köhögéssel kínlódott, de nem feküdt ágyban. 1864 kora tavaszán azonban tüdőgyulladást kapott, és márc. 12-én, délelőtt 9—10 óra közt, 81 éves korában meghalt.¹²¹ Temetése márc. 14-én ment végbe: „Gyászos koporsóját... a czeg-léduczjai családi sírboltba tétett [!] le, megszorodott özvegye s gyermekei kísérték, válogatott résztvevő közönséggel együtt...”.¹²² Földi maradványait 1952-ben a Dobozytemetőben exhumálták, és a Köztemető XXIII. tábla 23. sor 44. sírjában helyezték ismét örök nyugalomra.

Még halála évében mozgalom indult meg, hogy kéziratban meglevő dolgozatai napvilágot lássanak. Ebből a célból fia, János kéziratainak jegyzékét megküldte *Kanya* Pálnak, aki *Barsy* József segítségével kívánta a sajtó alá rendezés munkáját elvégezni. A Váradi Szabó-család háziorvosa, *Kmetty* Pál *Váradi Szabó* életének adatait közölte *Pákh* Alberttel, így jelent meg egy hosszabb, fametszettel illusztrált cikk a Vasárnapi Újságban. Gondolatai föltűnedeznek számos pedagógiai és egyéb tárgyú munkában, így pl. *Berzsenyi* Dániel „A mezei szorgalom némelly akadályairól” c. művében is.

Váradi Szabó gyermekei mindent elkövettek, hogy atyjuk emlékét különösen a debreceni Kollégiumban megörökítsék. Ebből a célból, fia, *János*, 1892. nov. 2-i 50 éves érettségi találkozójukon 1080 Ft-ot gyűjtött össze egy szegényebb sorsú, de kitűnően tanuló diák segélyezésére. Legkisebb fia, *Miklós* 1865-ben 2000 koronás alapítványt tett a debreceni Kollégiumban, amelynek kamatait a neveléstan köréből kitűzendő pályamunka jutalmazására szánta. Természetesen az első pályázat *Pestalozzi* pedagógiájával volt kapcsolatban: „Adassanak elő Pestalozzi nevelés és tanítás elvei, élete és működése rövid történeteik előrebocsátásával”. Az 50 Ft jutalmat a *Veress* Lászlóból, *Osterlamm* Ernőből és *Csányi* Dánielből álló bíráló bizottság *Tabajdy* Lajos esküdtfelügyelő és *György* Ödön II. é. joghallgató között osztotta meg. A következő években *Basedow* és a filantropisták nevelési rendszerének ismertetését, majd pedig a latin nyelvtanítás módszertanának kezdeteit tűzte ki pályátételül a bizottság.¹²³ *Váradi Szabó* Miklós ezenkívül jelentős adományokkal segélyezte a debreceni és tállyai református egyházat, a sárospataki és pápai ref. főiskolákban hasonlóképpen neveléstudományi pályátételek jutalmazására tett alapítványt. A Széchenyi utcai 6. sz. házat a debreceni Jótekonny Nőegyletnek ajándékozta azzal, hogy ott árvaházat alapítsanak, amely homlokzatán örökre viselje szüleiről a „Váradi Szabó János és Erzsébet árvaház” nevet.

¹²² Hortobágy uo. 53. l.-on arról van szó, hogy a koldusok szokatlanul nagy csoportban keresték fel a halottas házat, s köztük „tettleges bántalmazásokra is” sor került.

¹²³ Tanárkari gyűlési jegyzőkönyv. 1865. dec. 15. 1866. jan. 17. 19. 1867. jan. 16. Hortobágy 1865. jan. 29. IV. évf. 5. sz. 19. és 1866. febr. 4. V. évf. 5. sz. 18.

JÁNOS SZABÓ VON VÁRAD (1783—1864)

Ein Bahnbrecher des Arbeitsunterrichts in Ungarn

(Auszug)

I. Der Arbeitsunterricht in Europa und Ungarn

Die grosse Rolle der Arbeit im Unterricht wurde schon früh in der Geschichte der Erziehung aufgeworfen ihr Vorherrschen begann aber erst in der neueren Zeit der Erziehung. In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts wurde von François *Rabelais* darauf hingewiesen, dass das Wesen der Erziehung auf der Arbeit beruht, die mit dem wirklichen Leben in engster Beziehung steht. *Comenius* zählte die Arbeit zu den „bravsten“ Aufgaben der Menschheit. *John Locke* schrieb die Durchführung der Garten- und Tischlerarbeit ausser der Ausbildung der Fertigkeiten unter den Pflichten eines „gentleman“ vor. *Jean-Jacques Rousseau* zählte die Körpererziehung, die Enthaltsamkeit und die Arbeit unter den ersten Bedingungen der Erziehung auf. Auch unter den Bestrebungen der französischen Revolution nahm die Errichtung der Arbeitsanstalten einen hervorragenden Platz ein.

Der Schweizer Pädagoge, *Pestalozzi* ging vom Grundgedanken seiner erzieherischen Konzeption aus, dass das Lernen mit der Arbeit und der Unterricht mit der Lehrwerkstatt verbunden werden sollten. Wesentliche neue Momente im Arbeitsunterricht wurden von *Marx* und *Engels* in der Methode der Arbeitsschule aufgeworfen, die von der Arbeit nicht mehr als von einem Erziehungsmittel, sondern als vom einzigen möglichen Erziehungsverfahren sprachen. *Lenin* war der Ansicht, dass die Idee der zukünftigen Gesellschaft ohne enge Verbindung der Erziehung mit der produzierenden Arbeit nicht denkbar sei.

In der Geschichte des Arbeitsunterrichts in Ungarn kam die Frage der Periodisierung in den Vordergrund. Darin sind aber alle Forscher einig, dass die erste Periode, in die das Leben und Wirken des *János Szabó von Várád* fällt, durch spontane Bestrebungen gekennzeichnet werden kann. Die ersten spontanen Versuche zur Einführung des Arbeitsunterrichts sind mit dem Namen von *Sámuel Tessedik* verbunden. Ungarische Forscher der Erziehungsgeschichte machen eindeutig darauf aufmerksam, dass die Fortsetzung bei *János Szabó von Várád* zu suchen ist, der den Plan eines umfassenden Arbeitsunterrichts unter dem Einfluss der Lehrmethode *Pestalozzis* ausarbeitete, und dessen Verdienst bisher noch nicht genug gewürdigt wurde.

II. Jugendjahre und Ausbildung in Sárospatak und im Ausland

János Szabó von Várád wurde am 27. August 1783 in Szilvástújfalu (im Komitat Zemplén) geboren. Schon als Kind eignete er sich die slowakische Sprache an. Am 17. Juli 1800 wurde er den Hochschulstudien in Sárospatak zugelassen. Die Hochschule von Sárospatak, an deren Spitze damals *János Szombathi* stand, wurde zu dieser Zeit mit einer Studentenzahl von 1636 zu den besuchtesten Schulen Ungarns gezählt. *Szabó von Várád* gehörte immer zu den vorzüglichsten Schülern, und als der General *Miklós Vay*, einer der hervorragendsten Führer der protestantischen Adelligen in Ungarn nach einem entsprechenden Erzieher an der Hochschule suchte, wurde er vom *J. Szombathi* dazu ausgewählt. *Szabó von Várád* hatte gute Freunde unter den Mitschülern, mit denen er auch später im Briefwechsel stand. Die Hilfsbereitschaft der Studenten von Patak ging so weit, dass sich etwa 70 Studenten als Abonnenten meldeten, als seine Dissertation in Heidelberg veröffentlicht wurde. Im Jahre 1708 wurde er aus der Alma Mater entlassen, um die neueren erzieherischen Bestrebungen, vor allem die Ideen *Pestalozzis* im Ausland zu studieren.

Er fuhr zunächst nach Heidelberg, einerseits weil damals nur der Besuch der deutschen Universitäten durch die Regierung genehmigt wurde. Andererseits hatte die Frau des Generals *Vay*, die geborene Baronin Johanna

von *Adelsheim* war, Verwandte und Bekannte in Baden. Die Reise fand über Wien und München statt, wo er den Bibliothekar und Buchhändler *Jacques Rott* aufsuchte.

Szabó von Várad studierte 1807—1810 an der im Jahre 1803 neu gegründeten Universität in Heidelberg, wo die Vorlesungen in fünf Sektionen im Zeichen der Vorherrschaft der Romantik gehalten wurden. Er besuchte die Vorträge von Friedrich Heinrich *Schwarz* mit grösstem Eifer, der als einer der begabtesten Schüler von *Pestalozzi* im Ausland galt. In seinem der Universität angeschlossenen Institut wurde nach den pädagogischen Prinzipien *Pestalozzis* unterrichtet. Von ihm wurde *Szabó von Várad* veranlasst, den Schweizer Pädagogen in seinem eigenen Institut in Yverdon zu besuchen um seine Methode an Ort und Stelle zu studieren. Während seiner Studien in Heidelberg wurde ihm die Rolle des Opponenten bei der Disputation der Dissertation von Wilhelm Adolf *Diesterweg* über das Thema „De methodi tractandi capita arithmeticae practicae“ zugeteilt. Die Studien in Heidelberg schloss er mit der Abhandlung „Descriptio Persici Imperii ex Strabonis tum ex aliorum auctorum cum illo comparaturum fide composita auctore Joanne Szabó Hungari“, zu deren Abfassung er vom Prof. *Creuzer* veranlasst wurde und mit der er den Preis des Grossfürsten von Baden gewann. Die Veröffentlichung des Werkes, geschah, wie gesagt, mit der Unterstützung der Studenten in Sárospatak. Während des Aufenthaltes in Heidelberg hatte er Gelegenheit, mit Johann Heinrich *Voss* Gespräche zu führen, die für ihn sehr erlebnisvoll waren. Er schloss Freundschaft mit *Sámuel Méhes*, mit dem späteren Professor in Kolozsvár (Klausenburg) und Redakteur des „Erdélyi Hiradó (Siebenbürgischen Nachrichtenblatts)“. Er kaufte eine Anzahl pädagogischer Bücher mit Unterstützung der Familie *Vay* in Heidelberg. Eine tiefe Freundschaft verband ihn mit *Georg Langsdorf*, dem Bruder des Professors *Karl Christian Langsdorf*, der technische, mathematische und astronomische Vorlesungen hielt.

Im August 1810 begab er sich nach Yverdon, wo er eine Anzahl ausländischer Lehrer vorfand, die sich alle für die Lehrmethode *Pestalozzis* interessierten. Die erfolgreiche Lehrtätigkeit, die im Institut vor sich ging, entging auch den interessierten ungarischen Kreisen nicht. 1808 fanden hier zwei Besuche von ungarischer Seite statt: zunächst kam *János Blaskovics*, der Hauslehrer des Palatins *István* nach Yverdon. Im Herbst desselben Jahres suchte die Gräfin *Terézia Brunszvik* die Anstalt *Pestalozzis* auf, wo sie durch die Eindrücke zur Gründung der ersten Kindergärten in Ungarn angeregt wurde. *Szabó von Várad* hielt sich vom Herbst 1810 bis zum Frühling 1811 in Yverdon auf, wo er *Georg Franz Hofmann* vorfand, der später eine Mädchenerziehungsanstalt in Pest errichtete. Der nächste ungarische Besucher, der Herzog *Pál Eszterházy* wurde von *Pestalozzi* mit besonderer Verehrung in der Hoffnung empfangen, dass er nach Ungarn zurückkehrend, um die Verbreitung seiner Lehren viel leisten wird.

Die Zeit, die *Szabó von Várad* hier verbrachte, war eine wichtige Periode in der Geschichte der Anstalt. 1809 hielt *Pestalozzi* seine Rede über die Idee der Elementarbildung in Lenzburg. Die Diskussion zwischen *Johannes Niederer* und *Joseph Schmid* war im Gange, wobei *Niederer* als Sieger den Kampfplatz verliess. Keine geringere Aufregung wurde durch den Besuch eines Kontrollkomitees verursacht, um den eigentlich *Pestalozzi* selbst bat. Der Ausschuss hat so viel festgestellt, dass die Institution die Blütezeit ihres Bestehens schon hinter sich hatte. Die Tagesordnung des Instituts wurde sehr streng eingehalten.

Szabó von Várad zeichnete mit gewissem Stolz auf, dass er der erste Ungar gewesen war, der mit der Zielsetzung nach Yverdon kam, die Unterrichtsweise der Elementarbildung *Pestalozzis* an Ort und Stelle zu studieren. Ausser dem Besuch der Unterrichtsstunden hatte Besprechungen mit *Pestalozzi* und seinen Mitarbeitern durchgeführt, bei denen er so lieb gewonnen wurde, dass es ihm gelang, einen jüngeren Mitarbeiter am Ende seines Aufenthalts, *Wilhelm Egger* als Hauslehrer bei der Familie *Vay* in Ungarn zu gewinnen. In den Wintermonaten litt er oft an Rheumatismus, der ihn für längere Zeit ins Bett zwang. Er macht im Frühling 1811 noch einen Besuch im Fellenbergischen Institut in Hofwil und kehrte im Sommer in die Heimat zurück. Er wurde 1812 zum Ehrenmitglied der Lenzburger Gesellschaft für Erziehung gewählt. Einige Jahre bestand noch ein Briefwechsel zwischen *Pestalozzi* und seinen Mitarbeitern mit *Szabó von Várad*.

III. Erzieherisches Wirken des Szabó von Várad (1811–1830)

1. Hauslehrer bei der Familie Vay

Im Sommer des Jahres 1811 nahm er die erzieherische Tätigkeit bei der Familie Vay in Zsolca auf. Die Rolle eines Hauslehrers war damals zusammengesetzter, als man nach der heutigen Bedeutung des Wortes denken würde. Die Hauslehrer haben meistens den Briefwechsel der Familie geführt, die Bibliothek und das Archiv in Ordnung gehalten, die Aufgabe eines Hofmesiters bei gesellschaftlichen Zusammenkünften versehen, nicht einmal die Herrschaft vertreten. Das war der Fall auch bei ihm, was noch mit der wirtschaftlichen Struktur der Familiengüter, den Bestrebungen und Verbindungen der Familie noch erschwert wurde. Das Familienhaupt hatte Interesse für alle technischen Erneuerungen, und war ein technischer Berater des Heeres, einer der frühesten Freimaurer in Ungarn, der seine Erfahrungen auf ausländischen Reisen bereicherte, woher er mit einer Anzahl neuer technischer Geräte zurückkam. Seine Frau, die in den Jugendjahren mit der zukünftigen schwedischen Königin und russischen Zarin befreundet war, unterstützte ihren Mann in allen seinen Bestrebungen, führte seinen Briefwechsel in deutscher Sprache, und war in Erziehungsfragen besonders interessiert. Das Ehepaar hatte zwei Söhne, *Miklós* und *Lajos*.

2. Mit den Schülern in Pest

Die Familie Vay verbrachte den Winter vom Jahre 1815 an meistens in Pest, dessen geistige und wirtschaftliche Leben immer mehr das Gepräge einer zukünftigen Gross- und Hauptstadt an sich trug. Die Beschäftigung mit den Schülern, wie intensiv sie auch war, nahm nicht den ganzen Tag der beiden Lehrer in Anspruch. Sie hatten Zeit und Möglichkeit mit verschiedenen Kreisen der Stadt in Verbindung zu treten, von denen die Beziehung zum geistigen Leiter der evangelischen Schule, dem Universitätsprofessor Lajos *Schedius* am bedeutendsten war. *Szabó* war oft Gast im Hause des Kupferstechers Ferenc *Karacs*, wo die fortschrittliche Intelligenz die Pläne der geistigen Entwicklung Ungarns wob. Die Frauen der höheren aristokratischen Kreise hielten einen Wohltätigkeitsverein aufrecht, zu dessen Leiterinnen auch die Baronin Vay gehörte. „Der wohlthätige Frauenverein in Pest“ sorgte nicht nur für die Organisation von Hilfsaktionen für das immer wachsende grosstädtische Proletariat, sondern hielt auch ein Arbeitshaus für Handwerker mit verminderten Fertigkeiten im Betrieb und errichtete eine Schule für arme Kinder. Im Krankenhaus dieses Frauenvereins wurden arme Augenkranke behandelt. Alle diese Anstalten, deren eigentliche Leitung *Szabó von Várad* innehatte, wirkten im Geiste *Pestalozzis*.

3. Propaganda im Interesse Pestalozzis in Pest

Im Mittelpunkt des geistigen und wirtschaftlichen Lebens des Landes fühlte *Szabó von Várad* die Zeitwäre da, die Ideen *Pestalozzis* in breiteren Kreisen bekannt zu machen. Im Jahrgang 1816 der „*Nemzeti Újság — Hazai és Külföldi Tudósítások* (Nationalzeitung — Berichte aus dem In- und Ausland)“ veröffentlichte er einen Artikel mit dem Titel „*Jelentés a' két Magyar Hazához* (Bericht an die beiden ungarischen Länder [gemeint sind Ungarn und Siebenbürgen])“, in dem er eine kurze Schilderung der Pestalozzischen Lehrmethode gab und versprach die wichtigsten Handbücher, die im Geiste *Pestalozzis* geschrieben wurden, ins Ungarische zu übersetzen.

Andererseits erteilte er systematisch Auskünfte über die neue Lehrmethode an Prof. *Schedius*, wobei *Egger*, Unterricht aus Zeichnen und Turnen in der evangelischen Schule gab. *Schedius* veröffentlichte schon im Sommer des Jahres 1816 ein Schulprogramm, das vom Pestalozzischen Geiste beseelt war. Dieses Vordringen der Lehren des Schweizer Pädagogen erregte einen literarischen Kampf, der in der Zeitschrift „*Tudományos Gyűjtemény* (Wissenschaftliche Sammlung)“ stattfand, wo *János Folnesics* in seinem Aufsatz „*Észrevételek a Pestaloz*

zismus ellen (Bemerkungen gegen den Pestalozzismus)“ gerade Szabó von Várad angriff. *Schedius* nahm ihn in Schutz, worauf *Folnesics* wieder geantwortet hat. Um dem immer länger dauernden Streit Ende zu machen, forderte die Redaktion die am Streit Beteiligten auf, ihre Ansichten in einem besonderen Buch vorzutragen. Das gab Szabó von Várad die Anregung, einen umfassenden Überblick von seinen Ansichten über die Erziehung im Pestalozzischen Sinne zu geben.

Das Buch erschien unter dem Titel „Die Verbesserung der einheimischen Elementarschulen, namentlich wie man sie zu industriellen Schulen (Arbeitsschulen) verwandeln könnte . . .“ (1817). Bei der Abfassung des Buches diente ihm die Studie des Grafen László *Teleki* des älteren (1764—1821) gewissermassen zum Vorbild, in der die jammerhafte Lage der unteren Schulen vom Verfasser beklagt wurde, was besonders — nach der Meinung des Verfassers — auf die mangelhafte Ausbildung der Lehrer zurückzuführen war. Szabó von Várad ging aber weiter und ergab ein umfassendes System des Unterrichts in den Dorfschulen. In der Einleitung, deren Schreiben er im Frühling 1816 begann, betonte er die Notwendigkeit der Erziehung des Volkes. Die Arten der Schulen werden durch die Ansprüche der Gesellschaft bestimmt. Ein Vergleich des ungarischen Schulwesens mit dem Ausländischen legt ein Zeugnis davon ab, dass grosse Mängel auf dem Gebiet der Erziehung des Volkes vorhanden sind.

Er schreibt von der Notwendigkeit des Unterrichts der wichtigsten Kenntnisse zum Leben und zur Übung des Handwerks. Der Staat soll dafür sorgen, dass dieser minimale Nutzen der Erziehung überall angewandt werde. Der Unterricht und die Erziehung des Volks soll in Schulen vor sich gehen, wo sich die Kinder auch mit nützlicher Arbeit beschäftigen. Zu diesem Zweck sollte man „industrielle“ Schulen für sie errichten. Hier weist er auf die Arbeitsschulen in der Schweiz, Deutschland und England hin. Von den vaterländischen Schulen erwähnt er die Lehranstalt von *Tessedik*.

Er hält die gesunde Körpererziehung für besonders wichtig, wobei er die richtige Lebensordnung ausführlich schildert. Enthaltensamkeit, guter Mut und Fröhlichkeit sind als Bestandteile der gesunden Lebensführung mit dem Unterricht der Musik in der Schule zu erreichen. Er sah die Bedeutung der Erziehung des Gefühls klar, wobei er den Lehrer auf die Erziehungsmethode der Mütter aufmerksam machte. Die Liebe stellt ein sehr geeignetes Erziehungsmittel dar. Schon hier werden die Werke angegeben, aus denen der Lehrer Hilfen und Unterstützung zu seiner Arbeit schöpfen kann. Hier handelt es sich meistens um die Werke *Pestalozzis* und seiner Anhänger.

Als drittes Ziel der Erziehung nannte er den Unterricht der Kenntnisse, die zum Leben nötig waren. Hier sprach er von den Prinzipien der Pädagogik *Pestalozzis*, und betonte die Notwendigkeit der sprachlichen Ausbildung, des Lernens der Mathematik und besonders die Übungen, die zum Kennenlernen der Form der Dinge erforderlich sind. Ein wichtiges Kapitel wurde dem Studium der Naturwissenschaften gewidmet.

Als viertes Ziel der Erziehung in den dörflichen Schulen wurde die Ausbildung des sittlichen Lebens erwähnt. Hier sollen die religiösen und moralischen Lehrsätze zur Geltung kommen. Als Mittel stehen das Lob, die Belohnung und manchmal die körperliche Züchtung dem Lehrer zur Verfügung. Die Art und Weise der Erziehung soll mit dem Leben und der Bewegung der Gesellschaft übereinstimmen. Die Erziehung sei vollkommen, wenn sie zum Glück im bürgerlichen Leben führe. Das Volk könne seinem Beruf nur in dem Fall entsprechen, wenn seine produktive Kraft entwickelt werde. Auch praktische Lösungen werden erwähnt. Die Grundherrschaft sollte den Schülern Gärten zur Verfügung stellen, deren Einkommen die Schüler anwenden könnten. Der Mensch, der an die Arbeit gewöhnt ist, lebt ruhig, freut sich über alles.

Im Schlussteil wurde die Frage der Lehrerbildung behandelt, die sehr viel zu wünschen übrig lässt. Deshalb wäre es dringend nötig, Lehrerseminarien zu errichten. Die meisten Lehrer wollen nicht im Beruf bleiben. Ohne beständiges Lehrpersonal kann man keinen Erfolg erreichen. Der Unterricht soll mit Lehrern angefangen werden, die ihr ganzes Leben diesem edlen Beruf widmen wollen. „Der Lehrerberuf ist wichtig, die Lehrer vertreten die guten, treuen und klugen Eltern vor dem Kind, und das Vaterland setzt seine Hoffnung in Hinsicht auf die arbeitsliebenden Bürger in sie. Weh dem, der die Hoffnung des Vaterlandes betrügt! Etwa 50—60 Schüler sollen einem Lehrer unterstehen, der die Hilfe der älteren Schüler beim Unterricht in Anspruch nehmen kann. Das Echo des Werks von Szabó von Várad war sehr günstig, die Anerkennung wurde noch in demselben Jahrgang des Einheimischen und ausländischen Nachrichtenblatts ausgesprochen.

Er benutzte jede Gelegenheit, die Methode *Pestalozzis* überall bekannt zu machen. 1818 berichtete er über

die Mädchenerziehungsanstalt von G. F. Hofmann in Pest in der Zeitschrift „Tudományos Gyűjtemény“, In dem er ausser der Beschreibung der Anstalt den Pestalozzischen Satz über den Zusammenhang der moralischen Erziehung mit der Bildung des Verstandes darstellte. All diese Ereignisse rufen eine Revolution auf dem Gebiet der Erziehung in Ungarn hervor. Der Erzieher der Familie *Teleki, Sándor Erős* und ein Leiter der Wirtschaft der Familie *Vay, Otrókócsi* besuchten die Anstalt in Yverdon. Die Werbung der Abonnenten für die Herausgabe der Werke *Pestalozzis* wurde in Gang gesetzt, wobei sich die Bekannten der Familien *Vay* und *Brunszvik*, sowie die Freunde von *Szabó* und *Egger* vorangingen. Auf dem Land ging es etwas langsamer. Hier meldeten sich nur *Kazinczy* und einige Freunde aus Debrecen als Abonnenten.

Der Aufenthalt in Pest bedeutete eine sehr wichtige Periode im pädagogischen Wirken *Szabós*, da er hier den geistigen Mittelpunkt fand, wo er ein begeisterter und erfolgreicher Fürsprecher der neuen erzieherischen Prinzipien sein konnte und imstande war, die Aufmerksamkeit des ganzen Landes auf die Ideen *Pestalozzis* zu lenken. Dabei wurde es ihm selbst ermöglicht, einen Einblick in die Ereignisse einer wichtigsten Periode der ungarischen Geschichte, in das sog. Reformzeitalter zu gewinnen.

4. Wieder im Ausland und weitere pädagogische Erfolge

Im Sommer 1823 machte *Szabó von Várád* mit seinen Schülern einen Ausflug nach Oberungarn und dem benachbarten, polnisch bevölkerten Gebiet der Monarchie. Während der Reise, die etwa zwei Monate dauerte, lernten sie die wichtigsten Städte der Zips und Krakau kennen. Hier und da konnten sie der slowakischen Sprache bedienen, die er sich noch in seiner Kindheit aneignete. Noch im Herbst desselben Jahres fuhr er mit den beiden *Vay*-Söhnen nach Wien, wo sie nach der Anweisung ihres alten Lehrers am Polytechnicum naturwissenschaftliche, technische Wissenschaften und Sprachen studieren sollten.

Sie verliessen Pest am 11. Oktober 1823 und besuchten einen Teil Transdanubiens, besonders die Landschaft im Norden des Plattensees. Unterwegs suchten sie den Sitz der Familie *Brunszvik*, Martonvásár und der Familie *Festetics, Keszthely* auf. Über Sopron (Ödenburg) und Pressburg verliessen sie Ungarn und kamen am 20. Oktober in der österreichischen Hauptstadt an.

Nachdem die Kontrolle der Studien der jungen Baronen nicht mehr lange Zeit in Anspruch nahm, machte er Einkäufe in Buchhandlungen und Antiquariaten. Er war ausserdem ein fleissiger Besucher der Bibliotheken. Es gab in Wien einen Kreis junger ungarischer Publizisten, Dichter, Hauslehrer und Künstler, die sich in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts in Wien aufhielten. Einige davon waren ehemalige Studenten der Hochschulen in Debrecen und Sárospatak, die einander gegenseitig in jeder Hinsicht unterstützten. *Szabó von Várád* wurde mit ihnen, unter denen sich viele Anhänger *Pestalozzis* befanden, eng befreundet. Ausserdem hatte er Beziehungen zu aristokratischen Kreisen, den Freunden der Familie *Vay*. Durch die Ehe des älteren *Vay*-Sohnes Miklós am 13. April 1828 mit *Katherine Geymüller* hatte er sich Bekannte auch in der Bankaristokratie erworben.

Aus den Ereignissen des Wiener Aufenthalts sieht es so aus, als ob er sich untreu der Pädagogik erwiesen hätte. Davon kann aber keine Rede sein. Noch 1815 wurde er zum Mitglied eines Reformausschusses des Kirchendistrikts im Gebiet diesseits der Tisza (Theiss) gewählt, der sich zum Ziel setzte, die Volksschulen zu Arbeitsschulen umzugestalten. Diesem Ausschuss wurde auch die Aufgabe zugeteilt, alle Lehrbücher durchzuprüfen und über die Lehrgegenstände zu beraten. Als Mitglied dieses Ausschusses fasste er seine Ansichten über dieses Thema in einem Bericht zusammen, den er handschriftlich u. a. an den Leiter des ungarischen geistigen Lebens, *Ferenc Kazinczy* zuschickte.

Der Ausschuss beschäftigte sich auch mit dem Unterricht der Muttersprache und bekam den Auftrag, die veraltete Fibel von Sárospatak aus dem Jahre 1796 zu verbessern. *Szabó von Várád* schlug eine Reihe von Verbesserungen vor, und ging sogar so weit, dass er eine neue Fibel verfasste, deren Aufbau und methodische Anweisungen auf den Lehren *Pestalozzis* beruhen.

Die Anerkennung seiner pädagogischen Bemühungen kam in der Einladung zum Professor der Erziehung und der Geschichte an der Hochschule in Sárospatak zum Ausdruck, die er aber nach längeren inneren Kämpfen nicht annahm. Gleichweise wies er den Lehrstuhl der Pädagogik an der Hochschule in Debrecen mit Berufung

auf seinen schlechten Gesundheitszustand zurück, obwohl der Dichter Mihály Fazekas und andere Freunde in Debrecen alles getan haben, ihn zur Annahme der Einladung zu bewegen. Ausserdem versäumte er zweimal die Gelegenheit, Professor in Kolozsvár (Klausenburg) zu werden, wo sein Freund Méhes daran war, ihn für das Kollegium zu gewinnen. Der Grund der Ablehnung ist nur im Fall Debrecens bekannt, wo er sich mit gesundheitlichen Gründen entschuldigte. Es ist wirklich wahr, dass er oft das Krankenbett hüten musste. Dabei sollte aber eine gewisse Hypochondrie Rolle spielen.

Im Herbst 1826 heiratete er Erzsébet Szabó von Bárfa, von der bald die Söhne János (1827) und Lajos (1829) geboren wurden, die anderen zwei Imre (1830) und Miklós (1835) erblickten in Debrecen das Tageslicht. Inzwischen betratene seine Schüler ihren eigenen Lebensweg. Miklós wurde bald Obergespan im Komitat Borsod und machte eine hohe politische Karriere. Während Lajos nach der Heirat mit der Gräfin Erzsébet Teleki teils im öffentlichen Leben, teils als Gutsbesitzer tätig war. Die Verbindung der Schüler mit ihrem Erzieher blieb lange lebendig. Die politischen und allerlei Reden von Miklós Vay wurden vom ehemaligen Hauslehrer geschrieben.

IV. Szabó von Várad in Debrecen (1830—1864)

1. An der Spitze der Salpeterfabrik

In Debrecen war die Salpeterproduktion schon seit der Mitte des 18. Jahrhunderts allgemein. Zu diesem Zweck wurde eine Aktiengesellschaft gegründet. Im ersten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts kaufte der General Miklós Vay die Mehrheit der Aktien an und errichtete eine Salpeterfabrik in Debrecen, deren erster Leiter Imre Kiss, der Freund des grossen Debrecener Dichters, Csokonai war. Dieser Betrieb spielte eine wichtige Rolle im wirtschaftlichen Leben der Stadt. Die grosse Entwicklung des Betriebs machte eine Differenzierung der Leitungsaufgaben notwendig, und da Szabó von Várad als Hauslehrer bei der Familie Vay nicht mehr tätig war, übernahm er die Stelle eines Perzeptors in der Salpeterfabrik in Debrecen. Die Umsiedlung nach Debrecen erfolgte um die Mitte des Monats Januar 1830. In den ersten Jahren verlor er infolge der Pest seinen Freund Kazinczy. Auch der Oberinspektor der Salpeterfabrik Kiss fiel der Epidemie zum Opfer. Da wurde Szabó von Várad zum Oberinspektor ernannt. Er ging mit beiden Händen an die Arbeit. Der Betrieb wurde nach Wiener Muster eingerichtet, bei dem er die Anweisungen der modernsten Fachbücher vor den Augen hielt. Bald wurde er als einer der besten Fachleute der Salpetererzeugung in Ungarn angesehen. Der Betrieb wurde eine Sehenswürdigkeit der Stadt, die auch von hohen Persönlichkeiten besucht wurde.

Eine besondere Bedeutung fiel der Debrecener Salpeterfabrik während des Freiheitskrieges 1848—49 zu, als Debrecen nicht nur die Hauptstadt des ganzen Landes, sondern auch zum Mittelpunkt der Kriegsausrüstung wurde. Lajos Kossuth, der Führer der ungarischen Revolution gab im Frühling 1849 wiederholt neue Verordnungen zur Förderung der Salpeterproduktion heraus. Die Lage der Salpeterfabrik wurde noch durch die unentschlossene Stellungnahme und das nicht energische Auftreten des Besitzers Miklós Vay erschwert, der 1848 zum Regierungskommissar von Siebenbürgen ernannt wurde. Zuerst unterstützte er die Friedenspartei, dann zog er sich in den letzten Monaten von der Politik gänzlich zurück. Szabó von Várad versah seine Pflichten mit den grössten Anstrengungen. Nach der unheilvollen Schlacht bei Debrecen, am 2. August 1849 wurde die Salpeterfabrik zur Beute der Sieger. Die Ereignisse der Nachkriegszeit bewogen ihn, von seinem Posten abzudanken; er zog von der Periferie in die Stadtmitte über, wo er das Haus der Familie Vay ankaufte.

Neben allen seinen vielseitigen Beschäftigungen war Szabó von Várad ein einfriger Landwirt. Schon als Hauslehrer hatte er eine Imkerei, und züchtete Kühe und Schafe. In der Nähe von Debrecen richtete er ein bescheidenes Gut in Nádudvar ein. In der Heimat seiner Frau, Tállya besass er einen Weingarten und ein Häuschen. Seine gute und sparsame Bewirtschaftung befähigte ihn, den jungen Baronen Vay und auch anderen Bekannten und Freunden gewisse Geldsummen auszuleihen. Er unterstützte verschiedene Anstalten, so die Hochschule in Debrecen, den Kleinkindergarten in Tiszaroff. In den letzten Jahren seines Lebens war er aber doch manchmal auf die Unterstützung seines ältesten Sohns angewiesen, weil seine ehemaligen Schüler versäumten, seine Pension zu bezahlen.

Obwohl Szabó von Várad sich mit dem Unterricht praktisch in Debrecen nicht beschäftigte, hörte er nicht auf, sich mit der Erziehung zu kümmern. Die Hochschule von Debrecen, in der der Unterricht auf verschiedenen Stufen vor sich ging, stand um die Jahrhundertwende unter der Wirkung der Aufklärung. In den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts erfolgte aber ein Rückfall und es dauerte noch Jahrzehnte, bis der Unterricht der Naturwissenschaften einen Fortschritt machen konnte. Das Interesse für die Lehrmethode Pestalozzis begann im Jahre 1815. Ob dieses Datum mit der Nachricht im Briefwechsel Kazinczys oder mit dem Treffen Szabós mit Mihály Fazekas zusammenhing, wäre es schon schwer festzustellen, aber eine solche Zusammenstellung der Angaben ist mindestens auffallend. József Péczely, der während seines Aufenthalts im Ausland zum Professor in Debrecen gewählt wurde, bekam vom Kirchendistrikt jenseits der Theiss den Auftrag, nach Heidelberg zu fahren, das Institut von Prof. Schwarz zu studieren. In den nachfolgenden Jahren wurde schon angeordnet, einige Handbücher im Geiste Pestalozzis zu schreiben oder umzuarbeiten.

Zu den Anhängern Pestalozzis gehörte der erste Professor der Polytechnik in Debrecen, Ferenc Kerekes, der in seinen „Pädagogischen Briefen“ die Verwirklichung der Ideen Pestalozzis besonders im Unterricht der Mathematik forderte. Die „Pädagogischen Briefe“ wurden an den Superintendenten István Pap von Szoboszlai gerichtet, der mit József Szentgyörgyi, mit dem Stadtarzt in Debrecen gern für das neue Schulwesen eintrat. Alle hatten Beziehungen zu Szabó in den 30-er Jahren und während seines Wirkens in Debrecen.

Zur Zeit der Umsiedlung Szabós von Várad nach Debrecen war das Kollegium der Schauplatz bedeutender Veränderungen. Auf den Vorschlag von Kerekes wurde ein Wirtschaftsausschuss gegründet, deren Wirkungskreis sich aber nicht nur auf die Bewirtschaftung ausbreitete. Der Lehrstuhl für die ungarische Sprache und Literatur wurde 1931 im Zeichen des Vordringens des muttersprachlichen Unterrichts errichtet. Einige Studenten des Kollegiums (Imre Nagy und István Szilágyi) gewannen Preise der literarischen Gesellschaft Kisfaludy.

Szabó von Várad wurde bald nach der Umsiedlung zum Mitglied verschiedener Ausschüsse gewählt so dass er grosses Ansehen in der Leitung der Hochschule hatte. Er übersetzte das Buch *Passavants* über Pestalozzi. Er wurde mit der Kontrolle von Prüfungen, Lehrbüchern beauftragt. Sein ehemaliger Schüler und derzeitiger Brotgeber, Miklós Vay bekleidete das Amt des Generalkurators im Kirchenbezirk so dass man alle Reformen, die auf dem Gebiete der Erziehung und des Unterrichts in Debrecen vom Stapel gelassen wurden, als Konzeptionen Szabós von Várad ansehen kann. Schon 1841 betonte Vay die Wichtigkeit der Realien im Unterricht in seiner Antrittsrede. Noch im Herbst desselben Jahres begann ein Ausschuss aus leitenden Persönlichkeiten der Debrecener Gesellschaft seine Tätigkeit, die das VI Schulgesetz des Kollegiums zustande brachte, das eigentlich der modernen Entwicklung der Hochschule zugrunde lag.

In seiner Studie vom Jahre 1817 nahm die Idee der Lehrerbildung einen wichtigen Platz ein, welche Bestrebung in Debrecen tiefe Wurzeln hatte. Die Pädagogik wurde schon 1796 vom „classicum inspector“ unterrichtet. Die Errichtung eines Lehrstuhls für Erziehung wurde 1817 entschlossen. Seit dem Jahre 1823 wurden Lehrgänge für Studenten veranstaltet, die ihre theologischen Studien nicht beendeten. 1825 wurde der Lehrstuhl mit József Zákány besetzt, der schon bei den ersten Schritten um die Ratschläge von Szabó bat. Die Errichtung einer selbständigen Lehrerbildungsanstalt wurde in Debrecen 1838 von Ferenc Kerekes und Dániel Ercsey aufgeworfen und von Szabó natürlich tüchtig unterstützt. 1841 wurden die Stunden des pädagogischen Seminars im Unterrichtsplan der oberen Klassen aufgezählt. Schliesslich und endlich wurde die selbständige Lehrerbildung nur im Jahre 1855 verwirklicht, so dass Szabó von Várad noch die Frucht seiner Bemühungen, wenn auch etwas verspätet, aber doch erblicken konnte.

Wie die Lehrerbildung, lag ihm auch die Mädchenerziehung am Herzen. Sein Jugendfreund József Márton, mit dem er seit den 20-er Jahren in Wien befreundet war, versuchte schon 1824, eine Mädchenschule in Debrecen einzurichten. Die Verhandlungen mit den kirchlichen Behörden scheiterten im Mangel am Grundstück. 1830 wurde ein Ausschuss mit der Teilnahme unseres Szabó von Várad beauftragt, den Kauf eines Grundstücks vorzunehmen und die sonstigen nötigen Vorbereitungen zu treffen. Auf seinen Vorschlag wurde Gustav Steinacker zum Leiter der Mädchenschule gewonnen, der den Unterricht im Herbst 1838 in Debrecen begann.

Da *Steinacker* aber 1842 in Ober-Ungarn zum Pfarrer gewählt wurde, verliess er Debrecen und die Tätigkeit der Mädchenschule war zu Ende. Die neue Mädchenerziehungsanstalt wurde erst im Jahre 1859 eröffnet.

Der Erfolg seiner erzieherischen Vorschläge wurde durch seine breiten gesellschaftlichen Beziehungen in Debrecen sichergestellt. Von der engen Freundschaft zum Superintendenten *Pap von Szoboszlai* und den Professoren der Hochschule wurde schon gesprochen. Von der Stadtleitung konnte er den Bürgermeister *Frigyés Poroszlai*, die Senatoren *Simonffy* und *Derecskey* und die Stadtärzte *Szentgyörgyi* und *Kmetty* zu seinen Freunden zählen. Der berühmte Wirtschaftsfachmann *János Balázsházy* teilte ihm die Umstände seiner Kündigung an den Grafen *Ábrahám Vay* brieflich mit.

Beachtenswert sind seine Verbindungen mit der Jugend der Hochschule, die teilweise auf die Freundschaft seiner Söhne mit ihren Mitschülern zurückzuführen sind. Viele protestantischen Aristokraten wandten sich zu ihm, wenn sie einen Hauslehrer nötig hatten. Das war besonders der Fall mit den weiteren Abkommen der Familie *Vay*. Der meiste Teil dieser von *Szabó* empfohlenen jungen Hauslehrer machte eine Karriere. Sie wurden später Professoren der Hochschule, vorzügliche Erzieher oder sie bekleideten hohe Ämter. Die Professoren und Erzieher, unter denen *Pál Szőnyi*, *Lajos Kiss* und *László Veress* zu nennen sind, waren alle Vertreter der Pestalozzischen Ideen.

Wie bedauernswert es war, dass *Szabó von Várad* den Lehrstuhl für Pädagogik 1825 ablehnte, konnte er als Vorstand der Salpeterfabrik im Unterrichtswesen Debrecens eine wichtigere Rolle spielen, als ob er den oberen Behörden unterstellter Professor gewesen wäre.

3. Die hundertste Jahreswende der Geburt Pestalozzis und Szabó von Várad

Inzwischen wurde der Sieg der Grundprinzipien *Pestalozzis* in der ungarischen Erziehung vollkommen. Eine Reihe ungarischer Lehrer bekannten sich zu den Ideen des grossen Schweizer Pädagogen. 1828 wurden die Kindergärten der Gräfin *Brumswik* eröffnet. Durch die Bemühungen von *Schedius* setzte sich der Unterrichtsplan an allen evangelischen Schulen im Pestalozzischen Geist durch. *G. F. Hofmann*, *Gustav Steinacker*, *Teréz Karacs*, *András Fáy* usw. beförderten die Mädchenerziehung. Auch die Methodik des Unterrichts war vom Geist *Pestalozzis* durchdrungen.

Einer der begeistertsten Anhänger *Pestalozzis* war *Lajos Tavassy* (*Teichengrüber*). Als die hundertste Jahreswende der Geburt *Pestalozzis* 1846 durch die ganze Welt gefeiert wurde, gab er die „*Nevelési Emléklapok* (Erzieherische Gedenklätter)“ heraus, auf dessen Spalten unter den ersten *Szabó von Várad* zu Worte kam. Er berichtete in seinem Aufsatz über seinen Besuch in der Yverdoner Anstalt (Jahrgang 1846). In demselben Heft wurde noch eine Studie von ihm, die Zusammenfassung der „*Elementarmethode Pestalozzis*“ veröffentlicht, in der er das neue Unterrichtsverfahren mit voller Ausführlichkeit behandelte. Im Jahrgang 1847 wurde ein Kapitel seines Werkes aus dem Jahre 1817 über die Lehrerbildung mitgeteilt. Als Ergänzung zu den Aufsätzen *Szabós* galten die Erinnerungen der Baronin *Vay* der älteren an die Anfänge der Wirkung *Pestalozzis* in Ungarn, wo es sich eigentlich auch um das Auslandsstudium und das erzieherische Wirken *Szabós* handelte.

Es soll noch ein Versuch in Debrecen erwähnt werden, *Pál Gönczy* versuchte 1847 eine Arbeitsschule in *Zelemér*, in der Nachbarschaft von Debrecen zustande zu bringen, die aber in den Stürmen des Freiheitskrieges bald aufgelöst wurde. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts erfolgte doch der volle Sieg der Erziehungsprinzipien *Pestalozzis* in Ungarn.

4. Szabó von Várad und die Bücher

Szabó von Várad war kein Liebhaber der Bücher, aber er bemühte sich, alle Bücher anzukaufen, die mit seinem Beruf als Pädagoge und später als Leiter der Salpeterfabrik zusammenhingen. Während seines Aufenthalts im Ausland standen natürlich die pädagogischen Bücher im Vordergrund seines Interesses. Seit der Umsiedlung nach Debrecen liess der Ankauf von Büchern etwas nach, da hier die berühmte Bibliothek der Hochschule

ihm zur Verfügung stand, ausserdem war es ihm möglich, die Bücher der befreundeten Professoren zu benutzen.

Die Bibliothek umfasste etwa 2—3000 Bücher, von denen etwa 290 erhaltengeblieben sind. Was die Zusammensetzung des heutigen Bestandes betrifft, woraus man mit annähernder Wahrscheinlichkeit auf die der ursprünglichen Bibliothek folgern kann, fällt die erste Stelle den pädagogischen Werken (26%) zu, dann folgen die Werke der alten Klassiker (16%), Geschichtswissenschaft (11%), schöne Literatur (10,8%), Geographie (8%). Unter den naturwissenschaftlichen Werken waren die chemischen Bücher stark vertreten. Der Eigentümer der Bibliothek machte nicht nur allein von den Büchern Gebrauch, sondern er lieh sie gern an Bekannte und Freunde aus. Ausserdem war er anderen Menschen, Freunden und Fremden bei Anschaffungen von Büchern mit Rat und Tat behilflich. Durch die Lektüren verschiedener Art entwickelte sich sein kritischer Sinn, mit dem er früh auf die Seite der Spracherneuerung stand. Es kam nicht einmal vor, dass *Kazinczy*, der Leiter der Spracherneuerung in Ungarn, ihm seine Werke handschriftlich zur kritischen Beurteilung zustellte.

V. Charakter und die letzten Jahre Szabós von Várad

Für seine Persönlichkeit war die Liebe zu den Mitmenschen, ein tiefes menschliches Mitgefühl bezeichnend, das in allen seinen Taten zum Ausdruck kam. Er glaubte fest an die Allmacht der Erziehung, deren Fortschritt zu fördern, jeder Mensch verpflichtet ist. Es gibt keine höhere Aufgabe, als in Dienst der Erhöhung der menschlichen Kultur zu arbeiten. Mit seinem edlen Denken und hilfsbereiter Persönlichkeit bewarb er sich eine Anzahl von Freunden sowohl in den höheren, wie auch in den niedrigeren Kreisen des Volks. Die Zahl seiner Brief und Handschriften übersteigt 2500 nur in der Universitätsbibliothek von Debrecen. (Viele Handschriften, unter denen in erster Reihe sein in Yverdon geschriebenes Tagebuch zu erwähnen ist, sind verloren gegangen.)

Obwohl er wegen verschiedener Krankheiten oft das Bett hüten musste, starb er an Lungenentzündung in einem ziemlich hohen Alter am 12. März 1864. in seinem 81. Lebensjahr.

Noch im Jahre seines Todes bemühten sich seine Verehrer, seine Handschriften zu veröffentlichen, was aber nicht verwirklicht wurde. Seine Söhne machten eine Stiftung zur Förderung und Verbreitung des Pestalozzischen Ideen und zur Pflege des Andenkens ihres Vaters an den protestantischen Hochschulen in Debrecen, Sárospatak und Pápa.

KÖZLEMÉNYEK

DANKANITS ÁDÁM: XVI. SZÁZADI OLVASMÁNYOK
(Bukarest 1974.)

A Könyv és Könyvtár munkatársaként is ismert nevű szerző¹, mint régi erdélyi könyvgyűjtemények bűvára kezdte vizsgálni a XVI. század európai kultúrájának erdélyi recepcióját.² Most a hozzáférhető vagy kikövetkeztethető olvasmányanyag alapján próbálta elsősorban könyvtörténeti vizsgálatainak eredményeit egyetemesebb érdekűvé: a XVI. századi Erdély művelődéstörténeti modelljévé fejleszteni. Formás kis könyvre éppen ezért mind a könyvtárosoknak, mind a régi magyar irodalom kutatóinak megkülönböztetett figyelmére tarthat számot.

A jelzett művelődéstörténeti forrásanyagot Dankanits egyrészt viszonylagos teljességénél fogva, másrészt azért tartja szolidabb következtetések levonására *egyedül* alkalmasnak, mert „eléggé sokoldalúan tükrözi a kor értelmiségijeinek eszmei, művelődési érdeklődését, teológiától a tudományokig.” (*Így*, 5. l., és még többször; csak helyenként írja a későközépkori-koraújkor *teológiai* érdeklődés kiegészítőjét — vagy ellentétét — pontosabb meghatározással *természettudománynak*.) Ami a szerző kedvelt kifejezését, a „kvantifikálhatóságot” illeti, mint ami egy korszak vagy közösség „művelődéstörténeti helyének kijelölését megbízhatóbbá teszi”, Dankanits lelkiismeretesen számot ad a vizsgálatainak alapjául szolgáló források: a korabeli könyvjegyzékek, ránkmaradt korabeli könyvek és végül könyvészeti adatok feldolgozásában követett statisztikai elveiről. Az erdélyi könyvtárakban őrzött mintegy húszezer XVI. századi *külföldi* nyomtatványból közel kétezerről sikerült *bizonyítani*, hogy már a XVI. században Erdélybe került. (Feldolgozatlan csak a gyulafehérvári Baththaneum anyaga maradt.) Ezen kívül természetesen még jókora mennyiségű anyagról *feltételezhető*, hogy szintén már a XVI. században itt forgott közkézen (a szerző másik kedvelt kifejezése szerint: „XVI. századi cirkulációjú”).

„Az olvasmányanyag mennyiségi elemzése” c. fejezet szerint (21—32) a mintegy 400 *hazai* kiadvány feltehető összpéldányszámának (400×300=120 000)³ mintegy egyharmada, tehát mintegy 40 000 maradt Erdélyben. Ehhez járulnak a *külföldi* kiadású könyvek, melyek arányszámának kikövetkeztetése nem egyszerű feladat. Dankanits az igényesebb olvasóhoz szóló *külföldi* könyvek megmaradási esélyét — figyelemre méltó megmondolások alapján — a belföldiekénél (2 ezrelék) jóval magasabbra, 5 százalékra becsüli, ami annyit jelentene, hogy a bizonyíthatólag „erdélyi cirkulációjú”, kb. 1900 könyvet 38 000 *külföldi* könyv maradványának foghatjuk fel. (Nem kevésbé bonyolult annak kiszámítása sem, hogy egy-egy értelmiségire hány kötet juthatott, és hogy egész

¹ Könyv és Könyvtár 4 (1964) 229—233: Egy múlt század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása — Tompa Ádám (1787—1855) Nagenyeden őrzött könyveiről.

² Vö. „Cultura europeană reflectată în incunabilele din bibliotecile transilvănene” c. tanulmányát a Studii de istorie, filologie și istoria artei c. kötetben, București, 1972.

³ Vö. Borsá Gedeon: A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege. MKSzele 89 (1973) 264. sk. l.

Erdélyben hány possessorra gondolhatunk: túl sok az ismeretlen!) Ebből az összesen mintegy 80 000 („pontosan” 78 000) könyvből mintegy 50 000 („pontosan” 38 000 + a hazai kiadású, de külföldi szerzőtől származó 150 címletből kikövetkeztethető 15 000) nyomtatvány megmaradt töredékeinek művelődéstörténeti érdekű feltárása: íme a nem könnyen kihámozható gondolatmenetek lényege, ill. Dankanits vállalt feladata.

A részletes számbavétel és kiértékelés eredményeit tulajdonképpen már előlegezi a „Művelődési állapotok a XVI. századi Erdélyben” c. áttekintés (10—20) is, amelyből elsősorban az erdélyi iskola- és könyvtárviszonyokat, valamint a külföldi egyetemlátogatás alakulását ismerhetjük meg. A század folyamán mintegy ezer erdélyi fiatal fordult meg eleinte főképpen Bécsben és Krakkóban, majd Wittenbergben; mindig kevesebben jutottak ki az Odera melletti Frankfurtba, Padovába vagy Heidelbergbe. A szerényebb munkakörökben elhelyezkedő *domidoctus*okhoz képest az értelmiség felsőbb rétege a külföldi egyetemeken végzettek közül került ki. Ezek világlátottságának érzékeltetésére Dankanits Baranyai Decsi János odysseusi utalását idézi (15): „Boldogan él, aki más erkölcsöt s városokat lát, s távoli országok népeit ismeri meg.” Figyelmet érdemel az értelmiségi képzés válságának bemutatása (az 1520—30-as években), melynek a 13. lapon felsorolt okai közül az *országos* helyzet sem hiányozhatnék. Jól mutatja be Dankanits a külföldjáró diákok szerepének megváltozását a század első felében (a könyv és az iskola viszonya: 16. l.), és hatásosan szemlélteti az erdélyi művelődés felvirágzását — épp a könyvvel való ellátottság jóvoltából — a fejezetzáró idézet: Erdély a század végére csakugyan kiemelkedik a bárdolatlanság állapotából, amely miatt Celtis brassói levelezőpartnere még nyilván nem ok nélkül panaszkodott.

A könyvanyag mennyiségi elemzése persze nem mindig meggyőző. Dankanits figyelemre méltó módon szűri le statisztikai adataiból például az elvilágiasodás tényeit és józanul magyarázza a vallásos és világi olvasmányok arányainak alakulását (a hazai kiadású könyvekben 1 : 3, ami nyilván nem azt jelenti, hogy az erdélyi közművelődés fejlettebb lett volna a nyugat-európaiánál); ugyanakkor a „régii” és a „kortárs” olvasmányanyag szembesítésében a hazai kiadványok „szerkezetének” *rosszabb* voltáról beszélni mintha modernizálás volna. Öncélúnak látszik az olvasmánycsoportok arányainak szemléltetése (25 sk. l.): „középkori”, „reformációs”, „antik” olvasmányokat a „kortárs humanizmus” termékeitől és a „tudománytól” különválasztani és rubrikákra bontani nehezen lehet. (Az eljárás mesterkélt voltát később Dankanits is jelzi: 33. l.) Tanulságos viszont a szerzők szerinti statisztika (27. l.), amely a *praeceptor Germaniae* magyarországi hatását, az erasmusi *res publica litteraria* nemzetköziségét szembetűnően dokumentálja. Itt persze minden *név* jelentőségét külön kellene méltatni: mit jelenthet például Cicero előkelő (harmadik) helyezése; Aristotelés negyedik helye dialektikusan szemlélendő (és ez mutatja a „középkor” kategóriájának vitathatóságát): mennyiben „visszahúzó” és mennyiben „előremutató” ez? (Vö. 56. sk. l.) Ugyanígy elgondolkozhatunk Luther, Aquinói Tamás, Augustinus (vö. 35. skk. l.) és Joh. Brenz egymásmellettségén is.

Nagyon érdekes az, amit az olvasmányanyag megoszlásáról és a „nyomtatás dinamikájának” évtizedenként megfigyelhető változásairól, valamint a század második harmadában bekövetkező „olvasási robbanásról” a 28. skk. és a 90. lapon találunk. Ezek a

fejtegetések jól mutatják az Erdélyre összpontosított szemlélet- és tárgyalásmód sajátos lehetőségeit, de e leszűkítés természetes *kiegészítésének* szükségességét is — és ez a „szerzők és művek” szerint való áttekintésre ugyanúgy vonatkozik. Melanchthon erdélyi recepcióját például nyilván lehetetlen a XVI. századi Kelet-Európa *egészéből* kiszakítva tárgyalni.

Dankanits könyvtörténeti panorámája elejétől a végéig érdekes és tanulságos. Szinte nincs olyan tétele, amelyhez nem kíváncznék elő olvasói megjegyzés. Nem apró elírásokra vagy pontatlanságokra gondolunk (például következetesen Vincent de Beauvais; az RMK II. 106. számú kiadvány többször használt címléírása csonka és így értelmetlen: *De falsa et vera unius Dei patris filii. . . , u. cognitione*; Gellius műve mint „*Noctes Atticas*”; Macrobius mint *szépíró*; Valerius Maximus: *Factorum dictatorumque memoria c. „történelmi életrajzgyűjteménye”*), nem is a kellő tájékozottság esetleges hiányára (például Cicero, mint „az epikurosi materializmusig elmenő eszmei tartalmak” közvetítője, 57. és 99.; vagy, hogy a XVI. század erdélyi olvasói felé „Epikurosz és Lucrétius materialista nézeteit” Diogenész Laertios és Cicero közvetítette volna: 72. l.; az id. Plinius olvasásának vallásbomlasztó hatását az Aug. Renaudet-re történő hivatkozás ellenére is kétkedéssel fogadjuk: 73. sk. és 102. l.; a Melanchthon átdolgozta Carionkrónika, mint „másod-, harmadrendű szerzők műve”: 66.; stb.), inkább például azokra az újabb magyarországi kutatás eredményeit is kiegészítő adatokra és fejtegetésekre, amelyeket az erdélyi antrinitárius „vonulattal” vagy Erasmus szellemi nonkonformizmusának erdélyi hatásával kapcsolatban tanulmányozhatunk. Az „olvasási robbanást” már kiemeltük, de ugyanígy örömmel utalunk az 1594-es fordulat találó társadalomtörténeti elemzésére (92), vagy Erdély XVI. századi aranykorának lendületes — és elgondolkoztató — ismertetésére is (uo.).

Mindenképpen tanulságos az általában száraznak vélt könyvtörténeti és bibliográfiai adatoknak ez a művelődéstörténeti igénnyel felvázolt összesítése, még akkor is, ha világosan látjuk, hogy ez csak ideiglenes számbavétel, kísérlet, amelynek komplex továbbfejlesztése (vö. 94. l.) nagyon is kívánatos. (Az „erdélyi cirkulációjú” Kopernikus-könyvek pusztá említése például vajmi keveset árul el a Kopernikus-recepció folyamatáról; ehhez a bejegyzésekből kitűnő olvasói állásfoglalások szakszerű feldolgozása is szükséges volna.) Nem hallgathatjuk el végül azt sem, hogy a rengeteg tanulságot kínáló kis könyvben milyen érdekes színt jelent a nemzetközi irodalomban egyébként ismeretlen román vonatkozások alkalmi közbeszövése.

HOZZÁSZÓLÁS DOMOKOS PÉTER „A FINN IRODALOM FOGADTATÁSA MAGYARORSZÁGON”¹ CÍMŰ KÖNYVÉHEZ

Az utóbbi időben jelentősen fellendült az irodalmi kapcsolatok kutatása. Számunkra e téren a nagyobb európai nyelvek és a szomszédos népek irodalma után, illetve mellett, különös fontossággal bírnak a finn irodalomra, az ennek magyarországi fogadtatására vonatkozó vizsgálatok. A finnugor népek irodalmát ugyanis nálunk nagyjából az az irodalom képviseli, sorsának magyarországi alakulása érzékenyebben reagál a társadalmi-politikai változásokra, nemzeti önismeretünknek sem elhanyagolható területe, és a hazai nyelvtudománnyal, néprajzzal is számottevőek a kapcsolatai. Noha a finn—magyar irodalmi kölcsönhatásokat érintő cikkek száma nem kevés, a *Littérature hongroise — littérature européenne* (Bp. 1963) bibliográfiája kimondottan e tárgykörből csak két tanulmányt tudott felsorolni. Azóta igaz még született néhány cikk, Finnországban pedig már korábban is írtak ilyeneket, Domokos Péter munkáját mégis mindenképpen úttörő vállalkozásnak kell tekintenünk.

A „Bevezetés”-ben (7—10) a szerző a finn—magyar nyelvrokonság felfedezéséről és térhódításáról, valamint könyve módszeréről szól. A finn irodalom fogadtatása, mint írja, „legmegbízhatóbban a művekre reagáló különféle indíttatású, felfogású, színvonalú, indulatú és terjedelmű értékelésekben, vélekedésekben mérhető le, éppen ezért jellemző részleteik, többször csak egy-egy mondatuk bemutatásával” követi nyomon rokonnépünk irodalmának magyarországi sorsát. „Az időben és térben igen szétszórt írások ... helyenként hosszadalmasak és egymást ismétlik, olykor laposak, pontatlan vagy egyenesen téves adatokat, képtelen állításokat tartalmaznak, máskor lendületesek, szellemesek, humorosak, tudományos igényűek, kitűnő, önálló megfigyeléseket mutatnak. Eredeti formájukban idézve mindenképpen pontosabban jellemzik a fogadtatás mikéntjét, mintha tartalmi kivonatukat adnánk. Az idézetek az ízlés, igény, tudósi és fordítói mentalitás alakulásáról, változásairól, a finn irodalommal kapcsolatos korabeli ismeretekről vallanak, tanulságos képet adva azokról is, akik Finnország irodalmával valamilyen formában foglalkoztak nálunk. Sokat árulnak el — már stílusuk

¹ Bp. 1972. Akadémiai Kiadó 211 l. (Modern Filológiai Füzetek 15.)

révén is — a korról is, melyben keletkeztek. . . Kritikai megjegyzést — eltekintve néhány útbaigazító jelzőtől — általában nem fűzünk az elhangzottakhoz, észrevételeinket a fejezetek végén összegezzük” (7—8).

Mivel a *Kalevala* hosszú időn át külföldön, nálunk is, azonos volt a finn irodalommal, Domokos különválasztja a népköltészet és műköltészet magyarországi sorsát, s könyve első fejezetében — „A *Kalevala* és a finn népköltészet Magyarországon” (11—85) — az előbbit tárgyalja. Tanulmányok, cikkek, fordítások, írói nyilatkozatok, irodalmi hírek válogatott részleteivel mutatja be tárgyát. A legelső finn irodalommal foglalkozó írás nálunk 1835-ben jelent meg, egy német nyelvű finn népköltészeti antológia ismertetése. Legutoljára pedig legkiválóbb finn műfordítónk, Képes Géza 1970-ben készült *Kalevala*-fordításrészletéről olvashatunk. E fejezet legnagyobb része a *Kalevala* fogadtatásáról szól, amely, mint végül összegzésként Domokos megállapítja, tulajdonképp a következő kérdéskörökbe csoportosítható: 1. Az eposz mennél tökéletesebb magyar nyelvű megszólaltatása; 2. A *Kalevala* mint műalkotás, mint a finn nép nemzeti eposza, a finn múlt, föld, ember, mentalitás, folklóranagy költői megtestesülése; 3. A *Kalevala* hatása a magyar irodalomra és műveltségre (83—84).

A könyv második fejezete „A finn irodalom és Magyarország” (86—152) címet viseli, és rokonnépünk szépirodalmának útját kíséri végig. Sorra veszi a nálunk általában a századfordulótól kezdve megjelenő regényeket, lírai és prózai antológiákat, sokszor kitér számos folyóiratban megjelent fordításra, a színházi bemutatókra, illetve az ezekre reagáló írásokra. Az antológiákat tárgyalva mindig megmondja, mely írók szerepelnek bennük. Ebben a fejezetben is értékeli röviden a fordítók teljesítményét.

Az előzőekben főleg a publikációk idézésével és felsorolásával kialakított kép tanulságait Domokos a „Következtetések”-ben (153—159) vonja le. A finn irodalom magyarországi fogadtatását három korszakra osztja: az első az 1830-as évek végétől, Reguly finnországi látogatásától az első világháború idejéig, a második 1945-ig tart, a harmadik pedig ekkor kezdődik. Az első szakaszban a munka oroszlánrészét a nyelvtudósok végzik, megbízhatóan, de művészi szempontból nemegyszer kifogásolhatóan. Ekkor (1909) fejezi be Vikár Béla nagyhatású *Kalevala*-fordítását. A második szakaszban Finnország függetlenné válása után a finn—magyar kapcsolatok már hivatalos állami támogatásban is részesülnek, a harmincas évek második felétől ugrásszerűen megnő a fordítások száma. A magyar szellemi élet több kiemelkedő alakja is érdeklődéssel fordul a finnek felé. Ugyanakkor azonban mindkét ország jobbra tolódása, a faszálódás negatívan hat az irodalmi kapcsolatokra. A felszabadulás után a finnek iránti érdeklődés is a nacionalizmus gyanújába kerül, csak 1955-től indul meg újra rendszeresen rokonnépünk irodalmának tolmácsolása. Végül Domokos a hiányokról szól, s arról — a szerintünk már részben megvalósult, de megszívlelendő igényről —, hogy a „finn irodalmat ma már nem mint (vagy nem csak mint) nyelvokon nép irodalmát kell felfognunk, közvetítenünk és értékelnünk, hanem a világirodalom részeként.” (159).

Domokos munkáját 971 tételes tematikus „Bibliográfia” (160—204) és „Névmutató” (205—211) zárja. A bibliográfia számos adatára a szerző már szövegközben hivatkozik, de ott csak a tételszámot adja meg. A könyvészet a tételek száma szerint a következőképp

oszlik meg: A Kalevala és a finn népköltészet (1—231), Szépirodalom (232—673), Kapcsolattörténeti vonatkozású írások (674—723), Finnországgal és a finn történelemmel kapcsolatos írások (724—773), Egyéb finn vonatkozású írások (774—806), Írások a finn művészetről (807—814), Szótárak, nyelvkönyvek, nyelvészeti munkák (815—847), Bibliográfiák (848—853), Pótlólagos adatok (854—971).

★

Domokos igen nagy anyagon végzi vizsgálódásait, s ebből majdnem mindig jó érzéssel választja ki a jelentősebbeket, a korra leginkább jellemzőket. Az olvasó így a könyv tárgyáról reális és számos részletben érdekes képet kap, s bepillanthat a két ország történelmének, társadalmi-politikai problémáinak változásaiba is. Ami pedig a végül levont következtetéseket illeti, ezeket józanoknak és szinte kivétel nélkül helytállóknak tartjuk. Néhányuk útmutatóul is szolgál a jövőbeli tennivalókhoz.

Az alábbiakban Domokos munkájának elsősorban nem azokat a vonásait, részeit taglaljuk, amelyekkel egyetértünk, hanem az olyanokat, amelyek szerintünk vitathatók vagy pontatlanok, egy-két dolgot meg a további kutatások érdekében hozunk elő. *A finn irodalom fogadtatása Magyarországon* olvasásakor legelőször a módszer kérdése merül fel, amelyet a szerzőt is idézve már bemutattunk. Domokos tárgyalási módja újszerű, és határozottan vannak előnyei. Az, hogy messzemenően a tényekre, a művekre reagáló értékelésekre, vélekedésekre épít, már eleve jelentős biztosítéka az objektivitásnak. S az idézetek az adott korról, a finn irodalom fordítóiról, kutatóiról és népszerűsítőiről is valóban sokat árulnak el. Ugyanakkor azonban ez a módszer nem kevés hátránnyal jár. Bár a szerző az idézeteket szerencsés kézzel válogatta össze — a szelektálásakor tehát úgyis be kellett avatkoznia az anyagba —, ezek mélyebb értékelése, korrigálása és többnyire kommentálása nélkül a nem szakember olvasó nehezebben igazodik el, nem mindig tudja elkülöníteni a lényegest a kevésbé lényegestől, a helytállót a helytelentől. Az idézetek ténybelileg téves megállapításait feltétlenül javítani vagy jelezni kellett volna, mert ezek így háborítatlanul tovább élnek. Amikor a filológiai hibák mind ez ideig finn irodalmi kiadványainkban sem számítanak ritkaságnak, nem várható az olvasótól, hogy maga ismerje fel a pontatlanságokat, vagy döntse el, hogy a könyvben található változatok közül melyik a helyes. A „Következtetések” c. fejezet igaz segít ezen, de, már különállásánál fogva is, csak részleges megoldást adhat. A publikációkra való túlonntúli támaszkodás, az igen gyakori idézés a stílusra sincs jó hatással, helyenként ismétlésekhez vezet, s annak is oka lehet, hogy egy-két, a finn irodalom magyarországi fogadtatásához tartozó olyan kérdés — például a finnugor rokonság, a *Kalevala* hatásának jelentkezése némely fiatal költőknél —, amelyre még nincs irodalom, nem került bele a tanulmányba. Néhol pedig időbeli késést eredményez, például a *Kalevala*-nak József Attila és Gulyás Pál költészetére tett hatása csak az 1950-es, 1960-as évekről szólva mutattatik be, amikor Képes cikket ír róla. Összefoglalva: Domokos módszerét érdekesnek és a néhány szóba jöhető közül az egyik lehetségesnek

tartjuk. Viszont az a véleményünk, hogy az anyag erőteljesebb feldolgozásával, rostálásával és közvetlenebb tanulmányozásával a tárgy (még) mélyebben bemutatható.

A népköltészet és a műköltészet külön való tárgyalása szintén vitatható, de az együttes és a ketté osztott vizsgálatot szerintünk is közel egyenlő súlyú érvek támogatják. A szétválasztás a finn irodalom magyarországi sorsának vizsgálata szempontjából nem szerencsés, mert eredetileg egységes képet bont meg, s néhány átfedést is eredményez. Készséggel elismerjük azonban, hogy a népköltészet, főképp a *Kalevala*, speciális problémáinál és a magyar irodalom számára is kiemelkedő jelentőségénél fogva, önálló kérdés csoportként szintén jól bemutatható.

A könyv függeléke a „Bibliográfia” jelentős érték: a maga területén páratlanul bő, s nem kevés eldugott helyen levő, azaz mindeddig gyakorlatilag elveszett adatot is tartalmaz. Persze még így is messze van a teljességtől, ez azonban velejár a hasonló bibliográfiákkal. Becslésünk szerint többek között a nyelvészeti folyóiratok, a romániai magyar periodikák és a finnországi szakirodalom rendszeres feldolgozásával Domokos könyvszete még néhány száz tétellel kiegészíthető. Természetesen itt is az 1970 végéig, a szerző rendszeres gyűjtésének lezártáig terjedő időszakokra gondolunk. Legismertebb havi és negyedéves irodalmi folyóirataink következő publikációi kimaradtak a bibliográfiából: Väinö Linna: *Egy zsellérfiú megszületik*. Ford. Kálmán Béla. (Részlet az író „Itt a sarkcsillag alatt” c. regénytrilógiájából). Alföld 1963/9: 66—70.; Kristó Nagy István: Frans Eemil Sillanpää: *Silja* (ism.). Nagyvilág 1966/6: 938.; Fábrián László: *Uuno Kailas* (tan.). Helikon 1969: 440—449.; uő.: *Körkép a finn novelláról* (Oláh József „A boldogtalan konzervatív” és Vászolyi Erik „Finn elbeszélők” c. antológiájáról). Nagyvilág 1969/11: 1742—1744.; A. Molnár Ferenc: *Finn elbeszélők magyarul* (Oláh és Vászolyi előbbi köteteinek ismertetése). Alföld 1970/9: 82—83.; Nyirkos István: *A magyar vers Finnországban* (főleg Toivo Lyy „Unkarin lyyra” c. antológiájáról). Alföld 1970/9: 87—90. És sajnos pótlandó még néhány fontos, Finnországban megjelent tanulmány és cikk: Korompay, Bertalan: *Kuinka Antal Reguly löysi elämänuransa* [Hogyan találta meg Reguly Antal élethivatását]. Virittäjä 1969: 371—382.; Weöres, Gyula: *Vikárin Kalevala-käännös*. [Vikár Kalevala-fordítása] Kalevalaseuran Vuosikirja (a továbbiakban KV) 38 (1958): 266—273.; uő.: *István Fábrián alias Philofennus*. KV 39: 131—143.; uő.: *Karjala 1700-luvun unkarilaisessa kirjallisuudessa* [Karjala az 1700-as évek magyar irodalmában]. KV 40: 53—67.; uő.: *Suomalaisten kansanlauluja vanhaisimmista unkarinnoksista* [A finn népdalok legkorábbi magyar fordításairól]. KV 41: 227—239.; uő.: *Ferdinánd Barna, Kalevalan unkarintaja ja kansantieteen tutkija* [Barna Ferdinánd, a Kalevala fordítója és néprajzkutató]. KV 42: 143—154.; uő.: *Kalevalan ensimmäinen unkarinnos* [A Kalevala első magyar fordítása]. KV 44: 306—316.; uő.: *Kalevala-aiheita uusimmassa unkarilaisessa runoudessa* [Kalevala-motívumok a legújabb magyar költészetben]. KV 48: 389—406; uő.: *Kalevalan uudet unkarinnokset* [A Kalevala új magyar fordításai]. KV 50: 336—339.; uő.: *M. A. Castrén ja Unkari* [M. A. Castrén és Magyarország]. Virittäjä 1964: 61—68.

Egy későbbi még bővebb bibliográfiába a vers- és novellaantológiák egyes darabjait

szintén érdemes lenne bevenni.² A jelenlegi keretek közt ezt nyilván nem lehetett megtenni, de így olyan helyzet állt elő, hogy a bibliográfiából éppen a rendszerint legjelentősebb versek, elbeszélések maradnak ki — hacsak már korábban nem jelentek meg időszakos kiadványokban. Aztán lehetne majd gyűjteni további olyan antológiák anyagából is, amelyekben csak egy-két finn irodalmi alkotás van (Franyó Zoltán: *Évezredek húrjain*. Marosvásárhely, 1958—1960.; *A világirodalom ars poeticái*. Összeáll. Lengyel Béla és Vincze Flóra. Bp. 1965.; *Szerelmes arany kalendárium*. Vál. Kormos István. Bp. 1965.; *Szerelmes ezüst kalendárium*. Vál. Kormos István. Bp. 1967.; *Skandináv költők antológiája*. Vál. és szerk. Bernáth István. Bp. 1967.; *Égtájak*. Szerk. Karig Sára. Bp. 1970. stb.).

A bibliográfia használhatóságát növelné a címleírások helyenként hiányzó egységesítése és pontosítása. Ha sok jelentéktelen tételnél nem is, de legalább az önálló kiadványoknál minden esetben kívánatos lenne a szokásos könyvészeti adatok hiánytalan közlése.

★

Már említettük, hogy a finn irodalommal foglalkozó írásainkban, legalábbis a második szakasztól, a századfordulótól fogva, meglehetősen sok a filológiai tévedés. Részben ezért Domokos könyve is több helyütt filológiai helyesbítésre szorul. Mivel ez a munka a szakterület első és egyetlen kézikönyve is, s mivel egynéhány — nemegyszer már hosszabb múltra visszatekintő — hibája azóta megjelent publikációkban, kritikákban is tovább él, szükségesnek tartjuk a könyv pontatlanságainak, megjegyzést kívánó adatainak közel teljes felsorolását és helyreigazítását. A bibliográfiáról szólva javításainkban csak az önállóan publikált kiadványokra szorítkozunk, azokban is csak a téves vagy részben téves adatok korrekciójára, tehát például a hiányos címleírásokat nem egészítjük ki. A zárójelben megadott pusztaság szám, annak az adatnak a lapszám szerinti előfordulási helye, amelyre megjegyzésünk vonatkozik. A javítást akkor is elvégezzük, ha a téves adatot tartalmazó szöveget Domokos szó szerint vagy alig módosítva mástól idézi. Ilyenkor a lapszámot kurzívan szedetjük. Ezek közül néhány másutt már helyesen szerepel. Az egyes bibliográfiai tételek kijavításakor zárójelben az illető tételszámot adjuk meg. Néha egy-két saját cikkünkre is hivatkozunk, fontosabbjaik — ha kéziratuk hamarabb is lett leadva — csak *A finn irodalom fogadtatása Magyarországon* kiadásával egyidőben vagy később jelentek meg, tehát a szerző már nem vehette őket figyelembe.

Az erdélyi, szász származású író, Tröster János nevét, Zsirai Miklós *Finnugor rokonságunk* (Bp. 1937.) című munkája óta legtöbbször, Domokos is, helytelenül Tröstlernek írja (9).

Igaz, hogy Schröter antológiája, a *Finnische Runen* 1819-ben jelent meg, de a magyar ismertetőhöz nem ez az uppsalái, hanem az 1834-es tübingeni és stuttgarter kiadás jutott el (11).

² Azóta megjelent egy ezeket is tartalmazó munka: *A finnugor népek irodalmának bibliográfiája*. Összeállította Jávorai Jenő, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1975. 632 l.

Az első Finnországban járt magyar nem Trcfort Ágoston (11—12), hanem Orlay János, Oroszországba települt orvos volt, aki 1790-ben fordult meg ott (vö. Tardy Lajos: Dr. Orlay János 1770—1829. Klny. az Orsz. Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 13. számából. Bp. 1959. 6.; A. Molnár Ferenc: Az első magyar utazók a cseremiszek és a finneek között. Sajtó alatt).

Reguly Régi Kalevala-fordítástöredékében a huszonkilencedik runóból való rész — Pápay Józseffel szemben is — 84, nem 81 sorból áll. Reguly nem írja szüleinek, másnak sem, hogy 40 oldalt már lefordított a Régi Kalevalából. A félreértést szüleihez 1840. április 28-án, Lammasahóból írt levelének következő mondatai okozhatták: „Im Jahre 1835 gab die Gelehrte Gesellschaft eine Sammlung finnischer Volkspoesie aus. . . Sie sind noch in keine Sprache übersetzt, aber sie in die Ungarische überzuführen, soll eine meiner ersten Arbeiten sein, wenn ich nach Hause komme. Es sind 40 Bogen in 2 Bänden.” Ez azonban a Régi Kalevalára vonatkozik, amelyet negyven íven és két részben adtak ki, nem arra, hogy Reguly már magyarított volna belőle. A fordítástöredékből közölt mutatványban a szerző átveszi Pápay cikkének egy sajtóhibáját: „Jön egy sas Turja földjéről, . . . | Lengedezik, szállinközik, | . . . El délnyugatnak fogy-sáig,” (helyesen: fogytáig). Reguly átültetéséről írva, finn nyelvű cikkében Pápay nem „az ősi nyolcas ritmusra” tesz megjegyzést, az illető mondat pontosan így magyarítandó: [fordításában Reguly] „megőrizte az eredeti nyolcszotagú sorokat, helyenként vég-írmeket is használt.” (Antal Regulyn Kalevalankäännös. Valvoja 1909: 278) (12, 12; mindezekre l. A. Molnár Ferenc: Reguly Antal Kalevala-fordítástöredéke. Könyv és Könyvtár IX (1973): 261—279. +3 t.).

Az idézett Reguly-levelelrészlet utolsó szava nem *találni*, hanem *találhatni* (13).

A finn nemzeti mozgalom egyik jelentős alakjának a neve K. A. Gottlund, nem A. K. Gottlund (13, 206, 687-es tétel).

Setälännek nem igazságos felelni, hogy „a Kalevala-fordításokról írt cikkében nem említi Regulyt.” (13). Setälä ugyanis a *Valvoja* 1909-es és 1910-es ünnepi számaiba vagy maga ír a különböző átültetésekről, vagy a fordítókat, egyes szakembereket kér meg erre. Setälä tanulmányában a Reguly fordításáról szóló részt, a töredék megtalálóját, Pápay írja, cikkéről már megemlékeztünk. A fentiekben, gondolom, Setälännek csakis az 52-es tételszám alatti írásáról lehet szó, mert a megadott 687-es jelzet téves, korábbi mondatokhoz tartozik (13).

Reguly azóta megjelent Kalevala-fordítástöredékéből Weöres Gyula már előbb kiadott egy terjedelmes részt, az első ének 1—140. és 247—315. sorait (KV 44: 309—312) (13).

Magyar Népköltési Gyűjteményének (Pest, 1846) előszavában, módszerével kapcsolatban Erdélyi János nemcsak Lönnrotra hivatkozik: „Mert mint egyik beküldő, Gyurinka Antal úr írja 'az ilyen dalokat egyik elkezdi, és a hány dalolja, mind bővíti újakkal' miből természetesen következik, hogy a különféle beküldést szabad is, lehet is összeolvasztani. Némellyek szerint maga Homér, de múlt században Ossian énekei, legújabbban pedig a finn hősköltemény *Kalerval* [!], 32 énekben, szinte illy változó előadás, a nép ajka után iraték le, s adatott ki.” (XI—XII) (13).

A 14. lapon egy Hunfalvy-idézet pontatlanul szerepel: „Kalevalát teljesen lefordítva bírják eszerint már a svédek Castrén Sándortól (1841), a franciák (1852).” Az eredeti szövegben ez áll: „Kalevalát teljesen lefordítva bírják eszerint már a svédek Castrén Sándortól (1841), a franciák Léouzon le Ductól (1845), s a németek Schiefnertől (1852).” (Szépirodalmi Lapok 1853: 771). Különben a svéd és francia átültetés a *Régi Kalevaldë*.

A 16. lapon olvashatjuk, hogy Kun Béla (tulajdonképpen Barna) *A finnek hitregéi és mondái* című cikkét német forrásmunkák alapján írta. Két lábjegyzete szerint közleményét Kun egy német folyóiratból, a *Westermann Monats-Hefie*ből fordította (Szépirodalmi Figyelő II/2 (1862): 6, 56). Mint azonban később Arany János egy szerkesztői megjegyzéséből — amit Hunfalvy Pálnak *A finn népköltészetéről* című írásához fűzött — szintén kiderül, Kun német nyelvű forrásmunkájának szerzője a finn Castrén: „E mutatványt a magyar t. akadémia Értesítőjének legújabbban megjelent füzetéből annál érdekesebbnek véljük közölni, mert mintegy kiegészíti, amit közelebbi számaink a finn hitregéről mondtak; amaz a finn költészet régi, ez mostani vagy nem régmúlt alakját, amaz inkább az eposzt, ez a lyrát tüntetvén föl. S valamint az *Castrén* nyomozásain épül, úgy ez *Lönrot* tollából foly, kik mindketten első tekintélyek a finn nyelv és költészet körül.” (Szépirodalmi Figyelő II/2: 86; Arany János Összes Művei. XII. Bp. 1963. 297). Hunfalvynak ez a cikke, amely tulajdonképpen a *Kanteletar* Lönrot írta előszavának fordítása, kimaradt könyvünk bibliográfiájából.

Kun Béla előbbi cikkének az a lábjegyzete, mely szerint a finn és magyar nyelv feltehetően hasonlósága „az már nemcsak *talán*” (i. m. 7), nem Aranytól, hanem a cikk fordítójától, Kuntól származik. A szerkesztő lapalji megjegyzései után mindig ott áll a Szerk. jelzés, mint például Arany ama lábjegyzete előtt, amely ugyane cikknek az Ahtiról, a finnek vízi istenéről szóló részére reagál: „Íme, Aesopus meséje (*A favágó és Mercur*) a finn mythológiában. Szerk.” (Szépirodalmi Figyelő II/2: 23; Arany János Összes Művei. XII. Bp. 1963. 296). A Domokos által Aranyra tulajdonított megjegyzés a költő művei kritikai kiadásának illető kötetében sincs benne (16).

G. Renvall 1826-ban nem finn—latin—német, hanem finn—latin—svéd szótárt jelentetett meg (18).

Vikár Béla teljes Kalevala-fordítását nem 1911-ben, hanem mint a könyvben másutt helyesen olvasható, 1909-ben adták ki (24).

Az *Elina halála* című költemény műfajának jelölésére a „népdráma” helyett jobb lett volna a népballada, amit később a fordító, Bán Aladár is használ (Bán A.: A finn irodalom története. Bp. 1926. 35) (25).

A (*Régi Kalevalát* 1835-ben, nem 1834-ben adták ki (31).

1935-ben nem az *Ős Kalevala* (Alku Kalevala), hanem a *Régi Kalevala* (Vanha Kalevala) megjelenésének volt a századik évfordulója. Az *Ős Kalevalával* 1833-ban készült el Lönrot, ez kiadásra akkor nem került, és a 12 078 sorból álló *Régi Kalevalával* szemben csak 5052 sort tartalmazott (31).

A *Finn—magyar kapcsolatok* című cikk szerzőjének neve hibásan olvasható: Heporanta, helyesen: Heporauta. A cikkből vett idézet pontatlan. Különben Ingman nem az *Uusi Suometarban*, egy (nagy) finn napilapban, hanem a *Suometar* címet viselő

hetilapban írt Magyarországról. A bibliográfiában Heporauta írásához tévesen a következő tétel adatai kerültek (39, 39, 206, 706-os tétel).

Kodály a *Bicinia Hungarica* IV. füzetében három kalevalai tárgyú finn népdalt dolgozott fel: *Vejnemöjnen fohásza* (Kalëvala, 45. ének), *Vejnemöjnen* (Kalëvala, 3. ének), *Menyasszony búcsúzós* (Kalëvala, 24. ének). Ezek dallamainak felhasználásával írta Kodály egynemű karra — orgonára és zongorára a Domokos említette *Vejnemöjnen muzsikált* (Kalevala, 44. ének, Vikár Béla ford.), amely azonban nem a *Bicinia Hungarica*-ban, hanem önállóan a Magyar Kórus kiadásában jelent meg Budapesten, 1944-ben (41). Az utóbbi feldolgozás két témája megtalálható a hetedik osztályos általános iskolai énekkönyvben is.

Annak oka, hogy a *Kalevalából* nálunk mégsem lett népkönyv, nem annyira a külső körülményekben, mint magában a műben keresendő. Külföldi eposzból máshol sem igen vált népkönyv (52).

József Attila versében, az *Áradatban* az öt munkanélküli nem az uraság tavában, hanem egy a birtokon folyó patakban szeretett volna megfürödni („... E patakban megfürödnénk, ... De rivall a csermely csősze,” stb.) (53).

Az *Arany János és a Kalevala* című, Képes Gézával vitázó cikkünkben (Helikon 1972: 221—225) azt hisszük sikerült bebizonyítani, hogy Arany egyes műveiben aligha a finn eposz, sokkal inkább a magyar népköltészet hatásáról van szó (54—56, 59—61).

A magyar és más népek folklórjának befolyásával több költőnk Kalevala-hatást mutató néhány versében (József Attila: *Regös ének*, Ordas; Gulyás Pál: *Rímek Ékes Józsefről*; Juhász Ferenc: *Apám* stb.) szintén számolni kell (54, 57—58).

A *József Attila és a magyar Kalevala* című cikkre reagálva Kolozsvári Grandpierre Emil joggal marasztalja el a szerzőt, Varga Domokost, aki nem hivatkozott Képes korábbi és hasonló eredményre jutó tanulmányaira. Azt is el kell azonban ismerni, hogy cikke egyes részleteiben Varga újat is mond (68—69).

Az 1969-es Vikár-ünnepségeken Kodolányi János író hasonló nevű fia szerepelt. A néprajzos [ifj.] Kodolányi János és édesapja működését itt és a későbbiekben következetesen el kellene különíteni (75).

A szerző Csekey Istvánt idézve szól arról, hogy „a finneknek Kossuth Lajos is hódolt egy drámafordítással, ... Lefordította Weissenthurn Fanni Janka ötfelvonásos drámáját *János finnlandi herceg* címen, amelyet 1839. május 21-től 1842-ig négyszer előadott a Nemzeti Színház.” (86). Csekey hivatkozik rá, hogy előtte, ha röviden is, Vadnai Károly (1906—1907) és Végh Istvánné (1925) már írtak erről. A drámát 1839. május 21-én és 1842-ig még négyszer, tehát összesen ötször adták elő (L. Csekey I.: *Északi írások*. Bp. 1928. 93.). Kívánatos lett volna megmondani, hogy ezúttal egy osztrák író f i n n t á r g y ú darabjáról van szó.

A „Bibliográfia” szerint is Győry Vilmos 1867-ben más svéd költők közt Tegnérről, nem Feignerről értekezik (88, 206).

Mellékesen említjük, hogy Eino Leino, a legnagyobb finn költő *A magyarokhoz* című ódáján (107) kívül egy másik hasonló tárgyút is írt: *Uljas Unkari* [Vitéz Magyarország].

Severi Nuormaa költő neve egyszer jól (111), kétszer hibásan szerepel (99: Nuorma, 209: Nuormaq).

Paavo Ruotsalainen finn hittérítő nevét helyesebb nem magyaros (R. P.), hanem az eredeti sorrendben írni (109).

A bibliográfia és Domokos szövege (157) is mutatja, hogy Sebestyén Irén rosszul emlékezett, a *Silja* 1839-től 1942-ig — nem egy év alatt — ért el az ötödik kiadásig (113).

Sally Salminenről megjegyezzük, hogy svédül ír (120).

M. Merenmaa író neve tévesen szerepel (Marenmaa: 122, 187, 208).

K. V. Tamminen *Új reggel* — *új kegyelem* című műve „a helsinki ó-tcplomban tartott és a finn rádió által is közvetített reggeli könyörgéseken elhangzott elmélkedések” gyűjteménye, nem regény (122).

„Az egy ismeretlen finn író *Hegyi Lakó* című 'északi regény' alcímet viselő művét” csak Kozocsa Sándor és Radó György könyvészetéből (A finn irodalom magyar bibliográfiája. In: Az uráli népek története és műveltsége. Szerk. Erdődi József. Bp. 1966. 132—139) ismerjük, hitelességét és pontosságát kétségesnek tartjuk (123).

Az előző két címmel együtt Domokos nyilván Kozocsától és Radótól vette át azt a hibát, mely szerint „1948-ban 'dolgozza át' Nagy József J. Legrand *A hóživatarban* [Bp. 1948. 96. l.] című 'északi regény'-ét” (123, 398-as tétel). Ilyen könyv nincs. Az adat forrása bizonyára a következő, alaszka aranyásókról szóló, a finnekkal semmilyen kapcsolatban nem levő kis ponyva: J. Legrand: *Öten a hósivatagban*. Északi regény. Eredetiből átdolgozta Nagy József. Bp. 1948. 96. l.

Majju Lassila baloldali finn író nem tisztázatlan körülmények között pusztult el. Miután a polgárháborús rögtönítélő bíróság halálra ítélte, a vesztőhelyre menet a tengerbe ugrott (vagy az örök lökték oda), és ekkor lelőtték (124).

A bibliográfia szerint is Sillanpää *Hurskas kurjuus*át Kodolányi János *Jámbor szégyenség*, nem *Jámbor nyomorúság* címmel ültette át (125).³

Larni finn író keresztneve — mint a bibliográfiában is látható — Martti, nem Matti (130).

A finn szépirodalom fordításait felsoroló Sulo Haltsonen-féle bibliográfia számszerű adatainak pontosabb értékelése érdekében jó lett volna megjegyezni, hogy az összeállítás a finnországi svéd és lapp nyelvű irodalomra nem terjed ki, s hogy a több mint háromszáz svédül megjelent szépirodalmi mű nagy része Finnországban jelent meg (149—150).

A „Következtetések”-ben a szerző Arany *Kalevala* iránti érdeklődéséről is igen óvatosan nyilatkozik. Korábban viszont hosszan idézte, s úgy tűnt, elfogadta Képes véleményét, mely szerint Arany több költeményében számottevő *Kalevala*-hatás mutatható ki (154).

Az 1935-ös *Kalevala*-jubileum bizonyára hozzájárult a finnből való fordítások fel lendüléséhez. A külső történések közül még inkább gondolhatunk azonban a háborús eseményekre és Sillanpää 1939-es Nobel-díjára (l. A. Molnár Ferenc: *Kaksi unkarilaista suomalaisen kirjallisuuden bibliografiaa*. Virittäjä 1969: 418). Az 1940-es évek elején

³ A fordítás, amelyet szóbeli közlések alapján magam is ifj. Kodolányi János magyarításának véltem, tulajdonképpen id. Kodolányi János munkája. Ifj. Kodolányi Jánostól tudom, hogy ő a nyersfordítást végezte.

řleg a német érdekszférába tartozó országokban emelkedik meg ugrásszerően a lefordított finn könyvek száma (Suomen kirjallisuus VIII. Toim. Pekka Tarkka. Helsinki, 1970. 504), aminek nyilvánvalóan politikai okai is vannak. Nálunk szintén növeli a finn irodalom népszerűségét, hogy a népi írók és egy-két más mozgalom tagjai közül többek figyelme fokozottabban fordul rokon népünk felé. Társadalmi elképzeléseiket a finn viszonyokba részben beelátva, a feudális maradványokkal küszködő magyarság elé példaképpül állítják a demokratikusabb Finnországot, a korszerűbb finn paraszti termelést (l. A. Molnár Ferenc: A finn irodalom Magyarországon. Filológiai Közöny 1973: 157).

Több címből néha elmarad a névelő, helyesen: *A pusztaí vargáék* (106, 108), *A menekülők* (107), *A darvak* (113), *A cselszövők* (120), *A parasztpróféta* (123), *A kölcsönkért gyufa* (124), *A hét testvér* (Rácz István fordításában; 124, 352 [!]-es, 353-as tétel), *A negyedik csigolya* (142). *A Niskavuori asszonyok* (119), *a Niskavuori kenyér* (121) és *A Finn versek és dalok* (125) viszont névelő nélkül írandó.

E.-L. Manner, M.-L. Vartio, A.-M. Raittila íróńk esetében — akiknek összetett keresztnévük van — a névből a kötőjel többször hiányzik (138, 139, 147, 208, 211).

A „Bibliográfia”-ra és az önállóan megjelent kiadványokra térve, három olyan irodalmi művet ismerünk, amely a szerző könyvészetéből kimaradt: *Lemminkejnen anyja*. *A Kalevalából* színre alkalmazta Gombos László. Zenéjét szerezte Lányi Viktor. Turáni Társaság. Bp. 1940. 8 l.; *Élet a magas északon* [Finn elbeszélések] Ford. Vikár Béla. [Bp. 1942] Turáni Társaság 32 l.; Topelius Z[akarias]: *A nyírfa és a csillag*. Mese. Győr, 1943. Harangozó 20 l., 2. kiad. Győr, 1944. Harangozó 16 l. A tárgyalt folyóiratokhoz beiktatandó még az irodalmi cikkeket is tartalmazó, a Finn Nemzeti Szövetség által Budapesten 1942-ben, 1943-ban kiadott *Finnország*. Az egyéb munkákhoz pedig többek között a következők: Gulyás István: *A finnekről*. Debrecen, 1903. Hoffmann-Kronowitz 24 l. (A szerző Gulyás Pál édesapja); Kodolányi János: *Suomi* [Bp. 1942 Turul 234 l. 16 t. (Turul könyvek), 2. kiad. Bp. 1944. Magyar Élet 204 l. 16 t.; Molnár Rudolf: *A finn evangéliumi mozgalom előzményei és kialakulása*. Bp. 1947. [1948] Fébé 137 l.; Papp István: *Kules a finn nyelvkönyv gyakorlatainak helyes megoldásához*. Bp. 1958. Tankönyvkiadó 56 l. Kimaradt néhány újabb kiadás is: Aho [Juhani]: *A tiszteletesné asszony*. Regény. Ford. n. n. Bp. [1917] Légrády Testvérek 173 l. (Legjobb könyvek 92); Martti Larni: *A negyedik csigolya avagy Mr. Finn Amerikában*. Ford. Firon András. Bukarest—Bp. 1963. Áll. Irod. és Műv. Kiadó — Szépirod. Kiadó 2 köt. 213+211 l. (Olcsó Könyvtár 1963. 46—47) Román—magyar közös kiadás; Eino Railo: *Tavaszi eső*, ford. Katona Loránt. 2. kiad. Pécs, 1944. 270 l.; Frans Eemil Sillanpää: *Silja. Egy régi családfa utolsó hajtása*. Bukarest, 1967. Irodalmi Könyvkiadó 263 l. (Horizont); Mika Waltari: *Szinuhe*. Ford. Gombár Endre. 2. kiad. Bp. 1968. Európa 548 l. (A világ-irodalom remekei. 3. sor.). Papp István *Finn nyelvkönyvének* is van második és harmadik kiadása (Bp. 1962, Bp. 1967) (Sőt legújabban negyedik is: Bp. 1972.).

A 294-es tétel — A. Järnefelt: *Koivikko lakói*. Ford. Firon András. Bp. 1961. 341 l. — a valóságban nincs meg, s a már korábban említettekkel együtt bizonyára Kozocsa és Radó bibliográfiájából való. Ők Järnefelt regényének N. Sebestyén Irén általi fordí-

rását nem említik. Ugyanakkor téves adatuk második fele megegyezik az ugyanazon lap alján álló Larni írta *Negyedik csigolya* adataival: Fordította: Firon András. Bp. 1961. 341 l. A Firon-féle Järnefelt magyarítás Kozocsa és Radó valamilyen technikai hibájának a szülöttje lehet.

Minden valószínűség szerint a 244-es tétel szintén téves. Magunk csak Sulo Haltsonen bibliográfiájából (Suomalaista kaunokirjallisuutta vierailta kielillä. Helsinki, 1961) ismerjük: Juhani Aho: *Képek a finn életből* [Lastuja] Ford. Popini Albert. Budapest, 1892. 163 l. Domokos szerint ez az *Újabb forgácsokkal* lenne azonos (95. lap). Mivel azonban a Popini átültette *Forgácsok* [Lastuja] csak 1896-ban jelent meg, s mivel az *Újabb forgácsok* 1902-es — és szerintünk első — kiadása volt az, amelyet 1939-ben *Képek a finn életből* címmel jelentettek meg (ezt Haltsonen nem közli), az 1892-es kiadásra vonatkozó adatot tévesnek kell tekintenünk. Aho különben a *Forgácsokat* 1891-ben kezdte el publikálni, a második kötet, az *Újabb forgácsok* [Uusia lastuja] 1892-ben jelent meg; ugyanazon évi magyar kiadása túlságosan gyorsnak tűnne. Az adat létrejöttét a következőképp gondoljuk. Haltsonennél tévesen a finnországi megjelenés ideje állhat. Az *Újabb forgácsok* és a *Képek a finn életből* lapszáma a különböző címleírások szerint 135 vagy 136. Adatunk 163-as lapszáma az utóbbi elírásával keletkezhetett.

A címleírások adataiban az alábbi hibákat vettük észre.

Vikár már a *Kalevala* 1935-ös második kiadásához megírta a summázó versikéket (19).

A *Kalevala* Szabó Kiss Katalin készítette prózai átdolgozása (179) nem Budapesten, hanem Bukarestben jelent meg a Mesetarisznya sorozatban. A szerző a 71. lapon és a 933. tételben azt írja, hogy a Mesetarisznya sorozatban publikált átdolgozás 1968-ból való. Ha ilyen egyáltalán van, ez csak későbbi kiadás lehet. A 179-es és a 933-as tétel bizonyára ugyanarra a könyvre vonatkozik.

A Finn könyvtár 5. kötete Ahótól csak a *Képek a finn életből*t tartalmazza, *A tiszteletesné asszonyt* nem (251).

A *Tavaszi eső* írójának, Eino Railónak nevébe sajtóhiba csúszott (Raila), ugyancsak a megjelenés idejébe, amely 1944, nem 1947. A szöveges részben mindkét adat helyesen áll. E regénynek különben két kiadása volt, valószínűleg a második is Pécsen és nem Budapesten jelent meg (488).

A *Silja* alcíme *Egy régi családja* [nem udvarház!] *utolsó hajtása*. A téves forma (525, 530) kontamináció Gyulai Pál regényével: *Egy régi udvarház utolsó gazdája*.

Suoniótól *A hold regéit* új kiadásban 1897-ben, nem 1887-ben adták ki (553).

A 919-es tételszám alatt szereplő vallásos munka szerzője Antti Jaakko Pietilä, nem Pietilä Antti Jaakkola. Könyve 1932-ben, nem 1942-ben jelent meg.

A.-M. Raittila műfordításkötetének tartalmát jobban visszaadjuk, ha magyar lírai antológia helyett mai magyar költők antológiájának nevezzük (926).

A *Heimolasten laulukirja* pontosabban *A rokonnépek ifjúságának daloskönyve* címmel fordítandó (936).

Utólag jegyezzük meg, hogy 1885-ben, a *Kalevala*-évfordulóra szóló — nem Lönnrotnak (ő az előző évben halt meg), hanem a Finn Irodalmi Társaságnak küldött —

verses sürgönyt az Akadémiai mellett a Kisfaludy Társaság, illetve ezek egyes tagjai is aláírták. Erről különben az 1885-ös Akadémiai Értesítő 40., nem a 79—80. lapján emlékeznek meg (22. lap).

★

Noha nagy anyagban mindig várhatók téves adatok, s az is igaz, hogy ezek egy jó részét a szerző korábbiól örökölte, *A finn irodalom fogadtatása Magyarországon* értékéből a filológiai pontatlanságok kétségtelenül levonnak. Ennek és az ezzel is összefüggő, a könyv módszerére vonatkozó fenntartásaink ellenére, Domokos tanulmányát gazdag anyaga, bibliográfiája, úttörő volta és helytálló következtetései miatt pozitívan értékeljük, és hasznosnak tartjuk. Az a véleményünk azonban, hogy Domokos a rokon népek, főleg a kisebb finnugor népek irodalmának kutatása és népszerűsítése terén végzett munkájában már jóval meghaladta itt ismertetett, első, és tudtunkkal lényegében már néhány éve összeállt könyvének a színvonalát. Végül is hozzászólásunkat azzal zárjuk, hogy Domokos Péter munkája a finn—magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok kutatásának bizonyára még hosszabb ideig a legfontosabb forrása lesz.

**A CONTRIBUTION TO PETER DOMOKOS' BOOK ENTITLED
'THE RECEPTION OF FINNISH LITERATURE IN HUNGARY'**

(Summary)

This article is a critique of and a contribution to the book indicated in the title, which is the first elaboration of the subject. After reviewing the contents of the book and enumerating its positive aspects, the author of the present article makes critical remarks in connection with Domokos' method. Then he corrects numerous mistakes found in the text of the book and in the appendix containing 971 bibliographical items. Finally, the author summarizes his opinion in that, despite its shortcomings, Peter Domokos' book, owing to its rich material, ample bibliography, pioneer nature as well as its mostly adequate conclusions, is to be judged positively and is a useful handbook of research into Finnish-Hungarian literary connections.

REGULY ANTAL EGY FINNORSZÁGI LEVELE

Reguly Antal néhány hónapos németországi és svédországi tartózkodást követően — miután figyelme a finn—magyar nyelvrokonság felé fordult — 1839 novemberében érkezett meg Finnországba, amelyet csak 1841 májusában, oroszországi útjának kezdetekor hagyott el. Itt határozott úgy, hogy életét nyelvrokonaink kutatásának szenteli. A finn nyelvet tanulandó 1840 márciusában az akkor szinte teljesen svéd nyelvű Helsinkiből Közép-Finnországba utazik, egy Jyväskylätól északkeletre, Laukaa község közelében fekvő tanyára. Április 28-án Reguly innen, Lammasahóból hosszú levelet ír szüleinek, terveiről és a Finnországban tapasztaltakról számol be. A megviselt állapotban levő, s helyenként nehezen olvasható levél a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában, a „Levelestár”-ban található (jelzete Ms 4754/129), német nyelvű, nyelvtanilag és stilisztikailag nem hibátlan. Az alábbiakban e levél magyar fordítását és eredeti szövegét adjuk. A közlés érdekében a következő apróbb módosításokat hajtottuk végre. Gondolatai elkülönítésére levelében Reguly sokszor egy vagy több kisebb vagy nagyobb kötőjelet használ — lényegében pont, vessző vagy gondolatjel helyett. A kötőjelek előtt és után többnyire egy betűköznyi hely marad ki, néha több, néha semmi. A kötőjelek, gondolatjelek helyett egységesen mindig egy gondolatjelet írunk. Ez előtt és után egységesen egy betűközt hagyunk ki. Egyébként a német szöveget változatlanul publikáljuk. A magyar szöveg nem szabad fordítás, némi stilizáláson azonban átment.* A kötőjelek helyett a mondatokat a megfelelő írásjelekkel tagoljuk. Egy-két tulajdonnevet és két finn közsőt Reguly hibásan, illetve a svéd megfelelőjét használva vagy talán korabeli nyelvjárási formában ír. A magyar szövegben ezeknek a helyes, illetve a finn köznyelvi alakjai szerepelnek, az első előfordulásnál azonban zárójelben a Regulynál álló formát is megadjuk. A levélben Reguly néhány, főleg finn és svéd szót valamint kifejezést aláhúzott, ezeket a német szövegben kurzívan szedettjük, a magyarban az aláhúzást nem jelöljük. A levél elejére — mint a közölt élesített másolaton is

* Ezúton is köszönetet mondok Lévaýné Böör Irénnek és Kocsány Piroskának a fordítási munkában nyújtott segítségükért.

látható — Reguly lerajzolta lakóhelyének környékét. A rajz már annyira elmosódott, hogy az MTA Kézirattárában nem vették észre, a síelő Reguly pont az Akadémia pecsétje alól kukucska ki.

Reguly Lammasahóból írt beszámolójára a szakirodalom egyszer-kétszer már utalt, azonban a levelet — amely nemcsak a korabeli finn vidéki életről, de Reguly színes egyéniségéről, sokoldalú érdeklődéséről is képet ad — mindeddig nem jelentették meg. Nagy kár, hogy Reguly finnországi útinaplója és számos egyéb irománya még mindig kiadójukat várják.

★

Lammasaho (Laukaa egyházközségben) 1840. április 28.

Jó Szüleim!¹

Mikor ezt a levelet megkapják, már minden órában jöttömet várják. Sajnálom, hogy reményeiknek nem tudok megfelelni. Amikor azt írták, hogy jó volna ha április végére hazatérnék, bizonytal nem kívántak feltétlen engedelmességet. Finn tanulmányaimat szükségmegoldásnak tartották (kezdetben így is volt), minthogy semmi jobbat nem tehettem, és úgy gondolták, hogy majd ha ismét otthon leszek, és az országgyűlésen praktizálok, teljesen mindegy mennyit tudok finnül.

Eddigi tanulmányaim eredményei azonban azt követelik, hogy olyan komolyan foglakozzam ezzel a nyelvvel, amennyire csak erőmtől telik. Már Schlözer² (Schlötzer) óta mindig sejtették azt, amit eddig pusztán közelebbi ismeretek hiányában senki sem tudott megfelelően bizonyítani. Sajnovics³ (Sajnovits) kevésbé ismerte a lapp nyelvet, a finnről könyvekből szerzett némi fogalmat. Gyarmathinak⁴, aki szintén írt erről, olyan kevés irodalmi segédanyaga volt (akkor még csak egyetlen szótár-kísérlet létezett,⁵ ami a szókincsnek talán ha tizedét tartalmazta), hogy nyugodtan állítható, a nyelvről semmit sem tudott. — Bár engem csak a véletlen vezetett, mintegy kényszerített ide, most olyan eredményekre bukkanok, hogy a legerősebb meggyőződéssel állíthatom: a magyar nyelv egy, az oroszsal erősen elrontott finn nyelv. Így áll az ügyem. Drága Szüleim, mivel nem tudhatják, milyen eredményeket mutatnak tanulmányaim, azt

¹ Reguly édesapja, Reguly István a cisztercita rend zirci ügyésze volt. Reguly Antal édesanyjának neve Etl Alojzia (részben Kovács Józsefnek, a zirci Reguly Antal Műemlékkönyvtár vezetőjének levélbeli közlése nyomán).

² August Ludwig Schlözer német tudós, a finnugor rokonságot kétségtelennek tartja. Számunkra legfontosabb munkája az *Allgemeine Nordische Geschichte* (Halle, 1771). A finnugor nyelvek rokonságát külföldön már Schlözer előtt is többen vallották.

³ Sajnovics János *Demonstratio*... (Koppenhága, 1770) című művében a magyar és a lapp (valamint a finn) nyelv rokonságát bizonyítja be módszeresen. Könyve a hazai finnugrisztika és nyelvhasználat első jelentős és egyben korszakalkotó munkája, noha eredményei csak jóval később — már Reguly halála után — váltak általánosan elfogadottá.

⁴ Gyarmathi Sámuel műve az *Affinitas*... (Göttinga, 1799) bizonyítását már az összes finnugor nyelvre kiterjeszti, s a szókincsbeli egyezéseken kívül fokozottabban támaszkodik e nyelvek grammatikai hasonlóságára.

⁵ Gyarmathi fellépésekor már volt egy-két finn szótár: Ericus Schroderus: *Lexikon Latino-Scondicum* (1637, hasonmás-kiadás 1941) [latin — svéd — német — finn szótár]; Daniel Juslenius: *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus* (1745) [finn — latin — svéd szótár közel 16 000 finn szóval]; Kristfrid Ganander: *Nytt Finsk Lexikon* (1787 kézirat, fakszimile kiadás 1938 — 1940) [finn — svéd szótár].

írják, hogy minél előbb — még április végéig — térjek vissza, s bizonytalannal arra gondolnak, hogy igyekezzem kiadásaikat csökkenteni, és ne kívánjak többet, mint amennyit nyújtani tudnak. Másrészt mégis meg kell gondolni a visszatérésem, nehogy valamit most elmulasszak, amit később otthon többé nem pótolhatok.

A finn nyelv nagyon nehéz nyelv, és a megfelelő segédeszközök hiányában csupán könyvekből egyelőre megtanulhatatlan. Egy új szótárnak, amit nemrég adtak ki, még nagyon sok hiányossága van a szókincs teljessége tekintetében, s noha a nyelvtana tulajdonképpen jó, a nyelv sok sajátosságát mégis érintetlenül hagyja (ezt svédül írták, mint mindent, ami Finnországról valami felvilágosítást adhat.⁶ Így először svédül kellett megtanulnom, ez a nyelv azonban nagyon hasonlít a némethez, majdnem egy dialektusának lehetne nevezni, így nem volt nehéz rövid idő alatt elsajátítanom). A finnt tehát az e nyelvet ismerők közelében kell tanulni. Ezért céлом érdekében nagyon fontos, hogy a nyelvet forrásából, a nép szájából ismerjem meg. Azt, ami a könyvekben van, az ember csak a helyesírás szerint érti meg, annyira amennyire az jó vagy rossz. Helsingforsban⁷ és végig az egész tengerparton csupán svéd település van, a nyelv is svéd. Mielőtt az országot elhagyom, észak felé kellett utaznom, az ország belseje felé, hogy az élő nyelvet halljam, hogy a kifejezés módját megtanulhassam. (Helsingforsban alig néhány alkalommal hallottam beszélni ezt a nyelvet.)

Továbbá — mivel olyan sokáig tartózkodtam Finnországban — szívesen adtam volna egyfajta leírást Finnországról, a finnekről, mint rokon törzsről. Talán otthon is elvárának effélet. De hogyan teljesíthettem volna ezt, ha nem láttam mást csupán a svéd Finnországot, ahol csak idegenek vannak. A Maguk és az Apát Úr⁸ sürgető felszólításai, hogy jöjjenek haza, ezért csak elsomorítottak, mert nem engedelmesskedhettem. Elhatározásomat nem ghyhattam.

A Maguk és az Apát Úr levelét szíves pénzküldeményükkel március 4-én megkaptam, és 11-én a laukai körorvossal, dr. Schildttel⁹ (Schilt) elutaztam északra, Finnország belsejébe, 50 mérföldre Helsingforstól, Laukaa (Laukas) egyházközségbe. És most egy Juntunen (Jundunen) nevű parasztnál lakom Lammasahóban (Lammasacho), néhány ezer lépésre Schildt birtokától. Így visszatérésemre néhány hónappal későbbben kerül sor, és utam meghosszabbodott, de a sok útkiadást sikerült csökkentenem. Már az új évre úgy készültem fel, hogy vidéken lakjam, s már akkorra sok meghívásom is volt, de

⁶ A szótár, amelyre Reguly céloz minden bizonytalannal a következő: Carl Helenius: *Suomalainen ja Ruotsalainen Sana-Kirja* ... Åbo [Turku] 1838. XXIV, 1172, XXXIX l. Ez a mű a Reguly-hagyatékból az Akadémiai Könyvtár számára vett kiadványok listájában — amely az MTA Kézirattárában található a K 837/1-es számon — szintén szerepel, s az Akadémiai Könyvtárban a régi katalógus segítségével ma is fellelhető: száma Nyelvt. O. 76. A szótár finn—svéd részébe Reguly (?) ceruzával több glosszát írt: magyar, német, finn és svéd szavakat. A svéd—finn részben bejegyzések nincsenek. A szócikkek nyelvtani alakokat is közölnek, s a szótár elején tizennégy lapnyi finn nyelvtan áll.

⁷ Helsinki svéd neve. Mivel ez közismert, a magyar fordításban is kivételesen a svéd alakot hagytuk meg.

⁸ Villax Ferdinánd (1784—1857) zirc-pilis-pásztói apát Reguly külföldi útját anyagilag támogatta (l. Békefi Remig: *A ciszterci rend története Magyarországon 1142—1896. Különlenyomat a Magyarországi Ciszterci Rend Milléniumi „Emlékkönyv”-éből.* Bp. 1896. 61). Reguly édesapjának egy fiáról írt életrajzából azt is megtudjuk, hogy 1828/29-ben Villax segített Regulyt bejutatni a ciszterciák székesfehérvári iskolájába [l. Szilágyi Ferenc: *Adatok Reguly Antal életrajzához.* Nyelvtudományi Közlemények 63 (1961): 181]. Különben Regulyék rokonságban voltak Villaxszal, akinek az édesanyja Reguly Erzsébet volt (Villax Ernő kórházigazgató-helyettes levélbeli közlése).

⁹ Wolmar Schildt (1810—1893) orvos, nyelvújító, a finn nemzeti mozgalom számottevő alakja. A finn nyelvújítás szóalkotói közül a legtermékenyebb. Írói neve W. Kilpinen.

mivel a Maguk segítségét, Jó Szüleim, csak később, januárban kaptam meg, és az nem volt elég, hogy adósságaimat fedezze, kénytelen voltam márciusig itt maradni (ebben az értelemben gondoltam az előző levelemben foglaltakat: minél több pénzem van, annál olcsóbban utazom; így megtakaríthattam volna magamnak néhány száz forintot). Amikor Helsingforsból elutaztam, még maradt a Maguk utoljára küldött összegéből 200 forint (Már korábban fehérneműt kellett csináltatnom, otthonról csak három inget és két gatyát¹⁰ hoztam magammal). Ez az 50 nap, amit eddig vidéken töltöttem, 40 forintba került: utazással és mindennel együtt. Így ebből a megmaradt pénzből még el akarok utazni további 100 mérfölddel északabbra a lappokhoz, és ismét visszatérni Helsingforsba.

Még ha eleget is akartam volna tenni hívásuknak, hogy április végéig hazautazzam, akkor sem tudtam volna megtenni. Akkor sem ha például március 11-én Helsingforsból Laukaa helyett Pétervárra utaztam volna. Ahhoz, hogy egy ilyen óriási várost csak egy kicsit is megismerjen az ember, legalább 2 hétre van szükség. Március 20—25-én pedig kezdődik a hóolvadás a tengerparton, és eltart május elejéig, amikor Oroszországban lehetetlen utazni. És ehhez jön még, hogy nem volt több pénzem csak 200 forint, s mivel ebben az időszakban senki sem utazik, külön közlekedési eszközt kellett volna bérelnem. Tehát teljesen lehetetlen lett volna az utazásra még csak gondolni is, még ha háromszor annyi pénzem lett volna is.

Így elhatároztam, hogy 3 hónapig Finnországban maradok, május 20-án pedig, mikor a tavakon minden hó és jég elolvad, el akarok utazni innen 40 mérfölddel feljebb Iisalmiba (Idensalmi) (ahova meghívásom van), és onnan gyalog vándorolni tovább Lappföldre. Június 24-ig — ez az az idő, amikor itt nem megy le a nap — észak felé akarok haladni. Ezután visszafordulok, és július végéig megérkezem Helsingforsba, s megkezdem a visszautazást, hogy október hónap végére otthon legyek. A finn nyelvben már olyan előrehaladást tettem, hogy Colannal¹¹ finnül levelezek, és ezekben a napokban finnül akarom megírni a Tudós Társaságnak köszönő leveletem.¹² De még sok hiányzik ahhoz, hogy a régi finn költeményeket megértsem. 1835-ben a Tudós Társaság egy finn népköltési gyűjteményt adott ki.¹³ A szövegeket Finnország északkeleti részén, az orosz határnál gyűjtötték, sokat pedig Oroszországban Arhangelszk környékén (a lakosok itt még többnyire a finnek leszármazottai). Mind mitologikus, epikus tartalmúak, s a tradíció és azon szokás által, hogy ünnepi alkalmakkor régi dalokat, költeményeket adnak elő, évszázadok óta, egészen a mai napig fennmaradtak. Bemutatják a régi finnek vallását, és finomságuk, különös egyszerűségük és északi jellegük olyannyira figyelemreméltó, hogy méltán Homérosz mellé állíthatjuk őket. Sok elavult

¹⁰ Ez a szó a német nyelvű levélben magyarul áll.

¹¹ Clas Collan (1816–1901) 1840-ben végezte el az egyetemet, később esperes lett. Fabian Collan tudósak és írók és Karl Collan zeneszerzőnek a testvére. Regulynak Collanhoz írt [többnyire német — néha finn vagy svéd — nyelvű leveleit Ilta és A. V. Koskimies finnül kiadta (I. Uusi Suometar 1912. évf. 171., 175., 180., 188., 195. szám).

¹² Regulyt a Finn Irodalmi Társaság (Suomalainen Kirjallisuuden Seura) tagjai közé választotta, [ezt öhajtja megköszönő. Reguly köszönő levelének az SKS levéltárában nincs nyoma (Collanhoz írt levelei viszont itt találhatóak).

¹³ A Helsingkiben 1835 decemberében, illetve 1836 márciusában két részben kiadott 32 énekből, 12078 sorból álló úgynevezett *Régi Kalevaláról* (*Vanha Kalevala*) van szó.

szót tartalmaznak és olyan szavakat, amelyeket csak ezeken az északi vidékeken használnak, s amelyeket ezért nehéz megérteni. Még egyetlen nyelvre sincsenek lefordítva, de ha hazamegyek, első teendőm egyike lesz, hogy ezeket magyar nyelvre átültessem.¹⁴ Terjedelmük 40 ív 2 kötetben. — A lapp nyelv miatt írtam ezekben a napokban Collannak, hogy küldjön egy nyelvtant.^{14a} Amikor Helsingforsból elutaztam, nem gondoltam, hogy szükségem lesz rá, de most, ha hozzájutok, szeretnék olvasni egy keveset. Nagy varázslók lehetnek, talán én is tanulok tőlük, legalább kártyát vetni és abból jósolni, ebben is mesterek a lappok. Nagyon kicsi emberek, és állítólag nem nagyon szeretetre méltóak. Bár ki tudja — nők még nem mondtak véleményt róluk. Megpróbálok néhányukról portrét készíteni, talán mégis beléjük szerethet valaki. Különben is a róluk való vélemény könnyen lehet féltékenységből származó férfi-rágalmazás. Asszonyaik olyan sapkákat hordanak, mint a magyar asszonyok (Helsingforsban láttam néhányat, ugyanolyan anyagból amilyenek nálunk is vannak), Bertát szeretném majd egy ilyen-nel megajándékozni, legalább otthon nem kell vennie.

Jó Szüleim, az Oroszországon át tervezett utazásom miatt ne aggódjanak. Van több császári út, amely mentén a legjobb vendégfogadók és a legjobb rendőrség működik, s amelyen az ember jóval kényelmesebben és biztonságosabban utazhat, mint sok helyütt a mi útjainkon. Arra, hogy Moszkvába menjek, már nem gondolok, de a többi tervem nem akarom feladni. Szeretnék több finn települést és velük rokon törzset meglátogatni, és mostani nyelvüktől nagyon sokat remélek; milyen hatást gyakorolt rá az orosz, tükör lesz az számomra, melyben a mi magyar nyelvünket láthatom. Hasonlóan nagy fontosságúak lesznek számomra a Prut melletti magyarok és az erdélyi székelyek.¹⁵ Mivel később az orosz nyelvet is meg akarom tanulni, ez az utazás számomra egyfajta bevezetés lesz. Ha ismerem a finn és orosz nyelvet, akkor kezemben tartom a magyar alkotóelemeit.

Az útiköltséget illetően ez az utolsó kérésem, amellyel valaha Magukhoz fordulok. Küldjenek nekem Jó Szüleim annyit, amennyit könnyen nélkülözni tudnak. Ha nem futja kocsira, gyalog fogok hazamenni. (De jó lenne, ha Péterváron tölthetnék 12—14 napot, hogy néhány látogatást is tegyek.) Mutzenbecher révén Schertz majd el fogja juttatni nekem Helsingforsba, ahová, ahogy már mondtam, július végén érkezem meg. — Ugye nem neheztelnek rám ?

— — — — —

Ez a vidék, Lammasaho, mint azt Maguknak az előbb lerajzoltam, egy dombon fekszik, 10 nappal ezelőtt amikor lerajzoltam, még mindenütt hó borította. A 2 magasabb fa, ami a tanyánál áll, egy fenyő és egy nyírfa, mely utóbbi éppen az ablakom előtt áll, a

¹⁴ Reguly Régi Kalevala-fordítástöredékére I. A. Molnár Ferenc: *Reguly Antal Kalevala-fordítástöredéke*. Könyv és Könyvtár IX. 261—279.

^{14a} Reguly Collanon keresztül Castréntól Nils Stockfleth norvég tudós 1836-ban megjelent lapp nyelvtanát szeretné kölcsönözni (l. Uusi Suometar 1912. évf. 175. szám).

¹⁵ Reguly más leveleiben szintén említi, hogy a moldvai csángók és a székelyek közt is akar gyűjteni. Akkor úgy tervezte, hogy oroszországi finnugor tanulmányai után Törökországba megy, és török stúdiókat folytat, majd tanulmányútját a moldvai csángók és a székelyek meglátogatásával fejezi be (Vö. Athenaeum 1841: 596—597; Reguly-album. Pest, 1850. XXIX—XXX).

monsieur pedig, aki sízik, én vagyok. A házigazdám egy Juntunen nevű paraszt, Lammasaho tulajdonosa. Azért a parasztnak azt a képviselői jogát, amely a svéd jog szerint (Finnországban is ez érvényes) megilleti, nem szabad túlbecsülni. Itt parasztnak számít minden birtokos, akinek nincs állami szolgálata vagy nem tartozik a nemességhez. A mi fogalmaink szerinti parasztokat zsellérnek nevezik, és épp olyan rosszul, gyakran még rosszabbul bánnak velük, mint a mieinkkel.

Itt nagyon kevés a falu, többnyire csak Finnország déli részén vannak ilyenek, hanem minden parasztnak saját tanyája van a földje mellett, és ott lakik a családjával, másoktól teljesen elszigetelten. 20—25 tanyát azonban a könnyebb adminisztráció érdekében egy falunak tekintenek, és egy meghatározott nevet adnak neki, amely azonban inkább az egész terület neve. Így én Leppävesi faluban, a 15-ös szám alatt lakom, mert Lammasahónak ez a száma. Schildt doktor Leppävesi 18 szám alatt lakik, mert Ahlbacka, az ő tanyája a 18-as számú. Ezzel azonos beosztásuk van a plébániáknak, vagy ahogy itt nevezik őket, az egyházközségeknek is. Laukaa egyházközségnek, ahol én lakom, 36 olyan tanyája van, mint Leppävesi, tehát egy hatalmas kerület 10 000 lakossal. A templom teljesen egyedül áll egy dombon. Ha jön a vasárnap, minden tanyáról szánkóba ülnek néhányan, imádságoskönyvüket az ölükbe veszik és 3—4—5 mérföldet mennek a templomhoz, amelynek a környéke aztán a sok emberrel, szánnal és lóval úgy néz ki, mint egy tábor. Maga a paplak gyakran 1—2 mérföldre van a templomtól, és a papnak is bele kell nyugodnia, hogy mindig ekkora utat tegyen meg.

Az épületek mind fából vannak, a templomok, a leggazdagabb és legszegényebb emberek tanyái egyaránt. Saját méréseim alapján lerajzoltam magamnak Lammasaho egész térképét. Haza akarom vinni. Itt általában annyi épületet lehet számítani, mint ahány szobánk nekünk van. Így Lammasaho tanyán 28 épület van, ahogy nálunk van tejeskamra, liszteskamra vagy ruhásszoba, úgy itt van lisztesház, tejesház, főzőház, a gazdasszony és a gazda ruhásháza, a női és férfi cselédek ruhásházai stb. Persze minden kis méretű, az egész épület hossza illetve szélessége csak 4—5 vagy 6 lépés. Ebbe azonban nincs beleszámítva a lakószoba vagy inkább lakóház (mert ez ismét egy külön épület), amely 5—6 vagy 7 négyzetölthely lehet. Bútoraik egy hosszú asztal hosszú padokkal, mint nálunk, néhány szövőszék, néhány fekvőhely és egy legalább 2 négyzetölthelyi kályha, úgyhogy az ember először fel sem tudja fogni, miféle masina lehet. Ez az egyetlen kőépítmény egész Finnországban. De nem ér túl a szoba mennyezetén, és nincs kéménye, csak egy kis nyílása, amit ha a füst már nagyon összegyűlt, kinyitnak. De a füst sem olyan ártalmas, mert a szobák nagyon magasak, 3 ölesek, felérnek egészen a tetőig, mert a padlást itt nem ismerik. Szörnyű a meleg, ami ezekben a szobákban van, sohasem tudtam 10 percnél tovább maradni bennük. Ezért nem tud a hideg sem hatni a finn ember szervezetére, és nem tudja úgy elsatnyítani őket, mint a lappokat. Ha kint 30 fok hideg van, a finn a szobájában 30 fok meleget csinál. Hasonlóan figyelemreméltóak a fürdőik is (finn vagy orosz fürdők).¹⁶ Ha a finn embernek ideje van, naponta megfürdik, saját fürdőszobája van, amit a legszegényebb finneknél is megtalálunk. A fürdőben izzó

¹⁶ Ez a szauna

kövekre vizet öntve gőzt állít elő, és a testét nyírfavesszőkkel csapkodja, hogy még jobban megizzadjon. Az egész család egyszerre fürdik, és hogy a gőz még jobban érje őket, lépcsők vannak, amelyek felvezetnek egészen a tetőig. Közben-közben teljesen mezítelenül kijönnek, a hóba vetik magukat és visszamennek. Miután a vérüket ekképpen felfrissítették, a fürdés végeztével rögtön aludni mennek. Persze füst ebben a fürdőben is bőven van, az ilyen fürdő ezért nagyon káros a szemre. A testüket is úgy átjárja a füst, a ruházatukkal együtt, hogy a finn paraszt úgy árasztja a füstszagot, mint a magyar a szalonna és a zsír szagát, egyik sem kellemes.

A finn férfi erős, igen gyakran nagy növésű, kerek fehér arca van és világosszőke haja, olyanformán hosszúra vágva, mint a mi slávjainknak Magyarországon. A lányok ezen a vidéken többnyire szépek, néha-néha olyan erősek és kövérek, hogy félni lehetne tőlük. Gyertyát általában nem égetnek. Amikor az éjszakák meghosszabbodnak — és ezen a vidéken a téli napforduló idején már 2 órakeresztet és éjszaka van — a gyertya nagyon sokba kerülne. Päre-vel (pärtä) világítanak, egy hosszába vágott körülbelül 4 láb hosszú és 3 ujj széles vékony fenyőággal, amely szobáikban már előre fel van halmozva; ha az egyik elég, meggyújtják a másikat. Ha az ember éjjel utazik, és olyan tanyára jut, ahol lovak vannak, amint a lányok a lángolva égő päre-vel az istálló körül vagy az udvaron serénykednek, hogy valamiről gondoskodjanak, mindez egyfajta sajátos látvány, s az ember abban a pillanatban egészen jól megbarátkozna a fúria elnevezéssel, olyan kedves képet nyújtanak elöl kibontott hajfürtjeikkel.

Finnország 6000 négyzetmérföld területű és 1 300 000 lakosa van. Nagyon rossz arány, és ez a föld megművelésére is jellemző. Lammasahónak több mint 1000 hold földje van, de ebből szántóföld, mező illetve megfelelően megművelt föld csak 70 hold, a többi erdőség (amit nagyon kegyetlenül kezelnek) vagy a kövek miatt használhatatlan föld. De ezeken a jól megmunkált szántókon kívül van még más is, az úgynevezett égetett szántóföld. Ősszel ugyanis a paraszt megjelöl bizonyos helyeket erdőségeiben, amelyeken jó termőképes talaj mutatkozik, és a fákat itt kivágja, és jövő ősszel, mikorra már kiszáradtak, felgyújtja, s néhány hét múlva a szénbe és hamuba vet, és így tovább. Lammasaho ebben az évben 119 bécsi forint¹⁷ állami adót fizetett. Schildt tegnapelőtt 15 000 rubelért (1 rubel 66 bécsi krajcár¹⁸) adta el a birtokát, Ahlbachát, 2200 holdat nagyon jó lakóépületekkel. Legnagyobb jövedelmük a tehenenyésztésből van, Lammasahóban 26 tehenet tartanak, és legnagyobb évi bevételük a vajból származik, bár 1 font csak 4—6 bécsi garasba^{18a} kerül (mivel Finnország a tenger melletti fekvése révén igen alkalmas kereskedelemre, a többi külföldi termék is nagyon olcsó: a kávé fontja 12 garas, a cukoré is 12, néha olcsóbb, néha drágább).

Ruháikat mind maguk készítik, Lammasahóban néhány fej- és vállkendőn kívül nincs vásárolt ruhadarab. Ezért nagy becsülete van a szövészeknek, még versek is szólnak róla. Táplálékuk és ételeik elkészítési módja a lehető legrosszabb. Napi táplálékuk a sós nyers hal és az édes vagy savanyú tej, a húst is mind besózzák vagy megfűstölik, egyedül a burgonya és a zabkása az, amit melegen esznek. De ünnepeiken jobb

^{17-18-18a} Regulynál fl. W., Kreutz W., majd W. groschen áll; valószínűleg bécsi forint, bécsi krajcár, illetve bécsi garas másképpen ezüst forint, ezüst krajcár, ezüst garas.

ételeket is kap az ember, kávé meg mindig. Annyira dolgozak, hogy finnt én tétlenül még sosem láttam, a szegényebb parasztnál is — még akkor is, ha tyúkjaik nincsenek — mindig találni egy kakast, hogy az korán felébressze őket. (Órájuk nemigen van.) A zsellérek szobáin soha sincs ablaküveg, hanem a falba néhány lyukat vágnak, és a fölé egy másik fát tolnak. Ha az ember olykor ilyen épületek előtt halad el, ezt a fát eltolják, és 2—3 fej egyszerre kukucska ki, úgyhogy a lovak megijedhetnek. Kenyerük rozból van, de a zselléreknél mindig található fenyőkéregből készült kenyeret is.

És miképp lakom én ennél a Juntunennál? Tűrhetően. A nagyobb épületben, amelyik a nyírfa előtt áll, 2 szoba van, ezeket csak összejöveleikkor vagy ünnepekkor használják, különben lakatlanok. Most az egyikben én lakom. Van egy asztalom, három székem, egy padom, egy ágyam, egy kis étkezőszekevényem, egy kis könyvszekevényem és egy kályhám, amit annyit fűtenek, amennyit csak kérem. Étkezésre is amennyit akarok, annyi tejet, vaját, burgonyát, kását kaphatok és mindent, amijük csak van. Ami az elkészítést illeti, vagy magamnak is ott kell lennem, vagy alkalmazkodó ízléssel elfogadni, amit hoznak. Hiszen a jóakarát megvan bennük. Így aztán egész nap a szobámban ülök. Ha sétálni akarok menni, sízek, amiben igen nagy kedvem lelem. Nem könnyű megtanulni, de ha mester benne az ember, egy szánt húzó lóval is versenyre kelhet. Így kísérem el gyakran Juntunent, ha a közeli tó jegére megy, hogy megnézze, fogtak-e valamit a hálói, és finn társalgást tartok. Csak a nap vakító fénye, amely a még az egész vidéket beborító hóra süt, nagyon árt a szememnek. Nagyon kell kímélnem a szememet, napfényes napokon egyáltalán nem mehetek ki. — Az első napokban, amikor idejöttem különösen sok látogatóm volt, parasztok és zsellérek a környékről, akik a délről jött idegent akarták látni. Először jól tűrtem ezt, mert olyan jámborak voltak, bejöttek a szobámba, megálltak az ajtónál, s nagy szerénységük miatt csak ritkán tudtam elérni, hogy válaszoljanak a kérdéseimre. Néhányan aztán csak nyilatkoztak, mikor elmentek, és úgy vélték: mégiscsak különös, hogy épp úgy néz ki, mint mi magunk. — A finnekben általában sokkal több a szelídség, mint a magyarokban, és tudásvágyóak. Van itt nálam néhány gyűjtemény a finn költészetből,¹⁹ s már valamennyit elkérték, és vasárnaponként nagyon szorgalmasan olvassák. Innen még keletebbre, ahol ezeket a költeményeket gyűjtötték, s amelyekről fentebb is írtam, az emberek nemcsak megőrzik a régi költeményeket, hanem maguk is szereznek ilyeneket. Minden költemény, amit eddig finnül kinyomtatnak, parasztköltemény volt. És egy héttel ezelőtt kaptam még egy verset, amit nemrég egy karjalai templomtűzről írtak. Az egész tüzet leírja, és költőiségét nem lehet vitatni.

Az éghajlat itt sokkal zordabb mint Helsingforsban. Amikor 3 évvel ezelőtt Helsingforsban 30 fok hideg volt, itt akkora volt a hideg, hogy ha a higanyt kitétték a levegőre, az abban a pillanatban megfagyott. Ebben az évben január hónapban itt átlag 18—24 fok volt. Helsingforsban 20 fok meleg is volt, de 6 napra rá 28 fok hideg lett (Celsiusban számítva mind). Helsingforsban a február második fele olyan volt, amilyen Maguknál lehetett, mindig sütött a nap, a hó olvadozott, a szánoknak rossz lett az út, és aki csak

¹⁹ Reguly könyvtárában (erre vö. 6. l. ábrát) több finn népköltészeti munka található: a *Kantele* (Helsinki, 1829), a *Régi Kalevala* (Helsinki, 1835, 1836), a *Kanteletar* (Helsinki, 1840) stb.

tehettem, sétálni ment. Márciusban hidegebb lett, s amikor 11-én este Helsingforsból elindultunk, egész éjjel havazott és a rákövetkező napon is. Schildt vőlegény, és meglátogattuk a menyasszonyát. Az apa járásbíró (Judex primae instantis in re civili. A jogigazgatás itt teljesen szeparált. 3 megyei tábla van, minden megyének van aztán 2 főbíróháza és minden főbíróhoz 6—8 járásbíró van beosztva. A Supraemum tribunal egy senatus collegium), és nagyon vidám, kellemes emberek. Egy hétig, amíg itt voltunk, szünet nélkül esett a hó, úgyhogy a továbbutazásnál mindenütt utat kellett törnünk magunknak. Áprilisban 5-én volt az utolsó hóvihár, aztán 18-ig meleg napsütés, ettől fogva pedig széles napok következtek. Amikor Schildt ezen a napon ismét a menyasszonyához ment, a pap értem küldött és meghívott, lakjam nála, amíg Schildt visszajön, hogy ne unatkozzam. A húsvéti ünnepeket tehát nála töltöttem (nagyon szép, nagy lakása van, egészen különálló szobám volt, nagy kényelemmel stb.), és 27-én jöttem vissza. Ez tegnap volt, s azóta ezt a levelet írom. Az ablakom előtt már nem látok havat, a nap melegen süt, az ég kék, a madarak csicseregnek, egyszóval az egész természet él. Csak a tavak nem mozdultak még, amikor tegnap még átjöttem egyen, a jég még nagyon szilárd utat biztosított. Ez csak tiszta jég, mert a hó már megolvadt rajta, és csodálatos látvány, amint a hosszú, két oldalt végtelennek tűnő út az ég színét felölti. Tükör ez a víz természete szerint. A hegyek északi oldalait még vastag hó fedi. Amikor hazajöttem, 3 nekem címzett ajándékot találtam. 3 húsvéti tojást, egy kalácsot, amit mämminek (memma) hívnak, (ezt itt mindig húsvétkor eszik, nem tudom leírni milyen, de nem jó) és egy szál szegfűt. Még nem tudom, kitől kaptam őket.^{19a} 22-én és 23-án valószínűleg ismét havazott, de már nincs hó, és most nagyon hideg, fagyos éjszakáink vannak. De feltűnően kevés a sár. A tél addig tart amíg hó van, és így a tavaszba való átmenet a hóolvadáستól a kizöldült természetig olyan hallatlanul gyors, hogy a sarat itt aligha ismerik. Azért sem, mert a nap már szinte állandóan süt, fél 4-kor kel és fél 9-kor megy le. A nyári napforduló idején itt fél 11-kor megy le a nap. Tovább haladva felfelé, ahol egyáltalán nem megy le, majd látni fogom vörös éjszakai neglizsékjében is. Hogy éppen a lappoknál lesz ilyen kacér egy éjszakára, az nem erősíti meg a lappok általában elismert rátságát. Endymion²⁰ is jobb képű volt, miért lenne a napnak ilyen kétségbeejtő ízlése. Finnország tájai gyönyörűek és olyan különösek, hogy egyetlen magyarországi, németországi vagy egyéb számomra ismert vidékkel sem tudnám összehasonlítani őket. Mindenütt csak tó és tó, Kelet-Finnországban az ember egy mérföldet sem utazhat anélkül, hogy vizet ne látna. S mindehhez a szelíd dombok és hegyek sudár fenyőikkel. Igen finoman öltözött természet ez, noha még nem részesült nevelésben, és megőrizte eredeti vadságát. — Kérem, adják át az Apát Úrnak csókokomat és sok köszönetemet. Csókolom Magukat Jó Szüleim, és maradok a Maguk

Tónija

Julit és Bertát is sokszor csókolom.

^{19a}Reguly Finnlandi úti jegyzeteiben (megtalálható az MTA Kézirattárában) említi, hogy ezeket Schildt menyasszonya küldte neki, és Schildt hozta el [Vö. még Raekallio-Teppo, Vuokko: Kaukovieras Keski-Suomessa v. 1840. Keski-Suomi IV (1947), 26].

²⁰ Endymion, egy szépséges ifjú a görög mitológia szerint Selenének, a hold istennőjének szerelmese. Selene éjjelenként leszáll az égről Endymionhoz, csak hogy megcsókolhassa és mellette pihenhessen.

Gute Ältern!¹

Sie erwarten mich schon persönlich mit jeder stunde, wenn sie diesem brief bekommen — Ich bedauere Ihren Hoffnungen nicht entsprechen zu können. Als Sie mir schrieben ich möchte mit Ende April nach hause kommen; wollten Sie eben kein blinden gehorsam verlangen — Sie hielten meine finnischen Studien für nothstudien (wie sie es, die erste Zeit waren:) in dem ich etwas besseres nicht thun konnte — und so dachten Sie, — wenn ich nur wieder zu hause bin und auf dem Landtage practicire — Wie viel ich finnisch kann? ist eine gleiche sache.

Doch die resultate meiner bisherigen studien, legen mir solchen Ernst auf diese Sprache, wie nur meine kräfte einen erlauben. — Seit Schlözters² zeiten vermuthete man schon immer, was keiner noch, nur wegen mangel näheren kenntnissen bestimmt beweisen konnte. Sajnovits³ kannte wenig die Lappische Sprache — von des finnischen hatte er aus büchern einigen schatten — Gyarmath⁴ der darüber auch schrieb, hatte sowenig litterarische mitteln (man hatte zu der Zeit nur noch einen versuch eines Lexicons⁵, dass den 10-ten theil des wortschatzes vielleicht enthält:) dass man behaupten muss, er wusste von der Sprache gar nichts. — Bin nun ich so apropos dazu geführt, quasi dazu genöthigt geworden — Und sehe ich nun solche resultate, dass mich die stärkste überzeugung zur behauptung führt: Die Ungarische Sprache ist eine Finnische mit Russischem stark verdorbene sprache. — So ist es meine sache — Wenn Sie mir Theure Ältern, in dem Sie nicht wissen können was meine studien zeigen, schreiben: ich soll je eher — noch bis ende April zurückkehren — wohl denken wie ich Ihre kosten schonen, und nicht mehr verlangen soll, als es Ihnen möglich ist, — Doch andererseits — meine Rückkehr mit bedacht zu machen — damit ich nicht etwas versäume jetzt zu thun — was ich später hin zu hause nicht mehr einbringen könnte.

Die finnische Sprache ist eine sehr schwierige sprache, und wegen mangel gehöriges hülfsmitteln, aus büchern alleine noch unerlernbar. — Ein neues Lexicon was man seit unlängst hat — hat noch sehr viele mangeln hinsicht des vortreichthums der sprache — Gramaire, wäre wohl eine gute, doch lässt sie noch viele eigenheiten der sprache unberührt (sie ist svedisch geschrieben, wie alles was über Finnland etlichen Aufschluss geben kann⁶ — ich musste darum zuerst svedisch lernen — sie hat sehr viel ähnlichkeit mit der deutschen sprache, man könnte sie fast einen Dialekt davon nennen — so war es keine swierigkeit sie in kurzer Zeit aufzufassen:) — so muss sie in der nähe von sprachkundigen gelernt werden. — Dazu ist für mein streben, von grösster wichtigkeit, die sprache aus Ihrer Quelle aus dem Mund des Volkes zu kennen — was in Büchern ist versteht man nur nach der Ortographie wie diese gut oder schlecht ist — In Helsingfors⁷ und längst der ganzen Seeküste ist lauter svedische Colonisation und so auch ihre sprache — ich musste also bevor ich dass land verlasse, um die sprache des lebens zu hören, die art sich auszudrücken etc: lernen zu können — gegen Norden, in das innere des Landes reisen. (In Helsingfors hörte ich kaum etlichemahl diese sprache zu sprechen.) Weiter — da ich so lange in Finnland mich aufhielt, hätte ich wohl gerne eine art beschreibung von Finnland, von den Finnen als einen verwandten Stamm wollen geben, — vielleicht auch Sie zu hause hätten dergleichen erwartet — Doch wie wäre etwas zu leisten gewesen. — da ich nur dass svedische Finnland, wo nur fremdes herrscht gesehen habe. Auf Ihren und des Herrn Abten⁸ dringenden aufforderungen nach hause zu kommen — konnte es mich darum nur betrüben dass ich Ihnen nicht gehorchen kann — Meinen Vorsatz konnte ich nicht lassen.

Ich bekam Ihren und dess Herrn Abten brief mit Ihren gütigen Subsidien den 4 märz — und fuhr den 11-ten mit Provincial Doctor Schilt⁹ aus Laukas — von Helsingfors 50 meilen nördlicher in die mitte von Finnland — nach Laukas Kirchspiel (Paroccia). Und wohne nun bei einem bauern namens Jundunen in Lammasacho, etliche tausend schritte weit von Schilt sein Landgut. — So geschieht meine Rückkehr mit etlichen Monaten später, und meine Reise ist verlängert, doch die vielen Reisekosten sind beiseitigt; — schon zum neuen Jahre bereitete ich mich auf diese weise zu thun, auf dem Lande zu wohnen, und hatte viele einladungen schon darauf — doch — als ich Ihre hülfe Gute Ältern nur erst später, Monat Januar bekam und diese nicht hinlänglich war, meine schulden zu tilgen, war ich genöthigt bis März hier zu bleiben. (In diesem Sinne meinte ich dass n vorigen brief geschriebene: je mehr geld ich habe, desto billiger reise ich — ich hätte mir auf diese art etliche hundert floren erspart:) — Als ich nun von Helsingfors fuhr, hatte ich von Ihrer letzt geschickten Summe

200 fl: noch übrig (ich musste mir schon eher wäsche machen lassen — ich hatte ja von hause nur 3 hemde und 2 gaty¹⁰ mitgenommen:) — Diese 50 tage, die ich bis jetzt auf dem Lande lebte, kosteten mich 40 fl: mit reise und allen — so bin ich noch willens mit diesem übrigen gelde 100 meilen noch nördlicher zu den Lappen zu reisen, und wieder nach Helsingfors zurück zu kehren.

Auch — wäre ich willens gewesen Ihren ruf zu folgen, bis ende April zurück zu reisen — es wäre mir unmöglich gewesen. — Väre ich z: b. den 11 März von Helsingfors statt Laukas nach Petersburg gefahren — Eine solche Riesen Stadt fordert doch wenigstens 2 wochen, um nur ein bischen gekannt zu werden — und den 20—25-ten März fängt sich schon das thauwetter längst der Küste an, und dauert bis anfangs Maj — wo es fast nicht möglich in Russland zu reisen. — Und dazu noch — ich hatte nicht mehr als 200 fl. — Weil zu dieser Zeit niemand reiset, hätte ich mir müssen separierte gelegenheit nehmen. — Es wäre unmöglich — unmöglich nur auf eine reise zu denken gewesen — und hätte ich das dreifache geld gehabt.

So bin ich noch gesonnen, 3 Monate in Finnland zu bleiben — mit 20-ten Mai, bis zu welcher Zeit aller Schnee und Eis auf den Seen zergeht — will ich von hier, 40 Meilen höher nach Idensalmi (Ich habe eine einladung dahin) fahren — und von da weiter nach Lapland zu fusse wandern — Bis 24 Juni, zu welcher Zeit die Sonne hier nicht untergeht, will ich nordwärts steigen — Nach diesem kehre ich um, und komme biss Ende Juli nach Helsingfors, und trete meine rückreise an, dass ich mit Ende Monat Octobers zu hause bin. — In der finnischen sprache machte ich schon solche vorschritte, dass ich mit Collan¹¹ Finnisch correspondire — und dass ich diese tage meinen Danksagungs brief an die Gelehrte Gesellschaft finnisch will schreiben.

Doch fehlt mir noch viel um die Altfinnischen Poesien zu verstehen. — Im Jahre 1835 gab die Gelehrte Gesel schaft eine Sammlung finnischer Volkspoesien aus.¹³ Sie sind in nordöstlichen Finnland an der Grenze von Russ- land, und viele auch in Russland gegen Archangelsk (die bewohner sind hier noch meistens finnischen Stam- mes:) gesammelt, sind alle mythisch epischen inhalts — die seit Jahrhunderten durch tradition, durch die sitte bei festlichkeiten alte lieder und Poesien vorzutragen bis auf jetzt erhalten sind. — Sie stellen die Religion der Altfinnen vor, und haben durch ihre zartheit, merkwürdigen einfachkeit, und nordischen Charakter so viel interesse, dass man sie neben Homer stellen kann. — Sie enthalten viele veraltete vorte, und vorte die nur in diesen nördlichen Gegenden gebraucht werden, darum sind sie schwer zu verstehen. Sie sind noch in keine sprache übersetzt, aber sie in die Ungarische überzuführen, soll eine meiner ersten arbeiten sein, wenn ich nach hause komme.¹⁴ Es sind 40 bogen in 2 bände. — Wegen der Lappischen sprache schrieb ich diese tage an Col- lan, dass er mir eine Gramaire nachschickt^{14a} — als ich von Helsingfors fuhr, glaubte ich nicht eine zu brauchen, doch will ich sie ein bischen lesen wenn ich jetzt zu sie komme. — Sie sollen grosse Zauberer sein — vielleicht lerne ich auch etwas von Sie — wenigstens karten aufschlagen und daraus wahrsagen — in wass Lappen auch Meistern sind — Sie sind sehr kleine Menschen und sollen nicht viel liebenswürdig sein — doch wer weiss es — Damen haben noch kein Urtheil über sie gesprochen — ich will versuchen etliche zu portretiren, vielleicht könnte sich doch jemand in sie verlieben. — Eine verleumdung von Männern aus eifersucht ist ja nicht schwer zu denken. — Ihre Veiber tragen solche Kopfmützen wie die Ungarischen Weiber (in Helsingfors sah ich et- liche ganz von den nämlichen Zeig wie sie bei uns sind:) ich will der Berta mit einer solchen ein present ma- chen sie braucht sich wenigstens zu hause keine zu kaufen.

Wegen meiner rückreise durch Russland darf es Ihnen Gute Ältern nicht bange sein — man hat ja mehrere Kaiserliche Strassen auf denen die bessten Gasthäuser und besste polizei ist, auf denen man wohl commodter und sicherer reisen kann, wie auf vielen unserer Strassen. — Nach Moskau denke ich wohl nicht mehr, doch meinen übrigen plan, will ich nicht aufgeben — ich will mehrere finnische Colonien und verwandte Stämme zu sie, besuchen, und hoffe von ihrer jetzigen sprache sehr viel — wass das Russische für eine wirkung auf sie hatte — sie werden mir ein spiegel sein, wo ich unsre Ungarische sprache sehen werde können — So sind mir dann die Ungarn an Pruth und die Székler in Siebenbürgen von vieler wichtigkeit.¹⁵ — Weil ich die Russische sprache späterhin auch lernen will — so wird mir diese reise gleich eine Introduction sein. — Kenne ich die Finnische und Russische sprache, so habe ich die Elemente der Ungarischen.

Wegen Reisekosten, soll diese meine letzte bitte sein, die ich je an Sie richten will. — Schicken Sie mir Gute Ältern — so viel es ihnen leicht möglich ist — geht es nicht auf wagen, so will ich schon zu fusse nach hause kommen. — (Doch möchte ich gerne in Petersburg 12—14 Tage weilen können, um auch etliche besuche

da zu machen.) Schertz wird es mir Durch Mutzenbecher wieder nach Helsingfors schiecken, wo ich, wie ich schon sagte, mit ende Juli bestimmt eintreffe. — Sie werden nicht böse sein.

— — — — —

Diese Landschaft die ich Ihnen vorne zeichnete Lammasacho — auf einen hügel gelegen, zu der Zeit als ich es abnahm — vor 10 tagen — noch gantz mit schnee bedeckt — die 2 höhern bäume die bei dem hofe stehn, sind eine tanne und eine birke, welche letztere eben vor meinem fenster steht und der monsieur: der auf schneeschuhe lauft, — bin ich.

Mein Hausherr und besitzer von Lammasacho ist *Jundinen*, ein bauer. Darum muss mann das Jus repraesentationis wass in dem Svedischen Jus (in Finnland hat man auch diese:) der bauer hat, nicht überschätzen — Bauer ist hier ein jeder Gutsbesitzer, der nicht Staatsdienste hat oder nicht von Adel ist. — Die bauern in nostro sensu werden Törper genannt, und sind eben so schlecht, in mancher noch schlechter gehandhabt als die unsrigen. Dörfer hat man hier sehr wenig und meistens nur in südlichen Finnland — sondern ein jeder Bauer hat seinen Hof bei seinen feldern, und wohnt da mit seiner familie von andern gantz abgeschieden. Doch wegen der leichtern Administration werden 20—25 hofe für ein dorf genommen, und haben dann einen bestimmten Namen, der doch mehr name ihres territoriums ist. — So wohne ich in dem Dorfe *Leppävesi* in nro 15 — weil Lammasacho diesen Numero hat — Doctor Schilt wohnt in Leppävesi, Numero 18 — weil Ahlbacka, sein Hof No 18 ist. — Dergleichen eintheilung hat man auch hinsicht der pfarreien oder *Kirchspielen* wie sie hier genannt werden. Das Laukas Kirchspiel in dem ich wohne hat 36 solche dörfer wie Leppävesi ist — also ein ungeheuren distrikt — mit 10 000 bewohnern — Die Kirche steht ganz einzeln auf einem hügel — kommt nun der Sonntag so setzen sich von jedem Hof etliche in schlitten, nehmen ihr Gebetbuch ins schoss, und fahren 3—4 bis 5 meilen weit zur Kirche, wo es denn von den vielen menschen, schlitten und pferden aussieht wie in einem lager — selbst der pfahrhof liegt manchmal 1 bis 2 meilen von der Kirche entfernt — und der Priester muss sich auch gefallen lassen immer solche strecke zu fahren.

Die Gebäude sind alle von holz — die Kirchen, die hofe der reichsten leute, wie die der ärmsten. — Ich zeichnete mir den ganzen plan von Lammasacho nach eigenen messungen — ich will ihn nach hause bringen — Mann kann hier im allgemeinen, so viel gebäude annehmen wie wir stuben haben; — so sind im Hof Lammasacho 28 gebäude — wie man bei uns eine milch kammer oder mehl kammer oder zimmer für kleidungen hat — so sind hier dass mehl haus, das milch haus, das Koch haus, das kleider haus für die frau und Mann, das kleiderhaus für die weiblichen dienstboten, das kleider haus für die männlichen dienstboten etz: alles freilich ein kleiner maastab das ganze gebäude hat nur 4 bis 5 oder 6 schritte in quadrat — mit ausnahme ihrer wohnstube (oder wohnhaus weil es wieder ein separiertes gebäude ist:) die 5—6 bis 7 klafter in quadrat hat. — Ihre möbeln sind dann ein langer tisch mit langen bänken wie bei uns, etliche Weberstühle, etliche bettstellen, und einen Ofen von wenigstens 2 klafter in quadrat, dass man es zuerscht nicht begreifen kann, wass es für eine Maschine ist; dass einzige steingebäude in ganz finnland. Doch reicht es nicht über dass Dach der Stube — Sie haben kein rauchfang, — nur eine kleine öffnung die wenn sich der Rauch da schon zu viel anhäuft aufgemacht wird. — Auch ist der rauch nicht so sehr schädlich weil die stuben sehr hoch sind — 3 klafter in der höhe — sie reichen biss unter dass dach, denn boden kennt man hier nicht. — Die wärme die man in solchen stuben hat ist ungeheuer — ich konnte nie über 10 minuten in einer aufhalten — darum kann auch die kälte auf den organismus des finnen nicht wirken — dass sie ihm vielleicht so verkrüppeln würde machen wie den Lappen — hat der finne draussen 30 grad kälte, so macht er sich in seiner stube 30 grad wärme — so sind auch merkwürdig ihre bäder (finnischen oder Russischen bäder¹⁶;) — wenn der finne zeit hat, so badet er täglich — er hat eine eigene badstube, die bei den ärmsten finnen auch gefunden wird — da erzeugt er sich dampf mittelst wasser aufguss auf glühende steine, und schlägt sein körper mit birkenruthen, um noch mehr in schweisch zu kommen. — Die ganze familie badet auf einmal, und um den dampf noch mehr ausgesetzt zu sein hat man treppen, die hinauf bis unter dass dach führen — sie kommen dann mit unter ganz entblösst heraus, werfen sich in Schnee und gehen wieder zurück. — Nach dem baden mit solch erneuten blut gehen sie gleich schlafen. — Rauch ist freilich auch in dieser badstube viel und darum für die Augen solch eine bad, viel schädlich — auch ist ihr körper so mit rauch durchdrungen, sammt ihren kleidungen — dass ein finnischer bauer so nach rauch riecht, wie der Ungarische nach Speck und fett — es ist keines angenehm.

Der Finne ist stark, sehr häufig gross gewachsen, hat rundes weisses Gesicht und hellgelbes haar, auf diese

art lang geschnitten wie unsre Slaven in Ungarn. Die Mädchen in dieser Gegend meistens alle schön, zuweilen so stark und fett, dass man sich fürchten könnte von Sie. — Kerzen brennt man in allgemeinen nicht wenn die Nächte sehr lang werden und in diesen Gegenden zu winter Solstitium es um 2 Uhr schon dunkel und Nacht ist, würde es sehr viel kosten — man brennt *pärtä*, lang gespaltenes dünnes tannenhholz von ungefähr 4 fuss länge, 3 finger breite — was in ihren stuben schon aufgehäuft liegt — ist eines verbrannt, so zündet man das andere an — reiset man so bei der nacht, und verlangt man in einem hof wo, pferde — diese Mädchen mit den flammend brennenden *pärtän* wie sie in stall und sonst in hof herumlaufen ein etwas zu besorgen — ist ettwass eigenes zu sehen —, mann kann sich in dem augenblick mit den Namen Furie ganz gut befreunden, n dem sie, mit ihren vorne lossgelassenen haaren liebliche portraite davon sind.

Finnland hat 6 000 □ meilen und 1 300 000 Einw. — eine sehr schlechte proportion, nach der auch die bebaung des Landes ist — Lammasacho hat über 1000 Joch land — doch davon machen äcker, Wiesen etz. gehörig bebautes land nur 70 Joch aus — dass übrige ist Waldung (die sehr crudel behandelt werden:) oder sonst durch steine unbrauchbares Land. — Doch hat man ausser diesen gut bereiteten Äckern, noch andere, *gebrannte Äcker* genannt. In herbst nämlich, bezeichnet der bauer in seinen Waldungen etliche plätze die guten fruchtrragenden boden zeigen — und so werden die bäume da angehackt, und den künftigen Herbst da sie schon getrocknet ist wird es angezündet und in die kohle und Asche nach etlichen Wochen gesäet — und so weiter. — Lammasacho bezahlte an die Krone, diess jahr 119 fl. W.¹⁷ — Schilt hatte vorgestern sein Landgut Ahlbacka verkauft für 15 000 Rubel (ein rubel kann 66 kreutz.¹⁸ W. haben:) — es hat 2200 Joch, und sehr gute Wohnungsgebäude. — Die grösste oekonomie besteht in der Kühe-zucht, in lammasacho hat man 26 — und der butter macht ihre grösste Jährliche einnahme, obwohl das pfund nur 4 bis 6 W. groschen^{18a} kostet. (Weil finnland so gut für handel geeignet ist durch ihre stellung am Meere, sind auch die andern ausländischen produkte sehr billig — Cafe das pfund 12 gros: — Zucker (Rohr) das pf. auch 12 gros: — manchmal billiger manchmal auch theurer:).

Ihre Kleidungen sind alle eigene fabrikate — in lammasacho hat man ausser etlichen Kopf und halstüchern, nicht ein gekauftes stück — darum kommt dem Webestuhle sehr viel Ehre zu, und man hat auch Gedichte über ihm. — Ihre Nahrung und bereitung ihrer speisen ist die schlechteste die sie haben können — gesaltze rohe fische und süsse oder saure milch dazu findet man täglich bei sie — ihr fleisch ist auch alles gesaltzen oder geräuchert — und nur erdäpfeln und hafergritze sieht man warmer zu essen. — Doch bei Ihren festlichkeiten findet man auch bessere speisen bei sie und Kafé immer. — Sie sind so arbeitsam dass ich kein Finnen noch müssig habe gesehen — und darum findet man bei den ärmern bauern immer einen Hahn, wenn sie auch hühner nicht haben — um in der früh zur gewisser zeit immer geweckt zu werden — (Uhren haben sie selten.) — Die Stuben der Törper haben nie fensterscheiben — sondern in die Wand sind etliche löcher geschnitten, und über die ein anderes holtz geschoben — wenn man mitunter vor solchen gebäuden vorüber fährt, und dies holtz weggeschoben wird, und 2 oder 3 köpfe auf einmal herausgucken — können die pferde erschrecken. — Ihr brot ist aus roggen — doch findet man bei den Törpern immer auch brot aus annenrinde.

Wie wohne nun aber ich bei diesen Jundunen? — passabel. — Dass grössere gebäude wass Sie vor der birke stehn sehen, hat 2 zimmern die man nur bei Ihren unterhaltungen und festlichkeiten braucht, und sonst unbewohnt sind — dass eine bewohne nun ich, — habe einen tisch, 3 sesseln, eine bank, ein bett, kleinen speise kasten, ein kleinen bücherschrank, und einen Ofen denn sie mir so viel heitzen als ich nur wünsche. Zur speise kann ich auch so viel milch, butter, erdäpfel, grutze und alles wass sie haben, bekommen, als ich nur will — Wass die zubereitung anbelangt, muss ich oder selbst dabei sein oder mit toleranten sinn annehmen wass man mir bringt. Ihr wille ist ja doch gut. — Und so sitze ich den ganzen tag in mein Zimmer — will ich spazieren gehen so gehe ich auf schneeschuhe, wass mir sehr viel unterhaltung giebt — es ist nicht leicht zu lernen, doch ist man meister daraus so kann man wettelaufen mit ein schlittenpferd — Auf diese art begleite ich öfters Jundunen wenn er zum nahe liegenden See auf das Eis geht, um zu sehen ob seine netze etwas gefangen haben — und halte finnische Conversation. — Nur der blendende schein der Sonne auf den, — noch die ganze Gegend — bedeckenden Schnee, macht meine Augen viel krank — Sie brauchen sehr viel schonung, dass ich an lichtern tagen gar nicht aussehen kann. — Die ersten Tage als ich hier wohnte, hatte ich merkwürdig viele besuche (bauern und Törper von den Umgebungen, damit sie den fremden aus Süden sehen. — und ich dul-

dete es die erste Zeit weil sie noch viel einfalt haben — sie kamen in mein zimmer, blieben an der thüre stehen und ich konnte sie selten zur einer Antwort auf meine fragen, wegen ihrer grossen bescheidenheit, bringen. Manche äusserten sich dann als sie weggingen, und meinten: es ist doch eigens, dass er ganz so aussieht wie wir selbst. — Die finnen haben in allgemeinen viel mehr sanftheit als Ungarn — und sind wissbegierig — ich habe hier mit mir mehrere sammlungen von finnischen Poesien,¹⁹ und sie haben sie mir schon alle abgefordert, und an Sonntagen lesen sie sie sehr fleissig — Weiter östlicher noch von hier, wo diese Poesien gesammelt sind von denen ich eher schrieb, sind sie nicht nur, dass sie die alten Dichtungen erhalten, sondern dichten auch selbst — Alle Poesien die man bis jetzt in finnischen gedruckt hat, sind bauernpoesien, — Und vor einer Woche bekam ich noch ein gedicht, wass unlängst über einen Kirchenbrand in Kareljen gedichtet ist — es beschreibt den ganzen brand und mann kann ihm Poesie nicht absprechen.

Das Clima ist hier viel strenger als in Helsingfors — als man vor 3 Jahren in Helsingfors 30 grad kälte hatte — war es hier so, dass wenn man *Queksilber* in die luft setzte, es in moment erfor. — Diess Jahr in Monat Januar war hier das gewöhnliche 18 bis 24 grad (in Helsingfors hatte man wohl 20 grad wärme, doch sex tage darauf hatten wir 28 gr: kälte (alles wird Celsius gerechnet:)) — in Helsingfors war die 2-te hälfte des Februar, so wie es bei Ihnen konnte sein — es war immer sonnenschein, der schnee schmolzt, die schlittenfahrt wurde auf den Strassen schlecht — und alles was konnte ging spatzieren — Monat März war die Sonne kälter, und als wir den 11-ten abends von Helsingfors fuhren schneite es die ganze Nacht und den folgenden tag. Schilt ist bräutigam und wir besuchten seine braut. Der Vater ist *Häradshöfding* (Judex primae instantis in re Civili — Die Judicatio administrationis ist hier ganz separirt — Es sind 3 districtual tafeln — ein jeder district hat dann 2 *lagmansgerichte*, und unter ein lagman sind 6 bis 8 Häradshöfdinge — Supraemum tribunal, ist ein Senatus collegium:) und sind sehr fröhliche, angenehme Menschen — durch eine woche die wir hier verweilten, schneiete es ohne aufenthalt, dass wir bei unsern weitem Reise, überall selbst uns einen weg brechen mussten. Monat April hatten wir den 5 das letzte schneegewitter — seit dem bis 18ten warmen sonnenschein, und seit diesem windige tage. Als Schilt diesen tag wieder zur braut fuhr, schickte der pfarrer um mir, und ladete mich bei ihm zu wohnen bis Schilt zurück komt, um dass ich nicht lange weile habe. Ich brachte also die Osterfeiertage bei ihm zu (er hat eine sehr schöne, grosse wohnung — ich hatte ganz separirtes zimmer, mit grösster bequemlichkeit etz:) und kam den 27-ten, das ist, gestern — zurück — und schreibe seit dem diesen brief — Vor meinem fenster kann ich nun mehr keinen schnee sehen, die Sonne ist warm, der himmel blau, die vögeln quitsern — mit einem wort die ganze Natur lebt. — Nur die Seen wogen noch nicht — als ich gestern kam fuhr ich noch über einem, und das eis machte noch eine sehr feste strasse — es ist nur reines eis, weil der schnee schon geschmolzen ist darauf — und es ist wunderschön zu sehen wie die lange zur seite unendliche strecke die farbe des himmels in sich führt — es ist ein spiegel nach der Natur des wasser. — Auch sind die nördlichen seiten der berge noch mit tiefen schnee bedeckt. — Als ich nach hause kam, fand ich 3 presente an mir adressirt — es waren 3 oster Eier —, ein *Memma Kuchen* (er wird hier immer zu Ostern gegessen, ich kann ihm nicht beschreiben. Doch ist er nicht gut:) und eine blühende Nelke — ich weiss noch nicht von wem sie sind.^{19a} — Den 22 und 23 fiel wohl wieder Schnee, doch war es vergangen und wir haben nun nun sehr kalte, noch alles frierende nächte. — doch merkwürdig wenig koth. — So lange man schnee hat zählt man immer noch winter, und so ist der übergang zum frühling von der zeit als der schnee geschmolzen ist, zur grünen Natur — so ungeheuer rasch dass mann koth hier kaum kennen kann — auch weil die Sonne schon fast ohne aufenthalt wirkt — sie geht nun um halb 4 auf und halb 9 nieder — zu Sommer Solstitium geht sie um halb elf hier nieder — Weiter hinauf werde ich sie sehen, wo sie gar nicht untergeht, in ihrer rothen Nachtneglige. Dass sie eben bei den Lappen eine Nacht coquette wird — ist auch keine bestätigung für die allgemein anerkannte abscheulichkeit der Lappen. — Endymion²⁰ hatte ja auch ein besseres portrait — warum hätte die Sonne solch desperaten geschmack.

Finnlunds Gegenden sind wunderschön, und haben so eine eigenthümliche Natur, dass ich keine in Ungarn Deuschand oder den sonst mir bekannten theilen, gesehene, mit sie vergleichen könnte. — Überall nur See, und See, und mann kann nicht eine meile in östlichen Finnland reisen, wo man keine aussichten auf wasser hätte — dazu die sanften hügel und berge mit ihren gezagten tannen — eine sehr zart gekleidete Natur, obwohl ihr Clima noch keine erziehung genossen und in Ihrer angebohrner rochheit ist. — Ich bitte an Herrn Abten meinen handkuss und rechtvielmahligen Dank — Ich küsse Sie gute Ältern und bleibe ihr Juli und Berta küsse ich auch vielmahls.

Toni

ОДНО ИЗ ПИСЕМ ИЗ ФИНЛЯНДИИ АНТАЛА РЕГУЛИ
(Резюме)

Антал Регули, один из основоположников угро-финского языкознания, пребывал в Финляндии с 1839 года по 1841 год, и здесь обратил он своё внимание на родство угро-финских языков. Он, чтобы изучать финнский язык, в марте 1840 года из города Хельсинки, в котором в то время говорили почти исключительно на шведском языке, переезжает в Среднюю Финляндию, на хутор вблизи села Лаукаа, находящегося на северо-восток от Ювяскюля. Отсюда, из Ламмасахо посылает А. Регули 28-го апреля родителям длинное письмо, в котором он пишет о своих переживаниях в Финляндии и о своих планах.

Данная публикация содержит в себе оригинальный текст письма на немецком языке и тут же приводится его венгерский перевод. В письме находится не только детальное описание провинциальной жизни в Финляндии, но из него предстаёт перед нами и цельная картина многосторонней личности и разнообразных интересов А. Регули. На первой странице письма он начертил окрестности своего местожительства. Ретушированная копия этого рисунка видна на прилагаемой автором фотографии.

A TRIVIÁLIS IRODALOM KUTATÁSÁRÓL

Új kutatási terület

A német irodalomszociológiai szakirodalomban a 60-as évek óta egyre sűrűbben találkozunk olyan tanulmánykötetekkel, monográfiákkal, disszertációkkal és folyóiratokban megjelent dolgozatokkal, amelyek a triviális irodalom mibenlétének kérdését, megközelítésének módszertani problémáit vetik fel, történetét tárgyalják vagy a jelen szórakoztató irodalmát, bestsellereit vizsgálják.¹ Újjonnan „felkapott” témáról, sokat ígérő irodalomszociológiai „vadászterületről” van-e szó? Ilyesmi is lehet benne. De ennél jóval több. Erre a többre érdemes nekünk is felfigyelnünk. Érdemes az irodalomtudomány, és érdemes a művelődésszociológia szempontjából, hiszen a triviális irodalom germanisztikai vitájának középpontjában két nagyon lényeges probléma áll: az irodalmi érték és értékelés és az irodalom társadalmi funkciójának a kérdése.

„Triviális”: a szó

Triviális-e: *Hármas utban való. Item. Tsak imillyen, amollyan.* Trivialis scientia: *Közönséges tudomány, melyet mindenki tud.* Carmen triviale: *Közönséges ének.* Trivium-ii: *Hármas utnak össze-szakadása, Piatz.* (Páriz-Pápai: Dictionarium Latino-Hungaricum. Cibinii, 1767.)

Az „öreg” Páriz-Pápai hajszálpontosan határozza meg a latin melléknév és a hozzátartozó főnév jelentését. Ha példák nélkül is, de azt adja lényegileg, amit e szavakról a modern nagy szótárak tudnak.² A latin összetétel tagjai tehát: tres, *tria*+*via*. A „trivialis” jelentésének differenciálódása, bővülése: hármasszárú, útkereszteződésnél, út-elágazásnál levő; [mivel ilyen csomópontokon voltak a vásárok:] piaci, vásári; „közön-

¹ Úgy látszik, ez a témakör most már az iskolai oktatásban is helyet kér magának – l. pl. Jochen Vogt (hrsg. v.): *Literaturdidaktik. Aussichten und Aufgaben.* Düsseldorf, 1972. (Literatur u. Gesellschaft. 10.) Ez a többszerzős tanulmánykötet a szórakoztató irodalom iskolai tárgyalásának a kérdéseivel is foglalkozik.

² A „triviális” szó régebbi és modern jelentésárnyalataihoz l.: *The Oxford English Dictionary.* 1933. Vol. XI. és: *É. Littré: Dictionnaire de la langue française.* 1965. Vol. VII.

iséges”, mindenki számára hozzáférhető, mindenki által ismert, mindennapi; közös; „közönséges, nyers, durva, útszéli.

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára már csak a szó modern, átvitt értelmű jelentését tartja számon: „Közönséges, útszéli, otromba, durva ~ beszéd, használat, modor. Minden szellemi igényesség, emelkedettség nélkül való; szellemtelen, lapos ~ megjegyzés, ötlet, téma.” A 19. századból vett példák is csupán ezt a pejoratív használatot regisztrálják. A „triviális” nem elítélő jelentése éppen úgy kiveszett mind az irodalmi, mind a beszélt nyelvekből, akárcsak a „közönséges” szó régebbi „publicus” jelentésében (l. pl. „Közönséges Keresztény Anyaszentegyház”!). — A német nyelvben a „triviális”-nak megfelelő „gemein” jelentése: mindenkié, mindenki számára hozzáférhető. A 18. századtól a szó jelölte fogalom differenciálódik, pl.: „Ihr seid gemeine Männer, doch denkt ihr nicht gemein.” (Schiller: Wallensteins Tod.) Ma már a szó pejoratív használata a gyakoribb, pl.: „Er ist ein ganz gemeiner Mensch” = alávaló ember.³

A „triviális” szó értelmezési lehetőségei bonyolítják a triviális irodalom fogalmának a tisztázását is. A továbbiakban tehát a triviális irodalom fogalmának a most is tartó vitájáról kell szólnunk.

„Triviális irodalom”: a fogalom

A „triviale Literatur”, ill. „Trivialliteratur” megjelölés 1855-ben fordul először elő a germanisztikában,⁴ mint szakterminus azonban csak 1923-tól vált általánosan használttá Marianne Thalmann munkája nyomán.⁵ Bármilyen különös is azonban, az az igazság, hogy a napjainkban oly sűrűn felbukkanó kifejezés egyértelmű meghatározása hiányzik. A „triviális irodalom” módszerek szerint, sőt egyes kutatók szóhasználatában is mást és mást jelenthet. Igaza van W. Höllerernek:⁶ hiba volt a terminust alkalmazni, mielőtt ennek pontos definiálása megtörtént volna. Helyesebb lett volna egyszerűen „Gebrauchsliteratur”-ról beszélni.

A kifejezés többértelműsége, amint láttuk, már magának a latin szónak a jelentésváltozásaiából is adódhatik. Az egyik meghatározás a „triviális” mai, pejoratív jelentéséből indul ki: triviális irodalom = esztétikai, ill. erkölcsi szempontból értéktelen irodalmi termékek összessége. Így pl. W. Nutzál⁷ vagy H. Foltimál.⁸ — A másik lehetőség:

³A „gemein” szó köznyelvi és irodalmi használatához l. M. Heyne: Deutsches Wörterbuch. Nachdr. d. 2. Aufl. Hildesheim—New York, 1970. (Documenta Linguistica)

l. M. J. Schleiden: Studien. 1. Leipzig, 1855. p. 143.

⁴Marianne Thalmann: Der Trivialroman des 18. Jahrhunderts und der romantische Roman. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der Geheimbundmystik. Berlin, 1923. (Germanische Studien. 24.)

⁵Walter Höllerer: Über Ergebnisse der Arbeitskreise „Untersuchungen zur Trivialliteratur” an der Technischen Hochschule Berlin, sowie einige Folgerungen, die daraus zu ziehen sind. = Studien zur Trivialliteratur. Hrsg. v. Heinz Otto Burger. Frankfurt/M, 1968. p. 34—56. (Neunzehntes Jahrhundert. Forschungsunternehmen d. Fritz Thyssen-Stiftung. Studien zur Philosophie u. Literatur d. 19. Jahrhunderts.) — [A továbbiakban csak: Studien...]

⁷Walter Nutz: Der Trivialroman, seine Formen und seine Hersteller. Ein Beitrag zur Literatursoziologie. Köln—Opladen, 1962. (Kunst u. Kommunikation. 4.)

⁸Hans Friedrich Foltin: Die minderwertige Prosaliteratur. Einteilung und Bezeichnungen. = Deutsche Vierteljahrsschrift f. Literaturwissenschaft u. Geistesgeschichte. Vol. 39. 1965. p. 288—323.

a prejudikáló minősítést elkerülendő vissza lehet nyúlni a triviális szónak még a 19. században is élő régebbi jelentésváltozatához: mindenki számára hozzáférhető, közismert, megszokott, „gemein”. A „triviális” szónak ezt a jelentését veszi pl. figyelembe a triviális irodalom mibenlétének vizsgálatánál H. Kreuzer.⁹

A triviális irodalom fogalmának tisztázását megnehezíti az a körülmény is, hogy a fogalmat másként fogják fel azok, akik a szorosabb értelemben vett irodalomtudomány, és megint mások, akik a művelődésszociológia vagy művelődéstörténet oldaláról közelítik meg. Az irodalomtudományi (irodalomtörténeti) megközelítés számára a triviális irodalom mint szórakoztató szépirodalom jelentkezik. Wilpert irodalmi lexikona pl. az egész sublitteratúrát a szórakoztató (triviális) irodalom fogalmába olvasztja bele, mikor a „Sublitteratur” címszóról, anélkül hogy ezt meghatározná, az „Unterhaltungslitteratur”-ra utal.¹⁰ — Sőt, mivel a legtöbb tanulmány a szórakoztató regénnyel, főleg a 18. századi regényirodalommal foglalkozik, a triviális irodalom fogalma már-már a triviális regényével azonosult. — A művelődésszociológiai, művelődéstörténeti tárgyalásmód esetén a triviális irodalom fogalma általában kibővül, és — az egész sublitteratura társadalmi relevanciája lévén a kérdés — a triviális irodalom olykor a sublitteratura alternatív fogalmává válik. Így pl. R. Schendánál.¹¹ H. Bausinger¹² szerint is alapvetően hibás a triviális irodalom vizsgálati körét a szépirodalomra leszűkíteni. A föld népe a múltban nem szórakoztató szépirodalmi műveket olvasott, hanem kalendáriumot, ún. praktikumokat (pl. gazdasági tanácsokat), egyéb populáris-sublitteraturai termékeket. A kutatásnak az a feladata, hogy ezeknek minden típusát figyelembe vegye.

A triviális irodalom fogalmának bizonytalansága, a kutatás tárgyának a körülhatárolásában jelentkező nehézségek miatt más elnevezések is fel-felbukkannak.

M. Greiner a triviális irodalom fogalmával a banális irodalmat, helyesebben a trivialitással a banalitást állítja szembe. Úgy látja, hogy mindkét minőség a közönségesnek, a mindennapinak a változata. A különbség: a „banális” elcsépelet formulái finomkodóak, öntetszelgőek, a megszokotthoz alkalmazkodóak. A banalitásban stagnáló mindennapiság van. Ezzel szemben a „triviális” útszélien közönséges, mindennapiságával kihívó, szemérmetlen és dinamikus. „A banalitás hiú, a trivialitás szegénytelen.”¹³

A triviális irodalom sajátosságait az irodalmi giccsevél szokás párhuzamba állítani. Az átfedések és hivatkozások gyakoriak a giccsvita és a triviális irodalom vitája közt. A triviális irodalom és a gicc fogalma már csak azért is rokonítható, mivel az irodalmi gicc mint jelenség és a „gicc” szó keletkezése nincsenek szinkronban. Gicc a művészetekben és az irodalomban már létezett azelőtt, hogy ez az etimológiailag máig sem kel-

⁹ Helmut Kreuzer: Trivilliteratur als Forschungsproblem. Zur Kritik des deutschen Trivialromans seit der Aufklärung = Deutsche Vierteljahrsschrift f. Literaturwissenschaft u. Geistesgeschichte. Vol. 41. 1967. p. 173–191.

¹⁰ Gero v. Wilpert: Sachwörterbuch der Literatur. 2. verb. u. erw. Aufl. Stuttgart, 1959. (Kröners Taschenausgabe. 231.)

¹¹ Rudolf Schenda: Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910. Frankfurt/M. 1970. (Neunzehntes Jahrhundert. Forschungsunternehmen d. Fritz Thyssen-Stiftung. Studien zur Philosophie u. Literatur d. 19. Jahrhunderts. 5.) [a továbbiakban csak: =Studien...]

¹² Hermann Bausinger: Wege zur Erforschung der Trivilliteratur. = Studien... p. 1–33.

¹³ Martin Greiner: Die Entstehung der modernen Unterhaltungsliteratur. Studien zum Trivialroman des 18. Jahrhunderts. Hrsg. v. Therese Poser. München, 1964. (Rowohlt's deutsche Encyclopädie.) I. p. 141–145.

lően tisztázott szó a múlt század vége felé müncheni művészkörökben használatossá vált. J. Schulte-Sasse arra is rámutat, hogy Goethe és Schiller korunk triviális irodalmát olyanféle kategóriákkal jellemezték, mint ma a giccset szokták ennek teoretikusai.¹⁴ Schulte-Sassenak az a felfogása — ami egyébként könyvének elvi kiindulását is tartalmazza —, hogy a giccs régebbi eredetű, mint maga a szó, s hogy jelentkezését a 18. században már lehet figyelni, egybevág Lukács Györgynek a giccstre vonatkozó megjegyzéseivel is Lukács szerint a giccs „az utolsó két évszázadban különösen erőteljesen lépett fel.”¹⁵

A triviális irodalom kutatásának forrása

Bármiként is fogják fel a vitakozók a triviális irodalom mibenlétét, akár szórakoztató irodalomként, akár a populáris olvasmányok összességét értik rajta, feltárása a német nyelvterületen belül igazában csak napjainkban veszi kezdetét. A triviális szépirodalmi termékek felkutatásának, számontartásának a múltban az az irodalomtudományi szemlélet volt az akadálya, amely a kutatás méltó tárgyának csak a „magas” irodalmat tartotta, s így a szórakoztató irodalomnak még a bibliográfiai regisztrálását sem ösztönözte. Tudományos bibliográfiák a triviális szerzőket és címeket csak abban az esetben tartották nyilván — így pl. a „Goedekke” is —, ha ezeknek a szerzőknek ill. műveknek a megítélésében a kortársak némi engedékenységet mutattak. Különös nehézséget jelent a triviális irodalom kutatása számára az a körülmény, hogy itt a kiadástörténeti és olvasótörténeti adalékok szinte nélkülözhetetlenek. Az ilyenféle dokumentumok azonban csak keserves munkával is csak igen hézagosan gyűjthetőek össze a történeti vizsgálatok számára. — A jelen szórakoztató irodalmával kapcsolatban viszont éppen a rendelkezésre álló források bősége jelent nehézséget. A kapitalista könyvtermelés ontja a kommersz irodalmat.¹⁶

Az anyaggyűjtést akár a múltra, akár a jelenre vonatkoztatva az is problematikusá teszi, hogy sok esetben éppen a legbeszédesebb források rejtettek: almanachokban, illusztrált lapokban, újságokban, általában efemeridákban lappanganak. Külön figyelmet érdemelnek az antológiák, amelyeknek válogatási szempontjai nagyon tanulságosak lehetnek a mindenkori irodalmi ízlésnek, a szerzők egykorú rangsorolásának a tükrözésével. A germanisztikai antológia-kutatás valóban sokat ígérő lendületet vett, s ha bizonyos pontokon metszi is a triviális irodalomra vonatkozó vizsgálatok érdekszférá-

¹⁴ Jochen Schulte-Sasse: Die Kritik an der Trivilliteratur seit der Aufklärung. Studie zur Geschichte des modernen Kitschbegriffs. München, 1971. (Bochumer Arbeiten zur Sprach- u. Literaturwissenschaft.) I. p. 15. — Hasznos része ennek a könyvnek a német giccs-irodalom bibliográfiája p. 147–155. A „giccs” szó etimológiájára vonatkozó különféle elméleteknek tömör összefoglalását adja H. F. Foltin i. m., p. 302–304. Ugyanitt a 9. sz. lábjegyzetben a giccs-irodalom bibliográfiája.

¹⁵ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Bp. 1965. 1. vol. I. p. 769. Lukács uo. egyébként a belletrisztika és a giccs közt történeti szempontból oly módon tesz különbséget, hogy „az, amit belletrisztikának mondtunk, többé-kevésbé mindig előfordul, noha a különböző társadalmi alakulatokban nagyon különbözőképpen jelenik meg, a giccs későbbi fejlődési fokok specialitása, és hosszú időszakokban csaknem teljesen ismeretlen.”

¹⁶ H. F. Foltin i. m.-ben rendszerezve áttekinti a triviális irodalom műfajait és kiadványtípusait, és összegyűjti a német nyelvnek ezekre vonatkozó kifejezéseit. Az eredmény kb. 300 nyelvi megjelölés. Ez az elképesztő mennyiség a sublitteratúrai termékek elterjedtségén túl ezeknek differenciáltságára is utal.

ját, ennél jóval átfogóbb irodalomtörténeti, ízléstörténeti és komparasztikai kérdésekre irányítja a figyelmet.¹⁷

A triviális irodalom forrásainak a felkutatása, a feltárása nem állhat meg a szépirodalmi szövegeknél. A recenziók, kritikák, levelezések, írói önéletrajzi részletek vallanak arról, hogyan reagált az egyes korok tollforgató embere a ma már sok esetben teljesen elfelejtett bestsellerekre.

A felsorolást folytatni lehetne: a jól kiaknázható dokumentum megtalálása, ha valahol, itt különösképpen függ a kutató „szimatától”, szerencsésjétől, sőt gyűjtő szenvedélyétől. És sok függ a hozzáférő könyvtáros segítségétől is. Paradox jelenségnek látszik, de érthető, hogy gyakran az egykor legolvasottabb könyvek példányait lehet a legnehezebben megtalálni. A tudományos könyvtárak az ilyen termékeket nem gyűjtötték, a közkönyvtárak példányait pedig ronggyá olvasták. Egyes nagyon sokat olvasott szerzők művei a szó szoros értelmében elfogytak.¹⁸

A szélesebb értelemben vett triviális irodalomnak, tehát a mindenféle populáris olvasmányoknak a vizsgálatához a forráskutatás még bonyolultabb. Elég a „Bibliothèque Bleue” kaleidoszkopikus tarkaságában némileg tájékozódni ahhoz, hogy fogalmat kapjunk az ilyenféle kiadványoknak, sorozatoknak a tartalmi összetettségéről. Erkölcsei olvasmányok, hasznos tanácsadások, tizenhatodik századi széphistóriák újryomásai, mesék, szentek élete és híres vezérek tettei, bűnügyi históriák, a „magas” irodalom alkotásainak ponyvakiadásai, énekek és anekdoták stb. stb.: a tizenkilencedik század feléig, sőt azon is túl nyomon követhető az ilyen nyomdatermékek szerepe a nép „nevelésében”, informálásában, — és nemcsak Németországban, hanem egész Közép-Európában.¹⁹ Hogy milyen kétes értékű szellemi táplálékot tartalmaztak ezek az olvasmányok, annak illusztrálására idézhetjük Petőfi satirikus verssorát is: „Mint számár a gazt: zabálja A kalendáriumot” (Okatootaia). A magyar vidéki nemesség művelődési horizontja sem fogott be sokkal többet a populáris olvasnivalóknál!²⁰

Közismertek a sublitteratura és folklór érintkezési pontjai. A határvonalak semmiképpen sem élesek, s a német diszciplináris szemléletben még kevésbé, mint egyébként. A folklór és a „Volksliteratur” közti átmenetek figyelembevételét az a körülmény is indokolhatja, hogy a régebbi szájhagyomány szövegei a későbbi nyomdatermékbe

¹⁷ Az antológia-kutatás legújabb eredményeképpen jelent meg: Die deutschsprachige Anthologie. Hrsg. v. Joachim Bark u. Dietger Pforte. Bd. 1. Ein Beitrag zu ihrer Theorie und eine Auswahlbibliographie des Zeitraums 1800–1950. — Bd. 2. Studien zu ihrer Geschichte und Wirkungsform. Frnkfurt/M. 1969. (Neunzehntes Jahrhundert. Forschungsunternehmen d. Fritz Thyssen Stiftung. Studien zur Philosophie u. Literatur d. 19. Jahrhunderts. 2/1. — 2/2.)

¹⁸ Közismert jelenség ez, nemcsak Németországban. György Lajos is megemlíti (A magyar regény előzményei. p.106.), hogy a 18–19. század fordulóján a román körül szorgoskodó írók számát 150-re becsülhetjük, 14-ről azonban a puszt nevükön kívül semmit tudunk. — Az együgyű hadiszolga Kónyi János munkáinak számos kiadásából is elé kevés példány maradt meg.

¹⁹ Ehhez l. pl.: Rudolf Schenda: Bücher aus der Krämerkiste. — Rückblick für die Zukunft. p. 107–134.

²⁰ Petőfi lesújtó ítélete a kalendárium-olvasásról nagyon is indokolt volt. Jóllehet az etnográfia, folklór, művelődéstörténet számára a régi kalendáriumok forrásértéke eléggé fel nem becsülhető, Petőfi szemével nézve a kérdést, a köv. probléma megoldása is feladat: milyen *negatív* szerepet tölthettek be a „népművelés” múltjában ezek a népnek szánt, legolvasottabb információ-hordozók? Hozzáteve: nemcsak az érdekes ebből a szempontból, ami megjelent bennük, hanem az is, ami nem jelent meg, mert nem *jelenthetett* meg. — R. Schenda ítéltézése a 18. és 19. századi német és francia kiadású kalendáriumokról: „Der Volkskalender fördert den Status der nicht-informierten, falsch programmierten Gesellschaft.” (Volk ohne Buch. p. 287.) — Petőfi csattanós-satirikus verssorának tartalma ez, a modern szociológia nyelvén megfogalmazva.

felszívódtak, sőt ezekben őrződtek meg, viszont czcknek a kinyomtatott szövegeknek a tartalmát az analfabéta tömegek egy-egy felolvasó révén ismerték meg, és szóban adták tovább. A körforgás akár többszörös is lehetett.²¹

Lenézett, sőt többségükben üldözött olvasmányok voltak a sublitteratura ponyván árult termékei. Egyházi és világi cenzúra őrködött afelett, hogy „a szegény jó nép” csak „természetes együgyűségének” megfelelő „erkölcsös”, „hasznos” könyveket = zabszalmát olvashasson. Ez a szegény jó nép azt, ami ét szórakoztatta is (pl. rablótörténeteket), általában „a pad alatt” olvasta. Vándorkönyvtárosok ládáiból került a ponyvára az, amit a cenzúra esetleg már a kiadónál el nem kobzott. Így volt ez az ide vonatkozó kutatások tanúsága szerint Németországban, Francia- és Olaszországban, és bizonyára így volt Ausztria—Magyarországon is. Az el nem pusztult, ill. el nem pusztított sublitteraturai emlékek összegyűjtése sok esetben valóságos detektívmunkát igényel.

A triviális irodalom ill. sublitteratura megközelítésének lehetőségei.

Problémák, módszerek, nézetek és eredmények

Már az eddig elmondottakból is kitűnhetik: a kutatás tárgya olyannyira összetett, hogy aszerint, honnan próbáljuk megközelíteni, egyre más és más összefüggései mutatkoznak meg. Jóllehet — és ezt az eddigi eredmények bőségesen igazolják — a komplex módszerek látszanak a legcélravezetőbbeknek, mégis három egymástól elkülöníthető, sőt sokszoregymással vitakozó, egymást élesen is bíráló hozzáállást lehet megkülönböztetni a német szakirodalomban:

1. Pedagógiai — népművelő (részben könyvtárosi) aspektus.
2. Irodalomtudományi, ezen belül elsősorban történeti perspektíva.
3. Irodalomszociológiai megközelítés.
 - a) az irodalom oldaláról (ízléstörténeti relevancia)
 - b) a szociológia oldaláról (társadalomtörténeti relevancia).

Bármely aspektusból nézve is, alapvető kérdésként vetődik fel a triviális irodalom ill. sublitteratura funkciójának a problémája. A diakron és szinkron vizsgálatok döntő többsége ebben az irányban tapogatózik vagy hoz jelentős eredményeket.

²¹ A folklór és az írott irodalom (sublitteratura) érintkezésére és tematikai kölcsönhatására érdekes példát hoz fel. 1955-ből H. Bausinger: egy magyarországi származású német népi mesemondó repertoárjában ott szerepelt a „Georg am Stein” és a Rinaldo Rinaldini története is, közvetlenül irodalmi minták után elbeszélve. I. Formen der Volkspoesie Berlin, 1968.) (Grundlagen d. Germanistik.) p. 40.

1. Pedagógiai-népművelő aspektus

H. Bausinger a „magas” irodalom — triviális irodalom szembeállításának háromféle változatát mutatja be egyik tanulmányában:

I. erkölcsös irodalom

erkölcstelen irodalom

↓
„jó”, értékes irodalom

↓
szennyirodalom

II. művészi irodalom

nem művészi irodalom

↙ ↘
erkölcsös erkölcstelen

↙ ↘
erkölcsös erkölcstelen
a szórakoztató szennyirodalom
irodalom egy
része

III. művészet

nem művészet

eo ipso erkölcsös

eo ipso erkölcstelen.

(A III. változat tulajdonképpen az elsőnek a fordítottja!)²²

A jellegzetesen pedagógiai-népművelő aspektus a múlt Németországában és ma Nyugat-Németországban az első két változatnál érvényesült, ill. érvényesül. Az *első* az irodalmi művek értékeléséhez minden fenntartás nélkül kívülről veszi a mértéket és sommásan ítélezkedik: ami „erkölcsös”, az magától értetődően jó irodalom. A *második* szemlélet differenciáltabb: nem vonja kétségbe bizonyos „erkölcstelen” művek esztétikai értékét, de ugyanakkor ellentétbe állítja ezeket olyan olvasmányokkal, amelyek kevésbé művésziek ugyan, de „erkölcsösek”. — Mindkét változatban már maga az osztályozás, annak pedagógiai célzata arra figyelmeztethet, hogy az erkölcsiség fogalma sekélyes: kiszajátítható mint valláserkölc (,,imádkozzál és dolgozzál!”), mint konvencionális polgári morál, mint álszenteskedő szexuál-erkölcs — ki lehetett és ki lehet sajátítani nacionalista uszítás számára stb. Az *első* változat mindezt burkoltabban fejezi ki, s gyökerei végeredményben az ókortól a középkoron át végignyomozhatóak. Az „aut prodesse aut delectare” alternatívából a prodesse-re esik a hangsúly. Az aufklerizmusban erősen előtérbe kerültek a szépirodalom morális-didaktikus célkitűzései. Elvérszegényesedésük a német irodalomban akkor következett be, mikor ezek a praktikus célkitűzések szembekerültek a német „Sturm und Drang” titáni lázadásával, majd a klasszika humanum-eszményének az esztétikum síkján való jelentkezésével. — A *második* változaton letűnődve a következő pedagógiai koncepciót deríthetjük fel:

1. a művészi, de erkölcstelen irodalom csak keveseknek, az irodalmi „csemegéket” esztétikailag értékelni tudó, arisztokratikus ízlésű keveseknek való;

²² I. 12. sz. jegyz.; p. 13–17. — A II. szembeállításnál Bausinger Erwin *Ackerknecht* munkájára hivatkozik: *Der Kitsch als kultureller Übergangswert*. Bremen, 1950. (Bücherei u. Bildung. H. 1.) — A III.-nél Wilhelm *Emtrichte*: *Wert und Rangordnung literarischer Werke = Sprache im technischen Zeitalter*. 1964/2.

2. az volna a cél, hogy minél szélesebb rétegek jussanak el az erkölcsös, de művészileg is értékes szépirodalomhoz. Itt kapcsolódik be az ún. „Hinauflesen”-elmélet: az átlag olvasót a művészileg ugyan kevésbé értékes, de erkölcsös szépirodalom szórakoztatja, ennek azonban lehet olyan funkciója, hogy ez az a nagykapu, amelyen át sokan eljuthatnak a művészi-erkölcsös irodalom olvasásáig. Különös szerephez jut ez a „Hinauflesen”-elmélet az ifjúsági irodalom műfaji jellegének, minőségének a vitájában.²³

A triviális irodalom körüli zajgás napjainkban Nyugat-Németországban ver erős hullámokat, s mivel célunk ennek a vitának néhány alapvető kérdését és eredményét bemutatni, nem térünk ki a szocialista Németország teoretikusainak a szórakoztató irodalom funkciójáról való elgondolására. Már maga a „triviális” jelző a kapitalista könyvtermelés viszonyaira utal. Éppen e könyvtermelés problematikus mivolta indokolja a visszafelé nyomozást is, a történeti nyomkövetést. A triviális irodalom pedagógiai vitájában is jelentkezik ez a visszafelé nyomozás: W. R. *Langenbucher* a múlt század pedagógiai demokratizmusának hagyományai közt talál rá a szórakoztató szépirodalom szerepének szociológiai szempontból ma is korszerű felfogására Róbert *Prutz* (1816—1872) publicisztikai munkásságában.²⁴

2. Irodalomtudományi perspektíva

2.1 Elvi kérdések

A triviális irodalom irodalomtudományi megközelítésének két középponti kérdése magának az irodalomtudománynak két alapvető problémájára utal vissza. Az egyik az *irodalmi értéknek*, a másik az *irodalom hatástörténetének* a problémája.

Az irodalmi érték kérdése a „magas” irodalom (hohe Literatur) és a triviális irodalom határának a problémájához kapcsolódik. Hol végződik az esztétikai értékek birodalma, s hol kezdődik az az irodalom, amelynek differentia specificája paradox módon arra figyelmeztet, hogy éppen azt ne keressük benne, ami az irodalmat irodalommá teszi: a művészi értéket. — Egyáltalán: két egymástól elhatárolható minőséget kell-e feltelegyeznünk, ha a triviális irodalomkutatásán körét a tárgyak akarjuk kijelölni? Vagy talán fokozatos átmenetekről kell beszélni? Az irodalomtudományi dichotómia, az irodalom „magas” irodalomra és triviális irodalomra való tagolásának kérdése, vagy

²³ A szórakoztató irodalom pedagógiai vitájához sok hozzászólást tartalmaznak a Brémában megjelenő „Bücherei und Bildung” c. folyóirat évfolyamai. — Ebben a németországi pedagógiai-népművelő fogantatású vitában sok olyan motívum merült fel, mint nálunk az ifjúsági irodalom vitájában. Így pl.: van-e szükség külön ifjúsági- és gyermekirodalomra, avagy az esztétikum az irodalomban magától értetődően „nevel?”; lehet-e a művészi tökéletesség követelményét felállítani a gyermek- és ifjúsági irodalommal szemben?, hogyan valósulhat meg itt a nevelési célkitűzések és a művészi színvonal tökéletes összhangja? stb., - A gyermek- és ifjúsági irodalommal kapcsolatban hazánkban felvetődő kérdésekhez l.: Jenlenkor. 1965—1966. Cikkék és tanulmányok. Bp. 1968. [Bibliográfiával] — Az ifjúsági irodalom hazai vitájára való hivatkozást itt azért tartottuk helyénvalónak, mivel a triviális irodalom általunk ismertett szakirodalma szerint az ifjúsági irodalom mint szórakoztató irodalom a triviális irodalom egyik műfaja: a társadalomnak csak egy bizonyos részéhez szól, mint pl. az ún. nőregények. — A fent idézett magyar tanulmánykötet Előszavában *Szederkényi Ervin* az ifjúsági irodalmat szintén a szórakoztató irodalom kategóriájába sorolja be, mondván, hogy ezt az irodalmat azok a felnőttek is olvassák, akik „a közizlés átlagszintjét képviselik”. Ha ezt az átlagszintet úgy fogjuk fel, mint az irodalmi műveltség egy alacsonyabb fokát, ahonnan feljebb lehet lépni, akkor ez a tapasztalat igazolta szemlélet nem áll messze a német „Hinauflesen” pedagógiai elgondolástól.

²⁴ Wolfgang R. *Langenbucher*: Robert Prutz als Theoretiker und Historiker der Unterhaltungsliteratur. Eine wissenschaftliche Studie. = Studien. . . p. 117—136.

trichotomia („magas irodalom — szórakoztató irodalom — szennyirodalom) éppen a triviális irodalom kutatása révén vált a nyugatnémet germanisták körében az irodalomtudomány elvi problémájává, az irodalmi érték mibenlétének kulcskérdésére is appelláló vitatémává.

Hogy a germanisztika területén talán kiélezettebben vetődik fel mindez, mint egyébként, annak okát a német irodalomtudomány sajátosan ideológiai gyökereiben is kereshetjük. A költészet funkciójának, ezzel kapcsolatosan a költői hivatás magasztosságának a filozófiáját a németek dolgozták ki. Schiller elképzelése az emberiség művészi neveléséről, Friedrich Schlegel zseni-elmélete és a költészet középponti helyének, más művészeti ágak fölé emelésének a koncepciója máig benne érezhetőek a német „hohe Literatur” fogalmában. Az sem véletlen, hogy a német irodalomtudomány olyan éles különbséget tesz a „Literatur — Dichtung”, illetve „Schriftsteller — Dichter” szavak jelentése közt. E megjelölések rangsorolóak, s a „Dichtung, Dichter” szavak köztudomásúlag nem pusztán versformában írt művekre és versköltőkre vonatkoznak, ellenében pl. a francia nyelv „poésie, poète” szavaival, hanem az alkotások és alkotók szellemi rangját is jelzik. Ha mindehhez hozzávesszük azt, hogy a német irodalomtudomány nemcsak a schlegeli nyomdokon indult el, hanem a *Grimmekén* is, akik a germanisztikát a tudományok tudományává, a nemzeti tudománnyá tették, a germán népek összetartozása tudatának az ébresztőjévé, s akik a múlt német nyelvű történelmi és irodalmi dokumentumaiból a német nép erejét, lelki és szellemi nagyságát érezték ki, jobban megérthetjük, hogy a triviális irodalom virága a germanisztika területén élesebb tendenciával veti fel az irodalom egész területe felosztásának az elvi kérdéseit. Hiszen ez a vita a fentieket meggondolva a német irodalomtudomány tiszteletreméltó nemzeti, romantikus, konzervatív, de századunkban reakcióssá, sőt fasisztává manipulált nézeteinek a kihívását, revízióját is jelenti. Hozzátehetjük: ez a revízió megfigyelhető a germanisztika komparasztikai vonatkozásainak és interdiszciplináris kapcsolatainak az elhanyagoltságát hangoztató kritikai nézeteken is.²⁵

A triviális irodalom kutatásának másik középponti problémája, az irodalmi hatástörténet kérdése összefügg az irodalmi értékelés szférájával, integráns része a kritika történetének, és ízléstörténeti s az irodalmi élet összetett jelenségeivel foglalkozó komplex kutatásokat posztulál. Alapvető szempontok csak felsorolásszerűen: hogyan értékelte és rangsorolta az egyes szórakoztató műveket a kortárs-kritika, s hogyan reagáltak rájuk az olvasók; e kettő közt megmutatkozó egyezések, különbségek vagy ellentétek s ezeknek magyarázata; mi volt az egyes művek sorsa a további recepció során?

Az eddigiekben röviden felvázolt problémák a kutatók egész sorát foglalkoztatják.

H. Bausinger²⁶ elvi álláspontja az irodalomtudományi dichotomia elutasítása. Nem ért egyet a „triviális irodalom” és „magas” irodalom merev elválasztásával. Szerinte ennek

²⁵ Erre vonatkozóan l. pl.: Eberhard Lämmert: Germanistik — eine deutsche Wissenschaft. = Germanistik- eine deutsche Wissenschaft. Beiträge von Eberhard Lämmert, Walther Killy, Karl Otto Conrady und Peter von Polenz. 2. Aufl. Frankfurt/M. 1967. p. 9–41.

²⁶ Hermann Bausinger: Schwierigkeiten bei der Untersuchung von Trivilliteratur. = Wirkendes Wort. Vol. 13. 1963. séúó.: Wege zur Erforschung der Trivilliteratur. [l. 12. sz. jegyz.]

az az eredménye, hogy megfosztjuk magunkat a triviális irodalom irodalmi-kritikai vizsgálatának a lehetőségétől, s megítélését egyrészt a pedagógiai rigorizmusnak engedjük át, másrészt kutatását kizárólag szociológiai módszerrel tartjuk elképzelhetőnek mint olyan területet, amelynek relevanciája irodalomtudományi szempontból teljesen elhanyagolható. Az irodalom területének kétfelé osztásával éppenséggel az irodalomtudomány számára oly lényeges értékelő-viszonyító szempontokról mondunk le. — Az irodalom története azt igazolja, hogy a trivialisitás nem eleve adott érték kategória. Struktúrák, formák, tartalmak, stílusesszéközök trivializálódhatnak. A triviális klisé és a giccs fogalma sem egyértelmű, ez az újabb vizsgálatok nyomán vált nyilvánvalóvá. — Max Lüthi viszont arra mutatott rá, hogy a triviális irodalommal kapcsolatban emlegetett klisé-szerűség és a „magas” irodalom sztereotípiái, formulái, modelljei közt az alapvető különbséget még eddig senki sem tudta meghatározni. Sztereotípiák, „patternek” pl. a „: *ouveau roman*” módszerére is jellemzőek, s tulajdonképpen ezek is klisék. A klisé fogalma viszont a toposzával is rokonítható. Bármilyen nevet is adunk a kész elemeknek, ezek nem csupán a triviális irodalom megkülönböztető jegyei.

Bausinger élesen fogalmaz: a triviális irodalom merev elkülönítése a tulajdonképpeni irodalomtól azt a gyanút is keltheti, hogy itt az irodalomtudomány önvédelméről van szó. A triviális irodalom formális elemeinek a vizsgálata azt deríthetné ki, hogy a „magas” irodalommal foglalkozó stíluskritika sok esetben csupán leíró jellegű, s nem foglalja magába az értékelés problémáját.

Az irodalom területének hármas felosztása Bausinger szerint olyan kompromisszum, amelyet a modern belletrisztika tömeges termelése implikál. A szórakoztató regények széles körű olvasottsága lehetetlenné teszi, már a „rangos” kiadók, ismert nevű szerzők miatt is, hogy ezt az egész literatúrát triviálisnak lehessen minősíteni. Ezen a belátáson alapszik H. F. Foltin koncepciója is: magas irodalom — szórakoztató irodalom — triviális irodalom.¹⁷ Bausinger nem tör ugyan lándzsát e mellett a hármas felosztás mellett, de elképzelése mégis ehhez áll közelebb. Azokkal ért egyet, akik az éles elválasztás helyett fokozatos átmeneteket tételeznek fel: az irodalmi értékek „negatív mutációjának” vagy más szóval egy bizonyos „degeneratív változásnak” a révén létezik az irodalmi műveknek egy középrétege (Mittellage). Ez a középréteg közepszerűségét a „magas” irodalom rekvizitumaival takargatja, s éppen ezért veszedelmes. A szórakoztató irodalom történetének vizsgálatai főleg a regénynél éppen ezt a réteget elemzik, ennek a fejlődését kutatják, mivel a történelmi távlat lehetővé teszi az idetartozó művek és a „magas” irodalom alkotásai közti érték-különbségek vizsgálatát. A „negatív mutáció” Bausinger szerint semmiképpen sem eredményez éles határvonalat, az átmenetek — ezt a történeti elemzések is igazolhatják —, elmosódtak, az értékek fokozatos csökkenése azonban végül mégis átvezet az irodalmilag teljesen értéktelen termékek kategóriájához.

Bausinger tehát az értékelésben a viszonyítás szerepét és jelentőségét emeli ki, a triviális irodalom kutatása az irodalomtudomány számára ehhez az értékelő tevékenységhez tud újabb támaszpontokat nyújtani, s a jó irodalom — nem jó irodalom apodiktiku

¹⁷ i. m.

elkülönítése paradox módon éppen annak a lehetőségétől foszt meg, hogy a jónak az értékét „ellenpéldán” le tudjuk mérni. Ez az érvelés végső soron a „magas” irodalom — triviális irodalom formalista, poetikai-stilisztikai elveken nyugvó megkülönböztetését és elválasztását bírálja. Ennek ellenére Bausinger „negatív mutációjának” a mélyén is a formai elemeket abszolútizáló felfogás rejlik, mert hiszen: hogyan figyelhető meg ez a „negatív mutáció” ha nem valamilyen formai normarendszer skáláján?

Ezen a ponton kapcsolódik be a vitába a dialektika teljes fegyverzetében H. Kreuzer nemcsak elgondolkoztató, hanem meggyőző erejű fejtegetésével.²⁸ Mindenekelőtt kimutatja az „orthodox” irodalomtudományi felfogás tarthatatlanságát, amely a triviális irodalmat „ghetto”-ba zárja. Honnan veszi az értékeléshez a szempontokat a konzervatív kritika, kérdi ő is, ha azt, amivel összehasonlítni kellene, nem tartja a kutatás legitim tárgyának?²⁹ A giccs-vita tanulsága: pusztán formális stílus-elemzéssel a giccs és nem-giccs közt nem lehet különbséget tenni.³⁰ Ezekben akérdésekben tehát egyetért Bausingerrel. Viszont éles szemmel veszi észre a „negatív mutáció” elméletében a fentebb említett formalista elvet: Bausinger nem emeli ki a történelmi vonatkozásait az értékelő tevékenységnek. Márpedig az irodalmi művek ide vagy oda sorolása mindig történelmi összefüggésekben jelentkezik, az értékskálák, amelyeken a negatív mutáció is lemérhető, korokhoz, időszakokhoz tartozó értékskálák. A stílus- és ízléskategóriák egyes korszakokon belül abszolútizálódhatnak, ezekre jellemzőek, de a további recepció során sorsuk változatos. A triviális irodalom fogalmát Kreuzer szerint nem az esztétikum abszolútizált jegyeinek, hanem a történetiségnek az oldaláról lehet megközelíteni. A „triviális irodalom” megjelölés olyan irodalmi jelenségek komplexumára vonatkozik, amelyet a mindenkori irodalom „domináns ízléshordozói” esztétikailag diszkriminálnak. Ennek a diszkriminációnak az elfogadása azonban sem a retrospektív irodalomtudományi értékelés, sem pedig a következő korszakok recepciós válogatására nézve nem kötelező. A művek vertikális értékskálája tehát nem állandó, hanem az egykorú esztétikai-szemlélettörténeti és az ezzel összefüggők recepciótól függ. A maguk

²⁸ i. m.

²⁹ V. Žmegač ironikus megjegyzése a konzervatív állásponttól: aki kitarat emellett a kánon mellett, hogy a triviális irodalom nem méltó tárgya az irodalomtudományi kutatásoknak, az összetéveszti a kutatás tárgyát a kutatás módszerével abban a hitben, hogy a kritika dignitása a tárgy dignitásától függ. 1. Der wohltemperierte Mord. Zur Theorie und Geschichte des Detektivromans. Hrsg. v. Viktor Žmegač. Frankfurt/M. 1971. (Schwerpunkte Germanistik. 4.) p. 7.

³⁰ Az irodalmi giccs problémájával kapcsolatban Kreuzer két munkát bírál igen élesen. Az egyik: Walther Killy: Deutscher Kitsch. Ein Versuch mit Beispielen. Göttingen, 1961. — A másik: Dorothee Bayer: Falsche Innerlichkeit. = Trivialliteratur. Aufsätze. Hrsg. v. G. Schmidt-Henkel, H. Enders etc. Literarisches Colloquium, Berlin. Berlin, 1964. p. 218—243.

Mindkét munka formális poetikai-stilisztikai kategóriák alapján próbálja a giccs lényegét megközelíteni. Killy egy idézet-montázst szerkesztett, amely azonban homogén szövegnek látszik, és stílusosan egyöntetűen giccs. A montázsban azonban nemcsak a szórakoztató irodalomból szerepelnek idézetek, hanem nagy költőktől, pl. Rilketől is. Killy Kreuzer szerint paradox módon éppen az ellenkezőjét bizonyítja be annak, mint amit bebizonyítani akart: tisztán stílári alapon giccs és nem-giccs közt nem lehet a határvonalat megvonni. — D. Bayer szórakoztató regények stílusában kereste a giccses elemeket, de kísérlete zsákcába vezetett, nem vitt közelebb a giccs mivoltának tisztázásához, hiszen olyan stílári jellegzetességeket analizált ki a megvizsgált regényekből, amelyek a „magas” irodalomban is jelen vannak. — Kreuzer a giccs-fogalom „átfunkcionálását” javasolja, s ez úgy lehetséges, „wenn wir den historisch wie soziologisch variierenden Kitschbegriff als spontanes Schlagwort der Künstlersprache, der publizistischen Kritik, der Umgangssprache des Publikums, d. h. als wichtiges subjektives Rezeptionsphänomen begriffsgeschichtlich studieren, aus einem analytischen Instrument in ein kulturhistorisches Objekt der Wissenschaft transformieren, aus einem poetologischen Terminus der Werkanalyse in einen Begriff der empirischen Wirkungsforschung und Geschmacksgeschichte, der Geschichte der Kunstauffassungen und des Kunstwillens seit 1880” (i. m. 184. l.)

korában magasra értékelt művek egy későbbi korszakban akár triviálisnak is minősülhetnek, s az is előfordul, hogy még későbbi korokban „lefújják róluk a port”. Kreuzer erre a jelenségre példaként említi Sophie von *Laroché* „Fräulein von Sternheim” c. regényének a recepció-történetét. Wieland bevezetésével jelent meg 1771-ben, az irodalmi élet „avant-garde” csoportja, a Stürmerek és Drängerek lelkesedtek érte, azt a valamit érezték meg benne, amit igazában majd csak a „*Werther*” (1774) fogalmazott meg. *Goethe* maga is így ítélte, s az individualizmusnak és szubjektivizmusnak a szélsőséges jelentkezésére a következő szavakkal célzott a „*Frankfurter Gelehrten Anzeigen*”-be írt recenziójában: „Die Herren irren sich, wenn sie meinen, sie beurteilen ein Buch — es ist eine Menschenseele.” Ugyanő viszont 1799-ben egy Schillernek írt levelében a regény középszerűségét, átlagirodalmiságát jellemezte, mondván: „sie [La Roche] hebt das Gemeine, zieht das Vorzügliche herunter, richtet das Ganze alsdann mit ihrer Sauce zu beliebigem Genuße an.” — A romantikus *Eichendorff* még lesújtóbban ítélkezett az édeskés nőregények írójáról, szerinte a *Brentanok* nagyanyja, *Laroché* „tyúk, aki hattyút költött.”

Kreuzer szerint dichotómia volt és van, de ez a dichotómia mint a művek értékelésének és újraértékelésének az eredménye az adott korszakok kommunikációs rendszerébe tartozik bele, az értékelések szempontjai az egyes korokra vonatkoztatandó információhordozók, s a kutatásnak ilyen értelemben kell rájuk támaszkodnia. A triviális irodalom vizsgálatának is csak ezen az összefüggésen belül van értelme, csupán ebből az aspektusból érdemes vele foglalkozni. — A konzervatív irodalomtudományi felfogás szerint „magas” irodalom és triviális irodalom külön lapra tartoznak.³¹ Kreuzer szerint viszont a kettő minden korban összetartozik, s korrelációjuk elemzése, felderítése az egyes korok irodalmi életének a megismerését szolgálja. Ily módon a kutatás tárgya maga az a kor, amelynek irodalmi életét vizsgáljuk. A triviális irodalom kutatása tehát túlmutat önmagán. „Magas” irodalom — triviális irodalom dichotomikus jelenségei, kritika és hagyomány-recepció, ízléstörténet és közönségtörténet csak a történelmi látásmód és történelmi módszer révén értelmezhetőek.

Kreuzer egész koncepciója az irodalmi jelenségek formalista megközelítését elutasítva a jelenségek összefüggésének mélyebb, dialektikus és történelmileg konkrét magyarázatát tűzi ki feladatként. Elgondolása több vonatkozásban érintkezik *H. R. Jauss* elméletével, aki a hagyományos irodalomtörténeti nézetek és ítéletek kánonjának a revízióját sürgeti. *Jauss* hatástörténeti — recepcióesztétikai módszere a kulináris és a klasszikus művek sorsa közt a következő nagyon érdekes párhuzamot vonja: „Die Distanz zwischen Erwartungshorizont und Werk, zwischen dem schon Vertrauten der bisherigen ästhetischen Erfahrung und dem mit der Aufnahme des neuen Werkes geforderten „Horizontwandel”, bestimmt rezeptionsästhetisch den Kunstcharakter eines literarischen Werks; in dem Masse, wie sich diese Distanz verringert, dem rezipierenden Bewußtsein keine Umwendung auf den Horizont noch unbekannter Erfahrung abverlangt wird, nähert sich das Werk dem Bereich der „kulinärischen” oder Unterhaltungskunst. Die

³¹ Kreuzer többek közt *Joachim Millert* idézi: „Dichtung und Trivilliteratur stehen buchstäblich auf einem anderen

letztere läßt sich rezeptionsästhetisch dadurch charakterisieren, daß sie keinen Horizontwandel erfordert, sondern Erwartungen, die eine herrschende Geschmacksrichtung vorzeichnet, geradezu erfüllt, indem sie das Verlangen nach der Reproduktion des gewohnten Schönen befriedigt, vertraute Empfindungen bestätigt, Wunschvorstellungen sanktioniert, und alltägliche Erfahrungen als „Sensation“ genießbar macht oder auch moralische Probleme aufwirft, aber nur, um sie als schon vorentschiedene Fragen im erbaulichen Sinne zu „lösen“. Wenn umgekehrt der Kunstcharakter eines Werkes an der ästhetischen Distanz zu bemessen ist, in der es der Erwartung seines ersten Publikums entgegentritt, so folgt daraus, daß diese Distanz, die zunächst als neue Sehweise beglückend oder auch befremdend erfahren wird, für spätere Leser in der Masse verschwinden kann, wie die ursprüngliche Negativität des Werkes zur Selbstverständlichkeit geworden und selbst als nunmehr vertraute Erwartung in den Horizont künftiger ästhetischer Erfahrung eingegangen ist. Unter diesem zweiten Horizontwandel fällt insbesondere die Klassizität der sogenannten Meisterwerke; ihre selbstverständlich gewordene schöne Form und ihr scheinbar fragloser „ewiger Sinn“ bringen sie rezeptionsästhetisch in die gefährliche Nähe der widerstandslos überzeugenden und genießbaren „kulinarischen“ Kunst, so daß es der besonderen Anstrengung bedarf, sie „gegen den Strich“ der eingewöhnten Erfahrung zu lesen, um ihres Kunstcharakters wieder ansichtig zu werden.“³²

2.2 A német triviális irodalom kialakulásáról

„Der Punkt, wo die Literatur das gesellige Leben am unmittelbarsten berührt, ist der Roman. Bei ihm offenbart sich daher am auffallendsten der ungeheure Abstand zwischen den Klassen der lesenden Menge, die man durch den bloß postulierten Begriff eines Publikums in eine Einheit zusammenschmelzt.“ (A. W. Schlegel, Athenaeum, Bd. 1. 1798. 149. l.)

A. W. Schlegel megállapításának három lényeges eleme van: 1. a 18. század végének legolvasottabb műfaja a regény; 2. az olvasói igények különbözősége ezért éppen főleg a regényolvasók tömegén mérhető le; 3. egységes ízlésű — igényű publikum, a publikum csupán elvont fogalom, olyan posztulátum, amely a valóságban így nem létezik.

Nagyjából ezek azok a jelenségek, amelyek a 18. századi német triviális irodalom kutatásának a problémakörét is kijelölik. Zömmel, sőt csaknem kizárólag — az A. W. Schlegel által is megjelölt okból — a regénnyel foglalkoznak, s jelentős eredményeket akkor hoznak, ha a kérdéseket az olvasói elvárások oldaláról és az egykorú irodalmi élet és közönségrétegződés összefüggéseiben vizsgálják. Ami különös hangsúlyt kap: a szórakoztató regény 18. századi kialakulásának eszme- és ízléstörténeti előfeltételei s a kri-

³² Hans Robert Jauss: Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft. = Literaturgeschichte als Provokation. 3. Aufl. Frankfurt/M. 1973. p. 178–179. — Jauss módszerének végső célja az irodalomnak a társadalom történetében betöltött funkcióját megmagyarázni. A „provokáció” a tanulmány címében vonatkozik R. Wellek immanens poétikájával — Lukács György marxista irodalomtörténetétől folytatott vitájára is.

tika szerepe a regény triviális változatának az egyre tömegesebb elterjedésében (l. fenn: a „domináns ízléshordozók” diszkriminációja!). — Tanulások azonban bőven adódnak nemcsak a triviális regény, hanem a regény műfajtörténete vonatkozásában is.

A 18. századi triviális regénnyel foglalkozó munkák sorából három olyat emelünk ki, amelyek úttörő jellegűek, s egyben a téma megközelítésének három különböző lehetőségét is példázhatják: a M. Greinerét, E. D. Beckerét és M. Beaujeanét.

M. Greiner könyvét (*Die Entstehung der modernen Unterhaltungsliteratur*)³³ ma már inkább úttörő jellege, semmint követendő módszere miatt szokás idézni. Módszere ugyanis többszörösen megbírált vagy legalábbis vitatott. Lényegében ízléstörténeti. Nyilvánvalóan hatott Greinerre e módszer legrepresentatívabb, legtöbbet idézett képviselője, L. L. Schücking is. — Greiner munkáját az alcím pontosabban írja körül: „Studien zum Trivialroman des 18. Jahrhunderts.” — Posztumusz könyv: Greiner hagyatékából állította össze Th. Poser, aki előszavában hangsúlyozza is, hogy a munka töredék jellegű: a tizennyolcadik századi szórakoztató regény rendszerezésének csupán a körvonalait bontakoztatja ki. Kidolgozása sok tekintetben impresszionisztikus, a témához való „hozzaállása” szubjektív-ironizáló, de kiváló részlet-elemzéseket, remekül megírt esszék a nem szakember számára ma már olvashatatlanul unalmas egykori bestsellerekről. — Ismételt kritikára Greinernek főleg az a nézete adott okot, hogy szerinte a triviális irodalom *lényegében egészen más, mint a „magas” irodalom*. A kettőnek ezt a kategorikus elkülönítését a szaktudomány történelmietlensége miatt utasítja el: a további kutatások Greinernek ezt a felfogását nem igazolták. Az irodalmi életnek olyan változásai során figyelhető meg a triviális regény térhódítása 1780 után, hogy Greiner ítélete, amely szerint a szórakoztató regény csupán a divat szeszélyeinek az uralma alá tartozik, valóban felületesnek tűnik.³⁴

E. D. Becker monográfiáját (*Der deutsche Roman um 1780*)³⁵ a szinkron-horizontális vizsgálat mintaszerű példaként szokták emlegetni. A tizennyolcadik századi német regény fejlődéséből kivág egy „időszletet”, s ennek az időszletnek a vizsgálati anyagához alakítja ki adekvát elemzési szempontjait. Nem a triviális regényről beszél, hanem az általa kiválasztott rövid időszaknak a német regényéről. Bennünket főleg az érdekelhet, hogy mivel indokolja Becker ezt a módszert, melyet a diakron-vertikális vizsgálatok ellenpontjának szán. Szerinte a kimetszett időszlet „egy lélegzetvételi szünet” a német regény fejlődésében: lezárult a német polgári regény fejlődésének első szakasza, amelyet a felvilágosodás és érzelmesség határoztak meg, a második szakasz jellegzetességei azonban még nem jelentkeztek, még nem vált el élesen a „magas” irodalom regénye a triviális regénytől. Az egyes regények közti különbségek egyelőre még csak minőségiek, s nem az irodalom kétfeléválásának értelmében elviek. Ezt az is igazolja, hogy Nicolai lapja, az „Allgemeine Deutsche Bibliothek” a kor regényeit válogatás nélkül recenziálja. A kortárs-kritika — Kreuzerrel szólva — még nem „diszkriminálta” a

³³ l. 13. sz. jegyz.

³⁴ „Wir müssen uns darauf einstellen, daß wir es hier mit einer Literatur zu tun haben, die nicht von den Formkräften eines Stils, sondern von den Schwächen einer Mode regiert wird.” (p. 15.)

³⁵ Stuttgart, 1963. (Germanistische Abhandlungen. 5.)

szórakoztató regényeket. Ez persze nem jelenti azt, hogy a *mi* nézőpontunkból, retrospektíve a határvonalak a „magas” művészet és a triviális változat közt ne volnának láthatóak.

A tárgyalt időszakban (1779—1781) kb. 90 regény jelent meg Németországban. Ebbe a számba nem tartoznak bele a regényfordítások. Becker az anyagból 36 olyan regényt választ ki, amelyek a kor regényirodalmát legjellemzőbben reprezentálhatják. Ezeket a következő szempontok szerint analizálja: a regény fogalma 1780 körül; szerzők és olvasók; a regények középponti cselekménye alapján osztályozható regénytípusok; az egyes regénytípusok főhőseinek vilásképe; környezetrajz; az elbeszélő-magatartás (Erzählhaltung) változatai: levélregények, párbeszédű regények, harmadik személyben beszélt regények (er-Romane), én-regények.

E. D. Becker eredményeit M. Beaujean monográfiája (*Der Trivialroman in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*)³⁶ szélesebb összefüggésbe állítja bele: az E. D. Becker által megfigyelt, elemzett jelenségek magyarázatát a német polgári regény történeti fejlődéséből vezeti le. Problémája tehát a „hol kezdődik, merre tart” kérdése, a fejlődés szükségszerű menetének a felderítése. Koncepciójának vonalvezetése eszmetörténeti ugyan, de a történeti-irodalomszociológiai és szociálpszichológiai módszer alkalmazása is jelentékeny mértékben szerephez jut, s így a modern komplex vizsgálatok lehetőségeit is kiaknázza. Eszmetörténeti vonatkozásaiban nyilván felhasználja M. Thalmann-nak a triviális regény és a „Geheimbundmystik” kapcsolataira vonatkozó kutatását. A legjelentősebb ösztönzéseket H. Schöffler munkájától (*Protestantismus und Literatur*, 1958) kapta mind eszmetörténeti, mind pedig szociálpszichológiai szempontjainak kidolgozásában. — Beaujean elvi kiindulása és a 18. századi irodalmi életet messzemenően figyelembevevő fejtegetése H. Kreuzer ismertetett elméletének az alapján is mérlegelhető. Ő is úgy fogja fel a triviális regényt, hogy az nem abszolút módon, valamiféle normatív poétika igényeihez mérve létezik, hanem csupán a mindenkori irodalmi műalkotáshoz, a kritikához és publikumhoz való viszonyában írható körül.

A 18. századi német triviális regény kutatói általában így teszik fel a kérdést: melyek ennek a regényirodalomnak a műfaji jellegzetességei? — Beaujean kérdései viszont: 1. mi az oka annak, hogy a 18. század második felében oly bőséges a regénytermés?³⁷ 2. mi a magyarázata a század utolsó évtizedeiben a művészi regény és a triviális regény differenciálódásának?

Először a korban adott előfeltételek közt tájékozódik. *Triviális regény és műalkotás*. Az irodalomtörténeti korszakot a kiemelkedő művészi teljesítmények alapján határoz-

³⁶ Bonn, 1964. (Abhandlungen zur Kunst-, Musik- und Literaturwissenschaft. 22.)

³⁷ Beaujean Ch. G. Kayser „Vollständiges Bücherlexikon”-jának (Leipzig, 1836) alapján a köv. táblázattal szemlélteti a regény előretörését a 18. század 2. felében és a 19. század első évtizedében:

1750—1760	73 cím
1761—1770	189 cím
1771—1780	413 cím
1781—1790	907 cím
1791—1800	1623 cím
1801—1810	1700 cím (p. 178.)

zuk meg, hiszen ezekben a teljesítményekben a korra jellemző világmagyarázat magas színvonalú művészi megfogalmazását látjuk. Ebben a világmagyarázatban azonban éppen az a lényeges, ami benne tartalmában és formájában újszerű, s emiatt az adott korban a szélesebb társadalmi rétegekben éppenséggel nem feltétlenül megértett és elfogadott. Az olvasók zöme még a régibb, számára meghitt képzetek világában gondolkodik és érez, ezek szerint beszél. A 18. század utolsó évtizedeinek művészi és szórakoztató regénye az újat új módon kifejezni akarás és a régi gondolkozási-érzelmi-irodalmi sablonok ellentétében válik el egymástól. *Triviális regény és egykorú kritika*. A kérdés központjában az irodalmi értékelés egykorú problematikája áll. A 18. század folyamán a művészet a gazdasági és szociális fejlődés eredményeképpen Németországban is felszabadult az arisztokrácia és mecénások irányítása alól, és a feltörekvő polgárság szellemi elitének a törekvéseit fejezte ki. Az átlag-polgárok nagyobb tömegei ezzel a fejlődéssel nem tudtak lépést tartani. A kritika, amennyiben értékelési elveit a polgári szellemi elit avantgarde művészi gyakorlatához alkalmazta, nem volt egyszersmind iránytű az olvasók számára.³⁸ Adva volt tehát a feszültség a művészetelméleti színvonal és a praktikus olvasói igények közt. A német triviális regény ebbe a részbe ugrott bele a 18. század utolsó évtizedeiben: nem az elmélet, hanem a közönség felé tájékozódott, s a maga műfajtechnikai sajátosságait önállóan, a magas teóriától függetlenül fejlesztette ki. Beaujean szerint a kor szórakoztató regénye, ellentétben a lírával és drámával, éppen ezért nem volt giccs: a giccs azért hazug művészet, mert megpróbál felfelé orientálódni, az igaz művészet felé, másnak akar látszani, mint ami. A giccses elemek mintegy a művészi impotenciát álcázzák. A kor szórakoztató regénye viszont a maga hivatását jelentékeny technikai hozzáértés birtokában töltötte be. (J. Schulte-Sasse Beaujeannak ezt a giccs—szórakoztató regény szembeállítását nem tartja megalapozottnak. Elvégre, mondja, a közönség tetszésének a keresése nemcsak a regény műfaján belül érvényesül, hanem még fokozottabb mértékben a drámában, sőt a lírában is. A kor drámatermésének adatai azt bizonyítják, hogy a szórakozási igények kielégítése itt még fokozottabban jelentkezik, mint a regénynél: a trivializálódás a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedeiben egységesen megy minden műfajon belül végbe, s így értelemszerűen egyforma az egyes triviális műfajoknak az elmülethez, ill. kritikához való viszonya is.³⁹) *Triviális regény és publikum*. Beaujean itt az olvasói elvárások áttekintését adja. Olvasás-pszichológiai szempontjait történetiekkel kapcsolja össze. Szórakozás, kíváncsiság, a képzelet foglalkoztatása, menekülés a valóság szorításából, szűköségéből egy ideálisnak elképzelt világra — ezek azok az elemi indítékok és elvárások, amelyeket a regények kielégítenek. Valamivel később jelentkezik az igény az olvasó saját életszférájának realiz-

³⁸ L. L. Schücking foglalkozott a kritikának ezzel a dilemmájával (Die Soziologie der Literarischen Geschmacksbildung Leipzig—Berlin, 1931), Beaujean is rá hivatkozik. Schücking a naturalizmus óta figyel meg, hogy a kritika funkciója átalakul: nem a közönség, hanem a művészet oldalán áll, amelyet a közönség értetlenségével szemben védelmébe vesz. Ily módon a közönség, az átlag-olvasó elveszti a saját önálló ítélőképességébe vetett hitét, és vagy ellentmondás nélkül elfogadja azt, amit a kritika jónak ítél, vagy titkon saját kedvenc olvasmányaihoz menekül, amelyekről viszont tudja, hogy a műértők szemében keveset vagy semmit sem érnek. — Beaujean ezt a jelenséget már a német „Strum und Drang” korában megfigyeli, helyesen, hiszen a kritika avantgarde ill. ezoterikus irodalom és művészetek mellett és védelmében vállalja ezt a szerepet. A „Sturm und Drang” is avantgarde irodalmi irányzat volt.

³⁹ vö. Beaujean p. 194. és Schulte-Sasse i. m. p. 46—47.

tikus ábrázolása iránt. Ennek az igénynek a kielégítése a ráismerés és együttérzés örömeit hozza. A hős lelkiélete és érzelmei azonosak az olvasóéval: a lektűrben az ölt nyelvi formát, amit ő, az olvasó a maga számára nem tudott ilyen „precízen” megfogalmazni. Ez adja az önigazolás örömét. Történetileg ennél is későbbi mint olvasói elvárás a valóság magyarázatának és a kor „hibái” bírálatának az igénye. — Szórakozás, lelki épülés és a kor kritikája: a szórakoztató regények többsége tehát ezekhez az elvárási kategóriákhoz igazodik.⁴⁰

A három alapvető történelmi szempont ismertetése után Beaujean a német regény 18. századi fejlődésének a jellegzetességeit elemzi, a század derekától kb. 1800-ig. A műfaj eszmei-tematikai differenciálódását egy sajátosan tipizált rendszerben mutatja be.⁴¹ Az egyes regénytípusok analízise nyomán bontakoznak ki a szórakoztató regény előtörténetének, kialakulásának és kultúrtörténetének fő vonalai. A fejlődés társadalomtörténeti háttérében a németországi városi polgárság súlyának lassú növekedése áll. Eszmetörténeti dominánsok: a protestantizmus valláserkölcsei eszményei és a felvilágosodás Ész-ideáljának, racionalizmusának etikai-morális követelményei az emberrel szemben. A két eredetileg különböző áramlat egybefolyik és egymást erősíti. A protestantizmus az individuum és Isten személyes belső kapcsolatát állította fel posztulátumként (hit által, kegyelemből!), s a pietizmus elmélyítette e kapcsolat élményszerűségét. Az igaz ember útját a protestáns valláserkölcser szerint az Isten akaratába való belenyugvás, a theodicea jelzi. — A felvilágosodás praktikus morálját viszont az Észbe vetett hit optimizmusa szabta meg. Az Ész követelményeinek megfelelő cselekvés=jó cselekvés. Ennek az etikai-morális normarendszernek a felismerése és elfogadása megnyugvás, az élet benső biztonsága. A protestantizmus theodiceája és a felvilágosodás szekularizált „theodiceája” találkozásából, kölcsönhatásából születik meg az új polgári embereszmény: a „belenyugvó” embernek az eszménye, a „Gelassenheitsideal”.

A fejlődés mozzanatai az olvasó olvasmányélményének az oldaláról nézve: a protestantizmus valláserkölcsei olvasmányai, a családapa által felolvasott elmélekedések a min-

⁴⁰ Beaujean szerint az olvasói elvárások kielégítésében a köv. regények álltak az első helyen mint a kor bestsellerei:

Joh. H. *Schnabel*: Die Insel Felsenburg (1731)

Joh. T. *Hermes*: Sophiens Reise von Memel nach Sachen (1770)

Sophie von *Laroche*: Das Fräulein von Sternheim (1771)

Goethe: *Werther* (1774)

Joh. M. *Miller*: Siegwart (1776)

K. G. *Cramer*: Erasmus Schleicher (1789–91)

Ch. A. *Vulpus*: Rinaldo Rinaldini (1798)

⁴¹ Beaujean eszmetörténeti-olvasótörténeti rendszerezésének vázlata:

- I. 1. Angol minták (főleg Richardson) nyomán a század dereka után jelennek meg az első jelenhez kötődő tematikájú morális-didaktikus regények (J. T. *Hermes*: Miss Fanny Wilkes, 1766; *Sophiens Reise*, 1770. — Sophie von *Laroche*: Das Fräulein von Sternheim, 1771.)

1780 után ez a tematika fokozatosan trivializálódik, s tartalmi árnyalataiban egyszersmind differenciálódik. (Pl. K. G. *Cramer*, A. G. *Meissner* és Joh. M. *Miller* regényei.)

August Lafontaine családregényei állnak ennek a fejlődésnek a csúcán. Nála kristályosodnak ki a jelenhez kötődő tematikájú realiztikus szórakoztató regény műfaji sajátosságai. (Klara du Plessis und Klairant, 1794; Familie von Halden, 1797–1804.)

- II. 1780 után jelentkeznek a múlttal foglalkozó regény triviális változata. Két fő változatuk:

1. Realisztikus történelemfelfogás (pl. A. G. *Meissner*, B. *Naubert* és Ch. F. *Schlenkert* regényei)

2. Fantasztikus-codás elemek a múltidézés ürügyén (pl. Veit *Weber* [Leonhard *Wächter*], H. D. *Zschokke* és J. K. A. *Mußaus* regényei)

dennapos áhítat alkalmával jelentik az első fázist. A következő fázis: a pietizmus hatására ezek az olvasmányok a magánolvasás és elmélkedés tárgyai lesznek, másrészt kezdenek differenciálódni. Egyre sűrűbben szövődnek át az erkölcsi példa kedvéért igaz emberek történeteinek az elbeszélésével, egyre több bennük az olvasó fantáziáját is foglalkoztató cselekményes, világi elem. A fejlődés vonalába belesik az angol morális hetilapok németországi hatása is. A felvilágosodás erkölcsi eszményeinek és a protestáns valláserkölcnek a találkozása nyomán az eredetileg áhítatosági olvasmányok szekularizálódnak, s a folyamat eredményeképpen jelenik meg a fejlődés végpontján az angol minták után igazodó német morális-didaktikus polgári regény. Hőse az új polgári eszménynek, a „Gelassenheitsideal”-nak a megtestesítője. Atársadalom és az emberi élet ésszerű elrendezésének az elképzelésében a belenyugvás eszmei mellett a filantropikus erkölcsi-ség is szerepet játszik, sőt a morális-didaktikus regények egyik csoportjánál ez válik vezérszólamává. A témakör trivializálódása 1780 táján következik be: az átlag városi polgár már nem képes követni a német irodalom új fejlődését, s megrekedt olvasói elvárásaiban is: a praktikus polgári morál és érzelmesség jegyében írt, a mindennapi élet képecskéit realizisztikusan, „giccsesen” rajzolgató regényeket olvassa, sőt „falja”. Ennek a triviális-szórakoztató regényváltozatnak is megvan a maga „klasszikusa”: A. von Lafontaine családregegyeinek hosszú ideig tartó népszerűsége és pl. Goethe Iphigéniájának a „népszerűtlensége” paradox tényei a német irodalom történetének.

1785 körül egy új témakör jelentkezik a német triviális regényekben: a távolabbi múlt, a középkor. Ez a múlt-regény azonban nem azoknak a régebbi regényváltozatoknak, amadisoknak, gáláns regényeknek a folytatása, amelyek cselekményüket szintén a múltba helyezték, de mint azok, ezek is áltörténelmi regények. Beaujean három változatukat különbözteti meg. Mind a három a múlt racionalista felfogásán alapszik. Az egyik a csoda- és kísértettörténetek múltba-helyezésével éri el tendenciózus célját. A felvilágosodott író, ill. olvasó előtt a csoda mint csalás, szemfényvesztés lepleződik le.⁴² A második változat közelebb áll a tulajdonképpeni történelmi regényhez, s a „Sturm und Drang” középkor-szemléletére ismerhetünk benne. A nemzeti múltban, főleg a középkorban a németiség sajátos eszményeit megtestesítő példaképek jelennek meg. Ezekkel szemben a jelen: külföldi hatások érvényesülése, a nemzeti erények elfajulása. A középkori hősök azonban éppen a 18. századi erkölcsi eszmények anakronisztikus képviselői. — A harmadik csoport regényei a múlt eseményeinek az igazibb megértésére törekednek, és a történelmi cselekményben az általános emberi érvényesülését szeretnék megmutatni.

A triviális regény tehát a maga módján, sematikus keretek közt ugyan, de problémákat vet fel és old meg, a szekularizált theodicea világnézetének és a racionalista optimizmusnak a szellemében. Az ellentmondások bonyolult világa azonban nem alkalmazkodik az igényelt és elképzelt rend racionalista princípiumaihoz. Mindig marad egy fel nem derített rész, valami, ami tapasztalati úton nem közelíthető meg, ami az egyes ember hatáskörén, látóhatárán kívül esik. A belenyugvás-eszme ezen a ponton rezignációvá,

⁴² Ehhez a változathoz lehet sorolni Kármán Józsefnek az osztrák Cajetan Tschink nyomán írt a „A kincseső” c. elbeszélését is. l. Némedi Lajos: Kármán József A kincseső c. elbeszélésének forrása. =ITK, 1971/4. p. 481 – 488.

majd fatalizmussá változik, s eredménytelen kitörési kísérletek után egy újszerű csodahitbe torkollik. Ez a fejlődés a triviális regényekben is nyomon követhető, s Beaujean itt ismét három típust különböztet meg. Az egyiknek cselekménye a titkos társaságok misztikuma körül bonyolódik. Az ember életébe ismeretlen, rejtélyes erők szólhatnak bele. Felvilágosodás és démonikus borzongás egymásba olvadnak. — A másik típusban megjelenik a kitörni-akarás kalandja. Nemcsak a karlmoorok, hanem a rinaldoraldini újtja is ez. — A harmadik típusnál a kaland a fantasztikumok világába, az evilági, immanens csodák őserdejébe vezet.

Beaujean kutatási eredménye röviden a következőképpen összegezhető: a triviális regény megjelenése egy új olvasóréteg kialakulásával vált lehetségessé, szükségszerűen azonban azért született meg, mert ez az új polgári olvasóközönség megrekedt a természetes öntudat fokán, s nem követte saját szellemi elitjét a polgári öneszmélés továbbvezető útján. Költészet és filozófia ezentúl kívül csik ennek az irodalmi publikumnak a horizontján. A triviális regények szerzői az átlag-olvasói igények kielégítését keresve indították el a szórakoztató regényt a tömegolvasmánnyá-válásnak az útján.

3. Irodalomszociológiai megközelítés

„Eine Verbindung zur literatursoziologischen Richtung hat die Trivilliteraturforschung selten gesucht und noch seltener gefunden: die Literaturkritik verdrehte ein wenig ihren Forschungsblick nach unten, änderte aber mit diesem „niederer“ Gegenstand nicht auch ihre Methode. Umgekehrt muß man feststellen, daß die Literatursoziologie der zwanziger und dreißiger Jahre zwar eine neue Methode entwickelt hatte, ohne jedoch dieselbe an einem möglichst geeigneten Objekt zu demonstrieren. Irgendeine Art von massenhaft konsumierter Literatur hätte ohne Zweifel mehr sozialgeschichtlich relevante Fakten geliefert, als die Kunsliteratur der Goethezeit.” Az irodalomszociológiai kutatásoknak egy valóban paradox vonására mutat rá itt R. Schenda:^{42a} a tömeg-olvasmányok társadalmi funkciójának a vizsgálata csak a legújabb időkben kezd kibontakozni, holott elsősorban az irodalomnak ez a területe tartalmaz olyan tényszerű anyagot, amelynek vizsgálatánál a szociológiai módszert érdemes alkalmazni. Az esztétikailag kevésbé értékes vagy teljesen értéktelen irodalmi termékek poétikai kategóriák szerinti elemzése, mint ez már a triviális irodalom irodalomtudományi megközelítésének vitájából is kiderült — fából vaskarika. Már a 18. század végének szórakoztató regényéről is csak szélesebb keretben, az irodalmi élettel való összefüggésében érdemes beszélni. Még inkább így van ez a 19. és 20. század triviális irodalmát illetően.

A múlt században nem egyszer érte a németiséget olyan szemrehányás, hogy Goethe és Schiller népe rémtörténeteket és rablóregényeket olvas. — Az okok történetileg visszafelé nyomozhatóak, s ebben a visszafelé nyomozásban jelentékeny segítséget nyújthat a triviális irodalom történeti-irodalomszociológiai vizsgálata, ha a maga kutatási tár-

^{42a} Volk ohne Buch. (I. 11. sz. jegyz.)p. 24.

gyát az egész társadalmi kérdés-komplexum összefüggésébe állítja bele, s a tanulságokat igyekszik a modern tömegmédiák számára is használhatóvá tenni.

Az újabb irodalomszociológiai triviális-irodalom-kutatások a tudományos elfogulatlanság követelményét hangsúlyozzák. Azonban éppen e körül az elfogulatlanság körül forrósodott fel a légkör. W. Höllerert idézzük: „jedes Insistieren auf den *ungebrochenen* oder unreflektierten Werten von Innerlichkeit, auf Erlebnisfähigkeit aus sich selbst heraus, auf persönliche und nirgendwo geliehene Kraft unklischierten Denkens beruh auf Täuschung. Die Auseinandersetzung mit Trivilliteratur gewinnt damit im weiten Sinn einen politischen Aspekt insofern, als die Grundlagen der Meinungsbildung und der Übernahme von Leitbildern berührt werden. Zwar handelt es sich bei unserem Gegenstand um einen relativ peripheren Bereich, denkt man an die übrigen Medien, die Bewußtsein formen. Aber gerade da er so trügerisch harmlos und außer Sichtweite erscheint, da Trivilliteratur in der Ferne einer Beschäftigung am Feierabend steht, ist es wichtig, an ihre Potenz zu erinnern.”⁴³

— Helyes-e az olvasó (vagy „felvevő”) kulturális igényességét vagy igénytelenségét úgy felfogni, mint valamely antropológiailag adott sajátosságot, s ilyen értelemben beszélni a művelt rétegek irodalmi ítélőképességéről és az átlag-olvasó ízléséről (értsd: ízléstelenségéről)? A kulturális-művészi alkotások befogadásának képessége vagy ennek az ellentéte olyan emberi adottságok-e, amelyeken nem lehet változtatni? Továbbmenve: megállja-e helyét az a sokak által és sokszor felállított tétel, hogy azért van triviális irodalom, mert van triviális olvasó? Vagy H. Brochhal szólva: azért van giccs, mert van giccses ember?⁴⁴ E kérdések megválaszolásának bizonyára társadalmi-politikai súlya van. — Az olvasmány, a szépirodalmi olvasmány is, információ-közlés, eszmény- és véleményformálás, s különösen az a modern kommunikációs eszközök korában. Az olvasó, néző vagy hallgató benne él ebben a kommunikációs közegben, s ki van neki szolgáltatva, akár jó, akár rossz értelemben. Az, hogy mit igényel, nemcsak rajta áll. Sőt, a triviális irodalom vagy sublitteraturai termékek olvasója *áldozata* is lehet olvasmányainak, amelyeket látszólag (!) ő igényel, érte termelik, ő választ ki. Ő dönt. De vajon tényleg ő dönt-e?

A vázolt problémakör jelentkezik H. F. Foltin és W. Nutz irodalomszociológiai vizsgálataiban.

H. F. Foltin a sublitteratúrából egyik alapvető tanulmányában azt a területet hasítja ki, amelyet így jelöl meg: „die minderwertige Prosaliteratur”.⁴⁵ A „magas” irodalom esztétikai értékeihez viszonyítva ennek a prózairodalomnak (főleg regényeknek) két rétegét különbözteti meg és osztályozza: a) szórakoztató irodalom; b) tulajdonképpeni triviális irodalom = szennyirodalom (Schundliteratur). Felosztása tehát a vitatott trichotomia, amely azonban a dichotomia képletére vezethető vissza: I. Magas irodalom. II. a) Szórakoztató irodalom. b) Szennyirodalom. — A továbbiakban az a) és b) cso-

⁴³ i. m. p. 56.

⁴⁴ Hermann Broch: Essays. II. Zürich, 1955. p. 295. — Broch giccselméletére Lukács György is utal. I. Az esztétikum sajátossága. I. pp. 770.

⁴⁵ I. 8. sz. jegyz.

portba tartozó tömegolvasmányok rendszerező áttekintését adja. Mivel e rendszerezés esztétikai elvekből nem indulhat ki, és mivel az olvasó kutatás eredményei is igen hézagosak, sőt ennek módszere (főleg tesztek!) is megkérdőjelezhető, oly módon vél egzaktt eredményekhez jutni, hogy a kapitalista könyvkiadás (kiadók, kiadványtípusok) és a könyvterjesztés jellegzetességeit veszi alapul. A szórakoztató irodalom jellegzetessége a triviális irodalommal (szennyirodalommal) szemben, hogy ezeket a termékeket „rangos” kiadók is megjelentetik (pl. ifjúsági olvasmányokat, detektívregényeket). Szerzőik ismertek, népszerűek. Mind a kiadók, mind a terjesztők, mind pedig a könyvtárosok tiltakoznának — mondja Foltin — az ilyen könyvek triviálisnak minősítésétől. — A triviális vagy szennyirodalom termékei zugkiadóknál jelennek meg, ismeretlen szerzők bérmunkában írják ezeket. Terjesztőik: állomási kioszkok, újságárusok, egyéb speciális közvetítők. Ezek azok a szempontok, empirikus tények, amelyekből kiindulva Foltin megpróbál utat vágni a kapitalista könyvtermelés dzsungelében.

Egy másik tanulmányában (Zur Erforschung der Unterhaltungs- und Trivialliteratur, insbesondere im Bereich des Romans⁴⁶) a trivialisitás mibenlétének a kérdését is felveti. Triviális irodalom szerinte azért van, mert van triviális olvasó. A triviális olvasók nagy tömege mintegy a „lelkiszegények” tábora. A mindenkori triviális ízlés-változatnak a mindenkori triviális irodalom felel meg. A 19. század második felében könyvkiadás és könyvterjesztés rááll a tömegízlés kielégítésére, főleg a szórakoztató és szennyirodalom regényváltozatainak a piacra dobásával. A trivialisitás jellegzetességei differenciálódnak. Maga a triviális olvasói igény azonban ősrégi. A trivialisitásnak vannak korról járó tartalmi és formai vonásai, de ezek mögött vagy ezekben konstans triviális elemek fedezhetőek fel. A trivialisitás lényegét éppen ezekben a konstans elemekben lehet tettenérni.⁴⁷

Ha módszerében nem is, de e módszer mögött rejtőző szemléletben Foltinnal rokonítható W. Nutz könyve: *Der Trivialroman, seine Formen und seine Hersteller.*⁴⁷ Elemzésének alapelvei: teljes elfogulatlanság, egzaktság, empiria. Munkahipotézisből indul ki: elhatárolja a vizsgálandó tárgyat, és meghatározza azt a jelleget, amelynek elemeit a továbbiakban meg fogja figyelni. A tárgy: Nyugat-Németország industrializált társadalmának szépirodalmi konzum-termékei közül az a könyvalakban megjelenő reportage- és regényirodalom, amelyet specializált kiadók a regényírást iparszerűen űző szerzőknél rendelnek meg, s amelyet kölcsönkönyvtárak (Leihbüchereien) terjesztenek. A triviális regény Nutz szerint a konform-irodalom modellje. Ez azt jelenti, hogy jellegének törvényszerűségeiben az egész konform-irodalom jellegére ismerünk, ezt megismerve megismertük azt is. Idézzük a konform-irodalom termelésének és az olvasónak a kapcsolatát meghatározó tézist: „Hat der Trivialroman mit allen anderen Erzeugnissen, die wir unter dem Dachbegriff der Konformliteratur zusammenfassen, gemeinsam, daß

⁴⁶ = Studien . . . p. 242–270.

⁴⁷ Foltin Cmer „Erasmus Schleicher” c. regényéről írt kiváló elemzésével arra a kérdésre akar válaszolni, hogy ez a regény vajon szórakoztató regényeknek vagy a triviális regényeknek a rétegébe tartozik-e. A kérdés feltevése tehát Foltin richotomikus felosztásán alapszik, elemzésével viszont a trivialisitásnak mintegy a konstans elemeit mutatja ki Cramer 1789–91-ig megjelent igen népszerű regényében. I. H. F. Foltin : Karl Gottlob Cramers „Erasmus Schleicher” als Beispiel eines frühen Unterhaltungs- oder Trivialromans. = Studien . . . p. 57 – 81.

^{48a} 1. 7. sz. jegyz.

er sich an einen theoretisch erfassten Geschmack wendet, sich ihm anpasst und ihn zu treffen versucht, so hat er nicht einen im luftleeren Raum angesiedelten Geschmack vor Augen, sondern die Geschmacksträger, die Leser. Dieses ständige Hin und Her zwischen Hersteller und Konsument, die funktionell von einander abhängig sind, dieser soziale Prozeß diktiert die Behandlung des Literaturerzeugnisses. Dabei hat sich der Hersteller stets an die durch die unzähligen Einflüsse anderer Medien sich wandelnden Bedürfnisse des Konsumenten heranzutasten und sich ihnen immer von neuem anzupassen.“ — A triviális könyvtermelés kiindulópontja, egyszersmind végpontja: az olvasói igények. Nutz szerint, aki könyvének további fejezetében a konformitás jegyeit részletesen elemzi, csak a dolgoknak ez a tárgyilagos szemlélete segíthet hozzá ahhoz, hogy a kultúra szociális kontrolljának a vonalán előre lehessen lépni.

J. Bark éles szemmel vette észre H. F. Foltin és W. Nutz szemléletének az egyoldalúságát.⁴⁸ Azt a „lelkiszegény” olvasót, aki végeredményben saját konformitásának vagy trivialitásának a foglya, aki Foltin szerint is, Nutz szerint is elsődleges ösztönzője a triviális irodalom termelésének, így jellemzi: „der bedürftige Leser.” A gazdasági-kulturális folyamatnak a Foltin ill. Nutz elképzelt folyamatával Bark a szellemi termékek létrejöttének és újratermelésének egy bonyolultabb, dialektikus folyamatát állítja szembe. Marxot idézi, aki a termelésből indul ki: „A tárgy iránt érzett szükségletet a tárgy észlelése hozza létre. A műtárgy — ugyanígy minden más termék — műértő és a szépség élvezésére képes közönséget hoz létre. A termelés tehát nemcsak tárgyat termel a szubjektum számára, hanem szubjektumot is a tárgy számára.” (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Bevezetés.)

S ha a produktum nem művészi? A törvény akkor is azonos, csak negatív értelemben. Bark tehát hangsúlyozza a gazdasági törvények érvényesülésének az összefüggését a kulturális jelenségekkel és ezeknek osztály-jellegével.⁴⁹ A kultúra területén gyakorolt hatalom, mondja, nem választható el a politikai-társadalmi területen gyakorolt hatalomtól. A triviális irodalmat szerinte ebben az összefüggésben kell vizsgálni. A vizsgálat tulajdonképpen tárgya maga a kettéosztott kultúra.

„Wir reden hier von einem Teil der Literatur, der *nicht* Geschichte gemacht hat.” Ez a M. Greiner-mondás a triviális regényirodalomra vonatkozik.⁵⁰ Némileg kétértelmű. A „Geschichte” jelentheti a triviális regény történetét, amely a múltban nem tartozott

⁴⁸ Joachim Bark: Trivilliteratur. Überlegungen zur gegenwärtigen Diskussion. = Sprache im technischen Zeitalter 1972. p. 52–65. — Bark így határozza meg a triviális irodalmat mint a kutatás tárgyát: „Forschungsgegenstand ist eine Literatur, die sich der Mittel des Poetisch-Fiktiven bedient, die sich in die verschiedenen Gattungen zerlegt und die bestimmte Bedürfnisse bestimmter Leserschichten befriedigt, und zwar qualitativ durch bedingungslose Anpassung an einen niedrig ansetzenden Erwartungshorizont, quantitativ durch die Massenhaftigkeit der Titelfülle und der Aufgabenzahl der Einzel-titel. Die Entstehung der Trivilliteratur ist mit den Bestimmungen an gesellschaftliche und literarische geschichtliche Voraussetzungen gebunden, die gegen Ende des 18. Jahrhunderts gegeben waren: an die materiellen Bedingungen einer massenhaften Buchproduktion und der entsprechenden Verteilerorganisation und an das Vorhandensein oder den Zugewinn breiter Leserschichten mit uniformem Erwartungshorizont.”

⁴⁹ Bark a Comic Strips elterjedésével is szemlélteti a marxi törvény érvényesülését. A. C. Baumgärtner tanulságos munkájára hivatkozik (Die Welt der Comics. Bochum, 1965.) A műfaj tömeges piacra-dobásának oka speciális nyomdagépek bevezetése a termelésbe, ezeknek a kapacitását ki kellett használni. A Comics-dömping kinevelte a maga közönségét, amely bele tudott helyezkedni az új szemléleti rendszerbe, s most már a Comics iránti igényével a további termelés ösztönzőjévé vált.

⁵⁰ i. m. p. 10.

bele az irodalomtörténeti kutatások témakörébe. Jelentheti viszont magát a történelmet, s azt, hogy a triviális regény nem volt történelemformáló tényező, „nem csinált történelmet”. Az első értelmezés igazsága meg sem kérdőjelezhető. A második értelmezés tartalma azonban aligha állhatja meg a helyét. Nem volt-e történelemformáló erő a szélesebb olvasórétegek eszmény- és érzelmvilága, amelyet a mohón és nagy mennyiségben olvasott bestsellerek is erősen befolyásoltak? Nem volt-e történelemformáló erő éppen a német kispolgári tömegek félrevezetettsége, tehetetlensége már a nagy francia forradalom korában, s a tehetetlenség későbbi átcsapása nacionalizmusba, majd fajgyűlöletbe? A közvetítő médiumok szerepét a kommunikációs rendszerben csak most kezdjük igazán felismerni. A tömegolvasmányok, a szórakoztató irodalom is egyike, mégpedig bőséges termelése és fogyasztása miatt nem is jelentéktelen egyike ezeknek a médiumoknak.

Greiner csattanós mondását azért idéztük, hogy tétele második értelmezésével egy másik kutató pontosan ellentétes felfogását állíthassuk szembe: a R. Schendáét. — Schenda a sublitteratura specialistája. — Folklór, kultúrtörténet számára, tudjuk, a sublitteratura: kincsebánya. De másképpen is meg lehet közelíteni! Greiner mondását az egész sublitteraturára vonatkozólag kérdő formájúra is változtathatjuk: hogyan csinált a sublitteratura történelmet? E kérdés megválaszolása feltételezi a sublitteratura mibenlétének, rétegeinek és fajainak a tanulmányozását, alapos forráskutatásokat igényel. De mindezekén túl, az, ami a tárgyat a vele való foglalkozásra érdemessé teszi: a sublitteratura társadalomtörténeti relevanciája.

Schenda könyvének címe meghökkentő: „Volk ohne Buch”. Az alcím tovább magyaráz: „Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770—1910”.⁵¹ — A könyv a következő kérdésre keresi a választ: miért maradt az európai népség nagy része úgyszólván napjainkig könyv nélküli nép? Schenda bizonyító anyagának zömét a német sublitteratura tömkelegéből válogatta ki, de kiegészítette francia és olasz dokumentációval is. Forrásainak összességét egész Európára vonatkoztatva társadalmi tipikusságukban vizsgálta. A „nép” a címben tehát nem etnikailag értendő. A „populáris” olvasmányok fogalmába azok a sublitteraturai termékek tartoznak, amelyeket a falusi és városi nép olvasott. Ez a nép nemcsak azért volt „könyv nélküli”, mert az analfabétizmus európai adatai a tárgyalt időszakra vonatkozóan a felvilágosodás művelődés-propagandájának a 19. századi csődjét bizonyítják, hanem azért is, mivel azok, akik a népből olvasni tudtak, nem az emberiség szellemi-művészi igényeit szolgáló könyveket olvasták, hanem csupán a legolcsóbb, többnyire silány tartalmú nyomdatermékek jutottak el hozzájuk. Schenda akár *Vörösmarty* „Gutenberg albumba” c. költeményét is könyve mottójául választhatta volna — ha ismeri.

Jóllehet, a „nép” fogalmát a szerző nem etnikailag érti, mégis nemcsak mi érzünk a főcímben irónikus célzást *Mme de Staël*nek a *német népről* mondott bókjára: „Das Volk der Dichter und Denker”. A mondást maga Schenda is idézi — elvégre a példák zöme német nyelvterületről való!

⁵¹ l. 11. sz. jegyz.

Két világháború katasztrófája, s bennük a népet impérium szerepe sok német szépíró t késztetett már a nemzeti múlttal szembenező revízióra. Schenda könyvének is ez a revízió a fő motívuma. A múlt jóvá már nem tehető kulturális mulasztásainak, sőt szándékos népbutító törekvéseinek a bemutatásával a „nagynémet” illúziók könyörtelen bírálóat adja. Szándékát a József Attila-i sorokkal is jellemezhetjük: „a múltat be kell vallani” — és „rendezni végre közös dolgainkat. . .” — Egy német tanulmánykötet címében ez a szándék így fogalmazódik meg: „Rückblick für die Zukunft”.

Schenda könyvének tematikus váza: Az olvasás és olvasni tudás problémája. — A populáris olvasmányok cenzúrája. — Ezeknek termelése és terjesztése. — Kolportőr, kolportázs. A populáris olvasmányok formái és fajtái. Tartalmi és formai elemek. — Olvasmány és olvasó viszonya. Ez a tematikus váz is érzékeltetheti talán, hogy Schenda vizsgálatai igen széleskörűek, az egész infrakultúrára kiterjedőek. Egy egész sor segédtudományra kellett támaszkodnia. (Bibliológia, könyvpiackutatás, irodalomtörténet, publicisztika, szociológia, folklór, etnográfia, gazdaságtörténet voltak ezek közül a legfontosabbak.)

Hogyan oldja meg Schenda a triviális olvasmány—triviális olvasó szociológiailag és kultúrpolitikailag vitatott kérdését? Az olvasótörténeti kutatások általában az olvasók ízlésének a koroktól és társadalmi rétegektől, ill. az olvasók műveltségének szintjétől függő változatairól beszélnek. Schenda az irodalmi ízlés fogalmában egy eleve prejudikáló árnyalatot fedez fel: azt a feltevést, hogy az egyszerű olvasó nem rendelkezik esztétikai ízléssel, az „haut goût” csak a művelt rétegeket jellemzi. Az átlag-olvasó „ízlése” igazában az átlag-olvasó ízléstelenségét jelenti. Az irodalomszociológiának viszont nem az a feladata, hogy az ízlést és ízléstelenséget állítsa egymással szembe. Az irodalomszociológiának olyan tényezők együttműködését kell vizsgálni, amelyek társadalmi szempontból jelentősek. Az olvasó szelektál a számára nyújtott olvasmányok közt: *preferenciái* vannak. Ezeket a preferenciákat nem egyszerűen az esztétikai műveltség vagy műveltlenség határozza meg, hanem sokféle tényezőtől függenek, amelyek azonban mind kapcsolatban vannak a gazdasági és szociális környezettel, amely az olvasót formálja. Megbotránkoztatja, manipulálja, kényszeríti, frusztrálja, kiéhezteti, irányítja, kormányozza. — A preferencia fogalmából következik az *exigencié*: az olvasó szelektálása révén igényt támaszt, s ezt az igényt elégíti ki a 19. század második felétől egyre fokozódóbb mértékben a könyvtermelés mint jó üzlet. Így válik az egyszerű olvasó, az átlag-olvasó kapitalista viszonyok közt — saját preferenciáinak és exigenciáinak — olvasmányainak áldozatává. Felületesen nézve az olvasói elvárás az indító ok a selejtes tömegolvasmányok termeléséhez. Valójában azonban az olvasói elvárások, preferenciák és exigenciák csupán következményei azoknak a mindenféle hatalmi érdekeknek, amelyek a kiskorúságban tartott tömegek felett gyámkodtak, a legújabb időkig. Idézzük Schenda tanulságos és elgondolkoztató könyvének befejező sorait:

„Die Resultate der gesamten Entwicklung des 19. Jahrhunderts sind bekannt. Die Konsumenten populärer Lesestoffe haben dabei eine ebenso klägliche wie anklagende Rolle gespielt. In zwei Weltkriegen haben Millionen von Lesern — manipuliert, willfährig, gedankenlos, blind — der Tradition getraut, der Autorität zugestimmt, auf alte:

Werte hingewiesen, der verlogenen Fiktion falscher Berichte geglaubt, Abenteuer auf dem Felde der Ehre gesucht, vom großen Vaterland oder von der großen Nation bramabasiert und vom idyllischen Frieden geträumt.

Das gibt, für Gegenwart und Zukunft, zu denken."

— . —

A német triviális irodalom kutatásának az áttekintésénél korántsem törekedtünk teljességre. A 60-as, 70-es évek szakirodalmából is csupán a súlypontokat igyekeztünk rendszerezve kiemelni, a legjelentősebbeknek ítélt módszereket és eredményeket ismertetni. A további tájékozódást jól szolgálhatják a tanulmányban ismertetett munkákban található rejtett bibliográfiák. Külön felhívjuk a figyelmet a következő önálló bibliográfiai kiadványra: Eva D. *Becker*—Manfred *Dehn*: Literarisches Leben. Eine Bibliographie. Auswahlverzeichnis von Literatur zum deutschsprachigen literarischen Leben von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Hamburg, 1968. (Schriften zur Buchmarkt-Forschung. 13.) Ez a tematikus elrendezésű bibliográfia az irodalmi élet szakirodalmán belül tartalmazza a német triviális ill. szórakoztató irodalom kutatásának jól válogatott címanyagát is.

Sajnáljuk, hogy nem vehettük még kézbe azt a többszerzős tanulmánykötetet, amely az Aufbau Verl., Berlin kiadásában a következő címen jelenik meg: Gesellschaft. Literatur. Lesen. Wirkungsästhetische Fragen der marxistisch-leninistischen Literaturtheorie. A könyvkereskedői előzetes tájékoztatóból tudjuk, hogy ebben a könyvben szó lesz a nyugati lektürelméletek kritikájáról is. Bizonyára hasznos szempontokat kaphattunk volna ebből a kötetből az általunk ismertetett nyugatnémet szakirodalom bemutatásához.

Eva Némedi

ÜBER TRIVIALLITERATURFORSCHUNG

(Auszug)

Der Forschungsbericht gibt einen Überblick der Trivialliteraturforschung der 60-er und 70-er Jahre, w e sie sich in der Bundesrepublik in vieler Hinsicht auf neuen Spuren entfaltet hat. Schon die Bezeichnung „trivial“ wird in diesem Zusammenhang von manchen Forschern in Frage gestellt und keineswegs einheitlich gedeutet (s. abgedroschen, abgeschmackt; gemein=allgemein, jedem zugänglich, allbekannt). — Vielleicht wäre es besser gewesen einfach von „Gebrauchsliteratur“ zu reden (W. Höllerer). — Nicht nur die Bedeutung, sondern auch der Begriff, bzw. der inhaltliche Umfang desselben wird diskutiert (Belletristik, hauptsächlich der Roman; Schundliteratur; die gesamte Subliteratur).

Auf Grund von H. *Bausingers* Gesichtspunkten werden drei Aspekte der Trivialliteraturforschung und damit auch verschiedene Methoden derselben besprochen.

1. *Der pädagogisch-volksbildnerische Aspekt* kann vor allem durch praktische Fragestellungen von Bibliothekaren und Schulpädagogen gekennzeichnet werden, obwohl damit Probleme gestreift werden, die von der literaturgeschichtlichen Forschung nicht ernst genug genommen werden können und auf Kernfragen der literarischen Erziehung der Massen hinzielen. Diese Fragen können unter kapitalistischen Verhältnissen mangels einer durchdachten Kulturpolitik praktisch nicht gelöst werden. Mit Stirnerunzeln oder mit geistiger Bevormundung der „Ungebildeten“ ist hier so gut wie nichts getan — wie das auch oft der Fall ist.

2. *Literaturwissenschaftlicher Aspekt.* Dieser Abschnitt des Forschungsberichtes behandelt zwei Problemkreise der Fachliteratur.

a) Theoretische Diskussion. Im Mittelpunkt steht hier die wichtige und viel umstrittene Frage der literarischen Wertung. Denn: die Zone der minderwertigen Literatur kann nur in ihrer Bezogenheit zur Zone der hohen Literatur abgegrenzt werden. Wo endet diese und wo treten wir in die Zone der Trivialität über? Und gibt es noch eine dritte Zone, unterhalb der Belletristik, jene der Schundliteratur. Sind diese Grenzen fest oder gibt es stufenweise Übergänge? — H. F. *Foltin* ist für eine Dreiteilung (hohe Literatur, Unterhaltungsliteratur, triviale Literatur=Schundliteratur). H. *Bausinger* sucht die theoretische Frage durch allmähliche Abstufung der literarischen Werte zu lösen („degenerativer Prozeß“ oder „negative Mutation“). H. *Kreuzer* stellt in seinem Aufsatz, in dem er das Forschungsproblem behandelt, solche Postulata auf, die sowohl für die Theorie der Wertung wie auch für die Darstellung des literaturgeschichtlichen Prozesses zu bedenkende Gesichtspunkte und Möglichkeiten enthalten. Kurz gesagt: Kreuzer faßt das gesamte literarische Leben mit allen seinen Institutionen und der gesamten literarischen Produktion als ein einheitliches Kommunikationssystem auf, das einer bestimmten Zeitperiode angegliedert ist. Nur im Zusammenhang dieses Systems, aus demselben heraus sind Werturteile, Rangordnungen usw. zu verstehen. Für uns, für die Forschung sind diese Urteile als Informationen der gegebenen Periode aufzufassen. Kritiken, Rangordnungen sind für die Nachkommenschaft weder fürs Publikum, noch für die Wissenschaft verbindlich. — Trivialliteratur ist immer die Trivialliteratur einer bestimmten Zeitperiode, nämlich jene Literatur, bzw. jene Werke, welche die dominierenden Geschmacksgeber dieser Epoche als solche diskriminiert haben. — Gegenstand der Forschung ist demnach nicht die Trivialliteratur an sich, sondern dieselbe als Ergebnis dieser Diskriminierung, also in ihrer Bezogenheit zum gesamten literarischen Leben, zur Zeit, die eigentlich selbst Forschungsgegenstand ist.

b) Geschichtliche Darstellungen.

M. *Greiner* wird als Bahnbrecher der neuen Forschungsansätze erwähnt. Als solcher aber, der in seinem posthum erschienenen Werk neben einigen feinen Analysen auch bedenkliche Thesen aufgestellt hat. In der Unterhaltungsliteratur sieht er nämlich eine literarische Erscheinung, die bloß von der Mode regiert wird und die keine Geschichte gemacht hat. — Eva D. *Becker* und noch mehr M. *Beaujean* haben in ihren Monographien bewiesen, daß bei der Entstehung des modernen Unterhaltungsromans im 18. Jahrhundert — (Greiner sprach auch ausdrücklich von diesem Roman) — nicht nur die Mode eine Rolle gespielt hat. M. *Beaujean* verknüpfte die ideengeschichtliche Methode mit der historischen Literatursoziologie und Leserpsychologie, um dem eigentlichen Problem näher zu kommen. Sie spricht nicht von der Geschichte des Trivialromans, sondern von der Geschichte des Trivialisierungsprozesses, der sich von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Jahrhundertende abspielte. Der ursprünglich nach englischen Mustern sich richtende deutsche Roman, der mit seiner Vernunftmoral und „Gelassenheitsideal“ (s. Theodicee) den Erwartungen des sich fühlenden, seine eigene Welt ausbauenden Bürgers entsprach, war noch kein Trivialroman. Der Trivialisierungsprozeß setzte in den 70-er und 80-er Jahren ein, wo die immer breitere Schicht der bürgerlichen Leser auf dieser Stufe ihrer Erwartungen stecken blieb, und den weiteren Schritt zur harmonischen Herausbildung des bürgerlichen Humanitätsideals mit der geistigen Elite ihrer eigenen Klasse nicht mehr mitmachen konnte. Hohe Literatur und Unterhaltungsliteratur gingen von dieser Zeit an ihre eigenen besonderen Wege.

3. *Literatursoziologischer Aspekt*

Es gibt Ansichten, nach denen die Quelle der Trivialität in dem trivialen Menschen zu suchen sei. In dem Sinne wie z. B. H. *Broch* den Kitsch von dem kitschigen Menschen ableitet. H. F. *Foltin* spricht von zeitgebundenen und konstanten Zügen der Trivialität — beide sind letzten Endes Ausprägungen des trivialen Menschen. Ähnliche Ansichten vertritt W. *Nutz*. Diese, man könnte sagen, anthropologische Auffassung des Trivialen wird von J. *Bark* in Frage gestellt. Die Entstehung der Trivialliteratur ist nicht einfach auf die Bedürfnisse des trivialen Lesers zurückzuführen, sagt Bark. Er zitiert Karl Marx: „Die Produktion produziert [...] nicht nur einen Gegenstand für das Subjekt, sondern auch ein Subjekt für den Gegenstand.“ (Einleitung zur Kritik d. Politischen Ökonomie.). R. *Schenda*s Werk führt den Titel: Volk ohne Buch. Untersuchungsgegenstand sind die populären Lesestoffe 1770—1910. Seine Frage ist die folgende: Warum blieb der größte Teil der europäischen Bevölkerung in dieser langen Periode ein „Volk ohne Buch“. Um diese Frage zu beantworten untersucht Schenda nicht nur die Geschichte der Zensur, des Kolportagehandels, gibt nicht nur die formelle Ty-

pologie der sublitterarischen Produkte: er analysiert diese auch nach ihrem Informationsgehalt und nach ihren weltanschaulichen Elementen. Mehr als hundert Jahre wurden die lesenden Massen falsch informiert, falsch „programmiert“, zum Nicht-Denken, zu Untertanen erzogen. — Als Schenda in seinem letzten Kapitel seine Ergebnisse unter dem Titel „Der Leser als Opfer seiner Lesestoffe“ zusammenfaßt, hebt er auch die eigentliche sozialpolitische Tendenz seiner Darstellung hervor, welche mit dem Schlagwort „Rückblick für die Zukunft“ charakterisiert werden könnte.

A VILNAI ÚJ TESTAMENTUM ÉS ZSOLTÁROK EGY PÉLDÁNYA A DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁRBAN

A Debreceni Egyetemi Könyvtár Régi Nyomatványok Tára 1971-ben egyházi szláv nyelvű régi könyvek kollekcijával gyarapodott. A könyvek provenienciája ismert. A magyarországi szerzetesrendeket 1950-ben szekularizálták, és könyvtáraikat állami tulajdonba vették.¹

Az összegyűjtött anyag az Országos Széchényi Könyvtár Könyvelosztó Központjába került, onnan igényelte és kapta meg a cirillbetűs könyveket a Debreceni Egyetemi Könyvtár. A könyvek kézírásos, keltezett possessorbejegyzései arról tanúskodnak, hogy azok a 18–19. században a csernekhegyi², kisbereznai³, krasznibródi⁴ és máriapócsi⁵ bazilita monostorok szerzeteseinek birtokában voltak. Ezek a monostorok a munkácsi — és a belőle diszmembrált — eperjesi görög—katolikus püspökségek területén működtek.

Hodinka Antal hívta fel elsőnek a figyelmet az erre a vidékre irányuló több évszázados, módszeres könyvimportra.⁶ A kérdés lényege: a történeti Magyarország területén élő, kárpátukránok⁷ papsága egyházi szláv nyelvű liturgikus könyveket használt; s mivel a hazai nyomdák nem elégítették ki az ezekre való igényüket a szükséges könyveket Oroszországból, Ukrajnából, Lengyelországból, Litvániából vásárolták peregrinus könyvkereskedők révén.

Hodinka mindkét vonatkozó munkájában hangsúlyozta: fontos lenne ezt a problémakört tanulmányozni, de témaajánlata hazai szakirodalmunkban sokáig nem talált gazdjára.⁷

¹ Az 1950. évi 34. számú törvényerejű rendelet a szerzetesrendek működési engedélyéről. Hatályos jogszabályok gyűjteménye 1945–1958. Budapest 1960. I. köt. 223. l.

² A monostor Munkács mellett volt. L.: Pelesz J.: Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, Würtzburg—Wien, 1881, II. köt. 1057. l.

³ Kis Berezna (Mala Berezova) Ung megye. Magyarország helynévtára — Ortslexicon des Königreichs Ungarn. Pest, 1863, 430. l.

⁴ Krasznibród Zemplén megye Uo. 481. l.

⁵ Máriapócs Szabolcs megye Uo. 530. l.

⁶ Hodinka A.: A munkácsi görög katolikus püspökség története. Budapest, 1910, 787–814. l., valamint: Muszka könyvtárak hazánkban 1711–1771. — Klebelsberg Emlékkönyv. Budapest, 1925, 425–436. l.

⁷ Érintőleges kérdéscsoport — a magyarországi egyházi szláv nyelvemlékek (kéziratok, széljegyzetek, bejegyzések és ós nyomtatványok) feldolgozását szorgalmazta az ötvenes évek végén Balczyk Emil; I. Kniezza I.: A magyar szlavisztika problémái és feladatai. Hozzászólások. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei XII. (1958.) 97. l.

Az importált könyvek további sorsát Nagy Szent Baszios rendjének regulája irányította.

A rend magyarországi, unitus ágának szabályzatát viszonylag későn, 1858-ban tették közzé egyházi szláv nyelven,⁸ de kétségtelen, hogy hosszú idő alatt kialakult és elfogadott praxist kodifikál és szentesít.⁹

A szabályzat hatodik fejezete a szegénységi fogalmat taglalja, külön paragrafusba engedélyezi a könyvek birtoklását, oly módon hogy a „fölső” könyveket a rendi előjáró igénybe veheti, ha másik szerzetes szükségét szenvedne.¹⁰

A monostori könyvtár belső rendjéről, működésének módjáról szól a tizenhatodik fejezet, s utolsó paragrafusba megszabja a könyvtárőr feladatát: a szerzetes halála után valamennyi könyvét át kell venni, összeírni, és a monostori könyvtárban elhelyezni.¹¹

Bármilyen úton-módon jutott tehát a szerzetes könyveihez, végül ezek a könyvek kollektív possessor; a monostori könyvtár birtokába kerültek, ahol is évszázadok során értékes anyag gyűlt össze.

Összegyűlt, de nem thesaurálódott, a máriapócsi könyvek közös jellemzője az agyonclvasottság, a csonkaság.

A megkímélt példányok közé tartozik az alábbiakban ismerttetendő könyv, véleményünk szerint a Debreceni Egyetemi Könyvtárba került veteroslavicumok legértékesebbje.

Leírása:

Novij Zavet Goszpoda nasego Iisusza Hriszta ve nem zse i Pszaltir. Vo Vilni, 1641, Tip. Bratszva Szvjatago Duha. 8° [4], 104, [4], 450, [27] l. — 14 cm.

Csonka, a címlap és az olvasat utolsó lapja hiányzik.¹² A könyv három részre oszlik: a Zsoltárokat követi az Új Testamentum, az utolsó huszonhét számozatlan lap a reggeli istentiszteleten (utrenja szluzsba) olvasandó evangéliumi szövegek olvasási rendjét közli naponkénti felosztásban. E rész tizenkilencedik lapját kézirattal pótolták, a pótlás papírján csonka, azonosíthatatlan vízjel, a kézirat címőber és barna színű tintával készült, a scriptor törekedett a nyomtatott betűk lehető pontos utánzására. Apróbetűs, tiszta nyomás, az iniciálék és a fejezetcímek pirosak. Máté és Márk evangéliumának iniciáléja angyalt, illetve oroszlánt ábrázol.

⁸Правила Чина Святого Василия во Угоршине. Львов, 1858. A továbbiakban „Pravila”.

⁹ Ebbeli véleményünk helyességéről tanúskodik Ioannikij Bazilovics, a csernekhegyi monostor protohegumenusának kéziratban maradt műve, a magyarországi baziliták rendi szabályzata a 18. század végéről.

Címe: Правила и установления монашеская в кратце собранная и сочиненная Иеромонахомъ Иоанникиемъ Базилевичъ, Чина Стараго Василия Великаго Прото-Игуменомъ въ той обители Иерарха Николая на Горе Чернець Року Божия 1796.

A kézirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban van, jelzete Ms 106. A szegénységi fogalomról és a könyvek birtoklásáról szóló passzusai szóról szóra megegyeznek az 1858-as Pravila megfelelő locusaival.

¹⁰ Pravila, 35. l.

¹¹ Pravila 73. l.

¹² A könyv meghatározásához Karataev és Undolszkij bibliográfiáját használtam:

Каратаев Н.: Хронологическая роспись славянских книг напечатанных кирилловскими буквами 1491—1730 Санктпетербург, 1861, 65. l. 467. tétel. ... Ундольский В.: Хронологический указатель славяно-русских книг перковной печати с 1491-ого по 1864-й г. Москва, 1871., 62. l. 507. tétel

A címléírás a könyv ép, moszkvai példányának címlapjáról való xerokópiáról készült, melyet T. N. Kamenevától kaptam (Lenin Könyvtár).

A szöveg között négy, egészoldalas fametszet: az evangelisták szimbólumaikkal.

Kartontáblás egészsbőr kötés. A kompaktor az elülső kötéstábla mértani közepére vaknyomással F. H. monogrammot nyomott valamint latin keresztet corpus Christi-vel. A kötéstábla gerinc felőli oldalán vaknyomással négy indadész, a könyv széle cinóbermetszéssel van ellátva.

A keleti szlávság könyvnyomtatásának történetét tekintve megállapíthatjuk, hogy a korai korszakban jelentős nyomdák peremterületre szorultak, illetve szomszédos országokban, tartományokban működtek.

Egyik ilyen fontos külföldi nyomdahely: Vilna, a Litván Nagyfejedelemség fővárosa. Lengyelország és Litvánia 1569. évi reáluniója — a lublini unió — után a város heves társadalmi, politikai és vallási harcok színhelyévé vált. A katolicizmus térhódításának fontos eseménye a hosszas tárgyalások után 1596 októberében a breszti zsinaton meghirdetett egyházi unió, mely elfogadta Róma, a pápa fennhatóságát a lengyel-litván birodalom területén élő ortodoxok felett.¹³

Az unió, a katolizálás ellen folytatott vallási-nemzeti harc egyik fontos szerve volt a vilnai székesegyház mellett működő sztauropegiális confraternitas¹⁴, azaz a pravoszláv polgároknak a püspöktől független, kiváltságokkal felruházott szervezete.

Ez a testület a vallásos-jótekonysági tevékenység mellett nyomdát és iskolát alapított és tartott fenn.

A nyomda, mint az agitáció és propaganda egyik leghatásosabb eszköze viharos időket ért meg, költözött és filiálét alapított Jewie községben, majd ismét felújította tevékenységét Vilmában.

Könyvünket a lengyel nyomdászattörténet „bibliográfiai rejtélynek” nevezi, mivel a nyomda problematikus korszakából (1641—1644) származik, mikor feltehetőleg Vilmában és Jewieben egyszerre nyomtatták ki ugyanazokat a műveket, azonos terjedelemben, csupán az impressumok lettek volna eltérők.¹⁵ A vilnai-jewieci „iker”-kiadványok problémájának végleges tisztázását a szovjet és a lengyel kutatástól várjuk. Példányunk egyéni possessora Georgij szerzetes volt, aki a hátsó védőlap verzőjén tizenkét sornyi szövegben megemlékezik élete fontosabb eseményeiről. 1770-ben Mándokon született, 1790-ben Máriapócscon lépett a rendbe, és 1805-ben lett áldozópap.¹⁶

Georgij bejegyzéseinek alapnyelve az egyházi szláv, de hibásan ír cirill betűkkel, elhagyja a titlókat, a dátumokat betűkből és számokból kompilálja, ukrán és latin kölcsönzavakat használ. Makaronizmusa tipikus máriapócsi jelenség. A monostorban kár-

¹³ A breszti zsinat előzményeiről, történetéről és következményeiről lásd: Pelesz J.: i. mű 550. l. ff. valamint Likowski E.: *Historia Unii Kościoła ruskiego z Kościołem rzymskim*. Poznań, 1875.

¹⁴ Oroszul «Братство ставропигиальное».

¹⁵ *Drukarze dawnej Polski od XV. do XVIII. wieku*. Zeszyt 5: Wielkie Księstwo Litewskie. Wrocław—Kraków, 1959, 58.–64. l. A régebbi nyomdatörténetek könyvünknek csak a Jewieben nyomott példányát ismerik l.: Bandtkie J. S.: *Historia drukarn w Krolestwie Polskiem i Wielkiem Xięstwie Litewskim*. Kraków, 1826, I. köt. 120—122. l. valamint Falkenstein K.: *Geschichte der Buchdruckerkunst in ihrer Entstehung und Ausbildung*. Leipzig, 1840, 306. l.

¹⁶ A könyv kézírásos bejegyzéseit részletesen ismertettem a szegedi főiskolai ruszisztikai napokon, a nyelvészeti szekció ülésén. Vö. Főiskolai ruszisztikai napok, Szeged 1973. okt. 29—30. Az előadások tézisei. Szeged, 1973, 38—39. l.

¹⁷ A latin és egyházi szláv nyelv tanulmányozásáról és a makaronizmusról l.: Hodinka A.: *Hazai ruszinjaink irodalmának története 1918-ig*. Kézirat, MTA Könyvtár Ms 4812 (5, 15. folio.)

pátukrán, magyar szerzetesek éltek, egyházi szlávot és latint tanultak, az élő beszéd erősen hatott az írásbeliségre, utóbbinak sajátos, kevert lexikája alakult ki. ¹⁷

A Debreceni Egyetemi Könyvtárba került többi egyházi szláv könyveket bibliográfia, possessor- és marginális bejegyzéseiket külön tanulmány formájában fogom ismertetni.

Jelen írás célja a figyelem felhívása volt a magyar—keleti szláv művelődéstörténeti kapcsolatok egy szerény, de igen figyelemreméltó, értékes tanújára.

Márk evangélista

Lukács evangélista

СВЯТЫЙ АПОСТОЛЪ ПАВЪЛЪ КЪ
РОМЛЯНОУ

ГЛАВА ПЕРВАЯ.

Сѣла ѡбѣщана Ісꙋхꙋста.
Хѣ сѣла Бжїа: ꙗкоже
єсть писано во Псалмѣхъ.
Сї азъ послаю Ангѣла моего
пѣрѣ лицемъ твоимъ,
иже оуготоути путь
пѣтѣ твоѣмъ пѣрѣ тобою.
Гласъ вопїющаго во
пѣдѣстїи: зѡуготоуайте
пѣтъ Гдѣю. прѣвзи
творїте стѣна сѣго.
Бжїе Іоанъ крѣтъ
пѣдѣстїи, и проповѣда
крѣщенїе покаянїа
во шпѣщенїе грѣхѣ.

Зѣ. ꙗ.
Малѣуша
Глава
Тѣла
Іоанъ
Мѣ.

кнѣтъ пѣтѣ твоѣмъ пѣрѣ тобою.
Гласъ вопїющаго во пѣдѣстїи
зѡуготоуайте пѣтъ Гдѣю.
прѣвзи творїте стѣна сѣго.
Бжїе Іоанъ крѣтъ пѣдѣстїи,
и проповѣда крѣщенїе покаянїа
во шпѣщенїе грѣхѣ.

Сѣ Иже хѣ
сѣла и на Бжїамаїнїе на ѡуѣрїи.

**ЭКЗЕМПЛЯР ВИЛЬНЮСКОГО НОВОГО ЗАВЕТА
В БИБЛИОТЕКЕ ДЕБРЕЦЕНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(Резюме)**

На территории Венгрии жили закарпатские украинцы—нуждавшиеся в книгах печатанных кириллицей, и венгерские типографии не удовлетворяли этого спроса. В течение столетий систематически вёлся импорт книг из Руси, Украины, Польши и Литвы. Особенно ценный славянский фонд собрался в библиотеке Монастыря Мария-Повчанского Чина Святого Василия. Эта коллекция после секуляризации попала в Библиотеку Дебреценского Университета. Среди книг редкость: «Новый Завет со Пластырью» напечатан во Вильнюсе в 1641-ом году, в типографии Братства Святого Духа.

В книге рукописные маргиналии написанные монахом Георгием в конце XVIII-ого века, их язык макаронический: церковнославянский, смешанный с венгерским и с латынью.

Собирать и изучать церковнославянские книги, попавшие в Венгрию и их рукописные маргиналии по мнению автора является важной задачей венгерского славяноведения.

VIKÁR BÉLA KALEVALA-FORDÍTÁSÁNAK KÖNYVÉSZETI VONATKOZÁSAI

a Debreceni Egyetemi Könyvtár Vikár-gyűjteménye alapján

A finn—magyar irodalmi kapcsolatok történetének egyik legjelentősebb eseménye Vikár Béla Kalevala-fordítása, amely „húsz év szakadatlan, ernyedetlen munkája. Nemcsak a fantáziáé, a költői teremtésé. Hanem e mellett folytonos elmélkedés és tanulás, kutatás és tökéletesedés.”¹ Ennek a folyamatnak egyik jelentős állomása Vikár féléves finnországi tanulmányútja 1889-ben, célja nyelvtudásának elmélyítése és etnográfiai tanulmányok végzése.² Karjala eldugott falvaiban népi énekeseket szólaltat meg, ugyanúgy, mint székelyföldi és más magyarországi gyűjtőútjain.

A Kalevala fordítása azonban tudományos kutatómunka is volt, melynek első fázisa a közvetlen tapasztalatszerzés, a másik pedig az anyaggyűjtést megelőző és követő könyvtári elmélyülés. E dolgozat célja, hogy ennek a tudományos kutatómunkának könyvészeti vonatkozásait vizsgálja Vikár Béla könyvei alapján. 1930-ban a 71 éves polihistor csaknem 3000 kötetet ajándékoz a debreceni Egyetemi Könyvtárnak.³ A Kalevala-fordítás tudományos megalapozottsága ezeken a műveken nyugszik, mert az eposz első fordítása és Vikár Béla Kalevalával kapcsolatos alapvető tanulmányai már 1930 előtt megjelennek, a Kalevala későbbi magyar nyelvű kiadásai pedig az előzőkhöz képest csak csekély változást mutatnak.

A Kalevala művészi színvonalú fordítását mindkét nyelv tökéletes ismerete tette lehetővé. Mint egyetemi hallgató Budenz tanítványaként komolyan foglalkozott finnugor és magyar nyelvészettel. Elmélyültségét mutatja az a tudományos alapossággal szerkesztett ünnepi beszéd, amelyet Budenz József 25 éves tanári-tudósi jubileumán mondott el.⁴ Finnül is tőle tanult, Vikár Bélát az eposz fordítására egy Kalevala-szeminárium beiktatásával ő ösztönözte. A szorgalmas, gondolkodva tanulást mutatják a finn nyelvtankönyv⁵ bejegyzései: az érdekesebb nyelvtani alakokat aláhúzta, az ige- és névszó-

¹ Herman Antal: Vikár Béla Kalevala-fordítása. Ethn. 1905. 244–250. l.

² Finnországi tanulmányútam. Jelentés Vikár Bélától. Ethn. 1890. 231–245. l.

³ A debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem évkönyve és almanachja az 1929–30. tanévről. Debrecen, 1931. 206 l.

⁴ Budenz-Emlék. Ünnepi beszéd Budenz Józsefnek 25 éves működése jubileumán volt tanítványai nevében elmondta Vikár Béla. Bp. 1901. 16 l.

⁵ Budenz József: Finn nyelvtan olvasmányokkal és szótárral. Bp. 1880.

veket a lapszélre kiírta. A gyakorlásra szánt olvasmányokban az ismeretlen szavakat megjegyezte, ill. a szavak fölé írta ezek jelentését. Korrigálta a téves alakokat, kiegészítette a jegyzeteket, hivatkozásokat. Olvasta Hunfalvy Pál „Finn olvasókönyv”-ét, amely Kalevala- és Kanteletar-részleteket is tartalmaz.

A tankönyvekből és a szemináriumokon szerzett ismereteit jól kiegészítette finnországi tanulmányútja. Ott-tartózkodása alatt sokat foglalkozott a Kalevala irodalmával.⁶ Munkáját segítették a tudós barátok is, akikkel az összekötő kapocs első láncszemét a Kalevala fordítása jelentette. Itt ismerkedett meg Genetz-cel, beszélt Ahlqvisttal⁷, Relanderrel.⁸ Sorra látogatta a múzeumokat, néprajzi gyűjteményeket. A Theodor Schvindt⁹ által összeállított katalógussal¹⁰ a kezében ismerkedett meg a helsinki egyetemi hallgatók gyűjteményével. A könyvben aláhúzta az ismeretlen kifejezéseket, az érdekes tárgyakat megjelölte, a fejezetek elé írt bevezetők lényeges ismereteket közlő részeit aláhúzta.

A finn néprajz fejlődésének jelentős állomása volt a Kalevala körül kibontakozó vita, amelybe a finneken kívül más nemzetiségűek is bekapcsolódtak. A magyar kutatók — így Vikár Béla is — elsősorban a finnugor vonatkozásokat vizsgálták Kalevala-motívumok alapján.¹¹

A Kalevala fordításával foglalkozó cikkek első sorban azokat a Vikár Béla tanulmányokat elemzik, amelyek az eposz verselési kérdéseivel foglalkoznak. Tény, hogy Vikár Kalevaláról szóló cikkeinek zöme a fordító gondjáról tanúskodik. Ha azonban figyelembe vesszük a Kalevala fordításai elé írt előszót, az 1935-ben megjelent magyarázatot, megállapíthatjuk, hogy a fordítót a formai kérdések mellett tartalmi problémák is foglalkoztatják.

Több cikke is született, amely a Kalevalából meríti témáját. A *Kalevalai tanulmányok vonatkozással a magyar ősvallásra* című nagyobb lélegzetű tanulmányában a finnugor mitológiát kutatja a Kalevala és a magyar hagyományok alapján. Munkájában igen gyakran hivatkozik a könyvtárában is megtalálható következő művekre: Munkácsi: *Arja- és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvben*, Kandra Kabos: *Magyar mythológia és Kálmány Lajos: Szeged népe*.

Julius Kroha művei könyvtárának leggondosabban olvasott könyvei közé tartoznak. Olvasta Julius Krohn *Suomalaisen kirjallisuuden historia* című művének első, Kalevalával foglalkozó részét, a *Suomalaisen kirjallisuuden vaiheet* és a *Kalevalan toisimot* című gyűjteményét. A beírás alapján Jankó Jánostól kapta Korhn *Suomen suvun pakallinen*

⁶ Vikár Béla: Budenz és a Kalevala. Nyr. 1936. 67—69 l.

⁷ Vikár Béla: Kalevala käännöksenä vaiheista. (Kalevalaseuran Kalevala-juhlassa 28. 2. 1928 pidetty estelmä.) Eripainos Kalevalaseuran vuosikirjasta. 1929. 211—223 l.

⁸ Finnországi tanulmányutam. Jelentés Vikár Bélától. Ethn. 1890. 231—245 l.

⁹ Schvindttel később is kapcsolatban áll, így kerül könyvtárába a szerző *Tietoja Karjalan rautakaudesta* című munkája, amelynek a löaldozatokkal kapcsolatos részét bejelöli. Tulajdonában van Schvindt *Aus dem Eisenalter Kerelens nach Bezirke Kexholm gemachten Funden és Suomen kansan pukuja 1800-luvulla. I. Karjala* című könyve is.

¹⁰ Th. Schvindt: Luettelo Suomen Ylioppilas-osakuntien kansantieteellisistä kokoelmista. 1—3. vihko. Helsinki, 1883—1889.

¹¹ Korompay Bertalan: A finn folklór fejlődéséről. NyK. 1959. 303—319. l.

¹² Vikár Béla: Kalevalai tanulmányok vonatkozással a magyar ősvallásra. Bővített különnyomat az Ethnographiából. Bp. 1901. 43 l.

jumalanpalvelus című könyvét, melyet magyar fordításban is ismert, kiegészítve a magyarokra vonatkozó rész hiányosságait.¹³

Ismerte Kaarle Krohn alapvető munkáit, elősegítette ezt a jó baráti kapcsolat is.¹⁴ Elsősorban a szerző munkásságának első szakaszában írt *Kalevalan runojen historia* című könyvét olvasta át alaposan, „melyben az ész-t—finn témaérintkezéseket részletesen tárgyalta, s a Kalevala-kutatások problémakörébe először vonta be a szintén nagy alapos-sággal gyűjtött énekköltés termékeit.”¹⁵ A vaskos könyvnek csaknem minden lapján pontos bejegyzések találhatók mind a runók történetével, mind a verseléssel kapcsolatosan. Elküldi Krohn a folyóiratokban megjelent cikkeinek különlenyomatát is Vikár-nak. Olvashatta Krohn más, nem szorosan a Kalevalához tartozó, de bizonyos vonatkozásban mégis ide sorolható tanulmányait is.

A Kalevala hitelessége körül folyó vitába, melyet Julius és Kaarle Krohn indított meg, mások is bekapcsolódtak. Így szélesíthették Vikár Béla Kalevaláról szerzett ismereteit az alábbi művek is: Aspelin: *Kalevalan tutkimuksia*, Ahlqvist: *Kalevalan tekstin tutki-musta* és *Kalevalan karjalaisuus*. Több példányban megvan Setälä *Väinämöinen ja Jouka-hainen* című dolgozata, folyóiratokban megjelent cikkeiből pedig tiszteletpéldányt küld Vikár Bélának, figyelmessége jeléül ezeket magyar dedikálással látja el. Setälä könyvét méltatja *A szampó rejtélye*¹⁶ című dolgozata, amelyben osztja a könyv szerzőjének véle-ményét. Olvasta A. R. Niemi: *Kalevalan kokoonpano. I. Runokokous Väinämöisestä* cím gyűjteményét.

A Kalevala-kutatásokkal kapcsolatos egyéb gyűjteményes munkák is vannak a Vikár-könyvtárban. Többször is említi¹⁷ az idősebb Topelius *Suomen kansan wanhoja runoja, ynnä myös nykyisempiä lauluja* című 1822-ben kiadott könyvét, amely Rückert német költő könyvtárából Lippich Elek közvetítésével került birtokába. Setälä ajándéka volt a *Kanteletar* 1887-ben kiadott példánya. Gyűjteményben vannak 1864-es és 1911-es ki-adások és a német fordítás is. A magyar fordításban megjelent művet Bán Aladár ajánlja „Vikár Béla úrnak, a kiváló finnistának tisztelete jeléül.”

Vikár a Kalevaláról szóló irodalom mellett tanulmányozta a mű idegen nyelvű fordításait is. Barna Ferdinánd fordításának fogyatékoságaira utalva gyakran emlegeti Schiefnert, akinek német Kalevala fordítását Zichy Mihálynak ajándékozta.¹⁸ Könyv-tárában található Castrén svéd Kalevala-fordítása, amelynek első lapjára — nem Vikár kezéírásával — a Kalevala francia kiadásának adatai vannak feljegyezve. Ismerte Crawford angol fordítását, melyet 1890-ben Étsy Vilmostól kap ajándékba.

Hunfalvy Finn olvasókönyve, majd valószínűleg a Budenz-könyvtárból kapott Kalevala alapján kezdte el Vikár Béla az eposz fordítását. Könyvtárában megvan ugyan a Kalevala 1862, 1866 és 1870-es kiadása, fordításához azonban az 1867-es kiadást hasz-

¹³ Krohn Gyula: A finnugor népek pogány istentisztelete. Ism. Vikár Béla. EPhK. 1905. 141–142 l.

¹⁴ Volly István: Vikár-levelek Finnországban. Vikár Béla emlékünnepe. Kaposvár-Hetés 1969. 41–54. l.

¹⁵ Korompay Bertalan: A finn folklór fejlődéséről. NyK. 1959. 303–319. l.

¹⁶ Vikár Béla: A szampó rejtélye. Nyr. 1933. 3–11. l.

¹⁷ Kalevala. A finn eredetből fordította Vikár Béla. Előjáróban, VI. és Vikár Béla: A szampó rejtélye. Nyr. 1933. 3–11. l.

¹⁸ Vikár Béla: A Kalevalától a Párducbőrös lovagig. (Georgiai emlék.) Turán, 1942. április. 31–35. l.

nálta. Mutatják ezt a lapszéli sűrű bejegyzések. A beírások a 23. runótól szaporodnak meg. A piros és tintaceruzával írt gyorsírásos bejegyzések, lehúzások a fordító töprengéséről árulkodnak. Néhány lap felső szélén számvetést találhatunk, amely a lefordított sorok számát jelzi. Ez a kötet a fordítás tartalmi munkafolyamatát, nehézségeit tükrözi, az 1894-es kiadás bejegyzései verselési problémákról árulkodnak. Mutatják ezt az első 4 runó ritmusbejelölései, feltünteti az eltérést a trocheus runóhangsúlya és a szóhangsúly között, a rímeket és az alliterációkat aláhúzza.

Fordítását állandóan tökéletesíti, csiszolja. Példa erre a Hunfalvy-albumban megjelent 9. runó fordításának bejegyzése, melyben a szerző teljesen átfogalmazza fordítását, megváltoztatja a szórendet, szótagszámot, ezzel együtt a ritmust is.

Gondosan tanulmányozza a Kalevalához írt magyarázatokat, melyek neves finn tudósok — K. Krohn, A. Genetz, J. J. Mikkola, A. R. Niemi, E. N. Setälä, Grotenfelt, Sibelius, Schvindt — által írott tárgy-, név-, verselés- és dallammagyarázatot ill. képanyagot tartalmaznak.

Sokat foglalkozik verstani kérdésekkel is, bizonyítják ezt könyvei. *Arany János Összes műveinek V. kötetére* csaknem minden tanulmányában hivatkozik. Ismeri Négyesy munkáit, tanulmányait. Polemizál Gábor Ignáccal, aki munkáiban (*A magyar ősi ritmus* és *A magyar ritmus problémája* című, Vikár könyvtárában is meglevő műveiben) indoeurópai sajátosságokra vezeti vissza a magyar ritmus jellegzetességeit.¹⁹ Tanulmányozza a finn verstani irodalmat is, így Godenhjelm: *Runous ja runouden muodot*, Relander: *Kuvakielestä vanhemmassa suomalaisessa lyyrillisessä kansarunoudesta* című könyveit, az utóbbi sűrű aláhúzások tarkítják. A Nyelvtudományi Közleményekben ő ismerteti Paasonen: *Itä-suomalaisten kansain runoudesta* című művét,²⁰ amely verstani kérdésekkel foglalkozik.

Vikár Béla a finnugor kori verselési sajátosságokat kutatja a Kalevala és a magyar népköltészeti alkotások összevetésével. Verstani nézeteinek legjobb foglalata a magyarra fordított Kalevala, melyet „önálló búvárlatokon” alapuló tanulmányok egész sora követ. A Kullervo énekei előszavában megállapítja, hogy az eposz balladáinkkal, gyermekdalainkkal rokon. Véleményét elsősorban saját gyűjtésére alapozza, de mások gyűjtését is elemző kritikával fogadja.²¹ A Budapesti Szemlében megjelent Kalevala fordításhoz írt, tanulmánynak is beillő előszavában²² gazdag példaanyag alapján a ritmus, ütem, alliteráció ősi vonásait kutatja. Tételének bizonyítására kódexirodalmunk, a magyar népdalok példái mellett a rokonépek népköltészeti alkotásaiból is idéz. Hivatkozik Hunfaly *Vogul föld és nép* című munkájára. Könyvtárában van a Munkácsi összeállította *Vctják népköltészeti hagyományok*. A találós mesék aláhúzása mellett a lapszéken újra fordít néhány verset, Munkácsi Bernát fordításához jegyzeteket mellékel, az alliterációkat alá-

¹⁹ Vikár Béla: A magyar versidomról. Nyr. 1912. 112–117. l.

²⁰ H:ikkki Paasonen: Itä-suomalaisten kansain runoudesta. (Ism. Vikár Béla) NyK. 1897. 464 l.

²¹ Kullervo énekei. A finn néphagyományok alapján szerkesztette Krohn Gyula. A Kísfaludy Társaság pályázatán Széher Imazott műfordítás finnől Vikár Béla. Bp. 1909. Előszó. 9. l.

²² Palóc népdalok. Gyűjtötte Schoen Arnold. Ism. Vikár Béla. Nyr. 1911. 223–224. l.

²³ Vikár Béla: A Kalevala. Első közlemény. Bp. Szle. 1890. 161–199. l.

húzza, az ütemeket bejelöli, a sorok szótagszámát a lapszéleken számokkal jelzi. Hivatkozik a szerző készülő vogul népköltési gyűjteményére.

Néprajzi tanulmányai közben is felfigyel verselési kérdésekre. Bizonyítja ezt Kandra Kabos *Magyar Mythológia* című művének bejegyzése. A könyv szerzője Bornemisza Pétertől közöl egy bájoló éneket, amelyből Vikár lehúzásokkal, a sorok bejelölésével egy ősi vers körvonalait bontakoztatja ki.

Tanulmányában a magyar és finn ütemszerkezet illusztrálására a *Kanteletar* egyik dalát is közli. A Kultani kukkuu, kaukana kukkuu kezdetű dal ütembejelölését kötetének 13. lapján alálhajjuk meg.

A rokonság szárait bogozza *A Kalevala és a székely népköltés*²⁴ című munkájában. A dolgozat a *Kieletär* című folyóiratban közölt Ahlqvist—Hunfalvy vita indíttatásából született, mely az alliteráció finnugor ill. indoeurópai eredetéről folyt. A dolgozatban verstani kérdések mellett az ősvallás problémáival is foglalkozik. Ehhez a részhez, melyet később „Kalevalai tanulmányok vonatkozással a magyar ősvallásra” címmel tett közzé, Kandra Kabos fent említett művét is gyakran használja, aláhúzva a javasról, orvosról, kígyóról stb. szóló részeket Kandra könyvében. Vastag aláhúzás jelzi Ipolyi Arnold: *Magyar mitológiájára és Hunfalvy: Vogul föld és nép* című művére való hivatkozást.

Vikár Bélát egész életén végigkíséri a verstani problémák iránti érdeklődés. Mutatja ezt az Akadémián 1915. október 4-én tartott előadása.²⁵ Tanulmányában a Kisfaludy Társaság megbízásából Arany László és Gyulai Pál által szerkesztett *Magyar népköltési gyűjtemény*ből idéz, ennek összes kötete könyvtárában van. Sok a bejegyzés a Székelyföldi gyűjtés 1882-ben kiadott kötetében. Alaposan tanulmányozza Kálmány Lajos műveit. Többször hivatkozik a *Szeged népe* című művére, a *Koszorúk az Alföld vad virágaiból* című gyűjteményre, ahol a Dajkarímek, Gyermekdalok és játékok című fejezetben aláhúzásokat találunk, feltünteteti a dalvariációkat és etimológiai észrevételeket jegyez fel a lapszélekre.

Vikár Béla verstani dolgozata a Kalevala Seuran Vuosikirja hasábjain is megjelent.⁴⁶ A magyar verselést a Kalevala verselésével összehasonlítva megállapítja, hogy mind a négy, majd ebből alakult három ütemű verssor finnugor korunk öröksége. Sűrűn hoz irodalmat tételének bizonyítására, így Erdélyi, Kiss Áron, Kriza és az Arany—Gyulai gyűjtésből. A finn példákat a *Vienan läänin runot* című gyűjteményből idézi.

A Vikár-könyvtár tehát azt mutatja, hogy a fordító nagy tudományos alaposággal végezte két évtizedig tartó munkáját. Ismerte, könyvtárába gyűjtötte a Kalevalával foglalkozó irodalmat, de a finn, a magyar és a rokonnépek életének, költészetének is alapos ismerője volt. Az évek során egyre fokozódó elmélyülést, a verstani ismeretek gazdagabbá válását mutatja Vikár Kalevala-fordításának formai tökéletesedése. A Budapesti Szem-

²⁴ Vikár Béla: *A Kalevala és a székely népköltés*. Erdélyi Múzeum, 1899. 72–90. l.

²⁵ A versközi hangképletekről. (Kivonat Vikár Béla levelező tagnak 1915. október 4-én tartott előadásából.) Akadémiai Értesítő. 1915. november 15. 585–598. l.

⁴⁶ *Vikár Béla: Suomalaisen ja unkarilaisen kansanrunouden mittarakenne*. Kalevala Seuran Vuosikirja. 1924. 153–178. l.

leben közzétett runókban a középmezettel kettéosztott ősi nyolcas egyhangúságához képest a Hunfalvy Album megszakítás nélküli nyolcasa, és a Kullervo énekeinek verselése valamint a teljes eposz fordítása már jobban megközelíti az eredetit. Fordítása azonban formai szempontból nem teljesen hű. Ennek az is oka, hogy Vikár a finnugor verselési sajátosságokat kutatva a Kalevala magyar fordítását egy, a tanulmányaiban rekonstruált ősihez közelíti.

**MARÓTHI GYÖRGY SZEREPE
A DEBRECENI KOLLÉGIUM KÖNYVTÁRÁNAK FEJLESZTÉSÉBEN**

1. Felkészülése, könyvtári munkájának kezdete. — 2. A könyvtár gyarapítása. — 3. Selejtezés, könyvvárverés Debrecenben. — 4. Új katalógus. — 5. Újabb beszerzések. Praefectus Bibliothecae. — 6. Könyvei a kollégiumi könyvtárban.

1.

Maróthi György 1738 januárjában tért haza hat és fél éves külföldi tanulmányútjáról, s ez év április 14-én elfoglalta tanári székét a Kollégiumban, az időben az ország egyik legjelentősebb nevelési intézményében. Tulajdonképpen az ékesszólás (eloquentia, litteratura elegantissima) és a történelem tanításával bízták meg, de ő hamarosan hozzálátott a földrajz, a korszerű matematika, a kísérleti fizika tanításához is. Közben a tanítás, tanulás elősegítésére latin auktorokat ad ki, megírja *Arithmeticáját*, s új tankönyvek egész sorát vezet be (Cellarius könyvei, Breitinger logikája stb.). Diákjait többszólamú éneklésre tanítja, és megjelenteti a zsoltárok négyzólamú kiadását. Ezek mellett *Idea* és *Opiniones* címmel átfogó terveket készít a kollégiumi tanítás egész rendjének átszervezésére, korszerű színvonalra való emelésére.

„Természetes, hogy az iskola egész életét átfogó eme törekvésekből a könyvtár sem maradhatott ki, sőt éppen ez volt a terület, hol terveit, kívánságait a legkönnyebben és leg-sikeresebben megvalósíthatta. Őt tekinthetjük a kollégiumi könyvtár regenerátorának, egyetemes irányban az első céltudatos fejlesztőjének” — írja Varga Zsigmond a kollégiumi könyvtár történetéről szóló nagy munkájában,¹ valóban találóan jellemezve Maróthinak a könyvtár érdekében kifejtett munkásságát.

Nyilvánvaló, hogy a nagy olvasónak, a könyvtárak szerelmesének figyelmét nem kerülhette el az anyaiskolának ez a jelentős intézménye sem. Nem feledkezett ő meg arról külföldi tanulása során sem, hiszen a könyvek sorát vásárolta számára, azonkívül sokoldalú érdeklődéséből, de valószínűleg itthoni terveiből kifolyólag is, behatóan foglal-

¹ A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum stb., Debrecen, 1945; 21. 1.

kozott a korabeli könyvtártudománnyal is. Ötvös János Maróthi György könyvtára (Debr. 1955.) c. közleményében kilenc művet sorol Maróthinak a kollégiumi könyvtárba került könyvei közül a bibliográfiai kiadványok közé. Ezek közül kettőt, a 76. és 212. számút tévesen, a megmaradt hét között viszont vannak írói lexikonok (2., 63. sz.), katalógusok, illetve bibliográfiák (30., 32., 169. sz.) s két általános könyvtártudományi munka: Struvius (Burcard Gotthelf) *Introductio in notitiam rei litterariae et usum Bibliothecarum* (Jéna, 1715), s Labbeus (R. Philippus) *Bibliotheca bibliothecarum* c. műve (Lipscse, 1682). Ez utóbbiak mindegyike valóban igen hasznos, mint Labbe[us] mondja bevezetésében: „omnibus bibliothecariis, et quibuscumque librorum scientiarumque amatoribus” (a D. jelű ív első oldalán). Valóságos kis könyvtártudományi omniáriumok ezek, különösen a Struviusé, mely tizenegy fejezetében szinte mindennel foglalkozik, amit korában a könyvtárakról, írókról, könyvekről, folyóiratokról, irodalmi társaságokról, nyomdászatról, nyomdászokról tudni lehetett és kellett.

A jelekből kivehetőleg Maróthi legelső kollégiumi tevékenysége a könyvtárral való foglalkozás volt. Van a Nagykönyvtár birtokában egy vaskos, bőrbbe kötött, fólialakú kézzel írott album (R 71,8), melyet néhány bejegyzés tanúsága szerint már 1737-ben elkezdhettek, a legnagyobb részét, az első felét azonban egy 1738 tavaszán készült katalógus, Varga Zsigmond említett műve szerint (22.1.) a kollégiumi könyvtár harmadik katalógusa foglalja el. Az Albumnak ez a része két díszesen festett címlappal kezdődik. Ezek közül az első a katalógizálás szempontjait, a második a könyvtárosokra vonatkozó iskolai törvényeket tartalmazza latinul. Ezután a könyvtárban található könyvek betűrendes jegyzéke következik olyanformán, hogy minden kezdőbetű csoport számára, sőt gyakran az egyes szerzők után is, bőséges helyet hagytak, nyilván, hogy a sort folytatni lehessen. Minden lap az alábbi, fejléceken megjelölt rovatok szerint van beosztva:

A, B vagy C s. b.

Nom. Auth.	Maa Tractatus	Quant.	Qualit.	Ubi	Anno	Thec.	Ord.	Lib.
------------	---------------	--------	---------	-----	------	-------	------	------

Vagyis a katalógus tartalmazza a szerző nevét, a könyv címét (Materia), nagyságát állapotát, kiadási helyét, évét, s megjelöli a tékát, abban a sort, ahol a mű található. Ilyenformán:

Acontius	De Stratagemat. Satanac L. VIII.	In 10 ^{mo}	Tritus	Amstelaed.	1652 D.	5.	33	
----------	----------------------------------	---------------------	--------	------------	---------	----	----	--

Vagyis a tékákat nagy betűkkel jelölték, míg a sorok s könyvek helyét számmal. Ez az elrendezés már bizonyos csoportosítást is lehetővé tett, ami meg is történt. E tulajdonsága miatt mondja Varga Zsigmond, hogy míg az előző két katalógus egyéb hiányosságai mellett a bibliográfiai követelményeknek semmiképpen sem felelt meg, ez a harmadik, oly „precíz és bibliografikus”, hogy ez csak Maróthi utasításának, hatásának tulajdonítható. Igen, csak tulajdonítható neki, mert közreműködésének közvetlen nyoma sehol sem található. A többszáz számozás nélküli lapot kitevő jegyzék utolsó lapján két üres oldal után ugyanis ez olvasható: „26. Martii 1738. Operi suscepto hoc modo finem imposuit Petrus Jánki p: t: Bibliothecarius. Descripsit autem Sámuel Bélyei Civis Scholae”. Vagyis a rendezést Jánki Péter könyvtáros hajtotta végre, a leírást pedig Bélyei Sámuel diák végezte. A rendezés, a katalógus rendjének szakszerűsége azonban

hozzártó irányító jelenlétét tette szükségessé, s ilyen ebben az időben Debrecenben csak Maróthi volt. Szándékosan írunk Debrecent, és nem Kollégiumot, mert mint láttuk, a tudós ifjú ez időben még nem volt az iskola tanára, de valószínűleg, hogy idejét tanári munkájának kezdetéig hasznosan eltöltse s leendő munkahelyének egyik jelentős tényezőjével is ismerkedjék, természetesen a Kollégium előjáróinak, a város vezetőségének tudtával, elvállalta a könyvtár rendezését.²

2.

Mindez azonban csak a kezdetét jelentette Maróthi és a könyvtár kapcsolatának. Az Album további része ugyanis, amelyet a rövidség kedvéért II. résznek fogok nevezni a következőkben, ugyancsak jelentős nyomait őrzi az immár professzorrá lett ifjú tudós könyvtári munkájának. Ez a II. rész ceruzával számozott 20 üres lap után e szavakkal kezdődik: „Haec pars huius Albi relicta est Pro Observatione Nominis(!) Benefactorum ab Anno 1737”. Mindjárt ezután huszonkét, összesen 65 kötetből álló mű felsorolása következik, melyek bekötését a városi tanács saját költségén elvégeztette (24—25. l.), majd azoknak a könyveknek a felsorolásával folytatódik (25—26. l.), melyek a városházán Kotsi Csergő István hagyatékából találtak, s melyeket a tanács a Kollégiumnak adományozott.³

A 27. lapon viszont a tanács bőkezűségének említése mellett már a Maróthi névvel is találkozunk. Az 1738-ból származó négy lapra terjedő bejegyzés azokat a könyveket sorolja fel, melyeket az „Inclutus Magistratus” Maróthi által Belgiumból hozatott. A felsorolásból nyilvánvaló, hogy professzorunk a tanulmányújról vásárolt könyvek egy részét adta át a Kollégiumnak, illetve azokat már eleve a magistrátus megbízásából vásárolta ezzel a céllal. A 127 címet, de ennél jóval nagyobb kötettszámot magába foglaló jegyzék főleg klasszikus, elsősorban latin írók műveit tartalmazza fel egészen a római irodalom vaskoráig, de található a könyvek között szép számmal görög szerző alkotása (Homérosz, Hérodotosz, Xenophen, Pindaros stb.), némelyik mű több kiadásban is (Lucretius pl. háromban), és szinte mindegyik jelentős konfessiók gondozásában. De megtalálható közülük az ókeresztény több egykerű és kerületi képviselőjének munkája is, nyelvtanok stb., pl. *Sanctii Minerva cum notis Gasparis Scioppiii et Jac. Perizonii*, *Opus Grammatica Graecaja* stb. A gyűjtemény főleg a latin irodalom vonatkozásában szinte teljesnek mondható. A következő lapokon ugyancsak 1738-ból, illetve 39-ből ismét újabb Maróthi által beszerzett könyveket találunk, mintegy 19 címet, köztük szintén több klasszika-filológiai munkát (pl. Joh. Alb. Fabricius *Bibliotheca Graecia*t (4 kötetben), továbbá természettudományi (Barrow Euklidésze) s teológiai műveket

² Sinka Sándor *A gymnasiumi oktatásügy története 1848-ig c. tanulmányában* (A debreceni Ev. Ref. Főgymnasium Értesítője az 1894—95. iskolai évről, 72. l.) szintén úgy vélekedik, „hogy Jánki készíthette ugyan a névtárt, de Maróthi közreműködése és utasítása szerint.” Igaz ugyan, hogy ezt az állítását Maróthinak Domokos Mártonhoz a könyvtár ügyében írott levelére alapítja, amelyet tévesen (mivel a magyar nyelvű kísérő levélnek nincs keltezése) 1738-ra datál. A lényegyet illetőleg azonban nem téved.

³ Kocsi Csergő István, K. Csergő Bálint gályarab prédikátor fia, volt kollégiumi diák, külföldi tanulmányútról hazatérően Hamburgban 1726-ban meghalt. Valószínűleg az ő könyveiről van szó (L. Zoványi J. *Cikkei*, Bp., 1940., 241. l.).

34—38. l.). A II. rész 39. lapján 1740. július 10-i dátummal s Weszprémi István könyvtáros kezeírásával annak a kilenc darab könyvnek a bejegyzését találjuk, amelyet Maróthi más peregrinus diákok szokása szerint, hogy — „animum suum in Cives Collegii Debrecinensis optime affectum” (a bejegyzés szavai) megmutassa, a könyvtárnak adományozott. A kilenc mű szinte kivétel nélkül teológiai, illetve egyháztörténeti tárgyú, köztük Gerdes Dániel két munkája.

3.

Maróthi könyvtár-gyarapító munkája s könyvtári tevékenysége az eddigiekkel azonban nem ért véget, inkább csak elkezdődött. Egy Domokos Mártonhoz intézett levelében, melyben előljáróban megemlíti, hogy „a Coetus Bibliothecáját alkalmasint rendbe és jó lajstromba szedtük”, azt olvassuk: „imé küldöm az Urnak e lajstromtskáját az eladható könyvekkel” (sic!). — — — El-várom e felől lejendő ítéletit s rendelését az Urnak annál hamarébb, mivel míg ez meg nem határoztatik, addig a’ lajstromot is pure le-nem irhatjuk: más jobb rendbe-is (mert most igen confuse vagynak) a’ könyveket nem rakhatjuk”.⁴

A mellékelt tizenkét ívoldalból álló „lajstromtska” a *Catalogus Librorum* szavakkal kezdődik, és latin nyelvű bevezetésében ismerteti a szempontokat, amelyeket „előljáróban figyelembe kell venni”. Mivel a szóban forgó szövegeket még senki sem ismertette, az alábbiakban közlöm e rész fordítását:

„1. Minden oldalon a könyvek címe után az első oszlopban az a szám szerepel, ahány példányban a mű megvan a könyvtárban. Az utána következő pedig az a szám, ahányat eladásra kijelölünk. A két oszlop után fennmaradt helyen azokat a számokat lehetne írni, melyeket esetleg mások tőlünk eltérőleg állapítanak meg az eladandók számaként.

2. Ebben a dologban nemcsak azt kell szem előtt tartani, hogy vajon hasznos-e, ha valamely könyv sok példányban van meg, hanem főleg azt, hogy nem jobb-e, ha több jó könyv egyszer, mint kevés több példányban található.

3. Az is igaz, hogy az itt megjelölt könyvek nem olyan nagy értékűek, hogy azokból sok pénzt lehetne szerezni. Egyébként ezeket már ez okból is bármilyen áron el kellene adnunk, mert majdnem hasznavetetlenek, s csak a könyvtárosnak okoznak fölösleges fáradságot, és a jobbak elől foglalják el a helyet.

4. Az a gondolkodás sem helyénvaló, hogy némelyik könyvet azért kell sok példányban megtartani, hogy a tanulóknak legyen miből tanulni. Az ilyenfajta könyveket ugyanis könnyen meg lehet szerezni. Ezért tanácsosabb, ha minden iskolai polgár megszerzi magának a könyvet, mint az, hogy a közpénzen vásárolttal hanyagul bánjon. A tapaszt-

⁴ L. A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Iskolatörténeti vegyes adatok, Z. 13 a (Maróthi-levelek). A levelet Sinka Sándor (i. mű, 72. l.) és utána pl. Jausz Béla (Maróthi György, Debrecen, 1956., 37. l.), tévesen 1738-ra datálják. Tévesen, mert a hozzá mellékelt *Catalogus Librorum* szerint, amely 1742. december 21-i dátummal van ellátva, a levélben leírt munka 1742-ben folyt, s így a levél is 1742 végén, feltehetőleg szintén december 21-én kelt. — A „confuse” (össze-vissza) kifejezés valószínűleg azt jelenti, hogy az egyes szerzők művei a könyvtárban szétszórta, különböző polcokon voltak találhatóak, s Maróthi a katalógus szerinti rendben akarta elhelyezni őket.

talat ugyanis azt tanítja, és fogja is tanítani, hogy egyik-másik csintalan ifjú a más tulajdonát képező könyvet ugyanolyan „gonddal” kezeli, mintha a sajátja volna, s ha ez ügyben szigorúbb törvényeket hoznának, inkább teljesen mellőznék azokat a könyveket. Nagy fáradságba kerülne pl. feljegyezni azoknak a héber bibliáknak a példányait, melyek korábban nagyon szépek voltak, de használóik gondatlansága folytán, többnyire úgy tönkrementek, hogy sok helyen alig olvashatók.

5. Habozás nélkül állítom azt is, hogy a kikölcsozött könyvek jegyzékéből, melybe e néhány év alatt gyakran belenéztem, megállapítottam, hogy sokkal kevesebb haszon áramlik a közre ezekből a könyvekből, ha mindnyáját megtartjuk, mintsem eladjuk. Most ti. szinte senki sem olvassa azokat, legfeljebb olykor-olykor egyik-másikat. Ha viszont eladásra kerülnek, különösen az egyházi szónokok s a szentíráshoz készített magyarázatok, melyek igen nagy számban fordulnak elő, sok szegényebb lelkipásztornak nagy hasznára lennének, a könyvtárban pedig egy vagy két példány maradna, amelyet, ha a szükség úgy hozná, kézbe lehetne venni.

6. Még példaképpen sem tudom e könyvek némelyikét elősorolni, hogy e dolog fontossága kitűnjék. Nem jobb lenne-e Luther, az Annales Baronii, az egyházatyák irataival rendelkezniünk, mint Coccejus műveinek hat vagy hét példányával, Polus Synopsisával négy, Altinius műveivel ugyancsak négy példányban és így tovább. Történetíróink szinte egyáltalán nincsenek; az újabb filozófusok műveiből semmi sincs, de még Arisztotelész sincs meg a régiek közül, prédikátorunk viszont igen sok, amelyek mint fentebb mondtam, amilyen hasznosak magánkézben, az utóbbiak olyan nagy helyet érdemelnének a könyvtárban, ezeket megszerezni ugyanis nem magánember dolga, még ha nagy szüksége volna is rá. Végül azzal is törődnünk kell, amit minden könyvtárban látunk, hogy legyen bizonyos rendszer a könyvtárban, vagyis teológiai, filozófiai, történeti művekből néhány legjobb meglegyen nálunk is, mintegy alapvető könyvek, hasonlóképpen a jogi és orvosi művekből is, nem sok, de jó. Ezt elég könnyen meg lehetne valósítani az eladott könyvek árából és a Kenessey-hagyatékából”.⁵

Az alábbiakban pedig néhány sor példának a kilenc és fél oldalt kitevő betűrendes kimutatásból:

Libri vendibiles	Extant in	Ex his vendi
	Btheca exem- plaria Numero	possunt No
Alstedii Prodromus religionis Triumphantis. fol.	7	6 vel 5
_____Th[eo]logia Polemica 4.	3	2
_____Catechetica 4.	2	1
_____Scholastica Didactica de spiri tuali manduca- tione et cet.	4.2	1
	2	1

⁵ A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Iskola-történeti vegyes adatok, Z. 13 a. (Maróthi-levelek.)

Maróthi, mint bevezető szavaiból s a lajstromocskából is kitűnik, elsősorban a túl nagyszámú, felesleges és elavult teológiai (Amesius, Cocceius) és filozófiai (Cartesius!) művek mennyiségét akarja csökkenteni, hogy helyettük szükségesebb, frissebb, korszerűbb műveket szerezzen be, elsősorban a történelem, s az újabb filozófia (természettudományok) felé tágítva a kört. A kísérő levélben kifejtett nézeteinek megfelelően pl. felveszi Maróthi az eladandó könyvek listájára azt a 23 Cellarius: *Historia Universalist* is, melyeket 1740-ben vásárolt a könyvtárnak (II. r. 39. l.).

Nem ismerjük Domokos Márton válaszát, de hogy az beleegyező lehetett, kitűnik abból, hogy az eladásra kerülő könyvekből 1743. augusztus 15—17-én aukciót rendeztek, az első ilyen Debrecenben s talán Magyarországon is. A Jánki-féle katalógus utáni két levélen ott található a részletes és igen pontos elszámolás az árverésről, amelyet az aukció jegyzőkönyvét vezető kontraskriba bevonásával Maróthi saját kezűleg állított össze (a végén: Geor. Maróthi m. p.). Eszerint az árverésre kijelölt könyvek értéke 1160 frt 22 d, bár többen hitelbe vásároltak könyveket (köztük pl. Hatvani István). Ez utóbbiak tartozása 258 frt 05 dénárt tett ki.⁶

4.

Maróthi levele s a „lajstromocka” segít eldönteni az ún. IV. (R. 71,5 c.) katalógus kérdését is. Varga Zsigmond ugyanis (i. mű, 34. l.) e jegyzék készítését 1749-re teszi, valószínűleg a 102. jelzésű levél üres első lapjának a tetején álló „Anno 1749. die 11 Augusti” bejegyzés alapján. Ennek a dátumnak azonban jóformán semmi jelentősége nincs, mert a könyvben levő beírásokkal, főleg a katalógussal semmi kapcsolatban nem áll. A vaskos, félbőrbe kötött fólió-alakú kézirat ugyanis két részre oszlik. Az első 200 tintával számozott lap a betűrendes katalógust foglalja magába, az ezután következő tíz, 101—112 ceruzával írt számokkal jelzett levélen pedig többnyire a lapok homlokán álló évszámok szerint későbbi könyvtári bejegyzések olvashatók, elsősorban az évi szaporulatok jegyzéke, kb. 1759-cel bezárólag, mert az utolsó kimutatás írója, Hétzei Dániel, 1757—59-ben volt „bibliothecarius”. Itt e második részben található az említett keltezés is. Feltehető, hogy valaki, valószínűleg az azévi ifjúsági könyvtáros, talán Makai Ferenc, akit még szolgálata megkezdésének évében felváltott a később orvosná lett Weszprémi István (l. Varga Zs., 42. l.), — itt akarta elkezdni az 1749-ben beszerzett könyvek listáját, valami miatt azonban abbahagyta (feltehetőleg azért, mert Makai szénior is volt).

Ez a körülmény, továbbá az a tény, hogy az egész katalógus, néhány igen kevés számú későbbi bejegyzéstől eltekintve a Maróthi kezeírása (ezt én, aki Maróthinak több

⁶ 1743. szeptember 2-án Jacob Christoph Beck bázei professzor: ez írt levélben (Könyv és Könyvtár VIII: II. Debrecen, 1971. 93. l.) így számol be barátjának az aukcióról és a könyvtár rendezéséről: „Hogy ki re hagyjam, ami a tudományos hírekhez tartozik, tudd meg, hogy itt a minap könyvárverést tartottak, ami seha azelőtt nem fordult elő. Ugyanis miután a Kollégium könyvtárát (meglétősen nagy és naponkénti fáradsággal, — nehogy azt hidd hogy piherek) átvizsgáltam, azokat a könyveket, amelyek duplumban vagy még többszörösen voltak meg, mind eladtuk. Az eladásból nem megvetendő összeg fog kikerülni.”

ezer oldalt kitevő kéziratait láttam, teljes biztonsággal állíthatom) — elfogadhatatlanná teszik a Varga Zsigmond megállapítását, annál valószínűbb azonban a katalógusnak 1742-ben való keletkezése. A legnagyobb valószínűséggel ugyanis erre a munkára utalnak Maróthinak a „Libri vendibiles” jegyzékét kísérő, 1742. december 21-én kelt levelének ama szavai, hogy „a Coetus Bibliothecáját alkalmasint rendbe és jó lajstromba szed-tük”, s ezt az időpontra igazolja az is, hogy a katalógusban át van húzva azoknak a könyveknek a könyvtári helyére utaló jelzés, melyeket Maróthi lajstromocskáján eladandóknak tüntetett fel, illetve néhány esetben többen is. Nyilván több műnek maga Maróthi „megkegyelmezett”, vagy éppen tanártársai, akiknek valószínű, hogy megmutatta a listát, kérték megmaradásukat (néhány ilyen könyv mellett ott áll a szó is: „manebit”, pl. a 4. lapon Kálvin (Calvinus) János Harmonia Evangelica (Genf, 1568.) c. művének öt példánya után is az áthúzások mellett ez olvasható: „ex his unum exemplar manebit”). Az azonban tény, hogy a „lajstromocskán” szinte százszázalékosan csak az áthúzott könyvek szerepelnek. Íme példaként Amesius művei a lajstromból.

Amesii Medull. 12 ^{mo}	12	10
Casus conscientiae 12 ^{mo}	7	6
Bellarminus enervatus 12 ^{mo}	5	4
Explica[ti]o ep[is]tular[um] Petri	4	3
Conciones aliquot 12	3	2
Coronis ad Collat[i]onem Hagiensem 12	3	2
Lectiones in Psalmos 4 ^{mo} et 12	3	2
S ugyanazok egy része katalógusból:		
Amesii (Guil) Medulla Amst. 1642. 12 I.	8	11
alia duo exempla I.	8	12.13.
.		
Explica[ti]o analytica Ep[is]tularum		
Petri et conciones aliquot A.	8	5
		manebit
Conciones aliquot. 8. B.	6.	28.
.		
Coronis ad Colla[ti]onem Hagiensem I.	8.	23.
.		
Bellarminus Enervatus Lond. 1633. 12. B.	7.	7.

De az 1742-ben való keletkezést mutatja a katalógus „tartalma” is. Míg ugyanis a Maróthi által a Kollégium részére 1738—41-ben szerzett könyvek szerepelnek a jegyzékben, a későbbiek már nem, illetve csak a Jánki-féle katalógus II. részében, mint szerzemények, — s majd az V. katalógusban.

A IV. katalógus, amelyet ezután nyugodtan nevezhetünk Maróthi-katalógusnak, szempontjai azonosak a Jánki-féle rovataival, azzal a különbséggel, hogy itt nincs feltüntetve a könyvek állapota, mégpedig a legnagyobb valószínűséggel azért, mert Maróthi ott „tritus”-nak, kopottnak jelzett könyveket kiselejtezte, eladásra jelölte ki, vagy végleg eltávolította a könyvtárból (ennek is szerepe lehet abban, hogy nem minden áthú-

zott könyv található az eladó könyvek listáján. Ez állítás helyességét egy céljainkon túlmenő kutatás a Jánki-féle katalógus állapotjelzéseivel való összevetés alapján könnyen igazolható). Ezt tanúsítja Varga Zsigmondnak az a IV. katalógusra vonatkozó megállapítása is, hogy annak tételszáma állapotcsökkenésre utal a Jánkiéhoz képest. Bár ő ezt a természetes elhasználódás mellett annak tulajdonítja, hogy „jegyzékünk szakít az előző katalógusok amaz eljárásával, miszerint egyazon mű különböző köteteit külön-külön műveknek számítják, és elég helyesen csak egy művet nyugtáz, feltüntetvén természetesen a kötetek számát is.” (34.l.).⁷

5.

A „laistromotska” megküldését kísérő s a felesleges könyvek aukcióra bocsátását javasoló levélben Maróthi mindjárt előterjesztést tesz a befolyó pénzen megvásárlandó könyvekre is: „Akar ezek[ne]k jövődöbeli árából anticipato, akar más valami fundusból igen szükséges volna, megszerzeni Acta Eruditorum Lipsiensia, mellyek[ne]k mustráját is azért hozattam meg, a’ mellyet el-küldöttem az Urnak — is, Tiszt. Uramék közzül is némellyek[ne]k. 1681-dik esztendőttől fogva mind ez ideig a’ mi valamire való könyv akármelley országon ki-jött, mind ugy van recer.seálva, a’ mint abból a’ specimenből láthatni. Igen jó volna, ha azok a könyveink nintsenek, avagy tsak valami ideát felölök szereznünk: egyszersmind penig a Litteraria respublicának és a tudományok mostani állapotja felöl bizonyost tudnunk: mert ennek nem tudása igen sok praediciumnak oka: mivel sokan azt gondolják az emberek közzül, hogy ma is ugy van a dolog, mint az előtt 60,70, s’száz esztendővel.”

A javaslat nem veszett kárba, mert az *Acta Eruditorum Lipsiensia* kötetei teljes számban bekerültek a Kollégium könyvtárába, ha nem is az árverésből nyert pénzen, hanem a Kenessei-alapítványból, amint azt a II. rész 48. lapján levő bejegyzés tanúsítja: „Acta Eruditorum Lipsiensium ab anno 1682 — usque annum 1742um cum Indicibus et Supplementis continuata fundatione Spectabilis ac Generosi Domini Domini Stephani Kenessei, comparata sunt. Anno 1744. fl. 180. numeri 80.”

Az árverésből befolyt pénzekből vásárolt könyvekről a II. 49. lapon találunk említést (itt kerül említésre az aukció napja is). Itt 13 műről van szó, köztük szerepel pl. Robertus Stephanus 4 kötetes Lexikona, továbbá Weidler *Historia Astronomiae* c. műve, Deschales *Cursus Mathematicus* s Puffendorf *Historia Europae* c. könyve.

⁷ Hogy szép számban vesztek el könyvek, nyilván az előbbi katalógushoz képest is, mutatják a beírások és áthúzások után előforduló ilyen bejegyzések: „ubi sunt, ignoratur; quo factus est, ignoratur; ubi sunt, nescitur“. (Pl. a 4. lapon.) — Az a körülmény viszont, hogy ez a katalógus 1742-ben keletkezett s 1759-ig tartalmaz bejegyzéseket, kérdésessé teszi Varga Zsigmond ama megállapítását is, hogy az V. (általá Sinai-félenek nevezett) katalógus 1790 táján jött volna létre (i. mű, 57. l.) E megállapításával Varga tulajdonképpen önmagával is ellentétbe jut. Hiszen mint tudjuk, Sinai 1760-tól 1790-ig volt bibliothecae praefectus, miután előbb (1753 – 55) ifjúsági könyvtárosként is működött. Már elvileg sem valószínű, hogy tiszte utolsó esztendejében, más irányú elfoglaltságai csúcán (L. Révész Imre: Sinai Miklós és kora, Ak. k. Bp., 1959., 133 – 177. l.), fogott volna ilyen nagyszabású munkához. De ennek a megállapításnak ellentmondanak a tények, a bejegyzések is, melyek arra vallanak, hogy a katalógus folytatólagosan készült. Hiszen több kéz beírásai találhatók benne különböző időkben beszerzett könyvekkel, Sinai maga is nagyszámú bejegyzésével különböző időpontokban szerepel (a katalógus olykor a szerzeményi napló szerepét veszi át). Sokkal elfogadhatóbbnak gondolom azt a feltevést, hogy az új katalógust a Maróthi-félenek betelése után, Sinai könyvtárösszágának kezdetén kezdték el, tehát 1760-ban, s a meglevő állomány feldolgozását, a későbbi bejegyzéseket még inkább, többen végezték, köztük maga Sinai is.

Maróthi, „agilis és nagyvonalú könyvtárpolitikájának” tulajdonítja Varga Zsigmond a „Bibliothecae praefectus”-i állás 1744-ben történt megszervezését is (i. mű 22. l.). S valóban, ez a lépés szervesen következett Maróthi könyvtárfejlesztői és irányítói tevékenységéből. A megnőtt és sokoldalúvá fejlődött, a korszerűsítés útján megindult bibliotékát nem lehetett többé pusztán az ifjúság gondjára bízni. Vezető szerepet kellett e téren biztosítani a nagyobb felelősséggel bíró professzori testületnek is. Így lett nyilván Maróthi kezdeményezésére a Kollégiumban az első „praefectus Bibliothecae” Szilágyi Sámuel, aki öt éven át viselte ezt a tiszteletet.⁸

6.

Az a munka, amelyet Maróthi a kollégiumi könyvtár gyarapításának, fejlesztésének szentelt, nem ért véget tudósunk halálával sem. Könyveinek nagy része halála után a könyvtár birtokába került. Ez kétféle módon s két alkalommal történt. A II. rész 53—65. lapjain olvasható azoknak a könyveknek a jegyzéke, amelyeket Szilágyi Sámuel, praefectus bibliothecae „secundum aestimationem eiusdem b[etae] m[emoriae] viri” vásárolt meg az özvegytől. (Az elhunyt becslésére való hivatkozás itt arra utalhat, hogy Maróthi a legtöbb általa vásárolt könyvbe beírta az árat is, vagy esetleg arra, hogy egy külön jegyzéken is őrizhette a könyvekre vonatkozó kiadásait). Az előbbieket folytatásaképpen pedig azoknak a könyveknek a felsorolását találjuk, amelyeket a néhai nagy professzor könyveinek 1745. július 30-án tartott árveréssel való kiárusításán vásárolt meg a Kollégium. A két jegyzéken összesen 237 tétel szerepel, természetesen jóval több kötetet képviselve, nem szólva a szépszámú kolligátumról.

Maróthinak természetesen nem minden könyve került a két alkalommal a főiskola birtokába. Mutatja ezt főleg az, hogy a halálát követő évtizedekben is több nevével jelzett könyv jutott a könyvtárba vétel vagy ajándékozás útján. Ezekből néhányat Ötvös János is felsorolt (eml. mű, 360—61. l.), s többet magam is láttam.

⁸ Kiss Sándor *Szilágyi Sámuel, a debreceni kollégiumi nagykönyvtár első igazgatója* (Bp., 1958) c. munkájában ugyan kétségbe vonja Szilágyi praefectusi mivoltát, azon az alapon, hogy az egykorú jegyzőkönyvek vagy az okiratok alapján nem igazolható. Ezzel szemben állnak a tények:

a/ Maróthi halála után, 1745. november 21-én Maróthinak az árverésekkel kapcsolatos elszámolását ő erősíti meg aláírásával az R. 71,8 második részének 2. v. lapján.

b/ Ugyancsak ő fizet ki az özvegynek a Maróthi hagyatékából a Kollégium részére vásárolt könyvekért 1746. július 14-én Szódi István (az özvegy apja) kezéhez 272 magyar forintot és 31 dénárt (Nagykönyvtár, R. 946. 13).

c/ De vannak közvetlen adatok is. Az R. 71,8 II. rész 3. számozatlan levelének verso oldalán ezt olvashatjuk: „Franciscus Töltési Bibliothecarius Ampl. Coetus Scholastici Debrecinensis 14 ta Mai 1743 constitutus de pecunia curae suae commissa hoc modo rationem reddidit, praesentibus Cl. Dno Samuele Szilágyi Bibl. Praefecto et H (v. II.) Petro Kenesei Bibliothecario 24. Maji 1745.” Ugyancsak az R. 71,8. sz. Album 50, 51 számot viselő lapjain 1745. május 24., 1745. október 12., 1745. november 23-i dátummal (de az 52. lapon is) megtalálható „Samuel Szilágyi Bibliothecae praefectus” aláírása.

d/ Ugyancsak Szilágyinak a könyvtár ügyeiben való vezető szerepét bizonyítja az is, hogy a könyvtár részére 1747—48-ban emelt külön épület, „Szilágyi Sámuel különösb felügyelete alatt” állítottatott fel, mint Szücs István írja a város történetéről szóló művében (III. 930. l.).

e/ Az is megerősíti Szilágyi könyvtárfelügyelői tisztségét, hogy mikor a tanári kar 1749-ben a gazdasági ügyek irányítását is kezébe veszi, s „ad eam rem dirigendam administrandam” Szilágyi Sámuelt jelöli ki, akkor a könyvtár felügyeletét Szatmári Paksi Istvánra bizza, aki ezt a feladatot 1753-ig látta el.

Mivel a jegyzékeken szereplő könyveket Ötvös említett művében egyenként felsorolja, itt eltekintünk részletes ismertetésüktől,⁹ csupán annyit jegyzünk meg, hogy bár Maróthi sokat adott könyvei külsejére is — a könyvek mind csinosan be vannak kötve —, és tipográfiai szempontból is megválogatta a kiadásokat, azok elsősorban munkaeszközt jelentettek számára, ez tűnik ki nemcsak a szerzők, művek kiválasztásából, de Maróthinak a könyvekben szereplő apróbb-nagyobb jegyzeteiből is.

A Maróthi által beszerzett és a tőle vásárolt könyvek könyvészeti, könyvtörténeti jelentőségét Varga Zsigmond és ugyancsak Ötvös János ismerteti (35. ill. 361—264. l.). Szerintük az ő gyűjtéséből jutott a könyvtár az első öt ősnymtatványhoz s az első Alduskiadványokhoz (3 db., köztük Homérosz két kötetes 1517-i kiadása). Az ő könyvei közül való két Stephanus (Étienne)-, négy Plantin-, hét Frobenius-, tizenegy Elzevir, négy Blaeu- és öt Janson-nyomtatvány. Ő szerezte a klasszikusok legrégebb és legszebb kiadásait (pl. Stobaeus, 1549, Apuleius 1560), de a korabeli természettudósok (Leibniz, Newton, Wolff, Gravesande, Musschrenbroek, Tacket, Pardies, Prestet, L'Hôpital, Ozanam) első legjelentősebb műveit, valamint az ugyancsak jelentős földrajzi (Amerigo Vespucci 1507-es kiadása, Varenius: *Geographia Generalis* 1712) és csillagászati műveket, köztük Galilei *Systema cosmicumát* (Elzevir-Hautt. 1635) is.

Így lett Maróthi életében és halála után is a kollégiumi könyvtár egyik legjelentősebb fejlesztőjévé. Ez az intézmény az ő korában, az ő intézkedései, tevékenysége nyomán lépett ki a szűken vett teológiai, ifjúsági bibliotéka keretéből, s tette meg az első lépéseket a szakszerű gonddal kezelt egyetemes érdekű tudományos könyvtárrá fejlődés irányába.

⁹ Sajnos, Ötvös munkája nem minden szempontból kielégítő. Kár pl. hogy nem közli a felsorolt művek könyvtári számát, így azok azonosítása, különösen több hasonló kiadás megléte esetén, meglehetősen nehézséggel jár. Némely könyv amelyet meglévőnek mond, nem található (pl. a *Lexicon Basiliense*, 213. sz.), vagy nem a Maróthi egykori példánya (pl. 186., 215. sz.).

an 1738.

Anno 1738 19. Februarij

Hunc Librum pro majore cura
et procuratore Librorum Coetus
Scholae Debrecinae scilicet jux-
ta series Alphabeticas / subibi-
tis nominibus Auctorum, Materis
tractatus, quantitatebus, qualitate-
bus Librorum quorumlibet, Editio-
nibus, annis / renovanda emen-
danda procurandum, sem-
per Coetus in aula
habuit
Petrus Janki
p. r. Debrecinus.

IMPRESSE ET FISSIO
KÖNYVTÁRA

Az 1738. évi katalógus címlapja.

A.		J.	
1	Præfati (part.) Redulla 4. p. 1642. 12. - - -	7	8. 11.
	alia duo exopta. - - - - -	7	8. 12. 13.
	alia duo exopta. - - - - -	7	7. 2.
	Referentiæ Reipublicæ Reuini. Anni 1672. qui in hunc usque diem. - - - - -	7	8. 3. 172.
	Referentiæ Reipublicæ Reuini. Anni 1672. qui 1672. - - - - -	7	8. 22. manebis
	Referentiæ Reipublicæ Reuini. Anni 1672. qui 1672. - - - - -	7	8. 4.
	Referentiæ Reipublicæ Reuini. Anni 1672. qui 1672. - - - - -	7	8. 5. manebis
	Referentiæ Reipublicæ Reuini. Anni 1672. qui 1672. - - - - -	7	8. 7. 172.
	Referentiæ Reipublicæ Reuini. Anni 1672. qui 1672. - - - - -	7	8. 10. 172.
	Referentiæ Reipublicæ Reuini. Anni 1672. qui 1672. - - - - -	7	8. 6.
	Referentiæ Reipublicæ Reuini. Anni 1672. qui 1672. - - - - -	7	8. 8.
	Coniunctiones alie. - - - - -	7	8. 17.
	Referentiæ Reipublicæ Reuini. Anni 1672. qui 1672. - - - - -	7	8. 18. quæ faciunt opinionem
	Referentiæ Reipublicæ Reuini. Anni 1672. qui 1672. - - - - -	7	8. 19.

Az R 71,5 c. jelű (Maróthi-féle) katalógus első lapja.

Libri vendibiles.

	1298	1299
Alfedi Prohemus religionis Teiunguentis. fol.	7	8
— Aloia Polonica 4.	3.	2.
— Cambetica 4.	2.	1.
— philippica Didactica 4.	2	1.
— de primariis educatione 4.	2.	1.
Jacob Altingii opera omnia 5 Tom. fol.	3.	2.
idem Tomi 5ti. 4. et 5. — videri debent.	—	+
— fundamentum puritatis lingua fo. 8.	13.	11.
— script. chris. et. fo.	2.	1.
Henr. Aling. sermo Algia deo clero. fo. 4.	2.	1.
— tomus coram. 2.	—	+
— methode Algia discip. ecclesiar. 12.	2.	1.
— exercitio confessionis Augustanae. 4.	2.	1.
Am. eju. Medull. 12.	12.	10.
— capus capidaria 12.	7.	6.
— De laomina enciclico 12.	5.	4.
— epistola colar. Petri 12.	—	—

Az eladható könyvek jegyzékének első lapja.

**OPERA GEORGII MARÓTHI AD AUGENDUM BIBLIOTHECAM COLLEGII
DEBRECINENSIS PERTINENTIA**

(Excerptio)

Georgius Maróthi(1715—1744) tempore studiorum plus quam per sex annos in oris externis actorum praeter legendum eos multos libros etiam comparabat, non tantum sibi, sed etiam scholae maternae, Collegio Debrecinensi, cuius ipse post reditum professor factus est. Inter libros per eum emptos plures sunt, qui voce hodierna libri ad scientiam bibliothecae pertinentes nominari possunt. Adhuc ante sumendum munus professoris, primus Debrecini labor fuit Bibliothecam Collegii in ordinem bonum ponere et catalogum librorum parare. Hic anno MDCCIIXL. factus catalogus, qui de nomine Petri Jáнки, bibliothecarii studiosi eius temporis memorari solet, omnium rei peritorum consensu secundum considerationes institutionesque Maróthi elaboratus est. Haec series librorum Collegii prima est, quae ad praecepta bibliographiae vera parata dici potest.

Causis pluribus et fidem meritis statuere possumus, quod Maróthi anno MDCCXLII. catalogum novum ordini priori similem fecit, manu propria scriptum. Catalogus hic praebat fundamentum ad indicem librorum, qui a Maróthi per auctionem vendi proponebantur, et qui ad primores civitatis Debrecinensis, etiam Collegii dominos assentiendi causa relatus est. In litteris huic seriei librorum vendibilium adiectis accurate prodit Maróthi, cur libros inscriptos vendere oporteat. Omnia haec testantur catalogum Bibliothecae Collegii, qui quartus habetur, et cuius tempus oriendi incertum fuerat, anno MDCCXLII. factum et manibus Maróthi paratum esse.

Secundum seriem Librorum Vendibilium anno MDCCXLIII. mense Augusto habebatur Debrecini, quin etiam in Hungaria, auctio librorum prima, uti hoc e litteris a Maróthi ad amicum suum Basiliensem professorem J. Chr. Beck scriptis ex aliisque fontibus intellegimus. Ex libris permultis ad auctionem consignatis paene exemplaria omnia vendita erant. Ex florenis 1160 auctione acceptis ad propositionem Maróthi libri editionis recentis, magisque necessarij emebantur. Praeter libros a Maróthi ab oris externis allatos, et ad propositionem eius emptos augmentum extremum dedit Bibliothecae Collegii numerus librorum permagnus (circa 237 opera), quos Collegium post mortem praematuram Maróthi a vidua emit. Inter libros ex hereditate Maróthi comparatos reperiuntur opera in editionibus eximiiis, e. gr. incunabula, editiones domus Aldi, Stephani, Plantini, Frobenii, Elzeviri, Blaei, Jansoni etc. Maróthi ergo etiam hoc modo magno momento accessit ad augmentum Bibliothecae Collegii. Una voce: Bibliotheca opera eius tollebat ex bibliotheca theologica et iuvenali ad gradum bibliothecae universalis, quae omnes literarum areas spectat. et quae modo aptissimo administratur. Item ad eius consilium efficiebatur munus praefecti bibliothecae, quod primum ab anno MDCCXLIV. a professore Samuele Szilágyi gerebatur.

A KÖNYVTÁR ÉLETÉBŐL

AUS DER KLASSIFIKATIONSPRAXIS DER UB DEBRECEN

*Allgemeine Literaturwissenschaft. Deutsche Philologie (Abweichungen vom internationalen Schema der DK und ihre Rechtfertigung)
Vorbemerkungen*

Die Vorteile der DK sind wohl bekannt. Der Dezimator hat oft eine logische Freude daran, Inhalt und formale Eigenschaften eines Werkes mit DK Zahlen genau beschreiben zu können. Mit Hilfe dieses Zeichensystems können wir unsere Information über ein literarisches Dokument knapper, prägnanter ausdrücken, als mit sprachlichen Mitteln, wo wir uns oft zu langen Umschreibungen gezwungen fühlen. — Die Haupt-DK-Zahlen können durch Doppelpunktverbindungen, durch Kombinationen mit den verschiedenen Anhängeszahlen die möglichst feinsten Nuancen haargenau definieren. Ein logisches Spiel ohnegleichen! — Ein Spiel? Wenn wir uns durch einen beliebigen Sachkatalog des DK-Systems informieren lassen wollen, können wir uns schnell überzeugen, daß auch diese Art von Klassifikation ihre eigenen Gefahren hat, und zwar paradoxer Weise liegen diese Gefahren gerade in den vielen Möglichkeiten, die sie uns anbietet. Ein DK-Katalog, wenn wir uns zur logischen Spielerei verlocken lassen, und unsere Arbeit durch ständiges Redigieren nicht kontrollieren, wird allmählich zu einem Urwald von Zetteln, in dem wir uns selber nicht mehr auskennen — noch weniger der Forscher, der keine Geduld hat hin und her zu blättern, wenn er nicht überzeugt ist, daß er jene Information, die ihm fehlt, am Ende aus dem allwissenden Katalog herausholen kann. Ein solcher Urwald-Katalog ist nicht mehr Mittel der bibliothekarischen Erschließung. Im Gegenteil: sie wird zu einem Mittel des Versteckens.

Wie sind aber die oben beschriebenen chronischen Erkrankungen des sonst sehr brauchbaren Informationsmittels zu vermeiden? Gesetzt, daß sachliche-fachliche Fehler auf ein ganz anderes Blatt gehören, und eigentlich gar nicht vorkommen dürfen (dürften!) — Die Panazee, die alle Arten logischer Verlockungen und Spielereien heilt: man soll „im Katalog denken“ Ich definiere die praktische Seite der klassifizierenden Arbeit folgendermaßen: *Klassifizieren heißt (sachlich) gut gewählte DK-Zahlen an eine konkrete Sammlung anpassen, die ihrerseits den ganzen Aufbau und die Proportionen unseres Fachkatalogs bestimmt.* Was geschieht, wenn wir uns nicht an diese Regel halten, wenn wir nicht an Sammlung und Katalog denken, sondern am Schreibtisch über die besten Ausdrucksweisen meditieren? Typisch sind folgende Irrwege: 1. Klassifikation mit

DK ist Gehirnsport: auf ein Thema mehrere DK-Variationen erfinden. 2. Unsicherheit. Wenn ich nicht entscheiden kann, welche die beste DK-Zahl ist, oder welche die besten sind, schreibe ich auch unnötige auf, d.h. ich schicke sie in den Katalog-Urwald. 3. Haarspalterische Pedanterie. Alles muß mit DK-Zahlen über das Dokument gesagt werden. — Alle diese Typen vom Klassifizieren haben dasselbe Endresultat: unnötige Kompliziertheit der DK-Zahlen und infolge dessen Unübersichtlichkeit des Katalogwerks. Innerhalb einiger Zentimeter tauchen — um den Suchenden zu ärgern — dieselben Zettel immer wieder auf, wenn z. B. aus pedanterischer Sorgfalt ein DK-Zahl mit verschiedenen Anhängeszahlen weiter umschrieben wurde, welche Anhängeszahlen sonst in dem gegebenen Teil des Katalogs keine gruppenbildende Funktion hatten. — Was für eine unnötige Anwendung, in Anspruchnahme von Arbeitszeit, geistiger Anstrengung, Materialverschwendung! Und das Resultat: eine Menge von überflüssigen, zur Verwucherung des Katalogs führenden Zetteln.

Das Heilmittel, das einzige, wurde schon erwähnt. Zwei Bemerkungen sollen noch gemacht werden: 1. Jeder Katalog hat seine eigene Tradition, die für Generationen von Bibliothekaren verbindlich sein können (bzw. müssen). — Der neue Mitarbeiter lernt nicht nur die „Regel“ Klassifikation, er lernt auch die eines konkreten Katalogs. 2. Neue DK-Zahlen müssen oft eingeführt werden. Da soll man aber in vielen Fällen kleinere oder größere Teile eines Faches umgruppieren.

Was heißt also einen Katalog (in unserem Falle einen DK-Sachkatalog) redigieren? Diese Arbeit hat drei Formen, die einander ergänzen, also keine Alternative sind:

1. Klassifizieren am Schreibtisch ist zugleich Katalog-Redaktion. Der Aufbau des Katalogs bestimmt, wo der Zettel hineinpaßt.
2. Einordnen der Zettel ist gleichbedeutend mit Katalogrevision. Die etwaigen Fehler werden anhand dieser Arbeit gleich korrigiert, überflüssige Zeichen gestrichen. — Daß die Einordnung in diesem Sinne nicht von einem anderen Mitarbeiter, sondern vom Klassifikator selbst ausgeführt werden soll, wäre eine Selbstverständlichkeit. (Dies ist aber in einer großen Bibliothek nur dann möglich, wenn die einzelnen Fächer oder Fachgruppen von Fachreferenten, oder Fach-Klassifikatoren betreut werden.)
3. Von Zeit zu Zeit soll ein Fach oder ein Teil des Faches im Katalog revidiert werden.

Wenn es möglich ist, werden neue Leitzettel hineingefügt, oder müssen wegen Einführung von neuen DK-Zahlen Umstrukturierungen durchgeführt werden.

Zusammenfassend: die wissenschaftlich — informative Funktion des Fachkatalogs, wie auch seine Aufrechterhaltung und Rentabilität seines weiteren Ausbaus können durch prägnante Klassifizierungstechnik erreicht werden, die von rationalistischen Prinzipien bestimmt ist. Eine der wichtigsten Gesichtspunkte bei der Revisionsarbeit soll sein: Auswüchse, störende Kompliziertheiten im Katalog zu liquidieren.

Klassifizierung — Katalogredaktion

82 Allgemeine Literaturwissenschaft

803+83 Germanistik (Sprach- und
Literaturwissenschaft)

Im weiteren versuchen wir hier darzulegen, welche Gesichtspunkte und Überlegungen uns bei der Redaktion der oben gezeichneten Abteilungen geführt haben. Zugleich soll der innere und äußere Aufbau dieser Abteilung des Fachkatalogs auch in Tabellen mit einigen erklärenden Bemerkungen anschaulich gemacht werden. Diese Tabellen weisen zugleich auf das System der Leitzettel in den Katalogschubladen hin.

Genauer: Anwendung der DK-Zahlen an eine konkrete Sammlung (in diesem Falle Sammlung einer Universitätsbibliothek, Fachgebiete 82, 803, 83 (bzw. die Widerspiegelung dieser Sammlung im Katalogswerk.

Anhängezahlen der Form (02/09)

Die Anwendung dieser Anhängennummern gibt oft Probleme: wo und bis zu welcher „Tiefe“ sollen sie hinzugefügt werden. Denn: sie bieten sich in einer solchen Fülle und Differenziertheit dar, daß die Gefahr besteht, durch ihren unkritischen, oder von pedantischer Besorgnis abzuleitenden umständlichen Gebrauch die Übersichtlichkeit von Gruppen zerstört, zusammenhängende Stoffe auseinander getrieben werden. Deswegen soll meines Erachtens innerhalb einer inhaltlichen Gruppe ihre Anwendung festgesetzt werden. In den Abteilungen 82, 803, 83 stehen folgende Anwendungen:

(021/023) Handbücher

(031/033) Sachwörterbücher)

(04) Broschüren

(05) Zeitschriften

(058) Jahrbücher

(059) Almanache

(06) Veröffentlichungen von Körperschaften

(075.3) Lehrbücher für die mittlere Stufe

(075.8) Lehrbücher f. d. Universitäts- u. Hochschulunterricht

(081/082) Poligraphien

(082.2) Anthologien

(084) Tabellen. Bildliche Darstellungen

(091) Geschichtliche Darstellung

(093) Quellenausgaben, Sammlungen von Sprach- oder Literaturdokumenten

(Die mit Erststreckungszeichen aufgeführten Anhängennummern bedeuten: entweder-oder. Z.B 82(081) Aufsätze eines Verfassers zum Thema „Weltliteratur — 82(082) Aufsätze mehrerer Verfassers über dasselbe Thema) Eine Bemerkung zur Anhängennummer (05): In unserer Bibliothek werden die Zeitschriften von Mitarbeitern der Abteilung für Periodica klassifiziert. Im allgemeinen sind die Zeitschriften mit folgender Formel bezeichnet, z. B.

05(430) : 803.0.

Da aber Titelaufnahmen von Fachzeitschriften auch im Fach, wo sie hingehören, gesammelt werden können, habe ich mich mit der zuständigen Mitarbeiterin der Periodica – Abteilung vereinbart, eine weitere DK-Zahl zu konzipieren, z. B. 803.0(05).

Im Folgenden versuche ich am Beispiel von den drei Fachgebieten verschiedene Fragen, die bei Redigieren des Katalogs vorkommen, zu erörtern.

82 Allgemeine Literaturwissenschaft. Weltliteratur

Die DK-Zahl 82 hat eine dreifache Funktion:

a) Sie liefert die Mittel, mit deren Hilfe die verschiedenen Aspekte der allgemeinen Literaturwissenschaft im Katalog registriert werden.

b) Sie ermöglicht den Stoff zur Weltliteratur hier zu sammeln.

c) Sie gibt die formalen Grundlagen zur Klassifizierung der einzelnen Nationalliteraturen.

Einige Gesichtspunkte zur Funktion *a–b*:

Die Zweige der Literaturwissenschaft werden im allgemeinen folgenderweise aufgeteilt:

a) Literaturtheorie (Literaturästhetik, Stilistik, Rhetorik und Poetik)

b) Literaturgeschichte

c) Kritik (=Werkkritik; vgl. dagegen „literary criticism“ =Literaturwissenschaft)

Auf Grund der DK können wir diese Zweige im Katalog auseinander halten. — Zwei wichtige Disziplinen der Literaturwissenschaft sind aber im DK-System nur „grosso modo“ vertreten. Die eine ist die vergleichende Literaturwissenschaft, mit der nicht weiter differenzierten besonderen Anhängenzahl. 091. Wir mußten hier zusammengesetzte Formeln einführen, um etwas zu differenzieren. (s.unten Tabelle!) Die andere ist die heute immer mehr in den Vordergrund gestellte komplexe Methode der Literatursoziologie. Da haben wir nur die Möglichkeit sie mittels Doppelpunktverbindung 82:301 auszudrücken. — Die wichtigste Hilfswissenschaft der Literaturwissenschaft ist die Philologie. (Textkritik, Hermeneutik). Sie wird im DK-System als ein Zweig der Sprachwissenschaft aufgefaßt: 801.7. In der Literaturwissenschaft, wo sie eigentlich auch einen legitimen Platz haben sollte, können wir uns mit dem Zeichen 82.07 aushelfen.

Im weiteren sollen Ergebnisse von Erwägungen folgen, die uns von den möglichen Formen eine *bestimmte* derselben wählen ließen, um gleichen Stoff an gleicher Stelle zu sammeln, und so unnötige Wiederholungen wie Inkonsequenzen zu vermeiden.

Gruppenbildung durch Vereinfachung zusammengesetzter Signaturen

Doppelpunktverbindungen

82:012/019 Literaturwissenschaftliche Bibliographien

aber:

82-31.01:016 Bibliographie zur Theorie des Romans (Nach dem zweiten Schema werden Bibliographien zu speziellen Fragen klassifiziert)

Im allgemeinen sollen Doppelpunktverbindungen recht sparsam gebraucht werden. Lieber zwei einfache Zahlen, wenn das klassifizierte Problem zwei „Seiten“ hat! Bezie-

hungen sind aber an ihrem Platze, wenn sie eine gruppenbildende Rolle haben, also mit Leitkarten hervorgehoben werden können, z.B.

82:301 Literatursoziologie

82:37 Literarische Erziehung

In der Abteilung 82 sind die Anhängenzahl der Form (091) und die Anhängenzahl der Zeit „...“ alternative Bezeichnungen und es wäre bloß eine Tautologie, sie nebeneinander zu gebrauchen.

Also z. B.:

82(091) Geschichte der Weltliteratur (wenn es so etwas gäbe!)

82-31 (091) Geschichte des Romans

82.01(091) Geschichte der Literaturästhetik

„Geschichte“ heißt: vom Anfang bis zum Erscheinen der Arbeit, die diese „Geschichte“ darstellt.

Dagegen:

82„18/19“ Weltliteratur im 17. u. 18. Jahrhundert

82-31“18/19” Der Roman im 18. u. 19. Jahrhundert

82.01“18/19” Die Literaturästhetik des 18. u. 19. Jahrhunderts

Zur Klassifizierung von Fragen der verschiedenen Gattungen :

Gattungstheorie und Gattungsgeschichte sind einander überschneidende Disziplinen. Die Theorie einer bestimmten Gattung ist von der Geschichte derselben nicht loszulösen. Darum haben wir diese beiden Forschungsgebiete in den Katalog nacheinander eingereiht. Z. B.

82-14(091) Geschichte der Lyrik

82-14“...” Lyrik einer bestimmten Zeitperiode

82-14.01 Lyrik, allgemeine Theorie

82-14.015.14 Romantische Lyrik

82-14.08 Poetik, Stilistik der Lyrik

82-14.081 Verschiedene Fragen der Interpretation von lyrischen Gedichten

Die andere Möglichkeit, die ich aber fallen ließ, wäre z. B.: 82.01-14; 82.015.14-14 usw. In diesem Falle hätten Gattungsgeschichte und Gattungstheorie nicht nacheinander eingereiht werden können.

Klassifizierung der literarischen Zeitstile und Richtungen

Ihre Darstellung im DK-System ist keineswegs vollständig, und deswegen mußte ich, um die fehlenden Begriffe einführen zu können, zur sprachlichen Aushilfe greifen, und zwar dermaßen, daß ich mich der „legitimen“ DK-Zahlen als Stützpunkte bediente, und diese durch sprachliche Bezeichnungen weiter differenzierte. Dieses Verfahren ging nicht ohne Störung des geschichtlichen Nacheinanders vor sich, da die um die „Stützpunkte“ gesammelten weiteren Benennungen alphabetisch eingereiht wurden — aber schließlich wurde wenigstens das praktische Ziel erreicht: die nötige Information.

ist im Katalog leicht aufzufinden, da der Blick des Suchenden auch durch Leitkarten geführt wird.

(Das Resultat dieser Verfahrensweise s. in der nachfolgenden Tabelle.)

Tabelle

<i>Hauptgruppen</i>	<i>Wichtigere Nebengruppen</i>	<i>Bemerkungen</i>
82 : 0/9	82:012/019 82:301 82:37 82:398	
82(021/C23) 82(031/033) 82(05/059) 82(081/082) 82(082.2) 82(084) 82(091) 82,,...“ 82—1/—9(091)	82—83:793.1	Zusammenstellungen zu lit. Feiern, Zentenarien usw.
82—1/—9,,...“ 82—1/—9.01 82—1/—9.08/.081 82.01 82.015		Über lit. Richtungen, allgemein
82.015.0 Barock 82.015.1 Manierismus 82.015.1 Rokoko 82.015.11 (<i>Klassizismus</i>) 82.015.11 (<i>Sentimentalismus</i>) 82.015.14 (<i>Romantik</i>) 82.015.14 Biedermeier 82.015.14 Neuromantik 82.015.16 (<i>Realismus</i>) 82.015.16:335.5 Soz. Realismus 82.015.16 Naturalismus 82.015.19 82.015.19 Absurd 82.015.19 Dada 82.015.19 Existentialismus 82.015.19 Expressionismus 82.015.19 Futurismus 82.015.19 Impressionismus 82.015.19 Sürrealismus		Die „Stützpunkte“, sind kursiv gedruckt; () bedeutet, daß der Begriff im DK- Handbuch gegeben ist, also wird keine sprachliche Bezeichnung gebraucht. — Die weiteren Benennungen folgen in alphabetischer Aufstellung. Über moderne Ismen, allgemein

82.091 :820/890
82.091(4/9)
82.091 „...“
82.091A/ZKomparistik u. einzelne Nationallit.-en
Komparistik in einzelnen Ländern
Komparistik in einzelnen Zeitperioden
Motivforschung z. B.:
82.091 Faust (Faust-Motiv)*803/803.999 Germanistik I. Sprachwissenschaft*

Bemerkungen zur Anwendung einiger DK-Zahlen:

- 021/—023 Drei Stufen der sprachlichen Entwicklung. — In der ungarischen Gesamtausgabe (ETO 8 Nyelvek. Irodalom. Bp. 1969.) kommt als vierte Anhängenzahl —024 dazu, zur Unterscheidung des Neuhochdeutschen. Dieses Zeichen habe ich fallen lassen, um unnötige Kompliziertheiten zu vermeiden. Neuhochdeutsch wird einfach als 803.0 ausgedrückt. — Nun, was den Inhalt der Erstreckung —021/—023 betrifft: wenn wir „Urgermanisch“, welches nur als Postulatum der gemeinsamen Abstammung der germanischen Sprachen vorausgesetzt wird, welches Postulatum aber bei den Junggrammatikern eine wichtige disziplinarische Rolle spielte, und deswegen nicht außer Acht gelassen werden kann, annehmen, so ist „Altgermanisch“ schon eine „mittlere“ Stufe. In diesem Sinne fühlte ich mich zur folgenden Korrektur berechtigt (auch auf Grund der (zwar nicht mehr authentischen) Deutschen Gesamtausgabe (s. Nachdruck 1948):
- 021 Urgermanisch;
älteste Stufe der einzelnen germ. Sprachen, also auch Althochdeutsch.
- 022 Altgermanisch;
mittlere Stufe der einzelnen germ. Sprachen, also auch Mittelhochdeutsch.
- 023 Vorstufe der neuesten Stufe; Frühneuhochdeutsch.
- 803.0—087 Umfassende Werke über die deutschen Mundarten (synchronischer Aspekt!)
Da in unserem Katalog auch Zettel vorkommen, die auf das Material des Lehrstuhls für Germanistik hinweisen, wo aber ein reiches Material zur Dialektforschung angesammelt ist, war es angebracht mit der Differenzierung weiter zu gehen. Und zwar:
- 87.2(430) Lokale Mundarten, d.h. Mundarten einer kleineren geographischen Einheit. Z. B. 803.0—087.2 (43—2.64) [Nürnbergische Mundart.]
- 087.3(430) Mundarten größerer Regionen. Z. B. 803.0—087.3(43—319) [Thüringische Mundart]

—087.4(4/9) Dialekte außer des deutschsprachigen Sprachgebietes; deutsche Sprachinseln.

Da für uns die deutschen Mundarten in Ungarn von Wichtigkeit sind, und da dieses Thema vielfach bearbeitet wurde, habe ich auch das Alphabet zur Hilfe gezogen.

Beispiele:

803.0—087.4 (439 Budaörs)

803.0—087.4 (439.21) [Siebenbürgische Mundart]

803.0—087.4 (439.21 Nagyszeben) [Sibiu!]

803.0—087.4 (439.22) [Oberungarn!]

803.0—087.4 (439.22 Selmec)

—087.9 Mundartgeographie

Das Forschungsgebiet der deutschen Dialekte wie sie sich sprachgeschichtlich entwickelt und differenziert haben, wird mit den DK-Zahlen

803.01/012.5 Hochdeutsche Dialekte

803.1/.112 Niederdeutsche Dialekte

ausgedrückt.

Tabelle

<i>Hauptgruppen</i>	<i>Wichtigere Nebengruppen</i>	<i>Bemerkungen</i>
803+83		Germanistik (Sprache u. Literatur)
803		Allgemeines über germ. Sprachen
803:003.345		Runen
803—021/—022		
803.0+830		Deutsche Philologie (Sprache u. Literatur)
803.0		
803.0:0/9	803.0:012/019	
803.0(05/059)		
803.0(081/082)		
803.0—01		
803.0—021/—023		
803.0—07		Sprachbücher. Bei Behaltung d. älteren Form. vgl. die neuere 803.0:37
	803.0—07(075.3)	
	803.0—07(075.8)	
	803.0—07 „ “	Alte Sprachbücher, z. B. 803.0—07 „1792“ [Márton J. Némethy Grammatika. 1792.]
803.0—085/—085.5		
803.0—086/—086.6		
3 03.0—087		
	803.0—087: 016	
	803.0—087.2(430)	

	803.0—087.3(430)	
	803.0—087.4(439/439.22)	
	803.0—087.9(4/9)	
803.0—088		
803.0—1/—564		
	803.0—52	Vergleichende Grammatik d. d. Sprache
	803.0—531	Historische Grammatik
	803.0—532	Sprachgeschichte
803.0—6/—665.9		
803.0—7		Z. B. 803.0—7 Goethe (G.-Philol.)
803.0—731.1		Sprachstilistik
	803.0—731.1: 830A/Z	Sprachstilistische Fragen einzelner Autoren
803.0—82		Sprachquellen. Auch Chrestomatismen!
803.01/.012.5		Hochdeutsche Mundarten
803.1		Niederdeutsche Mundarten
803.9/999		Andere germ. Sprachen. — Reihenfolge u. Kombination der DK-Zahlen, wie bei 803.0 — Das Material unserer Bibliothek ist auf diesem Gebiet weniger reichhaltig, deswegen sind, wo möglich, einfache Lösungen zu wählen. Z. B. bei —4/—564 sollen sehr spezielle grammatische Fragen nur mit der DK-Zahl des allgemeinen grammatischen Begriffes klassifiziert werden.

830/839.99 Germanistik. II. Literaturwissenschaft

In der Informationspraxis hat sich ergeben, daß es nur in seltenen Ausnahmefällen im Fachkatalog nach Textausgaben gesucht wird. Umso öfters aber nach Material der Sekundärliteratur. Nun suchte ich irgendeine Möglichkeit die Sekundärliteratur von der Primärliteratur schärfer zu trennen, als das bisher der Fall war, um so erstere durchsichtlicher zu gestalten und mit Hilfe der Leitkarten die Zettelmenge in ein gut organisiertes Informationsmittel zu verwandeln. — In der Sekundärliteratur lassen sich aber zwei grundlegende Methoden unterscheiden, aus denen die weiteren literaturwissenschaftlichen Methoden verzweigen. Die beiden grundlegenden Methoden sind: 1. Historisches Fragestellen. 2. Werkimmanente Methoden. Werkanalysen.

Weitere Erwägungen: die historische Methode (bzw. die verschiedenen historischen Methoden) erlauben nicht, daß biographisches und sonstiges kulturhistorisches Tatsachenmaterial, wie auch Zeit- u. Raum-bedingte literarische Erscheinungen außer Acht gelassen werden. — Hingegen ist für die immanenten Behandlungen charakteristisch, daß sie äußere Begleiterscheinungen der literarischen Werke nicht heranziehen; sie wollen das Werk an sich interpretieren. Daraus ergab sich daß bei historischen Darstellungen die Unterscheidungen wie: österreichische Literatur, deutsche Literatur in der Schweiz usw. auch bei der Klassifizierung nicht zu vernachlässigen sind. — Bei immanenten Werkinterpretationen aber genügt es, wenn wir nur die Deutschsprachigkeit hervorheben.

Arbeiten, die die ältere (alt- mittel- und frühhochdeutsche) Literatur behandeln, sollten im Katalog eine besondere Gruppe bilden. Hier habe ich die historischen und werkimmanenten Methoden nicht unterschieden.

Probleme der verschiedenen Gattungen — (Theorie, wenn sie vor allem auf Grund der deutschen Literatur entwickelt wurde, z. B. „Deutsche Romantheorien“ usw.; Gattungsgeschichte, z. B. Geschichte des deutschen Romans) — sollten im Katalog auch widerspiegelt werden. Sowohl auch deutsche literarische Zeitstile und Richtungen.

Die Mittel, welcher ich mich bediente und die Reihenfolge, nach der der ganze Zettelbestand aufgestellt wurde, kann in folgender Tabelle übersichtlich gemacht werden:

Tabelle

I. Gruppe : Verschiedenes zur deutschen Literatur

830:0/9	Z. B. 830:301 [Lit. soziol.]
830(03)	
830(05/059)	
830(081/082)	
830(082.2)	
830(084)	

II. Gruppe : historische Darstellungen zur neueren deutschen Lit.

830(091)	Gesamtdarstellungen
830(091) „...“	Zeitperioden
830(091) „...“ A/Z	Über einzelne Autoren bestimmter Zeitperioden*
830(091)—1/—9	Gattungsgeschichten
830(091)—1/—9A/Z	Z. B. 830/091/—14 G [Goethe als Lyriker]
830(436) (091)	Lit. geschichte Österreichs
830 (436) (091) „...“	
usw.	

III. Gruppe : historische Darstellungen, ältere deutsche Lit.

830—021/023	Z. B. 830—022 „12“
	830—022 „...“ A/Z

* In der Universitätsbibliothek Debrecen haben die ersten Bearbeiter des Fachkatalogs eine s p e für den Katalog bearbeitet!

IV. Gruppe : deutsche Literaturästhetik ; Zeitstile, Richtungen ; deutsche Poetik ; Interpretationen ; Komparatistik

830.01	
830.01 A/Z	Z. B. 830.01 Sch. [Friedrich Schlegels Lit. ästhetik]

830.015/015.19
830.08
830.081
830.081—1/—9 A/Z
830.091:82/89

s. bei 82
deutsche Poetik
Probleme der Werkinterpretation
Z. B. 830.081—14 Goethe [Interpretationen
zu Goethes Lyrik]
Komparatistische Beziehungen d. d. Lit.

Das oben skizzierte Schema wurde auch bei der Redaktion des Stoffes 831/839.99 zur Grundlage genommen, aber das verhältnismäßig geringe Zettelmaterial erforderte einige Reduzierungen in der Einteilung, so fiel z. B. 831/839.99 (4/9) (091) vollständig aus, ebenfalls kamen bei 831/839.99.01/.091 nur einige nach unseren Gesichtspunkten brauchbare Informationen zum Vorschein.

— . —

Paraphrase eines über den Roman gefällten „bonmot“. Ein so großes Tier, wie ein Fachkatalog muß doch ein Rückgrat haben! — In einem bestimmten Katalog *ein* Rückgrat! In einem anderen wieder *ein anderes* Rückgrat. Ob dieses, welches ich ihm gegeben habe, ein festes ist? Das könnte zur Diskussion stehen. Eines ist aber sicher: — das Rückgrat des Katalogs sind festgesetzte Prinzipien, die auch Grundlagen der Tradition sein sollen. Als Fachreferentin der Gebiete 82 803+83 habe ich mich um eine solche Traditionsbildung bemüht.

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

- B. Angyal Katalin* : Peregrinus rítus in Vita Marci (SHA) 13, 1. A császári valláspolitikai és a dunai tartományok vallásossága kapcsolatának kérdéseihez. — Contributions a l'étude du rapport entre la politique religieuse impériale et la vie religieuse des provinces danubiennes. (Résumé.) 5
- Csúry István* : Egységes mennyiségi mutatók lehetőségéről az egyetemi könyvtárak tervezésében, működésük értékelésében. — Über die Möglichkeit einheitlicher Richtzahlen zur Planung und Auswertung der Tätigkeit von Universitätsbibliotheken. (Auszug.) 15
- Gombáné Lábos Olga* : A „négy birodalom” elméletének utókorához. — Data to the Historiography of the four Monarchies. The bequeathment of an ancient anecdote about Pericles. (Summary.) 67
- Lengyel Imre* : Váradai Szabó János (1783—1864) A munkaoktatás egyik úttörője Magyarországon. Ein Bahnbrecher des Arbeitsunterrichts in Ungarn. (Gekürzter Text in deutscher Sprache.) 85

Közlemények

- Gombáné, Lábos Olga* : Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. 137
- A. MolnárFerenc* : Hozzászólás Domokos Péter „A finn irodalom fogadtatása Magyarországon” című könyvéhez. — A contribution to Peter Domokos' Book Entitled „The Reception of Finnish Literature in Hungary”. (Summary.) 141
- —: Reguly Antal egy finnországi levele. (Mitteilung des ursprünglichen deutschen Textes.) — Одно из писем из Финляндии Антала Регули. (Резюме.) 155
- Némédi Lajosné* : A triviális irodalom kutatásáról. — Über Trivilliteraturforschung. (Auszug.) 171
- Ojtozi Eszter* : A vilnai Új Testamentum és Zsoltárok egy példánya a Debreceni Egyetemi Könyvtárban. — Экземпляр вильнюсского Нового Завета в Библиотеке Дебреценского Университета. (Резюме.) 199
- Pálné Péter Judit* : Vikár Béla Kalevala fordításának könyvészeti vonatkozásai a debreceni Egyetemi Könyvtár Vikár-gyűjteménye alapján. 209
- Tóth Béla* : Maróthi György szerepe a debreceni Kollégium könyvtárának fejlesztésében. — Opera Georgii Maróthi ad augendum Bibliothecam Collegii Debrecinensis Pertinentia. (Excerptio.) 215

A könyvtár életéből

- Némédi Lajosné* : Die Klassifikationspraxis der UB Debrecen. Allgemeine Literaturwissenschaft. Deutsche Philologie. (Abweichungen vom internationalen Schema der DK und ihre Rechtfertigung.) 231

КНИГА И БИБЛИОТЕКА

10.

Составили: Иштван Чюри и Матильда Варга

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Б. Андял, К.:</i> Peregrinus ritus in Vita Marci (SHA) 13, I. К вопросу о связи императорской политики в области религии с религиозностью дунайских колоний	5
<i>Чюри, И.:</i> Об использовании нормативов деятельности и статистических данных в планировании и контроле университетских библиотек	15
<i>Гомба-Лабош, О.:</i> Дальнейшие судьбы теории «четырёх империй» в средневековье и в Венгрии	67
<i>Лендел, И.:</i> Янош Вареди-Сабо (1783—1864)	85

Сообщения

<i>Гомба-Лабош, О.:</i> Чтения XVI-ого века. (Критика о книге А. Данканиче.)	137
<i>А. Молнар, Ф.:</i> По поводу книги Петера Домокоша «Финская литература в Венгрии» .	141
<i>А. Молнар, Ф.:</i> Письмо из Финляндии А. Регули	155
<i>Немеди, Э.:</i> Об исследовании г. н. тривиальной литературы	171
<i>Ойтози, Э.:</i> Экземпляр виленского Нового Завета и Псалмов в Дебреценской университетской библиотеке	199
<i>Пал-Петер, Ю.:</i> Библиографические особенности перевода Калевалы Белы Викара на основе Викарской коллекции Дебреценской университетской библиотеки	209
<i>Тот, Б.:</i> Роль Дёрдя Мароти в развитии библиотеки дебреценского Коллегиума	215

Из жизни Библиотеки

<i>Немеди, Э.:</i> Практика классификации Дебреценской университетской библиотеки. Отклонения от международной классификационной схемы и их оправдание	231
--	-----

BOOK AND LIBRARY

10.

Editors: István Csűry and Matilda Varga

CONTENTS

Studies

<i>Katalin B. Angyal</i> : Peregrinus ritus in Vita Marci (SHA) 13, 1. On the Question of the Relation of the Imperial Policy of Religion to the Religiosity of the Danubian Colonies	5
<i>István Csűry</i> : On the Use of the Functional Normatives and Statistical Data in the Planning and Control of University Libraries	15
<i>Olga Gomba</i> : Data to the Historiography of the four Monarchies. The begneachment of an ancient anecdote about Pericles.	67
<i>Imre Lengyel</i> : János Várady-Szabó (1783–1864)	85

Communications

<i>Olga Gomba</i> : Ádám Dankovits: Readings of the 16 th century.	137
<i>Ferenc A. Molnár</i> : Remarks on Péter Domokos' Book 'Finnish Literature in Hungary'.	141
<i>Ferenc A. Molnár</i> : A Letter by Antal Reguly from Finland	155
<i>Éva Némédi</i> : On the Research of the So-called Trivial Literature	171
<i>Eszter Ojtozi</i> : A Copy of the Vilna New Testament and Psalms in the Debrecen University Library	199
<i>Judit Pál-Péter</i> : Bibliographical Characteristics of Béla Vikár's Translation of Kalevala on the Basis of the 'Béla Vikár Collection' of the Debrecen University Library	209
<i>Béla Tóth</i> : The Role of György Maróthy in the Development of the Library of the Debrecen College.	215

From the life of the University Library

<i>Éva Némédi</i> : The Classification Practice of the Debrecen University Library. Differences from the International Scheme of the DC and Their Justification	231
---	-----